

**BÜYÜK SELÇUKLULAR VE IRAK
SELÇUKLULARI'NDA DÎVÂN-I ÂLÂ**

Özgür TOKAN

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

2015

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Özgür TOKAN

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE IRAK SELÇUKLULARI'NDA
DÎVÂN-I ÂLÂ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

ERZURUM-2015

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

16/10/2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "BüyükSelçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

16.10.2015

Özgür Tokan

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç Dr. Savaş EĞİLMEZ danışmanlığında, özgür TOKAN tarafından hazırlanan bu çalışma 16 / 10 / 2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç Dr. Savaş EĞİLMEZ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet OKUR

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ÖNSÖZ	IX

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR	1
A. MÜNŞEAT MECMUALARI	2
B. VEKAYİNÂMELER.....	5
C. DEVLET BÜROKRASİSİ VE TEŞKİLÂTINA DAİR ESERLER	17
D. EDEBÎ ESERLER	19
II. SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLÂTININ KAYNAĞI	23
A. ESKİ TÜRK DEVLET TEŞKİLÂTI	25
B. SÂSÂNÎ DEVLET TEŞKİLÂTI.....	31
C. DOĞU ROMA DEVLET TEŞKİLÂTI.....	34

BİRİNCİ BÖLÜM**DÎVÂN KAVRAMLARI VE SELÇUKLULAR'A KADAR DÎVÂN****MÜESSESELERİ**

1.1. KAVRAMLAR	39
1.1.1. Dîvân	39
1.1.1.1. Menşei.....	39
1.1.1.2. Anlamı	42
1.1.2. Tevkî.....	43
1.1.2.1. Menşei ve Anlamı.....	43
1.1.2.2. Selçuklular'da Tevkî.....	45
1.1.3. Tuğrâ	50
1.1.3.1. Menşei.....	50
1.1.3.2. Anlamı ve İçeriği	52
1.1.3.3. Şekli	54
1.1.3.4. Belgeler Üzerindeki Yeri.....	61

1.1.4. Vezîr	63
1.1.5. İnşâ, Münşî	65
1.1.6. İstîfâ, Müstevfî	67
1.1.7. Arz, Arîz	68
1.1.8. İshrâf, Müşrif.....	69
1.2. SELÇUKLULAR'A KADAR DÎVÂN MÜESSESELERİ	70
1.2.1. İslâmiyet Öncesinde Dîvânlar	70
1.2.2. Hz. Ömer ve İslâm Dünyasında Dîvânların Tesisi.....	72
1.2.3. Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Dîvânlar	74
1.2.4. Samânîler ve Gazneliler Döneminde Dîvânlar.....	78

İKİNCİ BÖLÜM

DÎVÂN-I ÂLÂ VE VEZÂRET

2.1. İSMİ VE ORTAYA ÇIKIŞI.....	86
2.1.1. Dîvân-ı Âlâ	86
2.1.2. Vezâret.....	90
2.2. GÖREVİ	95
2.3. ÜYELERİ	98
2.3.1. Sultan ve Vezîr	98
2.3.2. Vezîr Naibi	99
2.3.3. Devatdâr	100
2.3.4. Alt Dîvânların Başkanları ve Naibleri.....	101
2.3.5. Diğer Bazı Dîvân Üyeleri.....	101
2.4. DÎVÂN-I ÂLÂ BAŞKANLARININ TAYİNLERİ.....	102
2.5. DÎVÂN-I ÂLÂ'NIN YAPISI VE SELÇUKLU DÎVÂNLARINDA HİYERARŞİK DÜZEN	107
2.6. DÎVÂN-I ÂLÂ BAŞKANLARI.....	111
2.6.1. Büyük Selçuklular Dönemi Dîvân-ı Âlâ Başkanları	111
2.6.1.1. Sultan Tuğrul Bey b. Mikâil Dönemi (1040-1063)	111
2.6.1.2. Sultan Süleyman b. Çağrı Dönemi (Eylül 1063-Ekim 1063).....	121
2.6.1.3. Sultan Alp Arslan b. Çağrı Dönemi (1063-1072).....	121
2.6.1.4. Sultan Melikşah b. Alp Arslan Dönemi (1072-1092).....	126

2.6.1.5. Sultan Mahmud b. Melikşah Dönemi (1092-1093/1094).....	128
2.6.1.6. Sultan Berkıyaruk b. Melikşah Dönemi (1093/ 1094-1104)	128
2.6.1.7. Sultan Melikşah b. Berkıyaruk Dönemi (1104-1105)	134
2.6.1.8. Sultan Muhammed Tapar b. Melikşah Dönemi (1105-1117/1118)	135
2.6.1.9. Sultan Sencer b. Melikşah Dönemi (1118-1157)	139
2.6.2. Irak Selçukluları Dönemi Dîvân-ı Âlâ Başkanları	147
2.6.2.1. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1118-1131).....	147
2.6.2.2. Sultan Davud b. Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1131-1132)	151
2.6.2.3. Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar Dönemi (1132-1134).....	151
2.6.2.4. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar Dönemi (1134-1152).....	152
2.6.2.5. Sultan Melikşah b. Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1152-1153)	156
2.6.2.6. Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1153-1159)	157
2.6.2.7. Sultan Süleymanşah b. Muhammed Tapar Dönemi (1152/1153-1154, 1156, 1159-1161).....	158
2.6.2.8. Sultan Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar (1161-1177).....	160
2.6.2.9. Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar Dönemi (1177-1194)	161

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÎVÂN-I ÂLÂ'NIN ŞUBELERİ

3.1. DÎVÂN-I İSTÎFÂ	166
3.1.1. İsmi ve Ortaya Çıkışı.....	166
3.1.2. Görevi, İşleyişi ve Üyeleri.....	170
3.1.3. Dîvânın Başkanları	178
3.1.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi	178
3.1.3.2. Irak Selçukluları Dönemi.....	185
3.2. DÎVÂN-I İNŞÂ VE TUĞRÂ	189
3.2.1. İsmi, Yapısı ve Ortaya Çıkışı	189
3.2.2. Görevi ve Üyeleri	193

3.2.3. Dîvânın Başkanları	200
3.2.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi	200
3.2.3.2. Irak Selçukluları Dönemi.....	213
3.3. DÎVÂN-I İŞRÂF	216
3.3.1. İsmi ve Ortaya Çıkışı.....	216
3.3.2. Görevi ve Üyeleri	217
3.3.3. Dîvân Başkanları	220
3.3.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi	220
3.3.3.2. Irak Selçukluları Dönemi.....	223
3.4. DÎVÂN-I ARZ	224
3.4.1. İsmi ve Ortaya Çıkışı.....	224
3.4.2. Görevi ve Üyeleri	225
3.4.3. Dîvânın Başkanları	227
3.4.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi	227
3.4.3.2. Irak Selçukluları Dönemi.....	230
3.5. DÎVÂN-I ÂLÂ ŞUBELERİNİN BAŞKANLARI VE NAİBLERİNİN TAYİNLERİ	231
SONUÇ.....	235
KAYNAKÇA	240
ÖZGEÇMİŞ.....	260

ÖZET

DOKTORA TEZİ

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE IRAK SELÇUKLULARI'NDA DÎVÂN-I ÂLÂ

Özgür TOKAN

Tez Yöneticisi: Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

2015, 260 Sayfa

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Danışman)

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Prof. Dr. Mehmet OKUR

Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR

Bu çalışmada; Oğuzlar'ın 24 boyundan birisi olan Kınıklar'a mensup kişilerin liderliğinde kurulmuş Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) ile yine söz konusu hanedana mensup kişilerce, adı geçen devlete bağlı olarak tesis edilmiş Irak Selçukluları Devleti (1119-1194)'ndeki hükümet teşkilâtının, yani Dîvân-ı Âlâ ve bu daireye bağlı şubelerin işleyişi, görevi ve bu müesseselerde görev yapmış kişiler ele alınarak incelenmiştir. Dîvân-ı Âlâ; devletin malî işlerinin sorumluluğunu üstlenen Dîvân-ı İstîfâ, dış işleri ve içişlerine dair birçok sorumluluğu olan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, özellikle malî müesseselerin teftişinden sorumlu bir nevi müfettişlik olan Dîvân-ı İşrâf, hemen her türlü askerî işle sorumlu tutulan Dîvân-ı Arz ve bugünkü anlamda başbakan olarak nitelendirebileceğimiz vezirlerin başında bulunduğu, ismini zikrettiğimiz dîvân dairelerinin en üstünde yer alan Dîvân-ı Vezâret'ten müteşekkildir. Kaynaklar tetkik edildikten sonra, söz konusu müessesenin çok eski çağlardan itibaren Sâsânîler ile Doğu Romalılar tarafından kullanıldığı ve Hz. Ömer devrinde (634-644) adı geçen imparatorluklara ait bölgelerde yapılan fetihlerle İslâm dünyasına geçtiği tespit edilmiştir. Daha sonra Emevîler ve Abbâsîler tarafından İslâm an'aneleri içerisinde yoğrularak devam ettirilen bu müesseseler, Abbâsîler'in zayıflamasıyla ortaya çıkan Samanîler ve Samanîler Devleti'nin son zamanlarında kurulmuş olan Gazneliler Devleti tarafından da benimsenmiştir. Horasan bölgesine geçtikten (1035) sonra özellikle Gazneliler Devleti ile siyasî münasebetlerde bulunan ve genellikle onlardaki idarî sistemleri benimseyen Selçuklular ise, söz konusu dîvân müesseselerini muhtemelen ilk defa Horasan bölgesine geçmeden önce, Maverâünnehir bölgesindeyken temaslarda buldukları Samanîler vasıtasıyla öğrenmişlerdir. Ancak onlar, bu sistemi devletlerini kurduktan (1040) sonra daha çok Gazneli Devleti'nden kendi hâkimiyeti altına aldıkları, Gazneli devlet teşkilâtını iyi bilen Ebu'l-Kasım Sâlâr Bujkan, Amidü'l-Mülk Kündürî ve Nizamü'l-Mülk gibi devlet adamlarının sayesinde uygulamaya koymuşlardır. Bununla birlikte, Selçuklu dîvânları göz önüne alındığında dikkat edilmesi gereken bazı önemli noktalar vardır. Bunlardan birisi şudur ki; Selçuklular, bu müesseselere eski Türk devlet geleneğine ait *tuğrâ* müessesesi gibi bazı yeni unsurlar eklemiştir. Bir diğer önemli husus ise; Büyük Selçuklu Devleti zamanında oldukça geliştirilen mezkûr idare sisteminin, onlara bağlı olarak kurulan Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Kirman Selçukluları'nda, daha çok onlardan bağımsız olarak kurulmuş olduğunu ifade edebileceğimiz Türkiye Selçukluları ve Büyük Selçuklular'ın inkıza uğramasından sonra kurulan Harezmsâhlar Devleti'nde de ufak bazı değişikliklerle varlığını sürdürmüş, hatta Memlûkler ve Osmanlılar gibi Türk-İslâm devletlerinin hükümet sistemlerine de örnek teşkil etmiş olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Dîvân, Vezîr, Tuğrâ, Tuğrâî, İnşâ, Münşî, İstîfâ, Müstevfî, Arîz, İşrâf, Müşrif.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

DÎVÂN-I ÂLÂ IN GREAT SELJUKS AND IRAQ SELJUKS

Özgür TOKAN

Advisor: Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ

2015, Pages: 260

Jury: Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Advisor)

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Prof. Dr. Mehmet OKUR

Assoc. Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

Assist. Prof. Dr. Osman EMİR

In this study; Great Seljuk Empire (1040-1157) which was founded by people who belong to Kınık, one of the 24 Oghuz tribes, and operation and responsibilities of government or Dîvân-ı Âlâ of Iraq Seljuk's Empire (1119-1194) which is bound to Great Seljuk Empire, branches connected to this unit, and people working in these units have been examined.. Dîvân-ı Âlâ is composed of Dîvân-ı İstîfâ which is responsible for the government's financial issues, Dîvân-ı İnşâ and Tuğrâ which are responsible for many internal and external affairs, Dîvân-ı İşrâf which is responsible for inspection of especially financial units, Dîvân-ı Arz which takes care of military issues and Dîvân-ı Vezâret which can be considered as the prime minister in modern sense and is the highest of all other units. After sources have been examined, above mentioned units were understood to be used by Sasanians and East Romans since early ages, and shifted to Islamic world during conquests in the region in Hz. Omer's time (634-644). Later, these units, which were merged with Islamic traditions by Emevis and Abbasids, were adopted by Samanids which emerged following weakening of Abbasids, and by Ghaznavid State which was founded during the last years of Samani State. Seljuks, which had political connections particularly with Ghaznavid State after passing to region Horasan (1035), and adopted their administration system, most probably first learned these dîvân units through their connections with Samanids when they were in Maveraünnehir region before coming to Horasan. However, after founding the state (1040), they were able to put the system into practice thanks to statesmen who knew Ghaznavid State well like Ebu'l-Kasım Sâlar Bujkan, Amidü'l-Mülk Kündürî and Nizamü'l-Mülk. Besides, while considering Seljuk divans, some points should be taken into consideration. One of them is that Seljuks added units like *tuğra* which is special to old Turkish tradition. Another important point is that this administration system which was greatly improved during Great Seljuk Empire, continued its existence with some small changes in Iraq Seljuks, Syria Seljuks, Kirman Seljuks and Khwarazmshah State which was founded separate from them following Turkey Seljuks' and Great Seljuks' downfall, and it set an example for Turkish-Islamic states' government system such as Mameluks and Ottomans.

Keywords: Seljuks, Dîvân, Vezîr, Tuğrâ, Tuğrâî, İnşâ, Münşî, İstîfâ, Müstevfî, Arîz, İşrâf, Müşrif.

KISALTMALAR DİZİNİ

At. ÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
BMOMT	: Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri
Çev.	: Çeviri
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi (Diyanet Vakfı Yay.)
ED	: Erdem Dergisi
Eİ ²	: The Encyclopaedia of Islam (New Edition)
EÜSBED	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Frs.	: Farsça
GTT	: Genel Türk Tarihi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
HS	: History School
IJCAS	: The International Journal of Central Asian Studies
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB Yayınları)
İng	: İngilizce
İÜEFD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	: Neşreden
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SDTTA	: Selçuklular Devri Türk Tarih Araştırmaları
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TED	: Tarih Enstitüsü Dergisi

Thk.	: Tahkik
TKAE	: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TKD	: Türk Kùltürü Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
Trc.	: Tercüme
Trk.	: Türkçe
Tsh.	: Tashih
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKNG	: Türk Tarih Kongresi
Yay.	: Yayınlayan/ Yayınları
YK	: Yapı Kredi

ÖNSÖZ

Selçuklular, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup bir Türk hanedanıdır. X. Asrın ikinci yarısına kadar, Hazar denizinin doğusundan itibaren Sirderya (Seyhun)'nın orta mecralarına kadar uzanan bölgede yerleşmiş bulunan Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı olarak yaşayan bu hanedanın mensupları, çeşitli sebeplerle bu devletten ayrılmış ve zamanla önce Cend sonrasında ise Maverâünnehr ile Horasan bölgelerine geçmişlerdir. Söz konusu bölgelerde soydaşları olan Oğuzlar ve Karahanlılar'a karşı verdikleri başarılı mücadelelerle devletlerarası arenada kendilerini göstermeye başlayan Selçuklular, özellikle Gazneliler karşısında kazandıkları Nesa (1035), Serahs (1038) ve Dandanakan (1040) savaşlarıyla Horasan ve İran bölgesine hâkim olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu adındaki Türk imparatorluğunu kurmuşlardır. Bununla da kalmayan bu hanedanın mensupları, daha sonraları Irak, Suriye, Kirman ve Anadolu bölgelerine de hâkim olarak, buralarda kurdukları diğer Selçuklu siyasî oluşumlarıyla dünya tarihinde önemli bir yer edinmişlerdir. Bu yüzden dünyanın hemen her yerindeki araştırmacıların dikkatini üzerinde toplayan Selçuklular hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar, içerisinde kısmen Selçuklu devlet teşkilâtına ait çalışmalar da bulunmasına rağmen, geniş bölgelere yayılan ve bu bölgeleri idare etmek için mükemmel addedilebilecek bir devlet teşkilâtına sahip olan bu hanedanlığın daha çok siyasî tarihi ile ilgili olmuştur. Bu yüzden bu araştırmada Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile bu imparatorluğa bağlı olarak kurulan Irak Selçukluları devlet teşkilâtının en önemli parçası olan Dîvân-ı Âlâ, yani hükümet teşkilâtı ele alınmıştır. Bu çalışmaya karar verilirken aslında Suriye, Kirman ve Anadolu'da kurulmuş olan Selçuklu şubelerindeki hükümet teşkilâtı da ele alınmak istenmiştir; ancak mezkûr Selçuklu şubelerindeki hükümet teşkilâtında, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nkiyle kıyaslandığında, ufak da olsa bazı farklılıkların olduğu görülmüştür. Bu sebeple ve daha sonra konuya dair bağımsız bir çalışma yapılabileceği düşüncesiyle, söz konusu şubelerdeki hükümet teşkilâtına bu araştırmada yer verilmemiştir.

Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları hakkında bilgi veren temel kaynakların, daha çok siyasî tarih odaklı olarak kaleme alınmış olması, onlarda devlet teşkilâtı ve bu cümleden olarak da dîvân teşkilâtına dair bilgilerin yeteri kadar yer almamasına neden olmuştur. Bu nedenle bu çalışma yapılırken, kaynakların elden geldiği kadar dikkatli

okunmasına ve değerlendirilmesine rağmen Selçuklu Dîvân-ı Âlâ'sına dair çok da doyurucu bilgiler elde edilememiştir. Diğer taraftan bu kaynakların müelliflerinden bazılarının, kendi eserlerini oluştururken kullandıkları en temel kaynaklardan istifade ettikleri; fakat onlardan alıntı yaparken bazı hatalar yaptıkları görülür ki bu da çalışmada kaynakların daha titiz bir karşılaştırmaya tabî tutulmasına ve bu suretle de fazladan zaman kaybına neden olmuştur. Bu tür hatalara verilebilecek birçok örnek vardır. Bunların en açık örneklerinden birisi ise, Selçuklu şubeleri hakkında bilgi veren en temel kaynaklardan *Zubdetu'n-Nusra*, *Miratü'z-Zamân* ve *Zahireddîn Nişabûrî'nin Selçuknâme'sinde*, Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur müstevfî (Dîvân-ı İstîfâ başkanı) olarak gösterilmişken, özellikle *Zubdetu'n-Nusra*'nın kaynak olarak kullanılmış olduğu *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* ile bu eserin neredeyse taklidi olan Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme'sinde* mezkûr devlet adamının müşrif (Dîvân-ı İşrâf başkanı) olarak kaydedilmiş olmasıdır. Selçuklu dönemi temel kaynaklarının daha çok Arap veya Fars dilinde kaleme alınmış olması ve bu kaynaklardan özellikle *Dumyatü'l-Kasr* ve *'Usretu Ehli'l-'Asr*, *Mücmel el-Tevârîh* ve *'l-Kısas*, *Selçuknâme (Zahireddîn Nişabûrî'ninki)* gibi bazı kaynakların dilimize tercüme edilmemiş olması; *Esnâd* ve *Nâmehâ-yi Târihî* gibi içinde Büyük Selçuklu ve diğer Selçuklu şubelerinin dîvânlarından çıkmış resmî evrakların yer aldığı bazı önemli kaynakların Türkiye'deki arşivlerde veya kütüphanelerde bulunmaması; Arapça ve Farsça haricindeki dillerde kaleme alınmış, Selçuklular hakkında bilgi veren birçok kaynak bulunmasına rağmen, bu kaynaklarda Selçuklu teşkilâtına ait bilgilerin yok denecek kadar az olması vs. sebepler de araştırmayı kısıtlayıcı veya zor hale getiren sebepler arasında gösterilebilir.

Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dönemi devlet teşkilâtı ve bu teşkilât içerisinde büyük bir önem arz eden dîvân teşkilâtına dair bilgilere rastladığımız siyasi tarih içerikli eserlerde çok az bilgi yer alsa da, araştırma açısından önemli olumsuzluklara sebep olan bu eksiklik, özellikle Büyük Selçuklu dîvân teşkilâtı hakkında açık bilgilerin yer aldığı, bizzat Selçuklu dîvânlarında görev almış kişilerce kaleme alınan resmî evrakların yer aldığı münşeat mecmualarından istifade edilerek telafi edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları devlet teşkilâtının ve bu arada çok küçük farklılıklar olmakla beraber aynı dîvân teşkilâtının geçerli olduğu diğer Selçuklu şubelerinin dîvân teşkilâtlarına da bakılıp karşılaştırılmalar yapılmak suretiyle de bu olumsuzlukların telafi edilmesi

amaçlanmıştır. Ülkemiz arşivlerinde bulunmayan kaynaklar diğer ülkelerden getirilmiş; Arap ve Fars dillerinde yazılmış olup dilimize tercüme edilmemiş eserlerin yarattığı sıkıntı ise, üniversitemizin Arap ve Fars Dili Edebiyatı bölümlerinde görevli değerli hocalarımız ile ülkemize İran'dan gelmiş Türkçe'ye ve Farsça'ya hâkim doktora öğrencilerinin tercümeler hususundaki destekleriyle halledilmeye çalışılmıştır.

Danışman hocam Savaş Eğilmez başta olmak üzere, bu çalışmada büyük emeği geçen bölüm hocalarım Erol Kürkçüoğlu, Gürsoy Solmaz ve Hasan Geyikoğlu'na; üniversitemizin İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları bölümünde görevli hocamız M. Hanefi Palabıyık'a, Erzincan Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görevli bulunan manevi ağabeyim Kemal Taşçı'ya; Arapça eserlerin tercümesinde yardımlarını esirgemeyen hocalarım Nurullah Yılmaz ve Sait Uylaş'a; Farsça eserlerin tercümelerinde yetersiz kaldığım noktalarda desteklerini gördüğüm hocam Rahim Kuşuş ile arkadaşlarım Hacer Babazadeh, Mohammed Reza Pirî ve Türkan Monazzam'a; araştırmam sırasında maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda yer alan değerli arkadaşlarım Hamza Şakirdemir, Özkan Dayı, Gürkan Cevger ve Ömer Döşemetaş'a teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR

Araştırmamız, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Irak Selçukluları dönemine ait merkez hükümet teşkilâtını, yani Dîvân-ı Âlâ ve şubelerini kapsamaktadır. Bu müesseselere dair bilgileri, dönemin siyasî tarihine de ışık tutan Arap ve Fars dillerinde yazılmış İslâm kaynaklarında bulabilmekteyiz. Bununla birlikte, özellikle doğrudan Selçuklu dîvânlarından çıkmış resmî evrakların yer aldığı münşeat mecmuaları, dönemin devlet teşkilâtı hususunda kullanılabilir çok önemli kaynaklardır. Zira bu kaynaklarda hem söz konusu Selçuklu devletlerinin en önemli idarî müesseseleri olan dîvânlara hem de diğer teşkilât alanlarına dair çok açık bilgiler içeren belgeler mevcuttur. Araştırmanın kapsamı ve dönemi dikkate alınarak, dönemle ilgili bilgi veren İslâm kaynakları dışındaki kaynaklara da bakılmıştır.¹ Ancak bu kaynaklarda Selçuklu dîvân teşkilâtına dair kayda değer herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu yüzden söz konusu kaynakların ve çok az istifade etmiş olduğumuz Mesudî,² Beyhakî³ ve İbn Haldun⁴ gibi bazı İslâm müelliflerinin eserlerinin burada tanıtımı verilmemiştir. Burada, sadece araştırma açısından önemli görülen kaynakların tanıtımı yapılmıştır. Son olarak şunu da ifade edelim ki; birçok bilim adamı tarafından, gerek müstakil olarak çalışılmış eserlerde gerekse dönemle ilgili herhangi bir çalışma yapılıyorken bu çalışmaların kaynak tanıtımları kısmında, hem burada ele almadığımız hem de tanıtımını yaptığımız

¹ İslâm kaynakları dışında aşağıda vermiş olduğumuz kaynaklar da incelenmiştir; ancak bunlardan Ebu'l-Ferec'in eseri haricindekilerde konumuz açısından dikkate değer herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kaldı ki, onda da araştırmamıza dâhil olan tuğrâ konusu hakkında istifade ettiğimiz bazı bilgiler dışında, araştırmamız açısından çokta önemli bilgiler yer almamıştır. Ebu'l-Ferec, İbn el-İbrî Bar Hebraeus Grigorius, *Abû'l Farac Tarihi I- II*, (Çev. Ö.Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945 (I. Cilt)- 1950 (II. Cilt); *Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, (Trc. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi, (Neşredilmemiş Daktilo Nüsha), 1944; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Trc. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Trc. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Trc. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008; Aristages Lastivertc'i, *Aristages Lastivertc'i's History*, (Trc. Robert Gregory Bedrosian), New York 1985; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Trc. Hrand D. Andreasyan), (Notlar ve Trc. Mükrimin Halil Yinanç), TTK, Ankara 2000.

² Mesudî, Ebu Hüseyin Ali b. el-Mesudî, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, (Çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2004

³ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. El-Hasan, *Tarih-i Beyhakî*, (Neşr: 'Azizullah Alizâde), (Çap-1 Dovvom= 3.Baskı), İntişarat-ı Firdevsî, Tahran 1389 Hş.

⁴ İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime I-III*, (Çev. Z. Kadirî Ugan), MEB, Ankara 1990 (I)-1991 (I ve II); İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime I-II*, (Haz. Süleyman Uludağ), (4. Basım), Dergah Yay., İstanbul 2005.

eserlerin birçoğu hakkında geniş bilgiler verilmiştir.⁵ Bu yüzden burada ele alınan eserler tanıtılırken fazla teferruata girilmemiştir.

A. MÜNŞEAT MECMUALARI

Kitâbü Atebetü'l-Ketebe: Bu eser, Selçuklu sultanlarından Sultan Sencer b. Melikşah döneminde, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'da reis olarak görev yapmış olan Müntecebü'd-Dîn tarafından hazırlanmıştır.⁶ *Tarih-i Cihan Güşâ*'nın müellifi Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin dedesinin dayısı olan⁷ bu devlet adamının, Horasan'ın eski, köklü ailelerinden birisine mensup olduğu kaydedilmiştir. Asıl ismi Ali b. Ahmed el-Kâtip olan Müntecebü'd-Dîn, Müeyyedü'l-Mülk ve Müeyyedü'd-Devle gibi lakaplar kullanmıştır. Atalarının da kâtiplik işiyle uğraştığı anlaşılan Müntecebü'd-Dîn'in büyük babası, *Kabusnâme*'nin müellifi Keykavus'a⁸ debirlik yapmıştır.⁹ Başka bir kayıta ise, O'nun anne tarafından dedesi olan Nâsihu'd-Dîn İbrahim b. Ali en-Nazzâm'ın Sultan Sencer'in eşinin kâtipliğini yaptığı bildirilmiştir.¹⁰

⁵ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Haz. Yüksel Kanar), Endülüs Yay., İstanbul 1991; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2006, 5-133; Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, 379-522, 379-522; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi -Selçuklular Devri- I*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1944, 9-11; Mükrimin Halil Yinanç, "Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azîmî", *II. TTKNG*, (İstanbul 20-25 Eylül 1937), TTK, İstanbul 1943, 673-690, 673-690; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), TTK, (3. Baskı), Ankara 1990, 2-66; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2001, 17-27; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (Trc. Nejat Kaymaz), *TAD*, VII/12-13, Ankara 1969, 193-221; Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 2013, 1-43; Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 397-398, 397-398; Ömer Soner Huncan, Mustafa Uyar, "Selçuklu Devletleri Tarihi Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, (Ed. Altan Çetin), Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 30-38 (Burada sadece kaynakların isimleri ve müellifleri verilmiştir).

⁶ Müntecebü'd-Dîn, Mueyyedü'd-Devle Bedî Atâbek el-Cüveynî, *Kitâbü Atebetü'l-Ketebe Mecmûatü Mürâselâti Dîvâni Sultân Sencer*, (Tsh. Muhammed Kazvîni- Abbâs İkbâl), Çap-ı Şirket-i Sehâmî, 1329 Hş.

⁷ Cüveynî, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, (1. Baskı), Ankara 2013, 258.

⁸ Söz konusu müellif ve eseri hakkında tafsilatlı bilgi almak için bkz. Kaykavus, Unsur el-Meâlî, *Kabusnâme*, (Haz. O. Saik Gökyay), Kabala Yayınevi, İstanbul 2006.

⁹ Seyyid 'Alî Müeyyid Sâbitî, *İsnâd-u Nâme-hâ-yi Târihi -ez Evâil-i Dovrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-i Şâh İsmail-i Safevî-*, Neşr-i Kitabhâne-yi Tahurî, Tahran 1346 Hş., 111.

¹⁰ M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I -Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları-", *AÜDTCFD*, VIII/4, Ankara 1951, 537- 648, 613.

H. 516 (1122-1123) yılında kâtip olmak amacıyla Selçuklu İmparatorluğunun payitahtı olan Merv şehrine gelen Müntecebü'd-Dîn'in,¹¹ bu sıralarda 16-17 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu devlet adamı, bu sıralarda bir süre için Gazne'ye gitmiş ve tekrar Horasan'a dönmüştür. Bu dönüşten sonra bazı Selçuklu devlet adamlarının hizmetinde de bulunmuş olan Müntecebü'd-Dîn, neticede Sultan Sencer'in Dîvân-ı İnşâ dairesine girmiştir. Sultan Sencer'in Semerkand'ı feth ettiğini (1130)¹² gösteren fetihnâme'yi, 2 gün içerisinde, başarılı bir şekilde yazmasının ardından ise, dönemin veziri Nasirü'd-Dîn Mahmud tarafından sultana tanıtılmıştır.¹³ Muhtemelen bu dönemden sonra Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirilmiş olan Müntecebü'd-Dîn,¹⁴ bu vezirin emri ve sultanın fermanıyla, mezkûr dîvânda yazılan ferman, menşur, antlaşma, tayin belgesi vs. resmî yazı türleri ile özel mektuplardan oluşan, burada ele almış olduğumuz münşeât mecmuasını hazırlamıştır.¹⁵ Bu mecmua, hem müellifinin bizzat Selçuklu İmparatorluğu dâhilinde görev almış olması hem de araştırma konumuzu ilgilendiren dîvânlar ile doğrudan ilgili olan birçok tayin belgesini içermesi nedeniyle araştırmamız açısından oldukça faydalı olmuştur. Eser, Selçuklu devlet teşkilâtının diğer kısımları ile ilgili araştırma yapmak isteyen araştırmacılara da tavsiye edilir. Zira bu eserde sadece dîvân teşkilâtı ile alakalı değil, Selçuklu bünyesindeki diğer teşkilât alanlarına dair de önemli belgeler yer almıştır. Sultan Sencer döneminin sonlarına kadar Selçuklu İmparatorluğu hizmetinde bulunmuş olan Müntecebü'd-Dîn'in, Dîvân-ı İşrâf reisliği, hatta sonraları da Gürgân valiliği yaptığı da kaydedilmiştir.¹⁶ Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte O'nun tarafından yazılmış olduğu bildirilen bir mektupta Sultan Sencer'in ölümü hakkında bilgilerin bulunması dikkate alınarak, bu

¹¹Sâbitî, *İsnâd-u Nâme-hâ-yi Târîhî*, 112; Ann K. S. Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. N. Kaymaz), *Bellekten*, XXXVII/147, (Ayrı basım), TTK, Ankara 1973, 365-394, 366; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 613-614.

¹²Sultan Sencer'in, Selçuklulara tabî olan Karahanlılar üzerine gidip Semerkand'ı fethettiği olay hakkında geniş bilgi almak için bkz. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: II –İkinci İmparatorluk Devri-*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011, 158-163.

¹³Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", 614-619. Söz konusu vezir Nasirü'd- Dîn Ebu'l- Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezi'dir. O'nun hakkında geniş bilgi edinmek için, Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı Âlâ reislerinin ele alındığı ikinci bölüme bkz.

¹⁴Toyserkanî, Lambton, Yazıcı ve Merçil gibi uzmanlar, mezkûr zatın Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirildiğini açıkça belirtmektedirler; ancak O'nun bu göreve ne zaman getirildiği kesin olarak tespit edilememiştir bkz. Vatvât, Reşidü'd-Dîn, *Nâme-hâ-yi Reşidü'd-Dîn Vatvât*, (Haz. Kasım Toyserkanî), Çaphâne-yi Dânişgâh, Tahran 1338 Hş., 247 (Toyserkanî'nin verdiği bilgilerde); Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 147; Tahsin Yazıcı, "Müntecebeddîn Bedî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 25, 25; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı –Merkez ve Eyalet Dîvânları-*, Bige Kültür Sanat, (1. Basım), İstanbul 2015, 70.

¹⁵Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebetü'l-Ketebe*, 5.

¹⁶Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", 623-624.

devlet adamının, sultanın ölüm yılı olan H. 552 (1157)'den sonraki yıllarda vefat ettiği kaydedilmiştir.¹⁷

Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî: Seyyîd ‘Alî Müeyyîd Sâbitî tarafından hazırlanmış olan bu eser, Türk tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. İçinde, yazar tarafından kronolojik sıraya göre bir araya getirilmiş birçok tayin belgesi ile özel ve resmî yazışmalar bulunmaktadır. Halife Harun el-Reşid dönemine (786-809) ait kadı tayiniyle ilgili bir belge ile başlayan eserde Büveyhîler, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Harezmşahlar vs. Türk devletlerine ait oldukça önemli belgeler mevcuttur. Eser, Safevîler dönemine ait bazı belgelerle son bulmaktadır.¹⁸ Böylesine mühim belgelerin yer aldığı bu eser, bu araştırmamız esnasında eserlerine başvurduğumuz bilim adamlarından sadece Rus araştırmacı Kurpalidis tarafından kullanılmıştır.¹⁹ Eserde yukarıda bahsini etmiş olduğumuz *Kitâbü Atebetü'l-Ketebe* ve aşağıda tanıtımını yapacağımız *Nâme-hâ-yi Reşidü'd-Dîn Vatvât*'ta bulunan bazı resmî belgeler ortak olarak yer almış olsa da, mezkûr iki mecmuada da bulunmayan Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerine ait belgelerin olması bu mecmuanın önemini bir hayli arttırmaktadır. Kurpalidis'in verdiği bilgilere göre; söz konusu Selçuklu belgeleri, önce Safevî hükümdarı I. Safî zamanı (1587-1629) bürokratlarından olan Evoğlu Haydar Beg tarafından, *Mecmau'l-İnşâ* adındaki bir mecmuadan kopya edilmiştir. Ancak yayımlanmamıştır. Sabitî ise, yayımlanmamış olan bu eseri elde edip belgeleri burada ele aldığımız eserine koymuştur.²⁰ Selçulu dîvân görevlilerinin tayinine ilişkin belgelerin de yer aldığı, bir mecmua olarak nitelendirebileceğimiz bu eser araştırmamızdaki en önemli kaynaklardan birisi olmuştur.

Nâme-hâ-yi Reşidü'd-Dîn Vatvât: Bu eser, daha çok Harezmşahlar²¹ devlet teşkilâtı, diplomatik ilişkileri ve siyasî tarihi açısından önem arz etmektedir. Zira eserdeki vesikaların çoğunun müellifi olan ve bu vesikaları bir araya getiren zat, aynı zamanda ünlü bir şair de olan Harezmşahlar dönemi Dîvân-ı İnşâ reislerinden Reşidü'd-

¹⁷Yazıcı, “Müntecebeddîn Bedî”, 25.

¹⁸Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, 1 vd. Eserin tam künyesi yukarıdaki dipnotlarda verilmiştir.

¹⁹G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev. İlyas Kamalov, Redaksiyon: Sadi S. Kucur), Ötüken Yay., İstanbul 2007.

²⁰Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 22-24.

²¹Mezkûr Türk devleti hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (485- 618/1092-1221), TTK, (4. Baskı), Ankara 2000.

Dîn Vatvât'tır.²² Eserde mezkûr Türk devleti ile alakalı birçok resmî evrak, özel mektuplar ve tayin belgeleri yer almıştır. Bununla birlikte bu belgeler arasında Selçuklu sultanları ile Harezmsâhlar arasındaki yazışmaların da bulunması, eserin Selçuklular tarihi açısından da önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Harezmsâhlar Türk devletinin, istisnalar hariç, Selçuklular ile aynı devlet teşkilâtına sahip olması nedeniyle, Selçuklu dîvânları ile ilgili bazı bilgiler bazen bu eserde yer alan bilgilerle karşılaştırılarak verilmiştir. Ayrıca eseri neşreden Kasım Toyserkanî'nin, 130 sayfa kadar olan önsöz ve değerlendirmesinde, o dönemdeki dîvân kavramları ve Dîvân-ı İnşâ'da tutulan kayıtların üslubu ile yapısı hakkında verdiği bilgiler araştırmamız için oldukça faydalı olmuştur. Bu bilim adamının, eserin sonunda, mektupların ve tayin belgelerinin muhataplarına dair vermiş olduğu bilgiler ise eserden istifade etmek isteyenler için ayrı bir kolaylık sağlayacaktır.²³

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Osman Turan tarafından hazırlanmış olan bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere Anadolu Selçukluları dönemine ait vesikaları içermektedir. Söz konusu döneme ait ahidnâmeler, mektuplar, fetihnâmeler ve tayin belgeleri gibi resmî vesikaların yer aldığı münşeat mecmualarından derlenen bu eser, Anadolu Selçukluları'nın gerek teşkilât tarihi gerekse siyasî tarihi açısından çok kıymetli bir kaynaktır. Bununla birlikte, eserde mezkûr dönemdeki dîvân görevlilerine ait tayin belgelerinin yer almış olması, bize Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dönemlerindeki dîvânlar ile Anadolu Selçukluları dîvânları arasında karşılaştırma yapma imkânı vermiştir.²⁴

B. VEKAYİNÂMELER

Fütûhu'l-Buldân: Eserin müellifi; İran asıllı olup şairliği, edîpliği ve tarihçiliği ile meşhur Belâzurî (Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî)'dir. IX. Yüzyıl İslâm müelliflerinden olan Belâzurî bu yüzyılın sonlarına doğru (892 veya 897) vefat

²²Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*, (Çev. Necati Lugal), Pinhan Yay., (1. Basım), İstanbul 2011, 139-143; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 258- 260; Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, 5-6. Bu eserlerde Vatvât hakkında bilgiler mevcuttur. Cüveynî'nin kaydına göre; Selçuklu Sultanı Sencer, hicvedici şiirlerinden dolayı Harezmsâhların bu münşisini öldürmek istemiştir. Ancak münşî Vatvât, o sırada Sultan Sencer hizmetinde bulunan meslektaşı Müntecebü'd-Dîn sayesinde affedilmiştir.

²³Vatvât, *Nâme-hâ-yı Reşîdü'd-Dîn Vatvât*, 3-133; 147 vd. Eserin tam künyesi önceki dipnotlarda verilmiştir.

²⁴Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar –Metin, Tercüme ve Araştırmalar-*, TTK, Ankara 1958.

etmiştir. İslâm tarihçiliğinin ilk kaynaklarından olan müellifin bu eseri, Hz. Muhammed döneminden Emevî halifesi I. Velîd devri (705-715) fetihlerine kadarki olayları ihtiva etmektedir.²⁵ Bu eser, araştırmamıza konu olan Selçuklular dönemiyle alakalı bilgiler içermese de, birinci bölümde ele almış olduğumuz dîvân kavramları ve İslâm dünyasında dîvân müesseselerinin ortaya çıkışıyla alakalı olarak oldukça değerli bilgiler içermektedir. Bu yüzden araştırmamızın bu kısmında başvurmuş olduğumuz önemli eserler arasında yer almıştır.

Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Bu eserin esasen üç müellifi vardır. Bunlardan birincisi Irak Selçukluları dönemi sultanlarından Muhmud b. Muhammed Tapar (1118-1131) ile Mesud b. Muhammed Tapar'a (1134-1152) vezirlik de yapmış olan Şerfü'd-Dîn Anûşirvan b. Halid Kaşî'dir (öl. H. 532/1138-1139).²⁶ Anûşirvan'ın hatıralarını ve meşhur Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ten itibaren Selçuklu vezirleri hakkında bilgiler içeren (1072'den 1134'e kadar) bu eserin ilk ismi *Futûr-i Zamânu's-Sudûr ve Sudûr-i Zamânu'l-Futûr (Vezirler Devrinin Fetreti ve Fetret Devrinin Vezirleri)* olup Fars dilinde yazılmıştır. İkinci müellif, Anûşirvan tarafından hazırlanan bu esere bazı ilaveler yaparak ve kısmen de onu kısaltarak²⁷ Arapça'ya tercüme eden, İmâdeddîn Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Kâtib İsfehânî'dir (öl. H. 597/1201).²⁸ İsfehanî tarafından hazırlanan bu yeni eserin ismi ise *Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Katre fî Ahbârü'd-Devle el-Selçûkiyye* olmuştur. Eserin üçüncü müellifi ise Bundarî (Feth b. Ali b. Muhammed)'dir. Bundarî (öl. H. 643/1245), İsfehanî tarafından hazırlanan mezkûr eserin son halini kısaltarak *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra* adında yeniden ortaya koymuştur.²⁹

²⁵Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, XI-XXVII; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 32-33.

²⁶Adı geçen zat hakkında geniş bilgi için, ikinci bölümde Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi vezirlerinin ele alınmış olduğu kısma (2.6.2.1'e) bkz.

²⁷Barthold, İsfehanî tarafından, esere 1072'ye kadar olan bir Selçuklu tarihi ve eserin 1134'ten 1180'e kadar olan kısmının ilave edildiğini kaydetmiştir. Bununla birlikte verilen bilgilerden, eserin aslından bazı bilgilerin de çıkartıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 29.

²⁸Adı geçen müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 144-148.

²⁹Eser ve müellifleri hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 147-148; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 39-40; Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", 207-208; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 29-30; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği – Tog Teginliler-*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1985, XX- XXI; Ramazan Şeşen, "İmâdü'ddin el- İsfehanî", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 174-176, 174-176; Mevdûdî, Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi: I*, (Nşr. Ahlak Hüseyin, Urduca'dan Çev. Ali Genceli), Hilâl Yay., Ankara 1971, 50-51.

Bu eser, hem araştırma konumuzun kapsamını oluşturan Büyük Selçuklular ile Irak Selçukluları dönemi devlet teşkilâtı hem de bu dönem İran ve Irak bölgesinin siyasî tarihi açısından oldukça önemlidir. Özellikle söz konusu Selçuklu devletleri dönemindeki dîvânlar ve bu dîvânlarda görev almış olan kişiler hakkında oldukça istifade ettiğimiz bir kaynaktır. Araştırmada, söz konusu kaynağın Burslan tarafından, Houtsma'nın neşretmiş olduğu nüshadan³⁰ yapılan Türkçe tercümesi³¹ ve gerektiği yerlerde de Celilî tarafından Farsça olarak neşredilmiş olan nüshası³² kullanılmıştır.

Mücmel el-Tevârih ve'l-Kısas: Bu eserin müellifi belli değildir. Elimizdeki nüshada eserin H. 520 (1126)'de telif edilmiş olduğu kayıtlıdır.³³ İsmi meçhul olup Selçuklular hizmetinde bulunmuş olan birisi tarafından yazıldığı bildirilen bu eser, hilkatten 1126 yılına kadar olan genel bir tarihi ihtiva etmektedir. İran tarihi ve bu arada Selçuklular ile eski Türk tarihi bakımından oldukça önem arz etmektedir.³⁴ Ancak şunu itiraf etmeliyiz ki; araştırmamızda bu eserden çok az istifade edilmiştir. Bununla birlikte *Zubdetu'n-Nusra* haricinde, Selçuklu sultanlarının *tevkî*lerini aldığımız en önemli eserdir.

Zeylû Tarih-i Dimaşk: Eserin müellifi, Arab Temim kabilesine mensup olan İbnü'l-Kalânîsî (Ebu Ya'la Hamza b. Esed)'dir. Türk Börüler hanedanlığında bazı idarî görevlerin yanı sıra Dîvânü'r-Resâil başkanlığı da yapmış olan bu zat, 1073'te Dimaşk'ta doğmuş ve 1160'ta aynı yerde vefat etmiştir. Müellif, bu eserini, esasen 1056-1057 yıllarında son bulan ve günümüze ulaşmamış olan Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi'nin tarihine zeyil olarak yazmıştır. Bu zeylin ilk kısmı 971 ile 1049 olaylarını, ikinci kısmı ise 1056/1057'den 1160 yıllarına kadar olan olayları kapsamıştır. Azimî, İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Adîm gibi müelliflerin de eserlerini hazırlarken istifade etmiş olduğu bu eserin özellikle I. Haçlı Seferi ve sonrası için önemli bir kaynak olduğu bildirilmektedir. Eserin Selçuklular ile ilgili kısımları Ali Sevim tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve diğer bazı kaynaklarla karşılaştırılması yapılmıştır. Daha çok Suriye Selçukluları hakkındaki bilgilerin yer aldığı bu çeviriden tuğrâ hususunda ve bazı

³⁰Bundarı, *Zubdat en-Nusra ve Nuhbat el-Usra*, (Nşr. M. T. Houtsma), *Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seljoucides*, II, Leiden 1889.

³¹Bundarı, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Trk. Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999.

³²Bundarı, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Usra (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)*, (Nşr. Muhammed Hüseyin Celilî), Tahran 1978.

³³*Mücmel el-Tevârih ve'l-Kısas*, (Anonim), (Tsh. ve Nşr. Melikü's-Şu'ara Bahâr), Tahran 1318 Hş.

³⁴Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 70.

Selçuklu dîvân üyeleri hakkında oldukça değerli bilgiler alınıp bu araştırmada kullanılmıştır.³⁵

Selçûknâme: Müellifi Hâce İmam Zahîreddîn Nişâbûrî'dir. Bu zat anlaşıldığı kadarıyla Irak Selçukluları sultanlarından II. Tuğrul ve Mesud b. Muhammed Tapar'a öğretmenlik yapmıştır. Selçukluların son dönemlerindeki olaylara bizzat şahitlik etmiş olan ve H. 582 (1186) yılında vefat ettiği bildirilen müellif, bu eserini Sultan II. Tuğrul adına kaleme almıştır. Aslında Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları ile ilgili en temel kaynaklardan birisidir; ancak elimizdeki eserin gerçekten Zahîreddîn Nişâbûrî'ye ait olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Nitekim bu eseri tashih ve neşreden müellifler de eserin söz konusu müellife ait olduğu hususunda emin gözükmemektedirler. Kaldı ki, Zahîreddîn'e ait olarak neşrettikleri bu eseri, Ravendî ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserleriyle tamamlamış olduklarını da açıkça ifade etmişlerdir. Eserin son kısımlarında Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim'in yazdığı bir de kısa zeyil bulunmaktadır.³⁶ Eserden gerek Selçuklu dîvân teşkilâtı gerekse bu dîvânlarda çalışmış olan kişiler hakkında oldukça istifade edilmiştir.

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye: Bu eserin, Hüseyinî (Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyinî) tarafından kaleme alınmış olduğu tahmin edilmektedir.³⁷ Bununla birlikte eserin iki yerinde Hüseyinî'nin isminin geçmesinden dolayı müellif olarak bu zatın gösterildiği, esasında ise müellifinin belli olmadığı da kaydedilmektedir. H. 622 (1125) yılı sonunda telif edilmiş olabileceği bildirilen bu eserin, birincisi Selçuklular'ın menşeyinden Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminin (1072-1092) başlarına kadarki bilgileri ihtiva eden *Zübdetü't-Tevârîh*; ikincisi yukarıda da bahsetmiş olduğumuz İmâdeddîn İsfehânî'ye ait olup Sultan Melikşah'ın ölümünden 1152 yılına kadarki olaylarda kaynak olarak kullanılan *Nusretü'l-Fetre*; üçüncüsü ise, Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un ölümüne (1193) kadar olan olayları ihtiva eden ve eserin ismini aldığı *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* olmak üzere üç temel eserden beslendiği

³⁵“İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler: I (H. 436- 500= 1044-1106/7)”, (Nşr. Ali Sevim), *Belgeler*, XXIX/33, TTK, Ankara 2008, 1-41), 1-2. Müellif ve eseri hakkında ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, XV-XVII; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 40-41; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 17.

³⁶Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, (Tsh ve Nşr. Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390 Hş., 2 vd. Eser ve müellifi hakkında ayrıca bkz. Merçil, “Selçuknâme”, 397.

³⁷Hüeyinî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Trk. Çev. Necati Lügal), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999; *The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyya*, (İng. Çev. Clifford Edmund Bosworth), Routledge, London 2010.

kaydedilmiştir.³⁸ Kaynağın müellifi her kimse, İmadeddîn'in eserinden bilgiler aldığını açıkça göstermiştir,³⁹ ancak bu eserden aldığı bilgilerde ufak da olsa bazı hatalar vardır.⁴⁰ Bu yüzden kendisinden istifade edilirken dikkatli olunması tavsiye edilir. Irak Selçuklularının son dönemleri- özellikle Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul dönemi- hakkında geniş bilgilerin, hatta birçok kaynakta bulunmayan bilgilerin yer aldığı bu eser, her şeye rağmen araştırmamızda büyük bir yer işgal etmiştir. Bu araştırmada, eserin Lügäl tarafından yapılmış olan Türkçe ve Bosworth tarafından yapılmış olan İngilizce tercümesinden istifade edilmiştir.

Azîmî Tarihi: Bu eserin müellifi, Azîmî (Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr)'dir. 1190/91 yılında Haleb'de dünyaya geldiği bildirilen Azîmî, bu eserini Zengî Atabegliği'nden İmadüddîn Zengî adına kaleme almıştır. Eseri insanlığın doğuşundan 1160 yılına kadar olan olayları ihtiva etmektedir. 1160 veya 1175'den sonra öldüğü bildirilen müellifin bu eseri, İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Esir ve İbn Hallikan gibi ünlü İslâm âlimlerinin eserlerine de kaynak teşkil etmiştir.⁴¹ Eserde Selçuklular dönemine dair önemli bilgiler yer almış olsa da araştırmamız açısından, bazı Selçuklu dîvân reisleri hakkında verilen bilgiler haricinde çok da yararlı bilgiler bulunamamıştır.

Bedayi'ul-Ezmân fi Veka-yi Kirman (Tarih-i Afdal): Bu eser, Kirman ve güney İran olayları hakkında, Selçuklular'ın ilk zamanlarından XIII. Asrın başlarına kadar bilgi veren en sağlam kaynaklardan birisidir. Müellifi, Kirmânî (Efdaleddîn Ebu Hamid Ahmed b. Hamid)'dir. Kirmânî'nin bu eseri 1209'da telif edilmiş olup aslında kaybolmuş ve zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak bu kaynaktan istifa eden eserlerdeki ortak bilgileri toplayan İranlı tarihçi Mehdi Beyanî, bunları karşılaştırarak kaybolmuş

³⁸Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 26; Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", 208-209.

³⁹Hüeynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügäl), 47. Müellif burada açıkça İmadeddîn'in den ve eserinden istifa ettiğini bildirmiştir.

⁴⁰Mesela *Ahbâr*'da işrâf-ı memâlik (Dîvân-ı İşrâf reisi) olarak gösterilen Hâce Şerefü'l-Mülk [Hüeynî, *Ahbâr*, (İng. Çev. Bosworth), 50; Hüeynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügäl), 47.], bu eserin dönemle ilgili kaynak olarak kullanmış olduğu *Zubetu'n-Nusra*'da müstevfî, yani Dîvân-ı İstîfâ başkanı olarak gösterilmiştir [Bundarı, *Zubetu'n-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 68; Bundarı, *Zubetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60.]. Kısacası *Ahbâr*'ın müellifi bu eserden nakiller yaparken bazen hata yapmıştır. Ayrıca mezkûr zat diğer birçok temel kaynakta da müstevfî olarak kaydedilmiştir, geniş bilgi için üçüncü bölümde Dîvân-ı İşrâf reislerinin ele alınmış olduğu kısma (3.3.3'e) bkz.

⁴¹Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, (Notlar ve Çev. Ali Sevim), TTK, (2. Baskı), Ankara 2006, IX-XXVII; Ali Sevim, "Azîmî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar", *Belleten*, XLVII/187, (Temmuz 1983), TTK, Ankara 1984, 843-868, 843-844; Yinanç, "Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azîmî", 673 vd.

olan eserin asıl metnini ortaya koymuştur.⁴² Eserden hem tuğrâ hususunda hem de dîvânlar hakkında bilgi alınmıştır. Ayrıca Kirman Selçukluları merkez dîvânları, Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dîvânları ile karşılaştırılırken bu eserden istifade edilmiştir.

el-Kâmil fi't-Târih: Eserin müellifi İbnü'l-Esîr (Ebu'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî)'dir.⁴³ H. 555 (1160) yılında Cizre'de doğmuş olup H. 630 (1233) yılında Musul'da vefat etmiştir. Zengî Atabegliğinin ve Eyyübîlerin hizmetinde bulunmuş olan müellifin bu eseri, kronolojik olarak hilkatten H. 628 (1230/31) yılına kadar geçen olayları ihtiva etmektedir.⁴⁴ Ortaçağ İslâm dünyası tarihi açısından büyük bir önem arz eden bu eser, hem güvenilir kaynaklar kullanmış olması hem de müellifinin yaşadığı dönemdeki birçok olaya (Moğol istilâsı vs. olaylar) bizzat şahitlik etmiş olması nedeniyle ayrı bir yere sahiptir. Gerek Büyük Selçuklular ve gerekse Irak Selçukluları dönemi tarihinin oldukça ayrıntılı bir şekilde verilmiş olduğu bu kaynak, bize, araştırmamızda ele almış olduğumuz hemen her konuda kıymetli bilgiler sunmuştur.

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Müellifi Ravendî (Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed b. el- Hüseyin b. Himmet er-Ravendî)'dir.⁴⁵ Çocukluk yıllarını (11074-1184) dayısı Tâceddîn Ahmed b. Muhammed'in yanında geçiren ve iyi bir eğitim alan müellif, Irak'ın o zamanki bütün şehirlerini gezmiştir. Daha sonra son Irak Selçukluları Sultanı Tuğrul b. Arslan'ın muallimliğini de yapan bir diğer dayısı, Zeyneddîn Mahmud b. Muhammed yanına gitmiş ve bir müddet O'nun yanında kalmıştır. Böylece Irak Selçukluları dönemine dair olayların bir kısmına bizzat şahit olmuş olan bu müellif, 1202/3 yılında yazmaya başladığı ve 2-3 yıl sonra bitirdiği bu eseri meydana getirmiştir. Eseri, ilk ortaya

⁴²Kirmânî, Efdaleddîn Ebu Hamid Ahmed b. Hamid, *Bedayi'ul-Ezmân fi Vekay-i Kirman (Tarih-i Afdal)*, (Nşr. Mehdi Beyânî), Çaphâne-i Danişgâh, Tahran 1326 Hş. Eser ve yazar hakkında ayrıca bkz. Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 90.

⁴³İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih (el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi) I-X*, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

⁴⁴Eser ve müellifi hakkında geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 151-163; Clément Huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, (Çev. Cemal Sezgin), *TSİA* Matbaacılık Sanayii, Ankara Trhz., 207-208; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 26-27, 26-27; Konuş, *Selçuklular bibliyografyası*, 28.

⁴⁵Ravendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed b. el- Hüseyin b. Himmet, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Haz. Muhammed İkbâl- Muhsin Muhammedî Feşârki), İntişarat-ı İlmî, Tahran 1363 Hş.; Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Trk. Trc. Ahmed Ateş), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999.

çıktıkları zamandan 1198 yıllarına kadar olan Selçuklu tarihini ihtiva etmektedir. Müellif, eserini bitirmiş olduğu sıralardan birkaç yıl önce Irak Selçukluları da inkıraza uğramış olduğundan, eserini Türkiye Selçukluları I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e takdim etmiştir.⁴⁶ 1207 yıllarında vefat ettiği tahmin edilen müellifin bu eseri, araştırmamız için oldukça faydalı olmuştur. Bu eserden, hem Selçuklu dîvân teşkilâtı, hem bu dîvân teşkilâtı içerisinde görev almış kişiler hem de araştırma kapsamında ele alınmış olan diğer konularda oldukça istifade edilmiştir.

Mir'atü'z-Zamân fî Târîhü'l-Âyân: Bu eserin müellifi, Sıbt İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu)'dir. Babası aslen bir Türk olan Hüsameddîn Kızıoğlu, annesi ise meşhur tarihçi Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kızı Rabia'dır. 1186'da Bağdat'ta doğmuş olan bu zat, küçük yaşta yetim kaldığından dedesi Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından yetiştirilmiş ve bu yüzden O'nun lakabıyla anılmıştır. İyi bir eğitim almış olan Sıbt, Dımaşk'ta Eyyübîler hizmetinde bulunmuş ve hatta Eyyübî hükümdarları Melikü'l-Muazzam İsa ve Melikü'l-Eşref ile birlikte Haçlılara karşı düzenlenmiş olup zaferle sonuçlanan *Nablus* harekâtına (1210/1211) katılmıştır. Tarihe bizzat şahitlik etmiş olan bu müellifin eseri, insanlığın doğuşundan müellifin ölümüne (1256/1257) kadarki olayları ihtiva etmiştir. Müellif, Abbâsîler döneminde Dîvân-ı İnşâ'da görev almış Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi tarafından kaleme alınan ve günümüze ulaşmamış bir eserden dolayı aktarımlar yapmıştır. Bu aktarımı, Hilal b. el-Muhassin'in oğlu olan Garsunnîme Muhammed'in babasının yazdığı esere zeyil olarak yazmış olduğu *Uyûnû't-Tevârîh* sayesinde olmuştur. Babasının 1256/7 yıllarında son bulan eserini yazdığı zeyil ile 1286/7⁴⁷ yılına kadar getirmiş olan Garsunnîme'nin söz konusu eseri de günümüze ulaşmamıştır. İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Kalânîsî gibi müelliflerin eserlerinde de kaynak olarak kullanılmış olan bu eser, hem müellifinin yaşadığı dönemdeki olaylara bizzat şahitlik etmiş olması hem de *Uyûnû't-Tevârîh* gibi önemli bir eserden –ki bu eser doğrudan Selçuklular ile irtibatı olan bir devletin (Abbâsîlerin) Dîvân-ı İnşâ reisi tarafından kaleme alınmasıyla ayrı bir önem arz eder- istifade etmiş olması bakımından oldukça kıymetlidir. Bununla birlikte bu eserin de orijinal nüshasının günümüze ulaşmadığı, günümüze ulaşan nüshalarının başkaları tarafından yazıldığı kaydedilmiştir. Bizim burada kullanmış olduğumuz eser, kaynağın günümüze

⁴⁶Müellif ve eseri hakkında bkz. Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, (Trk. Çev. Ateş), XIV-XXV; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 51-53; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, 14-15.

⁴⁷Bu yıl Barthold'da 1083/84 olarak geçmiştir bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 8-9.

ulaşan bir nüshasındaki Selçuklular ile ilgili kısımların Sevim tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesidir.⁴⁸

Ebu'l-Ferec Tarihi ve Muhtasarü'd-Düvel: Bu eserin müellifi Malatyalı Ebu'l-Ferec (İbnü'l-İbrî, Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun)'dir. Malatya'da doğan müellif, tabip olan babasından Arapça, Süryanice ve Yunanca'yı öğrenmiştir. Moğol istilâsı sıralarında Antakya'ya geçmiş ve burada Hristiyanlığı kabul etmiştir. Zamanla nüfuzunu arttırarak doğu Hristiyanlarının patriği olmuştur. 22 yıl boyunca sürdürdüğü doğu metropolitliği görevinde bu dinin yayılması için çalışmıştır. *Muhtasarü'd-Düvel*, müellifin Süryani dilinde yazmış olduğu ve yaradılıştan 1284 yılına kadarki olayları ihtiva eden *Tarih el-Düvel el-Kebir*'in kısaltılmış halidir. Bu eser, 1286'da vefat eden müellifin dostları tarafından, bazı eklemeler de yapılarak, Arapça'ya tercüme edilmiş ve bu ismi almıştır. On devletin tarihinden bahseden bu eserin 9 ve 10. Devletler bölümünde Türkler'den ve özellikle Selçuklular'dan bahsedilmiştir. Bu bölümleri ihtiva eden kısımlar Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁹ Selçuklular ile ilgili kısımlarında, daha çok siyasî tarih ağırlıklı olmasına rağmen, yer yer devlet teşkilâtına dair bilgiler de yer almaktadır. Eserden, araştırma kapsamımızda yer alan tuğrâ konusunda önemli bilgiler elde edilmesine rağmen; diğer konularda istifade edilecek çok fazla bilgiye rastlanmamıştır.

el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme): İbn Bîbî namıyla meşhur Nâsireddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁰ Sultan Celaleddîn Harezşah'ın maiyetinde de bulunmuş olan müellif, 1231'de Celaleddin Harezşâh'ın Moğol kuvvetleri tarafından yenilmesi üzerine önce Dımaşk'a gitmiş ve az sonra Sultan I. Alâeddîn Keykubat'ın daveti üzerine ailesiyle birlikte Türkiye Selçukluları hizmetine girmiştir. Bu devlet nezdinde dîvânda kâtiplik de yapmış olan müellif, 1282'de vefat etmiştir. Eserini ünlü İlhanlı veziri ve

⁴⁸Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Yusûf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân (Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân'da Selçuklular)*, (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, 1-11; "Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)", (Nşr. Ali Sevim), *Belgeler*, XIV/18, Ankara 1992, 1-260), 1 vd. Eser, müellifi ve müellifin kullanmış olduğu menbalar hakkında ayrıca bkz. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", 196-197; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 87-88, 87-88; Konuş, *Selçuklular bibliyografyası*, 29-30; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 21.

⁴⁹Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 31 (Eserin tam künyesi önceden verilmiştir); Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 195-200; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 126-127.

⁵⁰İbn Bîbî, Nâsireddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *Selçuknâme*, (Trc. Mükrimin Halil Yinanç), (Haz. Refet Yinanç - Ömer Özkan), Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

tarihçisi Alâeddîn Ata Melik Cüveynî'nin isteği üzerine kaleme almıştır. 1280'den önce veya 1281'de bitirmiş olduğu bu eseri, kronolojide bazı hatalar olmasına rağmen başta Türkiye Selçukluları olmak üzere, Harezşâhlar, Eyyûbîler, Moğollar'ın Doğu Anadolu siyaseti ile alakalı da ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.⁵¹ Araştırmamızın dâhil olduğu dönem hakkında bilgi vermese de, eserden Türkiye Selçukluları dîvânları ile ele almış olduğumuz Selçuklu şubelerinin dîvânlarının karşılaştırılması yapılırken bazen istifade edilmiştir.

Müsâmeret'ül-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr (Tezkîre-i Aksarayî): Bu eserin müellifi, Aksarayî (Kerîmeddîn Mahmud b. Muhammed)'dir. XIII. Yüzyılın ilk yarısında doğmuş olabileceği düşünülen Aksarayî, yaklaşık 47 yıl (1267-1323) Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde görevli bulunmuştur. Müellif 1323 yılında tamamlamış olduğu, dört ana bölümden oluşan eserini İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş Noyan'a sunmuştur. III ve IV. Bölümlerinde Selçuklular'dan bahsedilmiş olan bu kaynak daha çok Türkiye Selçukluları açısından önem arz etmektedir.⁵² Bununla birlikte Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dönemi dîvânlarını, Türkiye Selçukluları dönemi dîvânları ile karşılaştırırken istifade etmiş olduğumuz eserler arasında yerini almıştır.

Camiü't-Tevarih: Eserin müellifi Reşideddîn Fazlullah (İbni İmâdüddeve Ebu'l-Fazl b. Ebu'l-Hayr Hemedânî)'tir. 1240 yılında doğduğu kaydedilen müellif, kendisini edebiyat, tıp, kelâm ve tarih gibi birçok alanda oldukça geliştirmiş olup bu sayede İlhanlılar sarayına girebilmiş, hatta İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1295-1304)'a kendisini sevdirek vezirlik mertebesini bile elde etmiştir (1298). Burada üzerinde durmuş olduğumuz eserini Gazan Han'ın emri ile hazırlamıştır. Esasen emri altına verilen bir grup âlimle bu esere başlayan Reşideddîn'in eseri iki cilttir. Birinci cildinde Türk ve Moğol kabileleri ile başlangıcından Gazan Han'ın ölümüne kadar olan Moğol tarihi hakkındaki bilgiler yer almıştır. Bu cilt Sultan Gazan Han zamanında tamamlanmıştır. İkinci cildine Olcaytu Han'ın emri ile devam edilen eser, yine bu hükümdar döneminde bitirilmiştir. Olcaytu Han'ın doğumundan 1306/7 yılına kadar

⁵¹Eser ve müellifi hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Selçuklular Dönemi İle İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", *Selçuklular (Makaleler)*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, 33-48, 34-35; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 84-85; Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 379-382, 379 vd.

⁵²Aksarayî, Kerîmeddîn Mahmûd b. Muhammed, *Müsâmeret'ül-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr (Selçukî Devletleri Tarihi)*, (Trc. Nuri Gençosman), (Notlar: Feridun Nafiz Uzluk), Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 86-87; Merçil, "Kaynak ve Araştırmalar", 36.

olan bir tarih ile başlayan bu ciltte, Hz. Adem'den başlamak üzere Hz. Muhammed ve halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsâhlar, çeşitli Avrupa kavimleri, Hintliler vs. hakkında bir tarih yer almıştır. Kısacası bu cilt umumi bir dünya tarihi niteliğindedir. Müellif, bu eserini hazırlarken Taberî, İbnü'l-Esîr, Ravendî gibi müelliflerin eserlerinden oldukça istifade etmiştir. Özellikle Selçuklular kısmı neredeyse Ravendî'nin eseriyle aynıdır. Olcaytu Han'ın ölümü (1316)'nden sonra devlet içindeki nüfuzunu kaybeden müellif, bazı devlet adamları ile çekişmesi ve bilhassa Yahudi olduğu gerekçesiyle 1318 yılında idam edilmiştir.⁵³ Araştırma kapsamı içerisinde ele almış olduğumuz hemen her konuda bu eserden istifade edilmiştir.

Târîh-i Güzîde: Eserin müellifi Hamdullah Müstevfî (Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî)'dir. Bu müellifin künyesinde aslında Dîvân-ı İstîfâ başkanı olan kişilerin kullandığı *müstevfî* unvanının bulunması, Sultan Gazneli Mahmud tarafından O'nun atalarından birisinin söz konusu dîvânın başına getirilmiş olması ve bu unvanla ün kazanmış olmasıdır. H. 680 (1281) yılında dünyaya gelmiş olan bu müellifin babası ve dedesi İlhanlılar nezdinde hizmette bulunmuşlardır. Kendisi ise, yine İlhanlılar dönemi vezirlerinden olup yukarıda da bahsetmiş olduğumuz Reşîdeddîn Fazlullah'ın vezâreti sıralarında vezâret vekilliğine getirilmiştir. Yine aynı vezir tarafından müstevfîlik görevine tayin edilmiş olan bu zat, mezkûr vezirin ölümü ardından devlet işlerinden el çekerek ilimle uğraşmıştır. H. 750 (1350)'de vefat eden Hamdullah Müstevfî, burada bahsini etmiş olduğumuz eserini hazırlarken, başta Reşîdeddîn Fazlullah'ın *Camiü't-Tevarih*'i olmak üzere, Taberî, İbnü'l-Esîr, Zahireddîn Nişâbü'rî gibi birçok müellifin eserinden istifade etmiştir.⁵⁴ Eseri, toplam 6 bab ve bu bablar altındaki muhtelif fasıllardan oluşmaktadır. Umumî bir tarih görünümüne sahip olmasına rağmen daha çok Moğol tarihi üzerinde yoğunlaşmış olan bu eserin, 4. Babının 6. Faslı Selçuklular tarihine aittir. Eserin Selçuklular ile ilgili olan bu kısmında siyasî tarih daha ağırlıklıdır; ancak bununla birlikte yer yer Selçuklu devlet adamları ve

⁵³Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebu'l-Fazl b. Ebu'l-Hayr Hemedânî, *Camiü't-Tevarih, (Selçuklu Devleti)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010, 8 vd.; Mehmed Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşîdüddin", *Belleten*, I/1, İstanbul 1937, 165-179, 165 vd.

⁵⁴Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdülhüseyin Nevayî), İntişarat-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387 Hş., ۸-۱۴; Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi" *HS*, III/1, 2011, 289-300, 289-300; A. Z. V. Togan, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, Eskişehir 2001, V/I, 186- 188; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, 15, İstanbul 1997, 454; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 309-319; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 78-79.

dîvânları hakkında da bilgiler geçmektedir. Bu yüzden araştırmamızda bu eserden de oldukça istifade edilmiştir.

Târîh-i Ravzatü's-Safâ: Bu eserin müellifi Mîrhând olarak bilinen, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî'dir.⁵⁵ 1433'de Belh'de dünyaya gelmiştir. Timurlular zamanında yaşamış olan müellif, meşhur Türk şairi Ali Şir Nevai ile de tanışmıştır. Müellifin 1483'de yazmaya başladığı; ancak vefatı (1498) dolayısıyla bir kısmını tamamlayamadığı eserini, oğlu ve halefi Gıyaseddîn Hândmîr tamamlamıştır. Eser insanlığın başlangıcından Timurlular döneminin sonlarına kadar olan dönemdeki olayları kapsamaktadır.⁵⁶ Bu cümleden olarak üç temel başlıkta, çok geniş olmasa da ele alınmış Selçuklular ile alakalı olarak değerli bilgiler içermektedir. Bu bakımdan önem taşıyan eser, araştırmamızda yer almıştır.

el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr (el-Hıtatu'l-Makrîzîyye): Eserin müellifi, Makrîzî (Takıyü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Makrîzî)'dir. Mısırda yetişen ünlü tarihçilerden birisi olan Makrîzî, H. 766 (1364-1365)'da Kahire'de doğmuştur. Tarih, fıkıh, hadis, edebiyat ve daha birçok ilim sahasında ün kazanmış olan bu müellif, aynı zamanda ünlü İslâm âlimi İbn Haldun'un öğrencilerindedir. Memlûkler döneminde yetişmiş en önemli devlet adamlarından olup, bu devlete imam ve müderris olarak hizmet vermiş, bunun yanı sıra Dîvân-ı İnşâ ile Dîvân-ı Tevkî'de görevler üstlenmiştir. H. 845 (1442) yılında öldüğü bildirilen bu müellifin burada ele alınan eseri, Mısır'ın topoğrafyası ve tarihi ile ilgili en önemli eserlerdendir. Buna ilave olarak eserde Memlûk dîvânlarının yapısına dair çok önemli bilgiler yer almaktadır. Eser ayrıca Sâsânîler dönemi dîvânları, bu dîvânlarda kullanılan dil, Selçuklular dönemi dîvânlarından olan Dîvân-ı Tuğrâ hakkında da neredeyse hiçbir kaynakta yer almayan bazı bilgiler içermiştir.⁵⁷ Bu bakımdan araştırmamızda yer verilen kaynak eserler arasında yerini almıştır.

⁵⁵Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhâneddîn Havendşâh, *Târîh-i Ravzatü's Safâ I-XI*, Çap-ı Pîrüz, Tahran 1339 Hş.

⁵⁶Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 398- 402; *Mevdûdî, Selçuklular Tarihi*, 55.

⁵⁷Makrîzî, Takıyü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr (el-Hıtatu'l-Makrîzîyye) I-IV*, Darû Sâdır, Beyrut 1990. Eser ve müellif hakkında bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 352-357; Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 448-451; Huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, 342-343; Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 305-306.

Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi): Bu eserin müellifi Sultan II. Murad dönemi (1421-1451) müverrihlerinden olan Yazıcızâde Ali'dir. Eserini mezkûr sultanın buyruğu üzerine kaleme almış ve 1424'de tamamlamıştır. Toplamda dört ana bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde Türk ve Moğol boylarının tarihi ile şeceresi, Oğuz boyları isimlerinin nereden geldiği, tamga ve ongunlarının neler olduğu anlatılmıştır. İkinci bölümünde Oğuz soyundan gelen Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları anlatılmış, üçüncü bölümde Türkiye Selçukluları'nın kısaca kuruluşuna dair bilgiler yer aldıktan sonra, Türkiye Selçukluları ile ilgili en temel kaynaklardan olan İbn Bîbî'nin *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye (Selçuk Nâme)*'sinin tercümesi yer almıştır. Son bölümde ise İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1295-1304)'ın ölümünden sonra Anadolu'nun siyasî ve içtimaî durumu, Osmanlıların mensup olduğu boy ve onların Anadolu coğrafyasına geçişleri anlatılmıştır.⁵⁸ Araştırma sahamızı konu alan ikinci bölüm için kaynak olarak daha çok Ravendî'nin *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr'u* kullanmış olan bu müellifin eserinden hem ilk bölümde ele almış olduğumuz tuğrâ konusunda hem de diğer bazı konularda istifade edilmiştir.

Selçuknâme: Eserin müellifi Ahmed b. Mahmud (Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud)'dur. 1569/70'de vefat etmiş olan bu müellif, Osmanlı dönemi Selçuknâme yazımının en önde gelen simalarındandır. Eser Büyük Selçuklular döneminden başlatılarak Osmanlı dönemine kadar getirilmiştir. Müellif, eserini hazırlarken İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih'i*, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhü'l-Âyân'ı* gibi birçok eseri kaynak olarak kullanmış olsa da, Selçuklular dönemiyle alakalı olarak kullanmış olduğu en önemli kaynağın Hüseyinî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adlı eserinin olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zira eser iyice incelendiğinde görülecektir ki, kronoloji ve başlıkları bakımından Hüseyinî'nin eseriyle neredeyse aynıdır. Bununla birlikte söz konusu eserden fazla olarak bazı bilgiler de vermiştir ki, bu da diğer kaynaklardan aldığı ufak defek bilgilerdir. Eserin aslının Türkçe mi yoksa Arapça mı yazılmış olduğu hususu kesinlik kazanmamıştır. Ancak elimizdeki nüshayı neşretmiş olan Merçil, eserin aslının Türkçe olduğu inancındadır.⁵⁹ Selçuklular dönemiyle alakalı

⁵⁸Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi)*, (Nşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009, VII-XXXVI; Amil Çelebioğlu, Kemal Eraslan, "Yazıcıoğlu", *İA*, MEB, XIII, 363-368, 363-368.

⁵⁹Ahmed b. Mahmud, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Nşr. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yay., (1. Basım), İstanbul 2011, 15-17. Eser ve müellifi hakkında ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Ahmed b. Mahmûd'un Selçuknâme'si (öl. 1569-1570)", *TD*, XXIII, İstanbul 1969, 219-231),

olan temel kaynakları kullanmış olması nedeniyle araştırmamız açısından önemli görülmüş ve diğer kaynaklar yanında kendisinden istifade edilmiştir.

Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar): Bu eserin müellifi Osmanlı İmparatorluğu nezdinde 22 yıl *müneccimbaşılık* yapmış ve Sultan IV. Mehmed (Avcı)'in takdirini kazanmış olan Ahmed b. Lütfulah'tır. 1631/2'de Selanik'te doğmuş olup fıkıh, tefsir, tıp, matematik ve astronomi gibi ilim sahalarında kendisini oldukça iyi yetiştirmiş olan müellif, 1702'de Mekke'de vefat etmiştir. Bu eserini İbnü'l-Esîr, İbn Haldun, İbn Bîbî, Hamdullah Müstevfî gibi birçok müellifin, farklı dillerdeki 72 eserini kaynak kullanarak hazırlamıştır. Hilkatten başlayıp Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Şeddâdoğulları, Doğu Anadolu Tük Beylikleri, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Moğol İstilas ve Anadolu Beylikleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden eser, müellifin ölümü 1672 yıllarına kadarki olayları kapsamaktadır.⁶⁰ Eserin Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları hakkında vermiş olduğu bilgilerden oldukça istifade edilmiştir.

C. DEVLET BÜROKRASİSİ VE TEŞKİLÂTINA DAİR ESERLER

Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb: Eserin müellifi, Cehşiyârî nisbesiyle ünlü Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî'dir. Abbâsîler devri devlet adamlarından olup doğumu hakkında bilgi verilmemiş olan bu müellif, Bağdat'ta vefat etmiştir (H.331= 942-943). Burada ele almış olduğumuz eserinde; kitâbet sanatının gelişimine, Sâsânî devlet teşkilâtına, dört halife ve Emevîler dönemi kâtiplerine, Abbâsîler dönemi kâtip ve vezirlerine, Abbâsîler devri devlet müesseselerine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Eser, devlet teşkilâtı ile ilgili bir eser olmasının yanı sıra biyografik bir eser ve hatta içinde yer alan şiirler ve anekdotlar göz önüne alınırsa edebî bir eser olarak da değerlendirilebilir.⁶¹ İlk İslâm devrinde Dîvân müesseselerinin

219-231; Erdoğan Merçil, "Türkçe Selçuknâme'ye Göre Malazgirt Savaşı", *TED*, II, İstanbul 1971, 17-50, 17-50.

⁶⁰Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, XI-XLIV; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, 13.

⁶¹Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (Tah. Mustafa el-Sakkâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdu'l-Hafız Şelebi), Kahire 1938. Eser ve yazar hakkında bkz. Mustafa Fayda, "Cehşiyârî", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 236-237; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, XX-XXI.

oluşumu, dîvânlarda kullanılan diller hakkında oldukça istifade etmiş olduğumuz bir eserdir.

el-Ahkâmu's-Sultaniyye: Bu eserin müellifi edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis ilimleri alanlarında da kendisini oldukça yetiştirmiş olan meşhur İslâm alimlerinden Mâverdî (Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasanî'l-Mâverdî)'dir. Kendisi 974 yılında Basra'da doğmuş olup 1058'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Büveyhîler döneminde baş kadılık da dâhil muhtelif devlet görevleri üstlenmiş olan bu müellifin elimizdeki eseri; İslâm anayasa, idare, maliye ve devletler hukuku kapsamına giren bazı konuları ihtiva etmektedir.⁶² Eser, ilk İslâm döneminde dîvân teşkilâtlarının oluşumuyla, dîvânlarda kullanılan diller ile ilgili olarak çok önemli bilgiler içermektedir. Bu bakımdan özellikle araştırmamızın ilk bölümünde istifade etmiş olduğumuz en önemli eserlerdendir.

Siyâset-nâme: Bu eserin müellifi, ünlü Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk (Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî)'tür. 1018'de doğmuş olan bu vezir, önce Çağrı Bey'in, sonrasında ise Sultan Alp Arslan ve Melkşah b. Alp Arslan'ın nezdinde olmak üzere Selçuklular'a hizmet etmiştir. 1092'de batınîler tarafından öldürülen vezirin bu eseri, Sultan Melikşah'ın devlet idaresine dair bir kitap yazılması hususunda düzenlediği bir yarışma sırasında (H. 470=1077-1078) kaleme alınmıştır. Bu yarışmayı söz konusu eseriyle kazanan mezkûr vezir, toplam 50 bölümden oluşan eserinde hem Selçuklu adet, gelenek, görenek ve devlet teşkilâtına hem de Samânîler, Gazneliler gibi birçok devletin teşkilât sistemlerine, devlet geleneklerine dair neredeyse hiçbir kaynakta bulunmayan bilgiler vermiştir.⁶³ Bu arada Selçuklu dîvânları hususunda da yer yer bilgi veren bu kaynak, kendisinden istifade etmiş olduğumuz en önemli kaynaklar arasında yerini almıştır.

⁶²Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasanî'l-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, V-VIII; Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 186-188; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/ 750-847)*, TTK, Ankara 1997, XXII.

⁶³Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, (Çev. M. Altay Köymen), TTK, Ankara 1999; Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, (Çev. M. Taha Ayar), (IV. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012. Yazar ve eser hakkında ayrıca bkz. M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Târihi Rolü", *Türkler*, Ankara 2002, V, 265-270, 265 vd.; Ali Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 271-278, 271 vd.;

Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'âti'l-İnşâ: Bu eser Memlûk tarihçilerinden Kalkaşendî (Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el- Kalkaşendî) tarafından kaleme alınmıştır.⁶⁴ Müellif 1355'de Kahire'de dünya gelmiş olup dinî ve edebî ilimlerin yanı sıra tabii ilimlerde de kendini oldukça yetiştirmiştir. Bir ara kadılık görevinde de bulunmuş olan bu İslâm âlimi, Dîvân-ı İnşâ dairesinde de bazı görevler üstlenmiş ve yine Kahire'de 1418'de vefat etmiştir. İslâm dünyasında bürokrasinin gelişmesi ve kâtiplerin yetişmesi için derlenen eser, inşâ sanatının en mükemmel ansiklopedik örneğidir. Giriş kısmında kâtiplerde bulunması gereken özellikler ile Dîvân-ı İnşâ'nın yapısı hakkında önemli bilgiler verilen eser; Araplar, Araplaşmış kabileler, Türkler, Rumlar, Süryanîler, muhtelif milletlerin dinî inançları, dinî bayramları, hayvanlar, değerli taşlar, bitkiler, sular vs. oldukça geniş konuları içermektedir. Bununla birlikte devlet memurları, ordu mensupları, doğrudan araştırma konumuzla alakalı olan dîvânlar ve özellikle Dîvân-ı İnşâ ile tuğrâ hakkında bilgi veren kıymetli bir eserdir.⁶⁵

D. EDEBÎ ESERLER

Dumyatü'l- Kasr ve 'Usretu Ehli'l- 'Asr: Bu eserin müellifi, Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde (1040-1063), Selçuklular nezdinde Dîvân-ı Resâil'de görevli bulunmuş olan Baharzî (Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Ali b. ebi't-Tayyib el-Bahârzî)'dir. Doğum tarihi bilinmeyen müellif, 1075'de öldürülmüştür. Burada ele aldığımız eseri klasik bir Arap Edebiyat'ı tarihi vasfı taşımaktadır. Dönemde yaşayan ve daha çok saraylarla irtibatları bulunan, halifeler ve sultanlar başta olmak üzere devlet adamları hakkında şiirler yazmış olan şairlerin hayat hikâyeleri ve şiirlerinin yer aldığı bu eser, aslında tarihi bir kaynak olarak da önem taşımaktadır. Eserde yer yer Selçuklu devlet adamları ve dîvânları hakkında bilgiler yer almıştır.⁶⁶ Bu yüzden, bu araştırmada, eserden olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak elimizdeki nüshanın bazı kısımları silik veya soluk olduğundan maalesef çok az istifade edilmiştir. Yine de eserin

⁶⁴Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'âti'l-İnşâ I-XIV*, el-Müessesetü'l-Mısıryye el-Ammah li'l-Telif ve't-Terceme ve't-Tiba ve'n-Neşr, Kahire Trhz.

⁶⁵M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000, 34-35; Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 263-265.

⁶⁶Bâharzî, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Ali b. ebi't-Tayyib, *Dumyatü'l-Kasr ve 'Usret-u Ehli'l 'Asr*, (Tah. Muhammed et- Tüncî), Dâru'l- Cilt, Beyrut H. 1414 (1993), 574; Mehmet Talû, "Bâharzî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 474, 474.

önemi bilindiğinden, bu eserin başka nüshalarını kaynak olarak kullanmış birçok esere⁶⁷ başvurularak ortaya çıkacak olan eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.

Lübab el-Bâb: Bu eserin müellifi, Avfi diye meşhur, Nureddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfi'dir. 1170'li yıllarda Buhara'da doğmuş olup 1230'lı yıllarda vefat etmiştir. O'nun en önemli eseri olarak *Cevami el-Hikâyât ve Levami el-Rivayat* gösterilir. Bununla birlikte burada ele almış olduğumuz eseri de oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu kaynak en eski Farsça yazar şairler tezkeresi olup 300 kadar şairin hayatını ve onların bazı şiirlerini kapsamaktadır. Bu cümleden olarak gerek Gazneliler gerekse Selçuklular döneminde yaşamış, hem bu devletlerin herhangi bir makamda bulunmuş hem de şairlikleriyle tanınan kişiler de bu eserde yer almıştır.⁶⁸ Eserden Selçuklu dîvânlarında görev almış kişiler ile kısmen de bu dîvânlar hakkında bilgi edinilmiş ve bu araştırmada kullanılmıştır.

Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb ve Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb: Bu iki eserin müellifi de İbnü'l-Adîm lakabıyla meşhur Kemâleddîn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm el-Ukaylî'dir. 1192 yılında Haleb'te dünyaya gelen müellif, Eyyübîler nezdinde müderrislik, kadılık ve vezîrlük gibi önemli görevler üstlenmiştir. Anadolu Selçukluları ile Eyyübîler arasında olmak üzere elçilik vazifesinde de bulunmuş olan bu devlet adamı, Haleb'in 1260'ta Moğollar tarafından zabtı sonrasında Mısır'a kaçmış ve iki yıl sonra, yani 1262'de vefat etmiştir. Müellifin burada ismini vermiş olduğumuz eserlerinden birincisi, yani *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb* esasen İslâm tarihi boyunca Haleb'te yaşamış veya Haleb'e uğramış ünlü kişilerin biyografilerini ihtiva etmektedir. Bununla birlikte bu eserde gerek siyasî gerekse kültürel tarih açısından önemli bilgiler mevcuttur. Eserini hazırlarken İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Esîr gibi önemli müelliflere ait eserlerden de istifade etmiş olan müellif, daha sonra çok büyük bir hacme sahip olan bu eserini, dostlarının isteği üzerine özet bir hale getirmiştir. Özet hale getirdiği bu eser ise *Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb* ismini almıştır. Ancak bu yeni esere bazı siyasî olaylar hakkında daha geniş bilgiler de

⁶⁷ Abbas İkbâl, *Vežâret der 'Ahd-i Selâtin-i Bozorg-u Selcûki*, (Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka'), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338 Hş.; Harold Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", (Çev. Mustafa Alican), *TOD*, VIII, (Eylül-Aralık 2010), İzmir 2010, 141-149 gibi.

⁶⁸ Avfi, Nureddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfi, *Lübab el-Bâb*, (Nşr. Saîd Nefisi), Tahran 1335. Eser ve yazar hakkında bkz. Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 92-93; Tahsin Yazıcı, "Avfi", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 115-116, 115 vd.

eklemiştir.⁶⁹ *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, Selçuklu genel devlet teşkilâtı, bu teşkilât içerisindeki dîvânlar, bu dîvânlara başkanlık yapmış olan kişiler ve tuğrâ gibi konular açısından oldukça istifade ettiğimiz bir eserdir. Bununla birlikte diğer eserden çok az yararlanılmıştır.

Vefeyatü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân: Bu eserin müellifi, İbn Hallikân (İbn Hallikân Ahmed b. Şemseddîn Ebu'l-Abbâs)'dır. 1211 yılında Erbil'de doğmuş olan müellif 1282'de Şam'da vefat etmiştir. Kendisini fıkıh, edebiyat, Arapça, tarih vs. alanlarda oldukça yetiştirmiş olan müellif, bu eserinde İslâm dünyasında zamanına kadar yetişen büyük devlet adamlarını, âlimleri, edipleri, şairleri vs. önemli kişilerin biyografilerini, onlar zamanında gerçekleşen bazı önemli olayları kronolojik olarak kaydetmiştir. Bu arada Selçuklular döneminde yetişmiş olan birçok devlet adamına da eserinde yer veren müellif, bu imparatorluk dâhilinde Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'da görev yapmış olan Ebû İsmail el-Hüseyin et-Tuğrâî hakkında bilgi verirken, mezkûr dîvân hakkında da bilgi vermiştir. Bu açıdan araştırmamızda az da olsa istifade etmiş olduğumuz kaynak eserlerden birisi olmuştur. Eserin elimizdeki nüshası İhsan Abbas tarafından tahkik edilerek neşredilmiş olanıdır. Bu neşr 1970 ve 1972 yıllarında Beyrut'ta yapılmıştır. Ancak elimizdeki nüshada bu tarih verilmemiştir.⁷⁰

Âsâru'l-Vüzerâ: Müellifi Akîlî (Seyfeddîn Hacî b. Nizâm)'dir. Müellif hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla beraber, O'nun genç yaşta devlet memuru olduğu ve 40 yaşına kadar bu memuriyetinin devam ettiği kaydedilmektedir. Timurlular dönemi hükümdarlarından Hüseyin Baykara döneminde (1470-1505) vezirlik yapmış olan Kıvameddîn Nizamü'l-Mülk Hafî'ye, Akîlî'nin sultanların, şeyhlerin, ulemanın ve vezîrlerin hayatlarını içeren bir mecmua yazdığı bildirilince, mezkûr vezîr müellifi nezdine çağırmıştır. Müellif bu durum üzerine, vezîre önce yazdığı bazı mektupları götürmek istemiş; ancak sonradan bu kararından vazgeçerek, "*Nesâmî'ül-Eshar*", günümüze ulaşmamış olan Ebu'l- Fazl Beyhakî'nin "*Mekâmat-ı Ebû Nasr-ı Moşkân*"

⁶⁹İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*, (Çev. notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK, (2. Baskı), Ankara 1989, I-XLIII; "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", (Nşr ve Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXI/25, TTK, Ankara 2001, 1-84), 1-2. Müellif ve eserleri hakkında ayrıca bkz. Ali Sevim, "Buğyetü't-Taleb'in Selçuklular Tarihi Bakımından Değeri", *XI. TTKNG*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), II, TTK, Ankara 1994, 695-708), 695-708; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 46-47.

⁷⁰İbn Hallikân, Ahmed b. Şemseddîn Ebu'l-Abbâs, *Vefeyatü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân I-VII*, (Tah. ve nşr. İhsan Abbas), Beyrut Trhz. Eser ve yazar hakkında ayrıca bkz. Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 48-49; Abdülkerim Özeydın, "İbn Hallikan", *DİA*, İstanbul 1990, XX, 18-19, 18 vd.

ve “*Tarih-i Beyhaki*”nin kaybolmuş ciltlerinden vs. yararlanarak meydana getirdiği bu eserini vezire götürmüştür. Müellif ve eser hakkında bilgi veren Mîr Celaledîn, eserde özellikle “*Nesâmî’ül- Eshar*”dan yapılan nakillerde hatalar olduğunu bildirir; buna rağmen yine de eserin günümüze ulaşmamış birçok eserden nakiller yaptığı için çok önemli olduğunu kaydetmiştir.⁷¹ Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslâmiyet öncesinden başlamak üzere, dört Halife devri, Emevîler, Abbâsîler, Samanoğulları, Gazneliler, Büveyhiler, Selçuklular, Harezmsahlar vs. devletler dönemindeki vezirler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Timurlular devrinin seçkin vezirlerinin biyografileri ayrıntılarıyla verilmiştir. Gerek Büyük Selçuklular gerekse Irak Selçukluları döneminde dîvânlara başkanlık yapmış olan kişiler hakkında bilgi aldığımız en önemli eserlerden birisi olmuştur. Ayrıca zaman zaman dîvânlar hakkında da bilgi verilen eserden, bu hususta da oldukça istifade edilmiştir.

Düstûru’l-Vüzerâ: Bu eserin müellifi *Târîh-i Ravzatü’s Safâ*’nın müellifi olan Mîrhând’ın oğlu Hândmîr (Gıyaseddîn Hândmîr Muhammed b. Hamîdeddîn Mirhând)’dir.⁷² 1475 yılında Herat’ta doğmuş olan müellif, babası Mîrhând ve Ali Şir Nevaî sayesinde büyük ilim sahibi olmuştur. Burada ele almış olduğumuz eserini 1500 yılında telif etmiştir. Eserinde, Allah’a ve Peygamberi Hz. Muhammed’e dua ve şükür ile başlayan müellif, sonrasında vezirlerin devletler ve hükümdarlar için ne denli bir öneme sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Bunun ardından ise en eski dönemlerden başlamak üzere birçok vezîrin, bu cümleden olarak Emevîler, Abbâsîler, Samanîler, Büveyhîler, Gazneliler, Selçuklular vs. devletler döneminde vezîrlik yapmış olan kişilerin biyografileri ele alınmıştır. Eserde gerek Selçuklu dîvânları gerekse bu dîvânlara başkanlık yapmış olan devlet adamları hakkında oldukça değerli bilgiler vardır. Bu bakımdan araştırmamızda istifade edilen en önemli eserler arasında yer almıştır. Herat’ın Safevîler tarafından işgalinden bir müddet sonra Hindistan’a giden

⁷¹Akîlî, Seyfeddîn Hacî b. Nizâm Akîlî, *Âsaru’l- Vüzerâ*, (Tsh. ve Telif: Mîr Celaleddîn Hüseyînî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahran 1337 Hş., ب-س.

⁷²Günaltay, Hândmîr’in Mîrhând’ın oğlu olduğunu kaydetmiştir (Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 405); buna rağmen müellif hakkında bilgi verirken Günaltay’ın eserinden de istifade etmiş olan Konuş, O’nun Mîrhând’ın oğlu değil de torunu olduğunu kaydetmiştir (Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 82). Mevdûdî de, Günaltay gibi, müellifin Mîrhând’ın oğlu olduğunu kaydetmiştir bkz. *Mevdûdî, Selçuklular Tarihi*, 55.

müellif, buranın hükümdarı Babür Şah'a sığınmış ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirerek 1535'de Delhi'de vefat etmiştir.⁷³

II. SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLÂTİNİN KAYNAĞI

Selçuklular, Oğuzlar'ın Üçok koluna bağlı boylardan birisi olan Kınık boyuna mensup bir Türk hanedanıdır.⁷⁴ X. Asrın ikinci yarısının başlarına kadar Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı bir şekilde bulunan bu hanedanın üyeleri, çeşitli sebeplerle bu devletten ayrılarak Selçuk Bey liderliğinde Cend bölgesine gelmişlerdir.⁷⁵ Burada İslâmiyet'i kabul ederek gayri müslim Oğuzlar'a karşı başarılı bir mücadele veren Selçuklular,⁷⁶ zamanla Maverâünnehir bölgesine inerek Karahanlılar ile Samânîler arasında vuku bulan mücadelelere dâhil olmuşlardır.⁷⁷ Hanedanlığın devletlerarası arenada kendini

⁷³Hândmîr, Gıyaseddîn Hândmîr Muhammed b. Hamîdeddîn Mirhând, *Düstûru'l-Vüzerâ*, (Nşr. Sa'îd Nefisî), Eqbâl, Tahran 1317 Hş., 1 vd.; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 405-408; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 82.

⁷⁴Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk (DivanüLûgat it-Türk Tercemesi I-III)*, (Trc. Besim Atalay), (3. Baskı), TDK, Ankara 1992, I, 55; *Oğuz Destanı (Reşideddîn Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, (Trc. Tahlil ve notlar: A. Z. V. Togan), İstanbul 1972, 52; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 2; Zâhireddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, 10; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 70; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 426. Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 33; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, MEB, İstanbul 1980, X, 353-416, 353; Faruk Sümer, "Selçuklular (Kuruluş ve Büyük Selçuklular)", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 365-371, 365; Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, (2. Baskı), TTK, Ankara 1993, 13; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya –Boy, Konat ve Devlet*, (2. Baskı), YK Yay., İstanbul 2002, 62.

⁷⁵Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 292; Mirhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 236; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 1- 3; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 76-77; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 95-213, 96; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I –Kuruluş Devri-*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011, 12- 17; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, (2. baskı), TTK, Ankara 2014, 20; Kafesoğlu, "Selçuklular", 355; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 242; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya –Boy, Konat ve Devlet*, 67.

⁷⁶Selçukluların Müslümanlığı kabul edişleri ve gayri müslimlere karşı cihada başlamaları hususunda bakınız: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 77; Mirhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 237; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 2; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 293; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 3; Köymen, *Kuruluş Devri*, 21 vd.; Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, 25- 26; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 96; Kafesoğlu, "Selçuklular", 355-356; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 43; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I –Büyük Selçuklular Devleti Tarihi- (1040-1157)*, İSAM, İstanbul 2013, 50; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya –Boy, Konat ve Devlet*, 73.

⁷⁷Selçukluların Maverâünnehir bölgesine geçişleri birçok temel kaynaktan verilmiş olmasına rağmen, bundan sonraki olaylar çok kısa anlatılmıştır [Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 2; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 77 vd.; Zâhireddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, 10. Mirhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 237 vd., Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 426- 427.]. Selçukluların Maverâünnehir'e inişleri, Karahanlılar karşısında, kendilerine Buhara yakınlarındaki Nur kasabasını veren Samânîler yanında yer alarak siyâsî arenada kendilerini göstermeleri ve daha sonraki olaylar hakkında geniş ve toplu bilgi için bakınız: Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 334 vd.

göstermeye başladığı bu zamandan az sonra Selçuk Bey'in ölümü (1007)⁷⁸ üzerine, liderliği oğullarından birisi olan Arslan Yabgu üstlenmiştir. Ancak O'nun da 1025 yılında Gazneli Mahmud tarafından Kalincar kalesine hapsedilmesi ve bir müddet sonra vuku bulan ölümü (1032)⁷⁹ sonrası, liderlik Selçuklu Devleti'nin asıl kurucuları olan Çağrı ve Tuğrul Beyler ile onların amcaları Musa Yabgu'ya geçmiştir. Bu üç Türk başbuğu zamanında siyasi şartların zorlaması ve geçim kaynaklarının temelini oluşturan hayvanları için gerekli otlak alanlarına sahip olmamaları gibi nedenlerle, Ceyhun nehrini aşarak güney-batıya, yani o sırada Gazneliler Devleti'nin hâkim olduğu Horasan bölgesine geçmişlerdir (1035).⁸⁰ Mezkûr bölgeye gelen Selçuklu liderleri, 1035 (Nesa), 1038 (Serahs) ve 1040 (Dandanakan) yıllarında Gazneliler'e karşı kazandıkları zaferlerle, Nişabûr merkezli bir Selçuklu devleti kurmuş ve tek lider olarak kabul ettikleri Tuğrul Bey'i bu yeni devletin başına geçirmişlerdir.⁸¹

Kısa bir zaman dilimi içerisinde kendi devletlerini kuran Selçuklular, zamanla sınırlarını genişleterek farklı coğrafyalarda farklı siyasi unsurlara egemenliklerini kabul ettirmek suretiyle devletlerini ortaçağın en büyük imparatorluklarından birisi haline getirmişlerdir. Bununla birlikte mezkûr çağdaki herhangi bir devletin ayakta kalabilmesi ve hâkim olduğu bölgeleri nizamlı bir şekilde idare edebilmesi için gerekli olan bir devlet teşkilâtına sahip olmuşlardır.

Kaynağını, daha baskın olmak üzere İslâmî gelenekler içerisinde harmanlanmış olan Sâsânî devlet teşkilâtından ve kısmen de eski Türk devlet geleneğinden alan Selçuklu devlet teşkilâtı, aynı hanedana mensup kişiler tarafından Irak, Suriye-Filistin, Kirman ve Anadolu'da kurulmuş olan Selçuklu şubelerine de intikal etmiştir. Bununla da kalmayan söz konusu teşkilât, Selçuklular'a bağlı olarak kurulan beylikler ve atabeyliklere hatta Harezşahlar başta olmak üzere Eyyûbî, Memlûk ve Osmanlı

⁷⁸Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 2; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 4; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 33- 34.

⁷⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 88-90; Zâhîreddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, 12; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 75 vd.; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 427; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, V, 64; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 5-6; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 37.

⁸⁰Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 425-427; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, V, 65; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 80-82 B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (Çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, (Ekim 1955), XIX/76, TTK, Ankara 1955, 491-527, 520- 521.

⁸¹Söz konusu savaşlar hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız: Hüseynî, *Ahbâr*,(Trk. Çev. Lügal), 3- 9; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 93-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 79-84; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 245 vd.; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 84-91.

devletlerinin teşkilâtına da örnek teşkil etmiştir.⁸² İşte bu noktada üzerinde durulacak olan asıl mevzu, mezkûr siyasî unsurlara örnek teşkil etmiş olan Selçuklu devlet teşkilâtının kaynaklarının tespiti ve bu kaynaklara ait teşkilât unsurlarının Selçuklular'a kadar nasıl ulaştığıdır. Zira bu konunun açığa kavuşturulması, tez konumuzu oluşturan dîvân kurumlarının nasıl oluştuğu ve menşeyini nereden aldığı gibi akla gelebilecek soruların cevaplanmasına da yardımcı olacaktır.

A. ESKİ TÜRK DEVLET TEŞKİLÂTI

Selçuklu devlet teşkilâtının kaynaklarından en baskını, çeşitli araçlar vasıtasıyla Selçuklular dönemine kadar intikal etmiş olan Sâsânî devlet teşkilâtıdır. Bununla birlikte Selçuklular, devlet teşkilâtlarını oluştururken eski Türk devlet teşkilâtı ve geleneğine dair unsurları da tamamıyla bir tarafa bırakmamışlardır. Taşıyıcıları olan Oğuzlar, Karahanlılar ve Gazneliler⁸³ tarafından Selçuklular'a aktarılan bu unsurların

⁸²M. Fuad Köprülü, "Harezmsâhlar", *İA*, MEB, İstanbul 1977, V, 265-296, 276, 278-280; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Yayına Haz. Orhan Köprülü), (2. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2004, 46- 47, 51 vd. (Bu eser bundan sonra *BMOMT* olarak verilmiştir); M. Fuad Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri (İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?)", *Belleten*, II, (Nisan 1938), TTK, Ankara 1938, 39-72, 63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), TTK, 1988, 19, 59, 138; Kafesoğlu, "Selçuklular", 400; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyübi Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, LIV/209, (Nisan 1990), TTK, Ankara 1990, 117- 120, 118- 119; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, 161-164; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 184; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 291-337, 336; M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (3. Baskı), MEB, İstanbul 1977, 125, 133-134; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, 75-187, 81-82; Yaşar Yücel, "Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilâtı ve Toplum Hayatı", *Belleten*, LIV/210, (Ağustos 1990), Ankara 1990, 805-823, 810; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 231-289, 277 vd.; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980, 230. Selçuklu devlet teşkilâtı husunda değerli çalışmaları bulunan Lambton, yukarıda verdiğimiz kaynaklara ek olarak, Selçuklular zamanındaki birçok kurumun, terminolojide bazı değişimler olmasına rağmen, 20. Yüzyıla kadar kendi varlığını devam ettirmiş olduğunu belirtmiştir bkz. Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, (Ed. J. A. Boyle), V, Cambridge 1968, 203-282, 203.

⁸³Eski Türk devlet ve geleneğine ait olup, Selçuklularca da devam ettirilen teşkilât unsurları, genel itibarıyla Oğuzlar ve kısmen de Karahanlılar ve Gazneliler vasıtasıyla Selçuklular'a aktarılmıştır. Bu başlık altında Oğuzlar tarafından Selçuklular'a aktarılmış olan teşkilât unsurlarına verilecek örnekler, Oğuzlar'ın aracılık rolünü açıkça gösterecektir. Ancak Karahanlılar ve Gazneliler tarafından hangi teşkilât unsurlarının Selçuklular'a aktarıldığını tespit etmek güçtür. Bununla birlikte Köprülü, Gazneliler ile Karahanlılar'ın da, Eftalit (Akhun), Gök-Türkler ve Uygurlar gibi eski Türk devletlerinin an'anelerini taşıyıp, bunları Selçuklular'a intikal ettirdiklerini kaydetmiştir (Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri", 61; Köprülü, *BMOMT*, 46-47.). Köprülü bu kaydında oldukça haklı gözükmektedir. Zira Selçuklular, Maverâünnehir'e ve Horasan'a geçtiklerinde Karahanlılar ve Gazneliler ile sürekli etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu bakımdan özellikle dış tesirlere rağmen eski Türk devlet geleneğinden hiçbir zaman kopmamış, eski Türk devlet teşkilâtına dair hemen her türlü unsuru kendi teşkilâtında gördüğümüz Karahanlılar'ın (bu konuda tafsilatlı bilgi için ayrıca bkz. Reşat

bazıları, söz konusu Selçuklu teşkilâtının oluşumunda her hangi bir kolaylık sağlamış; ancak zamanla kaybolmuştur. Bazıları ise bizzat bu teşkilât içerisinde birtakım değişimler geçirmek suretiyle varlığını devam ettirmiştir.

Yukarıdaki yargı doğrultusunda verilebilecek ilk örnek, Hunlardan itibaren mevcut olduğu bilinen ve hükümdar ile üst düzey devlet görevlilerinin katılarak, devlete dair meseleleri görüşüp karara bağladıkları, “Toy” ya da “Kurultay” ismiyle anılan bir tür “devlet meclisi”dir.⁸⁴ Zira bu devlet meclisi, Reşîdedîn’in kaydettiği “Kenkâc”⁸⁵ ya da Oğuzlar ve Kıpçaklar’daki şekli olan “Kengeş”⁸⁶ ismiyle Selçuklularca da bir müddet devam ettirilmiştir.

Selçuklular’daki varlığını, devletin henüz kurulmamış olduğu Selçuk Bey döneminden itibaren takip edebildiğimiz “Kengeş”lere: 1) Selçuk Bey’in Cend’e geldikten sonra önemli adamlarıyla birlikte yaptığı ve İlâmiyet’in kabul edilip edilmeyeceği hususunda kararların alındığı toplantı,⁸⁷ 2) Nesa savaşı (1035) sonrası Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa yabgu başkanlığında oluşturulmuş, hanedanın önde gelenleri, yaşlıları, önemli komutanları ve büyük ihtimalle kâtipler, tercümanlar ile Gazneliler’e gönderilen Danişmendî Buharî başta olmak üzere elçilerin de yer aldığı, konusunu kazanılan zafere dair değerlendirmeler ile Gazneliler’e karşı izlenecek siyasetin oluşturduğu toplantı, 3) Serahs zaferi (1038) sonrası, yine bir önceki maddede verdiğimiz Selçuklu büyüklerinin dâhil olduğu ve savaş sonrası değerlendirmelerin yapıldığı, ayrıca ele geçirilen yerlerin taksiminin yapıldığı toplantı, 4) Dandanakan savaşı (1040) öncesi Serahs’ta oluşturulan ve Gazneliler’e karşı savaşılıp savaşılmayacağına dair kararların alındığı toplantı, 5) Dandanakan’da kazanılan zafer sonrası oluşturulan, eski Türk geleneği gereği ülkenin hanedan üyeleri arasındaki

Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2002.), Selçuklular’a eski Türk devlet ve geleneğinden bir takım unsurları aktarmış oldukları rahatlıkla söylenebilir.

⁸⁴Eski Türkler’deki Kurultaylar için bakınız: Bahaeddin Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 874- 887, 874 vd.; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı -13. Yüzyıl Sonlarına Kadar-*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, 73-108; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara 1987, 47-51; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, (27. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, 259- 263; Salim Koca, “Eski Türklerde Bayram ve Festivaller”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 51-57, 51 vd.; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri I-II*, Ankara 2006, II, 78-79; Masao Mori, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, *İÜEFD*, IX, 1978, 209-226, 220.

⁸⁵Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 84.

⁸⁶Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 103-104; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyet Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, 137.

⁸⁷Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 293; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 236-237; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 43.

taksiminin yapıldığı toplantı⁸⁸ ve sair toplantılar örnek olarak gösterilebilirler. Genel itibariyle olağanüstü hallerde oluşturulmuş bu toplantıları, eski Türkler'deki, üyelerinin merkeze uzak yerlerde bulunması sebebiyle her istenildiğinde toplanamayan “*Toy (Kurultay)*” yerine, ülke işlerini görüşmek ve hızlı bir şekilde karar bağlamak üzere toplanan “*Ayuku (Hükümet)*”⁸⁹ toplantılarına benzetmek de mümkündür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, her ne şekilde ve her ne isimde olursa olsun en eski Türkler'den beri süre gelip Selçuklularca da devam ettirilen bir devlet meclisi ya da hükümet sisteminin var olduğu ve bu sistemin yeni hükümet sistemi (Dîvân-ı Âlâ) ile birçok benzerliğinin bulunduğudır. Örneğin her iki sistemin üyelerini de devletin ileri gelenleri oluşturmuş her iki sistemde de devlete dair meseleler görüşülüp karara bağlanmıştır. Bu bakımdan “*Kengeş*” müessesesinin, yeni müessese (Dîvân-ı Âlâ)'nin özümsemesi ve zorlanılmadan uygulamaya konulması hususunda Selçuklulara büyük kolaylıklar sağladığını ileri sürmek gayet tabii bir yaklaşım olacaktır.

Eski Türkler'den kalan unsurlara verilecek ikinci örnek de “*Tuğrâ*” geleneğidir. “*Tuğrâ*” bilhassa devlete ait resmî belgeler üzerinde bulunan ve üzerinde bulunduğu belgenin sultan tarafından onaylandığını gösteren bir tür, sembol, mühür ya da imzadır. Esasen Türkler'e has olan bu gelenek Oğuzlar'dan Selçuklular'a, Selçuklular vasıtasıyla da diğer Türk-İslâm devletlerine intikal etmiştir.⁹⁰

Tuğrâ başlangıçta Türklere özgü hâkimiyet alameti olan ve eski Türk destanlarında da yer alan⁹¹ “*ok ve yay*”dan ibaret iken,⁹² sonradan şekilsel ve içeriksel bazı değişimler geçirmiştir. Ancak geçirmiş olduğu değişimlere rağmen yine de varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte, Selçukluların Türk-İslâm dünyasına soktuğu “*Tuğrâ*”, bir taraftan resmî belgeler ile hükümdarlık alâmetlerinden olan meskûkât,⁹³ “çetrlr”⁹⁴ ve sair maddeler üzerinde bir sembol olarak yerini almışken,

⁸⁸Selçuk Bey döneminden sonra yapılan *kengeş* toplantıları, bütün olarak her kaynakta geçmemiştir. Bu yüzden verilen toplantılar için ayrı ayrı bakınız: Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 443, 507, 575- 576; Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 5, Zahîreddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, 17-18; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 101-102; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarîh*, 92-94; Köymen, *Kuruluş Devri*, 221 vd., 285-287, 356-361; Alptekin, “Büyük Selçuklular”, 101-104; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 61, 66-67.

⁸⁹İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, (27. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, 264-269.

⁹⁰Tuğrâ konusu burada sadece Selçuklu devlet teşkilâtındaki eski Türk tesirini göstermek için kısaca ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili, ileride ‘Tuğrâ’ başlığı altında (1.1.3'de) geniş bilgi verilmiştir bkz.

⁹¹*Oğuz Destanı*, 48 vd.

⁹²Kirmânî, *Bedayi'ul-Ezmân fi Vekay-i Kirman*, 10; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 298.

⁹³George C. Miles, “The Numismatic History of Rayy”, *Numismatic Studies: 2*, The American Numismatic Society, Newyork 1938, 195-217, 196-207; Coşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları*, (SAD'dan

diğer taraftan devletin iç ve dış işlerinde önemli görevler üstlenen “İnşâ Dîvânı”na ismini vermiş, hatta ismini vermekle de kalmayıp, bizzat kendi ismiyle anılan “Dîvân-ı tuğrâ” şeklinde yeni bir büronun ortaya çıkmasına amil olmuştur. Konuya temas eden Selçuklu tarihçilerinden Turan, Selçuklular’ın sadece “Dîvân-ı İnşâ”yı “Dîvân-ı Tuğrâ” şekline dönüştürmüş olmalarının bile, eski Türk tesirinin ehemmiyetini göstermek bakımından oldukça kayda değer olduğunu belirtmiştir.⁹⁵ Köprülü ise, yine aynı noktaya işaret ederek, sonrasında: “Doğrudan doğruya Türk menşeyinden gelen ve Büyük Selçuklu’dan sonra bütün İslâm âleminde yayılan Türk devlet müesseseleri, umumiyetle zannolunduğundan çok fazla ve çok mühimdir.” şeklinde bir ibare kullanmış⁹⁶ ve yine eski Türk tesirini vurgulamıştır.

Selçuklu askerî, idarî ve hatta malî teşkilâtında, eski Türkler’e mahsus olan bazı unvan, terim ve lakapların yer almış olması, dikkat edilmesi gereken diğer bir husustur. Bu cümleden olarak Selçuklularca da devam ettirilen ve önemli devlet adamlarının kullanmış olduğu *Agıcı* (Ağıcı), *Sü-başı*, *Atabeg*, *Yabgu*, *Tegin*, *İnanç*, *Bilge*, *Cufga* gibi unvan ve terimleri sıralamak mümkündür.⁹⁷ Ancak bununla birlikte sıralanan bu unvan ve terimlerden bazıları önemini ve asıl anlamını koruyarak varlığını devam ettirmişken, bir kısmı zamanla tamamen terk edilmiş, bir kısmı ise asıl anlamını yitirerek farklı kelimelerle kaynaşmış ve yeni ıstılâhlar meydana getirmiştir. Örneğin kökeni Gök-

ayrı basım), Güven Matbaası, Ankara 1971, 435-591, 443- 447, 468- 475 vd. Selçuklu Sultanları adına basılmış paralardaki, ok ve yaydan müteşekkil tuğrâlar için işaret edilen sayfalara bkz.

⁹⁴Kirmânî, *Bedayi’ul-Ezmân fi Vekay-i Kirman*, 10. Aslı Sanskritçe’deki *Çhatra* (gölgelik, siper) kelimesinden gelen Çetr, güneşten korunmak için baş üzerinde tutulan güneşlik ve şemsiye, bazen de çadır anlamında kullanılmış bir hükümdarlık alâmetidir bkz. Aydın Taneri, “Çetr”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 293-294, 293; Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007, 103-104.

⁹⁵Osman Turan, “Türkler ve İslâmiyet”, *AÜDTCFD*, IV/1-5, (1945-1946), Ankara, 457-485, 480.

⁹⁶Köprülü, *BMOMT*, 47.

⁹⁷Sıralamış olduğumuz unvan ve terimlerin Türkçe oldukları, hangi teşkilât alanında kullanıldıkları ile anlamları hakkında bilgi edinmek ve Selçuklularca kullanılışı, Selçuklular’da kullanıldığını gösteren örnekler için bakınız: Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988, 8, 17, 48, 66, 72-73, 93; Sadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *ED*, XII/36, Ankara 2002, 927-946, 930- 945; H. Şirin User, “ Eski Türkçe’de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilgi*, XXXIX, (Güz 2006), Ankara 2006, 219-238, 221-222, 225; Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, *TM*, IV, İstanbul 1934, 1-43, 21; *Koca, Türk Kültürünün Temelleri*, II, 84; Turan, *Vesikalar*, 20, 74; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, 138; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 49, 56; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, 91; Kafesoğlu, “Selçuklular”, 398; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) –Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları-*, (İlavelerle 3. Baskı), Ana Yay., İstanbul 1980, 52-53. Bu unvan ve terimlerin Selçuklular döneminde kullanıldığını gösteren örnekler için ayrıca Bundarî, Ravendî, Ebu’l Ferec gibi müelliflerin eserlerindeki fihristleri takip ediniz.

Türkler'e kadar inen "Atabeglik" müessesesine⁹⁸ ismini vermiş olan "Atabeg" unvanı eski anlam ve ehemmiyetini koruyarak Selçuklular zamanında devam etmiştir. Buna karşılık Asya Hunları'ndan itibaren var olduğu belirtilen⁹⁹ "Yabgu" ile "Hazinedâr" manâsına gelip¹⁰⁰ Tuğrul Bey ile Sultan Alp Arslan döneminde de varlığına tesadüf ettiğimiz "Agıcı"¹⁰¹ gibi idarî ve malî sahalarda kullanılan terimler zamanla kaybolmuş; umumiyetle hükümdar çocuklarına ve prenslere verilen "Tegin"¹⁰² unvanı ise, "Gumeş-tegin" ıstılâhında¹⁰³ olduğu gibi başka kelimelerle kaynaşıp eski anlamını yitirmiştir. Buna rağmen yine de mezkûr unvan ve terimlerin Selçuklularca kullanılmış olması, yeni Selçuklu devlet teşkilâtının, eski Türk devlet teşkilâtına ait unsurlardan tamamıyla bağımsız olmadığını, bilakis onlarla iç içe devam etmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Eski Türk devletleri teşkilâtına ait olup, Selçuklu devlet teşkilâtının oluşumunda tesiri olmuş ya da bizzat o teşkilât içerisinde yer bulmuş olan unsurlara "*ikili teşkilâtı*" da ilave edebiliriz. Zira eski Türk devletlerindeki Doğu-Batı, Kuzey-Güney, Bozok-Üçok gibi isimlerle iki kola ayrılan ve gerçekte bir tarafın diğer tarafa tâbi olarak ülke yönetiminde yer aldığı bu idarî teşkilâtı¹⁰⁴ Selçuklular zamanında da görmek mümkündür. Esasen Selçuklu devleti kurulmadan önce, "*Ülke hanedanın ortak malıdır.*" şeklindeki eski Türk telâkkisi sonucu oluşan -Musa Yabgu, Çağrı ve Tuğrul Bey liderliklerinde- kolektif bir idare tarzı göze çarpsa da¹⁰⁵ devlet kurulduktan sonra oluşturulan idare tarzı, söz konusu "ikili teşkilât"a verilebilecek ilk örnektir. Nitekim hutbelerde "melikü'l-mülûk" unvanını kullanan Çağrı Bey, kendisinininkinden hukukî ve

⁹⁸Kafesoğlu, "Selçuklular", 399. Burada şunu belirtmeliyiz ki, Alptekin, Kafesoğlu'nun aksine, Selçuklular'ın Atabeylik müessesesini eski Türkler'den aldıklarına dair herhangi bir kayıttan olmadığını belirtmiştir (Bkz. Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 38-40, 38.).

⁹⁹Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 56,

¹⁰⁰Caferoğlu, "Uygurlar'da Hukuk ve Maliye İstilahları", 21; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 66.

¹⁰¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96, 115.

¹⁰²Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 48.

¹⁰³Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde Gumaş-tegin (Gümüştegin) kelimesi, "sınır memurları" anlamında bir ıstılah olarak yer almıştır bakınız: Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 67; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 133.

¹⁰⁴Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 271 vd.

¹⁰⁵Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 426, 445. Selçuklular'dan Gazneliler'e gönderilen ilk mektubun giriş kısmında Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun isimleri geçmiştir. Yani mektup, bu üç lider tarafından gönderilmiştir ve üçlü bir yönetim tarzı söz konusudur. Ayrıca bu yöndeki fikri, Nesa Savaşı sonrasında Gazneliler'e gönderilen bir elçilik heyetinde, mezkûr Türk başbuğlarını temsilen üç ayrı elçinin bulunmuş olması da doğrudur. İşaret edilen sayfalara bkz.

siyasî açıdan daha üstün olan bir unvanı (Sultanu'l-Mu'azzam)¹⁰⁶ kullanan ve tek hükümdar tanınan Tuğrul Bey'e tâbi olmak suretiyle, devletin Merv merkezli kısmını idare etmiş, hatta komşu devletler (Örneğin Karahanlılar ve Gazneliler) ile bizzat anlaşmalar yapmıştır.¹⁰⁷ Bu idare tarzına bir takım tâbilik şartlarını yerine getirerek, amcası Tuğrul Bey adına ülkenin doğu kısmını idare eden Alp Arslan'ın meliklik dönemi idaresi¹⁰⁸ ve sair örnekler de verilebilir.

Selçuklu devri devlet teşkilâtına dair çalışmaları olan ilim adamlarından bazıları, Selçuklu devlet teşkilâtının kaynağını, tamimiyle Sâsânîler'den ilk İslâm devletlerine (Emevîler ve Abbâsîler) ve onlar vasıtasıyla da, İslâmî gelenekler çerçevesinde harmanlanarak, Samânîler ile Gazneliler'e intikal eden bir teşkilât sistemine isnad etmek istemişlerdir.¹⁰⁹ Esasen bu teşkilât sisteminin Selçuklu devlet teşkilâtı içerisinde çok baskın olduğu tarafımızca da kabul edilmektedir. Ancak yukarıda verdiğimiz örnekler, “*Selçuklu devlet teşkilâtının, eski Türk devletleri teşkilâtından bağımsız olarak, tamamen dış tesirler altında oluşmuş olduğu*” yönündeki bir savın ne kadar asılsız olduğunu açıkça göstermektedir.

¹⁰⁶Söz konusu unvanlar için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 81-82.

¹⁰⁷M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III –Alp Arslan ve Zamanı-*, (5. Baskı), TTK, Ankara 2011, 4- 5.

¹⁰⁸Ortaçağ İslâm veya Türk- İslâm devletlerinde, herhangi bir siyasî teşekkülün, bir diğer devlete veya imparatorluğa bağlı olduğunu gösteren bazı şartlar oluşturulmuştur. Buna göre örneğin tâbi olan siyasî teşekkül, vassallık statüsünde ise, tâbi olduğu devlet veya imparatorluğun hükümdarı adına hutbe okutmuş veya para bastırmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 59 vd., 77, 79). Sultan Alp Arslan da, meliklik döneminde, amcası Sultan Tuğrul'a söz konusu tâbilik şartlarını yerine getirmek suretiyle imparatorluğun doğu kısmını idare etmiştir. O'nun tâbilik statüsünü, bastırdığı paralarda görmek mümkündür. Zira O, bastırdığı paraların bir yüzünde önce dönemin halifesinin, sonra Sultan Tuğrul'un isim ve unvanını, diğer yüzünde ise kendi isim ve unvanını kullanmıştır (Bkz. Alptekin, *Selçuklu Paraları*, 469).

¹⁰⁹İkbal, *Vezâret*, 18-19. İkbal burada daha da ileri giderek, Maveraünnehr'e gelip Samânîler ve Gazneliler teşkilâtını almadan önce, Selçuklular'ın herhangi bir idarî tecrübeden yoksun olmuş olduklarını ileri sürmüştür. Horst ise, Selçuklu ve Harezmsahlar teşkilâtının oluşumuna değinirken, bu teşkilâtları eski Türk devletleri teşkilâtından tamamen bağımsız olarak el almış (Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguquen Und Horazamsahs 1038-1231*, Weisbaden 1964, 1-3.), hatta Horst'un bu tutumu Köymen tarafından da eleştirilmiştir (M. Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, *TAD*, II/ 2-3, Ankara 1964, 303-380, 306. Not bu eser bundan sonra “SDTTA: II” şeklinde gösterilmiştir.).

B. SÂSÂNÎ DEVLET TEŞKİLÂTI

Sâsânîler ile Türkler IV. Yüzyıldan itibaren temas halinde olmuşlardır.¹¹⁰ Bu yüzden mezkûr yüzyıldan itibaren, iki taraf arasında diğer hususlarda olabileceği gibi, devlet teşkilâtı bakımından da herhangi bir alışverişin olmuş olması çok muhtemeldir. Ancak bu alışverişe dâhil olan herhangi bir unsuru tespit etmek ve muhtelif Türk devletleri aracılığıyla Selçuklular'a intikal ettiğini ileri sürmek oldukça zordur. Bununla birlikte şurası kesindir ki, Sâsânî devlet teşkilâtına ait birçok unsur, çeşitli araçlar yoluyla Selçuklular dönemine kadar gelmiş ve Selçuklu devlet teşkilâtına girmiştir. Bu noktaya temas edilecektir; ancak burada Sâsânî devlet teşkilâtının oluşumunda hangi medeniyetlerin tesirli olmuş olabileceği hususunu kısaca olsa da değerlendirmek ve tespit etmek gerekmektedir. Zira bu, bir zamanlar Roma İmparatorluğu ile bu imparatorluk parçalandıktan sonra ortaya çıkan Bizans (Doğu Roma)'ı ve bilhassa Hz. Ömer dönemi (634-644)'nden başlamak üzere İslâm dünyasını tesiri altında bırakmış olan Sâsânî devlet teşkilâtının¹¹¹ oluşumunu, ayrıca herhangi bir devletin teşkilât kaynağı araştırılırken ne kadar derine inilmesi gerektiğini anlamak için önemlidir.

Sâsânî devlet teşkilâtının, sadece Persler tarafından oluşturulmadığı ve bir anda ortaya çıkmadığı aşikârdır. Nitekim Sâsânî millî kültürünün oluşumunda her ne kadar devletin kurucusu Erdeşir b. Babek'in¹¹² büyük bir etkisi olduğuna dikkat çekilmişse de,¹¹³ diğer taraftan bu uygarlığın kökeni, haklı olarak, kendinden önceki Asur, Babil ve

¹¹⁰İran coğrafyası ile Türkler'in temaslarını daha eski tarihlere indirmek mümkündür. Ancak söz konusu coğrafyada hüküm sürmüş olan Sâsânîler ile Türkler'in temaslarını 4. Yüzyıldan itibaren takip edebilmekteyiz bkz. Şerif Baştaş, "Attila'nın hayatı ve Ölümü", *TKD*, I, TKAE, (Kasım 1962), Ankara 1962, 33-38, 34; A. Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, (2. Baskı), Murat Kitabevi Yay., Ankara 1992, 17; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 72 vd.

¹¹¹Sâsânîler'in Roma İmparatorluğu, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu ve İslâm dünyası üzerinde tesirleri olduğuna dair bilgiler ve bu tesirlere verilebilecek örnekler için bakınız: Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniye*, 226; Corci Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I-II*, (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yay., İstanbul 2009 (I)- 2012 (II), I, 162-163; H. A. R. Gibb, "İslâmiyet'in İlk Devirlerinde Hükümet Müessesesinin Tekâmülü", (Çev. H. G. Yurdaydın), *AÜİFD*, V/1, AÜİF Yay, Ankara 1956, 198-205, 199; Köprülü, *BMOMT*, 56, 181-184, 187-188; V. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Başlangıç, izahlar ve düzeltmeler: M. Fuad Köprülü), Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, 154- 155; V. V. Barthold, *Müslüman Kültürü*, (Çev. M. F. Karakaya), Ayrıntı Yay., İstanbul 2013, 40-41; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi – Emeviler, Abbasiler-*, (2. Baskı), MEB, Ankara 1983, 134-136; Nasır Niray, "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V, (Güz 2001), Muğla 2001, 67-86, 68; Uzunçarşılı, *Medhal*, 1, 6; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (5. Baskı), MÜİF Yay., İstanbul 2003, 141.

¹¹²Abbas Azzavî, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", (Trc. Şerefeddin Yaltkaya), *Belleten*, IV/14-15, (1940), TTK, Ankara 1940, 235-266, 258.

¹¹³Mesudî, *Murûc Ez-Zehab*, 138- 39; A. Emanuel Christensen, *L'Iran sous les sassanides (İrân der Zemân-i Sâsâniyân)*, (Frs. Trc. Reşid Yasemî), İntişârât-ı Zerîn, Tahran 1387 Hş., 121.

uygarlığının temelini büyük oranda Mısırlılar'dan almış olduğu belirtilen Yunanlar'a isnad edilmiştir.¹¹⁴ Bu doğrultuda düşünülecek olursa, herhangi bir sahada olabileceği gibi, Sâsânî devlet teşkilâtının da tamamen Perslere mal edilemeyeceği ortadadır. Bununla birlikte, böyle bir yaklaşım, bizlere Sâsânî uygarlığı ve devlet teşkilâtının sadece dış tesirler altında oluşturulmuş olduğu yönünde bir kanıyı da vermemelidir. Şimdi, her ne şekilde olursa olsun, ortaya çıkmış olan Sâsânî devlet teşkilâtından ne gibi unsurların, hangi yolla Selçuklular'a aktarıldığı konusuna gelebiliriz.

Sâsânî devlet teşkilâtına dair unsurların Selçuklular'a kadar ulaşmasında, başlıca Emevîler, Abbâsîler, Samânîler ve Gazneliler aracı olmuşlardır. Zira Hz. Ömer döneminde İslâm dünyasına girmeye başlayan Sâsânî devlet teşkilâtı, sonradan Emevî ve özellikle Abbâsî devlet teşkilâtına nüfuz etmiştir.¹¹⁵ Bu iki devlet zamanında İslâmî gelenekler çerçevesinde yoğrulmuş olan Sâsânî devlet teşkilâtı, daha sonra Abbâsîler aracılığıyla Samânîler'e, Samânîler yoluyla Gazneliler'e, en sonunda ise, bilhassa mezkûr son iki devlet aracılığıyla Selçuklular'a intikal etmiştir.¹¹⁶ Ancak unutulmamalıdır ki, Selçuklular'a intikal etmiş olan İslâm-Sâsânî sentezli bu devlet teşkilâtı, safi olarak Selçuklu devlet teşkilâtını meydana getirmiş değildir. Gerçekte

¹¹⁴Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 43. Sâsânîler üzerinde Roma ve Hint tesirinden de söz edilmiştir; ancak bu tesirlerin daha çok bilim, sanat vs. sahalarda olduğu anlaşılmaktadır. Bakınız: Barthold, *Müslüman Kültürü*, 27, 47; N'urullah Kisâî, "İran (Eğitim ve Öğretim)", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 427-429, 427-428; Christensen, *L'Iran sous les sassanides*, 239.

¹¹⁵Müslümanların İran'a ilk askerî harekâtı halife Hz. Ebû Bekr döneminde başlamıştır [O. Gazi Özgüdenli, "İran (Tarih, Fethinden Safavîler'e Kadar)", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 395-400, 395; Komisyon, "Hz. Ebû Bekr Dönemi", *DGBİT*, İstanbul 1992, II, 28-62, 47 vd.]. Ancak Sâsânî devlet teşkilâtının bu dönemde İslâm dünyasına girip girmediği, girdiyse bile hangi teşkilât unsurlarının girdiği açık değildir. Bununla birlikte söz konusu teşkilâta dair unsurların Hz. Ömer devrinde İslâm dünyasına nüfuz etmeğe başladığı aşikârdır. Bunun en açık örneği ise, doğrudan araştırma konumuzla alakalı olan dîvânlardır [İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. uludağ), I, 493; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 161.]. Emevîler döneminde de İslâm dünyası üzerindeki tesirini devam ettirmiş olan Sâsânî devlet teşkilâtı, özellikle Abbâsîler döneminde nüfuzunu arttırmıştır. Zira Emevîler dönemindeki Arap milliyetçiliğine karşı çıkan ve Abbâsîler yanında yer alarak, Abbâsîler Devleti'nin kuruluşunda büyük rol üstlenen İran asıllı devlet adamları, bu devletin bürokrasisini ele geçirmiş ve eski Sâsânî teşkilâtını neredeyse bütünüyle bu devlete empoze etmişlerdir [Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 207; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992, 83-86; J. H. Kramers, Mirza Bala, "İran (Tarihi ve Etnografik Bakış)", *İA*, MEB, İstanbul 1966, 1013-1030, 1017; Özgüdenli, "İran (Tarih, Fethinden Safavîler'e Kadar)", 396-397.].

¹¹⁶İkbal, *Vezâret*, 18; Kafesoğlu, "Selçuklular", 398; M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilasına Kadar Türkler)*, (Haz. M. Hanefî Palabıyık), Akçağ Yay., Ankara 2005, 126-127; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlik", 81-82; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti (874-1005)-*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, 345, 347; M. Hanefî Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002), 29-53, 35; Uzunçarşılı, *Medhal*, XII; Köprülü, *BMOMT*, 45.

Selçuklu devlet teşkilâtı, söz konusu bu yeni teşkilât sistemi ile eski Türk devlet teşkilâtından kalan unsurların kaynaşmasından oluşmuştur.¹¹⁷

Sâsânî devlet teşkilâtının Selçuklular'a kadar gelmesinde aracılık etmiş olan devletler yanında, dikkate alınması gereken mühim bir unsur da Sâsânî devlet teşkilâtı ile bu teşkilâtın İslâmî gelenekler içinde yoğrulmuş halini iyi bilen ve bu teşkilât sistemini Selçuklular'da uygulamaya koyan İran asıllı devlet adamlarıdır. Söz konusu devlet adamları, bilhassa Selçuklular Horasan'a geçtikten sonra Selçuklu hizmetine girip bürokratik görevlerde yer almış ve eski Sâsânî teşkilâtını Selçuklu Devleti içerisinde uygulamaya başlamışlardır. Bu devlet adamlarına başta, Selçuklular'ın iş göstereni olarak tanımlanan ve Gazneli Mahmud zamanında devlet teşkilâtı hususunda tecrübeler kazanmış olan Ebu'l-Kasım Büjcânî (Büjgânî)¹¹⁸ olmak üzere birçok örnek verilebilir. Zira istisnalar haricinde Selçuklu bürokratik teşkilâtında yer alan sivil devlet erkânını İran asıllı devlet adamları oluşturmuştur. Bu devlet adamlarından en öne çıkan ise, birçok ilim adamının Selçuklu devlet teşkilâtını kendisine mal ettikleri, Sultan Alp Arslan ile Melikşah dönemlerinin ünlü vezîri Nizâmü'l-Mülk'tür.¹¹⁹

Yukarıda Sâsânî devlet teşkilâtına ait unsurların Selçuklular'a kadar hangi araçlar yoluyla geldiği ve Selçuklu devlet teşkilâtına nasıl nüfuz ettiği açıklanmıştır. O halde geriye kalan tek mesele, Sâsânî devlet teşkilâtından hangi unsurların Selçuklular'a kadar gelip, Selçuklu teşkilâtına nüfuz ettiği'dir. Muhakkak ki bu unsurlar fazladır; ancak makul görüleceği üzere bu unsurların hepsini burada ele almak pek mümkün değildir. Bu yüzden doğrudan konumuzla alakalı olan iki örneği vermekle yetineceğiz. Bu

¹¹⁷Agacanov da bu noktaya işaret ederek, Selçuklu İmparatorluğu'nun, müesseseler bakımından, Samânîler ve Gazneliler gibi devletlerin tam kopyası olarak görülemeyeceğine dikkat çekmiştir. (Agacanov, *Selçuklular*, 160.). Lambton ise, Selçuklular'ın etkisiyle eski kurumların yeni bir anlam kazandığını ve onların (çeşitli unsurlarla Selçuklular'a kadar ulaşan) İran mirasına yeni kıymet unsurları eklediğini belirtmiştir (Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", 203.).

¹¹⁸Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 203-204. Söz konusu zat Sultan Tuğrul'un vezîrlerinden birisidir ve Köymen de bu vezîrin Selçuklu devletinin teşkili ve tanziminde büyük roller oynadığını dile getirmiştir (Köymen, *Kuruluş Devri*, 365-366). Mezkûr vezîrin ismi temel kaynaklarda "Bujkân", "Bujgânî", "Buzcânî" gibi şekillerde geçmiştir [Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, 428; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 109.]. Araştırma eserlerde ise daha çok "Buzgânî" ve "Bujgân" şeklinde geçer (bkz. Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 141; İkbâl, *Vezâret*, 18; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83.).

¹¹⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), (Houtsma'nın önsözüne bkz.), X; Avfî, *Lübab el-Bâb*, 64; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb*, 41; Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 207; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 184; Berthold Spuler, "Doğuda Hilafet'in Çöküşü: Selçuklular ve Halefleri", (Çev. Hamdi Aktaş), *İslâm Kültür ve Medeniyeti-II (The Cambridge History of İslâm'ın çevirisi)*, Hikmet Yay., İstanbul 1988 (I)- 1989 (II), I, 151-182, 158; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 216; Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 204; Uzunçarşılı, *Medhal*, 39; İkbâl, *Vezâret*, 18-19;

örneklerden birincisi dîvân müessesesidir. Bu müessese Hz. Ömer döneminde İslâm dünyasına girmiş¹²⁰ ve yukarıda değindiğimiz araçlar yoluyla Selçuklular'a intikal etmiştir. Esasen Selçuklular'ın devlet meselelerini görüşüp karar bağladıkları Kengeş isminde bir müesseselerinin olduğu ve bu müessesenin Dandanakan savaşı sonrasına kadar, onlar tarafından devam ettirilmiş olduğunu bir önceki başlıkta vermiştik. Ancak devlet sınırlarının genişlemesi ve buna bağlı olarak işlerin artması vs. nedenlerden dolayı daha geniş bir hükümet sistemine ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır ki, zamanla Kengeş müessesesinin yerini, daha geniş kadroya ve daha gelişmiş bir yapıya sahip olan 'Dîvân-ı Âlâ' (Büyük Dîvân) almıştır. Verilecek ikinci örnek ise, 'Vezîrlük' kurumudur. Bu kurum Abbâsîler döneminde İslâm dünyasına girmiş¹²¹ ve yine araçlar vasıtasıyla Selçuklu devlet teşkilâtına sokulmuştur. Kaynaklarda, devlet kurulmadan önce, mezkûr müessesenin Selçuklular'da olup olmadığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte bu kurumun, hanedanın ilk sultanı Tuğrul Bey döneminden itibaren, tesis edildiği kaynaklardaki verilerle sabittir.¹²²

C. DOĞU ROMA DEVLET TEŞKİLÂTI

Bu başlığın ele alınmasının temel iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi, Yunan kültürünün taşıyıcısı olarak nitelendirebileceğimiz Roma ve kaynağını ondan alan Doğu Roma (Bizans)'nın, Sâsânîler ile sıkı münasebetleri olmuş olmasıdır. Zira bu münasebetler dikkate alınacak olursa, Roma devlet teşkilâtına dair birtakım unsurların Sâsânîler'e, Sâsânîler'den de İslâm devletlerine aktarılarak Selçuklular'a kadar ulaşmış olabileceği ihtimali üzerinde bir değerlendirme yapma zarureti ortaya çıkmaktadır. İkinci sebep ise, Doğu Roma'nın, daha çok maddî kültür hususunda olmak üzere, devlet

¹²⁰Ceşyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 16-17; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 226; Seyîd Muhammed Mehdi Caferî, "İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümeti der İslâm be Taklîd-i ez İrâniyân", *Neşriye-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî*, XX, 1385 Hş., 49-77, 51; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *DGBİT*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II, 107-176, 108; Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, I, 161; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 164.

¹²¹Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, I, 201; H. İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi I-VI*, (Çev. İ. Yiğit, Sadreddin Gümüş ve diğerleri), (1. Baskı), Kayıhan Yay., İstanbul 1985, II/3, 71; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 15, 19; Köprülü, *BMOMT*, 56; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti*, 370; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 141; Caferî, "İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümeti der İslâm be Taklîd-i ez İrâniyân", 60; Uzunçarşılı, *Medhal*, 6; Üçok, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler-*, 134.

¹²²Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 203-204; Ravendî, *Rahâtü's-Südûr*, I, 96; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 428; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 109; Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 141; İkbâl, *Vezâret*, 18; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83.

teşkilâtı bakımından da İslâm dünyası üzerinde tesirleri olmuş olmasıdır. Bu mevzu dikkate alındığında ise, yine benzer şekilde, Doğu Roma devlet teşkilâtına ait herhangi bir unsurun İslâm devletleri aracılığıyla Selçuklular'a intikal etmiş olma ihtimali üzerinde düşünme ve bir değerlendirme yapma gereği ortaya çıkmaktadır.

Ortaçağ İslâm dünyası içerisinde umumiyetle, İranlıların hükümet tesisinde ve siyasette diğer milletlere oranla daha üstün oldukları şeklinde bir kanı mevcut olmuştur. Mesela Arap edebiyatının en seçkin simalarından birisi olarak gösterilen el-Cahiz, “Yunanlar ilim, felsefe ve ahlâkta, Çinliler sanat ve ticarete, İranlılar hükümet tesisi ve siyasette, Araplar edebiyatta ne mevkide iseler, Türkler de savaş ve askerlikte aynı mevkidedirler.” demiştir.¹²³ Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik (715-717) ise, bu konuda: “*Bu Acemlere (İranlılar kastedilmiş) şaşıyorum. Bin sene padişahlık ettiler, bir saat bile bize muhtaç olmadılar. Biz ise yüz sene padişahlık ettik, bir saat olsun onlardan müstağni kalamadık.*” şeklinde bir ibare kullanmıştır.¹²⁴ Diğer taraftan birçok bilim adamı da İranlılar’ın söz konusu yönüne dikkat çekmiştir. Örneğin, mezkûr Emevî halifesinin sözünü ele alan Houtsma’nın görüşü de, İranlılar’ın devlet müesseseleri hususunda diğer milletlere kıyasla daha üstün olduğu yönündedir.¹²⁵ İlave olarak Köprülü, bu hususta: “*Keyâniyan¹²⁶ (Achéménides) devrinin birtakım an’ane ve müesseseleri, İskender istilasından sonra kurulan muhtelif Asya monarşileri vasıtasıyla, Roma İmparatorluğu’na intikal etmişti. Roma, Küçük Asya ve Elcezire fütuhatından sonra, daha çok İran tesiri altında kaldı; miladın birinci yüzyıldan başlayan bu devamlı tesir, Sâsânî İmparatorluğu’nun kurulmasından sonra (M.Ö. 228) büsbütün kuvvetlendi... Kendi zaafı ve gerilemesi karşısında Sâsânî Devleti’nin yükseldiğini gören Roma, artık İran’ı bir örnek gibi telâkkiye başlamıştı... Kısacası Bizans’ın, içinden çıktığı kaynağı, Sâsânî tesiriyle kurumlarını oluşturmuş; âdeta onu taklit etmiştir. Sâsânî tesiri Doğu Roma’da dahi uzun müddet kuvvetle devam etti.*” şeklinde ifadeler kullanmış¹²⁷ ve yine Sâsânî medeniyetinin Doğu Roma ve diğer komşu

¹²³el-Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Manakib Cund el-Hilafa ve Faza’il el-Etrâk (Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967, 80-82; el-Cahiz, *Türkler’in Faziletleri ve Övgüleri*, (Çev. O. Fevzi Olcay), Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1939, 27.

¹²⁴Bundarı, *Zubdetun-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 58.

¹²⁵Bundarı, *Zubdetun-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), X (Burada eseri neşretmiş olan Houtsma’nın verdiği bilgilere bakınız).

¹²⁶En eski İran devletlerinden birisidir.

¹²⁷Köprülü, *BMOMT*, 182-183,

devletler üzerindeki tesirine dikkat çekerken, Doğu Roma saray teşkilâtında ve teşrifatında, birtakım âdetlerinde, hatta devlet müesseseleri ve sanatında Sâsânî tesirinin çok kuvvetli olduğunu belirtmiştir.¹²⁸ Barthold ise, İslâm âlemi üzerindeki tesirleri bakımından, Doğu Roma'nın maddi kültür sahasında, Persler'in ise hükümet sistemi sahasında daha baskın olduğu yönünde fikir beyan etmiştir.¹²⁹ Bütün bunlar gösteriyor ki, birinci sebepten yola çıkarak verdiğimiz ihtimal oldukça düşüktür, hatta söz konusu bile değildir. Yani, Roma ve Bizans'ın, her ne kadar Sâsânîler ile temas halinde bulunmuş olsalar da, devlet teşkilâtı bakımından, Sâsânî İmparatorluğu üzerinde kayda değer herhangi bir tesirinden bahsedilemez. Dolayısıyla Sâsânîler yoluyla İslâm dünyasına aktarılan ve onlar aracılığı ile de Selçuklular'a intikal eden herhangi bir Roma veya Bizans teşkilât unsurundan söz etmek de zordur.

Doğu Roma İmparatorluğu, hem devlet teşkilâtı hem de maddi kültür sahasında İslâm âlemini tesiri altında bırakmıştır. Araştırma konumuz açısından, maddi kültür sahası dışarıda bırakılacak olursa, geriye bizi ilgilendiren kısım, yani devlet teşkilâtı alanındaki tesirler kısmı kalmaktadır. Bu noktada ise, öne çıkan en önemli mesele, doğrudan araştırma konumuzla alakalı olan dîvânlar hususunda, İslâm dünyasının Sâsânîler'in yanı sıra Romalıları da örnek almış olduğu yönünde verilen bilgilerdir. Nitekim Hz. Ömer zamanında dîvânların tesis edilmesine dair, *Ahkâmu's-Sultaniye*'de anlatılan hikâyelerin birinde, dîvânlar konusunda Romalıların örnek alınmış olduğu açıkça ifade edilmiştir.¹³⁰ Ayrıca el-Belâzûrî'nin verdiği bir bilgide de, Hz. Ömer'in tesis ettiği dîvân defterleri Rum dîvânlarına benzetilmiştir.¹³¹ Durum Hz. Ömer döneminde böyleyken, teşkilât sahasında, İslâm dünyası üzerindeki Doğu Roma tesirinin en fazla görüldüğü dönem, Emevîler'in ilk dönemleri olmuştur.¹³² Mesela

¹²⁸ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 154-155.

¹²⁹ Barthold, *Müslüman Kültürü*, 41.

¹³⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniye*, 226. İslâm fütuhâtından önce Roma egemenliğindeki Şam'da Rum dilinde ve Sâsânî egemenliğindeki Irak'ta Farsça tutulan "Dîvânu'l- Harâc"lar vardı (Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, I, 98). Mâverdî'nin, İslâm dünyasında oluşturulan dîvânların tesisine dair, işaret ettiğimiz sayfada verdiği bir hikâyeye göre, Hz. Ömer de dâhil ileri gelen Müslüman devlet adamları, dîvânların oluşturulması konusunda bir istişare yaptı ve bu istişare sırasında Halid b. Velid'in önerisi üzerine, Şam'daki dîvânlar örnek alınarak, Hz. Ömer'in emriyle dîvânlar tesis edildi.

¹³¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 669.

¹³² Gibb'e göre, Helenistik kültür, yani Bizans'ın temsil ettiği kültür daha çok Emevîler'in ilk dönemlerinde baskın olmuştur. Sonraki dönemlerde ise Sâsânî an'aneleri Bizans'a kıyasla daha etkin rol oynamaya başlamıştır. Bakınız: H. A. R. Gibb, "İslâmiyet'in İlk Devirlerinde Hükûmet Müessesesinin Tekâmülü", (Çev. H. G. Yurdaydın), *AÜİFD*, V/1, AÜİF Yay, Ankara 1956, 198-205, 204.

Doğu Roma'ya karşı askerî başarılar elde etmiş olan Emevîler, hâkimiyet kurdukları Suriye'de Doğu Roma idarî taksimatını muhafaza ettikleri gibi, dîvân teşkilâtı ve ordu idaresi sahasında da Sâsânîlerin ve bilhassa Doğu Roma'nın usullerini devam ettirmiştir.¹³³ Ancak İslâm dünyası üzerindeki bu Doğu Roma tesiri hep böyle devam etmemiştir. Bunun iki önemli sebebi vardır. Bu sebeplerden birincisi Emevîler'in Arap milliyetçiliği politikası sonrasında, onlar üzerindeki Doğu Roma tesirinde büyük rol üstlenmiş olan Hıristiyan devlet adamlarının bürokratik görevlerden uzaklaştırılması ve hemen her alanda bir millîleşmeye gidilmesidir.¹³⁴ İkinci sebep ise Abbâsî devletinin kuruluşudur ki, Abbâsîler dönemine geldiğinde durum oldukça değişmiştir. Abbâsîler döneminde hem devlet merkezinin Doğu Roma tesiri altındaki Dimaşk (Şam)'tan, İran kültürünün daha etkin olduğu Bağdat'a taşınmış olması hem de devletin kuruluşunda önemli roller üstlenen İran asıllı devlet adamlarının Abbâsî bürokrasisini ele geçirmiş olması, hemen her alanda, Sâsânî tesirini ön plana çıkartmıştır.¹³⁵ Öyle ki Abbâsîler, dîvân teşkilâtı, vezâret müessesesi, kitabet, saray âdetleri, idare an'aneleri gibi daha birçok şeyi ekseriyetle Sâsânîler'den almıştır.¹³⁶ Sonuç olarak söylenilebilir ki, Doğu Roma tesiri, Emevîler dönemindeki Arap milliyetçiliği ve Abbâsîler döneminin

¹³³Köprülü, *BMOMT*, 189.

¹³⁴Emevîler'in ilk dönemlerinde, özellikle dîvân kurumlarında Hıristiyan Rumlar ve İranlılar, hatta Yahudiler çalıştırılmıştır. İlk zamanlar okuma yazmada yetersiz olan ve bilhassa malî işlerde tecrübe sahibi olmayan Araplar, halife Abdülmelik b. Mervan dönemine dek böyle devam eden dîvân işlerini, bu dönemle birlikte kendi ellerine almışlardır. Ayrıca önceden dîvân dili olan Rumca ve Farsça'dan da vazgeçilmiş ve kayıtlar Arapça tutulmaya başlanmıştır. Bunun temel sebebi Emevîler'deki Arap milliyetçiliği olmakla beraber, ilginç hikâyelerde anlatılmıştır. Bu hikâyelerden birisine göre, Rum kâtiplerden olan Sercûn b. Mansur ve diğer bazı Rum kâtipler kayıt işleri için kendilerine verilen mürekkep şişeleri içine bevlediler. Bunun üzerine dönemin Ürdün valisi olan Süleyman b. Sa'd, durumu halife Abdülmelik'e bildirir. Bu duruma kızan halife, Şam dîvânlarının Arapça'ya dönüştürülmesini emreder ve böylece Rumca tutulan dîvânlar terk edilir. Ayrıca Rum kâtiplerin işlerine de son verilir. Geniş bilgi için bkz. Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 229-230; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 277; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 38-40; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, I, 98; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 493.

¹³⁵Emevîler döneminde, Bizans tesiri daha baskın iken, Abbâsîler dönemine geldiğinde İran tesirinin Bizans'ı gölgede bıraktığı görülür. Bu durumun değişmesindeki temel rolü de İranlı devlet adamları üstlenmiştir. Nitekim bu devlet adamlarına verilebilecek en iyi örnekler, İran asıllı Bermekiler ailesinden çıkmıştır. Onların Abbâsî devleti bürokrasisini nasıl ele geçirdiği ve bu devlete nasıl egemen oldukları birçok kaynakta zikredilir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 174-175; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 430, 433 vd. ; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 93; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, II/3, 76; Kramers, Bala, "İran (Tarihi ve Etnografik Bakış)", 1017; Abbas Kadyanî, *Te'sîr-i Ferheng ve Temeddün-i İrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, (Çap-ı Sevvom), Tahran 1386 Hş., 266, 286.

¹³⁶Köprülü, *BMOMT*, 45-46, 187. Abbâsîler döneminde Sâsânî tesirinin daha etkin olduğu yönündeki bilgiler için ayrıca bakınız: Gibb, "İslâmiyet'in İlk Devirlerinde Hükûmet Müessesesinin Tekâmülü", 205; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, II/2, 390-393; Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal-Sosyal-Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, VII/25, (1943), TTK, Ankara 1943, 59-99, 64; Özgüdenli, "İran (Tarih, Fethinden Safavîler'e Kadar)", 396; *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, 136; Uzunçarşılı, *Medhal*, 1.

başlaması ile etkisini neredeyse tamamıyla kaybetmiştir. Bu durumda, yukarıda bu konuyu ele almamızın sebeplerinden ikincisine dayalı olarak verdiğimiz ihtimalin de, yani Doğu Roma devlet teşkilâtına ait olup İslâm devletleri aracılığı ile Selçuklular'a bazı unsurların aktarılmış olma ihtimalinin, ne kadar düşük olduğu açıkça anlaşılmıştır. Kaldı ki kaynaklarda da gerek Sâsânîler tarafından İslâm devletlerine aktarılmış olarak, gerekse Doğu Roma'dan direkt bir şekilde alınmış olarak, İslâm devletleri aracılığıyla Selçuklular'a intikal etmiş olan herhangi bir unsur tespit edilememiştir. Bu sebeplerden dolayı Doğu Roma devlet teşkilâtının Selçuklu devlet teşkilâtına kaynak oluşturmadığını da rahatça söyleyebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÎVÂN KAVRAMLARI VE SELÇUKLULAR'A KADAR DÎVÂN MÜESSESELERİ

Bu bölümde dîvân kurumlarının isimlerine ve bu kurumlarda yaygın olarak kullanılan tuğrâ, tevkî gibi bazı kavramlar ile Selçuklular dönemine kadar muhtelif dîvân müesseseleri ele alınmıştır. Aslında, başlangıçta Selçuklular'dan önceki dîvân müesseselerinin bu araştırmanın giriş kısmında alınması planlanmıştır; fakat Selçuklular dönemindeki dîvân müesseseleri dâhilinde kullanılan kavramların hemen hepsinin, Selçuklular döneminden önceki dîvân kurumları içerisinde de kullanılmış olması ve bu durumun hem Selçuklular öncesi hem de Selçuklular dönemindeki dîvân müesseseleri hakkında verilen bilgilerin anlaşılmasında bazı zorluklar çıkaracağı düşüncesiyle böyle bir yol izlenmiştir.

1.1. KAVRAMLAR

1.1.1. Dîvân

1.1.1.1. Menşei

Dîvân kelimesinin Asur veya Sümer dilinden gelmiş olabileceği yönünde ihtimale dayalı fikirler ileri sürülmüştür.¹³⁷ Ancak bu fikirler, herhangi bir kaynakla temellendirilmemişlerdir. Bununla birlikte elde edebildiğimiz kaynaklarda, genel itibariyle kelimenin menşei hakkında ortaya atılmış olan iki görüş temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu görüşlerden birincisi kelimenin kökeninin Arapça olduğu, ikincisi ise Farsça olduğu yönündedir. Konuyla alakalı kaynaklarda, kelimenin Arapça menşeli olduğu yönündeki en eski bilgilerin umumiyetle en-Nahhas¹³⁸ namında bir belagatçidan alındığı anlaşılmaktadır.¹³⁹ Memlûk tarihçilerinden Kalkaşendî'nin en-Nahhas'tan verdiği bilgilere göre, en-Nahhas “dîvân” kelimesinin kökenini Arapça kabul ederken,

¹³⁷Dehhoda, Muhammed Ali Ekber Dehhoda, *Lugatnâme I-L*, İntişârât ve Çap-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1373 Hş VII, 10058; Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsî I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebir, Tahran 1353 Hş.,II, 1599.

¹³⁸En- Nahhas, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail (öl. 338/950), bir Arap dili ve tefsir âlimidir. Hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Eroğlu, “Nehhâs”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 542-543, 542 vd.

¹³⁹Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 89.

bu görüşünü İbn Abbas'ın¹⁴⁰ Hz. Muhammed'den aktardığı: “*Eğer bana Kur’ân-ı Kerim’den bilinmeyen bir kelime soracak olursanız, onu şiirde arayın derim. Çünkü şiir Araplar’ın dîvânıdır.*” şeklindeki bir *hadîse* dayandırmıştır.¹⁴¹ Abbâsîler’in ilk dönemlerindeki dîvân kurumlarını incelemiş olan Aykaç da, yine en-Nahas’dan aldığı bilgilerle, O’nun bu kelimeyi Arapça olarak gösterdiğini belirtmiştir. Aykaç’ın Nahhas’tan aktardığı bilgiye göre, Nahhas: “*Arap dilinde kendisine müracaat edilen ve içindeki hükümlerle amel edilen ana kaynağa dîvân denildiği bilinmektedir.*” şeklinde bir de tanım yapmıştır.¹⁴² Ancak bütün bunlar, söz konusu “dîvân” kelimesinin Arapça menşeli olduğunu göstermek için yeterli delili sağlamamaktadır. Zira en-Nahas’ın verdiği tanımda, kelimenin menşei üzerinde durulmamış, sadece Arapça’da var olan bu kelimenin neyi ifade ettiği belirtilmiştir. Nahhas’ın kelimenin menşei konusundaki fikrini temellendirirken, kanıt olarak gösterdiği *hadîse* gelince, bunun ne kadar sahih bir *hadîs* olduğunu bilmiyoruz.

Dîvân kelimesi en-Nahas tarafından Arapça menşeli olarak gösterilmişse de, birçok ilim adamı bu kelimenin kökenini Farsça’ya bağlamıştır. Bunlar arasında en başta, aslen Türk olduğu bildirilen el-Cevherî¹⁴³ gösterilmektedir. Kalkaşendî’den aldığımız bir bilgiye göre el-Cevherî, kendinden önce yaşamış olan meşhur Arap gramercisi el-Âsma’î’den rivayetle, dîvân kelimesinin aslında Farsça olduğunu fakat sonradan Arapçalaştığını nakletmiştir.¹⁴⁴ İslâm âlimlerinden Mâverdî de bu kelimenin Farsça menşeli olduğunu ve daha sonra Arapça’ya geçtiğini bu yönde verdiği hikâyelerle açıklamaya çalışmıştır.¹⁴⁵ Diğer taraftan bu kelimenin Farsça kökenli olduğunu savunan bazı ilim adamları da, mevzu hakkında daha açık bilgiler vererek, kelimenin Farsça menşeli olduğu ihtimalini kuvvetlendirmişlerdir. Mesela XIV. Yüzyılın önemli simalarından olan ve sosyolog, filozof, tarihçi vs. sıfatlarla tanımlayabileceğimiz ünlü İslâm âlimi İbni Haldun, bu kelimeyi Farsça olarak temellendirmeye çalışmış ve oldukça makul bilgiler vermiştir. İbni Haldun’a göre dîvân kelimesi, Farsça’da yazmak manasına gelen “deb” kökünden olup, “debter (defter)”,

¹⁴⁰İbn Abbas (öl. 68/687-688), Hz. Muhammed’in amcasının oğludur. Hakkında geniş bilgi almak için bkz. İ. L. Çakan, M. Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, *DİA*, İstanbul 1998, I, 76-79, 79 vd.

¹⁴¹Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, I, 90.

¹⁴²Aykaç, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 39.

¹⁴³El-Cevherî hakkında bkz. Hulûsi Kılıç, “Cevherî, İsmail b. Hammad”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 459.

¹⁴⁴Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, I, 90.

¹⁴⁵Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye*, 225 vd.

“debir” ve “debistan” kelimeleri de aynı kökten gelmiştir.¹⁴⁶ Hasan Enverî'nin, söz konusu kelime hakkında İbni Haldun'a yakın bir görüş vermiş olması da dikkat çekmektedir. Zira Enverî'ye göre de söz konusu kelime “debîr-u dîpî” ile aynı kökten olup, eski Farsça'da yazı manâsına gelmektedir.¹⁴⁷ Bu ilim adamlarına ek olarak, Dehhodâ,¹⁴⁸ Muin,¹⁴⁹ Şemseddin Sami,¹⁵⁰ Devellioğlu,¹⁵¹ Abdülazîz ed-Dûrî,¹⁵² Zeydan,¹⁵³ Hitti,¹⁵⁴ Barthold,¹⁵⁵ Ceferî,¹⁵⁶ Kadyanî,¹⁵⁷ Mansuroğlu,¹⁵⁸ Fayda,¹⁵⁹ gibi birçok zat da, ya kelimenin menşeyinin Farsça olduğunu ya da Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini kaydetmiştir.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak dîvân kelimesinin ortaya çıkışıyla ilgili iki rivayet vardır ki; bunlar, kelimenin menşeyinin Farsça olduğu ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Bunlardan birincisine göre; Kisra Nûşirevân (Enuşirvan),¹⁶⁰ bir gün kâtiplerinin yanına uğramış ve onların kendi kendilerine sayı sayıp, hesap yaptıklarını görmüştür. Bu duruma hayret eden Kisra, onlara hitaben, Farsça'da “deli” veya “mecnun” manasına gelen “dîvâne” kelimesini kullanmıştır. Bu yüzden hesap işleriyle uğraşan bu kâtiplerin ikamet ettikleri yere de “dîvâne” denilmiştir. Zamanla söyleniş kolay olsun diye bu kelimenin sonundaki “h” harfi düşürülmüş ve kısaca “dîvân” kelimesi kullanılmıştır. İkinci rivayete göre ise; devlet işlerini iyi bilip, bu

¹⁴⁶İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 492.

¹⁴⁷Hasan Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran 1355 Hş, 4. Muhammed Muin de kelimenin menşeyinin, Asur dilindeki “*dab*” kelimesiyle alakalı olabileceğini veya Farsça'da yazmak manasına gelen “*dipî*” kelimesinden gelmiş olabileceğine işaret eder (Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 1559.)

¹⁴⁸Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10058.

¹⁴⁹Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 1599.

¹⁵⁰Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), TDK Yay., Ankara 2010, 68.

¹⁵¹Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2010, 214.

¹⁵²Abdüazîz ed-Dûrî, “Divan”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381, 377-378; Dûrî İslâm ansiklopedisinde yazdığı maddede, kelimenin menşeyinin Farsça olduğunu bildirmesine rağmen, ayrıca kelimenin aslı âramîcedir der. Bununla birlikte İng. İslâm ansiklopedisinde yazdığı maddede de kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler olduğunu dile getirmiştir. Bkz. Dûrî, “Diwan”, *EF²*, (Fourth Impression), E. J. Brill, Leiden 1991, II, 323-327, 323.

¹⁵³Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 161.

¹⁵⁴Philp K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi I-IV*, (Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1989, I, 264.

¹⁵⁵Barthold, *Müslüman Kültürü*, 40.

¹⁵⁶Ceferî, “İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümetî der İslâm be Taklîd-i ez İrâniyân”, 51.

¹⁵⁷Kadyanî, *Te'sîr-i Ferheng ve Temeddün-i İrân der Cihân*, 291.

¹⁵⁸Mecded Mansuroğlu, “Dîvân”, *İA*, MEB, İstanbul 1945, III, 594-597, 594.

¹⁵⁹Fayda, “Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı”, 139.

¹⁶⁰Mezkûr zat, Sâsânî hükümdarlarından Enuşirvandır. *Kisra* ise Sâsânî hükümdarları tarafından kullanılan bir unvandır.

işlerde mütehasşıs oldukları ve gizli-açık her türlü devlet işleri ile karışık hesap işlerine kolayca vakıf oldukları için, devlet kâtiplerine Farsça'da “şeytan” manâsına gelen “dîv” kelimesinden türetilerek “dîvân” denildiği yönündedir. Sonra, bu kelime onların çalıştıkları yer için de kullanılmış ve böylece dîvân kelimesi ortaya çıkmıştır.¹⁶¹ “Dîvân” kelimesinin ortaya çıkışı hakkında verilen bu son bilgiler her ne kadar rivayet vasfı taşıyalar da Farsça sözlüklerde geçen ve aslı Pehlevîce olarak gösterilen “dîv” kelimesinin hakikaten *dev*, *şeytan* anlamlarına gelmesi, hatta *deli*, *çılgın* manâlarına gelen “dîvâne” (dîv + âne) kelimesinin de ondan türemiş olarak gösterilmesi, söz konusu hikâyeleri biraz daha mantıklı hale getirmektedir.¹⁶²

1.1.1.2. Anlamı

Dîvân kelimesi, kökeni ne olursa olsun, başta araştırma konumuzu oluşturan devlet idaresindeki malî, askerî, diplomatik vs. işlerle uğraşan şahısların ikâmet ettiği daireler ve devlet önde gelenlerinin toplanarak devlet işlerini görüştükleri meclis için kullanılan bir ıstılah olmuştur. Bu meclis ve dairelere, Dîvân-ı Âlâ (Büyük Dîvân= Büyük Meclis), Dîvân-ı İstîfâ (malî işlerle uğraşan bir daire: Maliye Bakanlığı gibi), Dîvân-ı Arz'ul Ceyş (askerî işlerle uğraşan bir daire: Millî Savunma Bakanlığı gibi), Dîvân-ı İnşâ (devletin içerde ve dışarıdaki yazışmalarıyla uğraşan bir daire, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları gibi) vs. örnekler verilebilir ki, araştırmamızın odak noktasını tam da bu gibi müesseseler oluşturmaktadır. Bazen söz konusu dairelerde, daha çok maaş sicilleri ve hesap işleri için tutulan defterler yerine de kullanılmış olan¹⁶³ mezkûr

¹⁶¹Mâverdü, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 225; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 90; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 492; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), I, 619; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10058; Fayda, “Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı”, 140; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 40; *İslâm Tarihi – Emeviler, Abbasiler*, 135; ed-Dürî, “Divan”, 378.

¹⁶²Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 1559; Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (2. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2010, 736.

¹⁶³Dîvân ıstılahının defter ve bu defterlin tutulduğu yer ile devlet işlerinin görüldüğü muhtelif daireler için kullanıldığına dair burada verdiğimiz kaynaklara bakınız. Daireler için verdiğimiz örnekler ileride ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Onlar hakkındaki bilgiler için de ilk İslâm ve Selçuklular döneminde dîvânları ele aldığımız başlıklar altına bakınız. Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 16-17; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 89; Mâverdü, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 225-226; Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, 219, 300; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10058; Enverî, *İstılahat-ı Dîvânî Dove-i Gaznevî ve Selcûkî*, 4-5; Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu'l-Vasıt I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986, I, 305; James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yay., İstanbul 1978, 940-941; Kadyanî, *Te'sîr-i Ferheng ve Temeddün-i İrân der Cihân*, 291; Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 1599; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 142; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 39-40; L. V. Vagleri, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, (Çev. H. Aktaş-İ. Pamuk ve diğerleri), *İslâm Tarihi Kültür ve*

kelime, konumuzla alakalı olmamakla beraber farklı manalar da kazanmıştır. Bu cümleden olarak, İslâm dünyasında bir şairin manzumelerini klasik nazım şekillerine göre bir tertip dâhilinde içine alan mecmualar (*Dîvân-ı Enverî*, *Dîvân-ı Fuzulî* gibi), herhangi bir konu üzerinde tevdi edilmiş eser (*Dîvân-ı Lûgat-it Türk gibi*), Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden müteşekkil bazı bölgelerdeki küçük idarî birimler, hükümdarın oturduğu sedir/ kanepeler, Türk halk müzikisinde bir form ve saz için kullanılmış olan anlamları örnek gösterilebilir.¹⁶⁴

1.1.2. Tevkî

1.1.2.1. Menşei ve Anlamı

Tevkî, Arapça “v-k” kökünden, taf’îl vezninde bir kelime olup, “ bir şeyi vâki ettirmek, te’sir ve icra etmek” gibi manalara gelmektedir.¹⁶⁵ Bununla birlikte zamanla, daha çok diplomatik işlerle uğraşan dîvân dairesine özgü olmak üzere, Ortaçağ Müslüman devletlerinde kullanılan bir ıstılah olmuştur. İstılah olarak başlangıçta vesikalara ilave edilen ve hükümdarın imzası olarak telâkki olunan *tevkî*,¹⁶⁶ bazen halifelerin kendilerine sunulan herhangi bir konudaki dilekçe veya arzuhaller hakkındaki kararlarını içeren veciz sözleri (kararla ilgili kısa sözler= *tevkî’at*), bazen de yine halifelerin resmî yazışmalarla ilgili vesikalar üzerine yazdırdıkları açıklama ve notları (derkenarları) ifade etmiştir. Bu açıklama ve notları yazan kişiye, kâtime de “*muvaakkî*” denilmiştir.¹⁶⁷ Zamanla anlamı daha da genişleyen mezkûr ıstılah; herhangi bir göreve tayin veya bir görevden azletme, ikta tevcihi gibi birçok konu ile ilgili

Medeniyeti I-II (The Cambridge History of İslâm’ın çevirisi), Hikmet Yay., İstanbul 1988 (I)- 1989 (II), I, 71-114, 79; Caferî, “İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümetî der İslâm be Taklîd-i ez İrânîyân”, 51; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 65-66 vs.

¹⁶⁴Dîvân kavramının yukarıda sıraladığımız anlamları için ayrı ayrı bakınız: ed-Dûrî, “Divan”, 378; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 223; Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 259; Mansuroğlu, “Dîvân”, 595-596; Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu’l-Vasıt*, I, 305; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 162; Emîr Celaleddin Gaffarî, *Ferheng-i Gaffarî I-IV*, Tahran 1336 Hş. II, 1239; Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 941; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*, (2. Baskı), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006, I, 725.

¹⁶⁵Nejat Göyünç, “Tevkî”, *İA*, MEB, İstanbul 1974, XII/1, 217-219, 217; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili –Diplomatik-*, Kubbe Altı Neşriyat, İstanbul 1994, 58. Merçil de kelimenin Arapça *vak’* kökünden türemiş olduğunu ve (yağmur) *toprağa düşmek, tesir ve icra etmek* gibi anlamlara geldiğini kaydetmiştir (Erdoğan Merçil, “Tevkî”, *DİA*”, İstanbul 2012, XLI, 35-36, 35).

¹⁶⁶Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 320.

¹⁶⁷İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), I, 629; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 496. Derkenar anlamında kullanıldığına dair ayrıca bakınız: Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 320-323; Merçil, “Tevkî”, 35.

hükümdar kararını, fermanını, bu fermanlar üzerine koyulan yazılı hükümdar alâmetini (imzasını), mührünü, *tuğrâsını* karşılar hale gelmiştir.¹⁶⁸

Tevkî terimi, Sâsânîler'den intikal eden bir an'aneye uygun olarak, Emevîler döneminde derkenar, herhangi bir dilekçe hakkındaki karar karşılığı olarak kullanılmış ve bu kullanımı Abbâsîler döneminde de devam etmiştir.¹⁶⁹ Söz konusu derkenarlar İslâm'ın ilk yıllarında bizzat halifeler tarafından yazılmış ve çoğunlukla bir ayet, hadîs, bir hikmetli söz veya ünlü bir şiiirden aktarılan beyitlerden ibaret olmuştur. Ancak halifelere sunulan dilekçeler, arzuhaller vs. resmî evraklar hakkındaki kısa ve veciz kararlardan da oluşan tevkî'ler daha sonra İnşâ Dîvânı (diplomatik işlerle uğraşan dîvân) başkanı veya onun vekili tarafından yazılmıştır.¹⁷⁰ Örneğin Abbâsî halifelerinden Harun el-Raşîd döneminde bu işi Bermeki ailesine mensup kişilerden Cafer b. Yahya üstlenmiştir.¹⁷¹ Hatta bu dönemde ismini tevkî ıstılahından alan "Dîvânü't- tevkî" adında bir de yeni dîvân ortaya çıkmıştır.¹⁷²

Kaynaklarda, mezkûr ıstılahın ferman, berat vs. anlamlarını gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Mesela Abbâsî halifesinden Sultan Tuğrul'a giden ve sultanın adaletli, insafı olması yönünde nasihatleri içeren bir mektup için, Artuk Bey'in Karmatiler'e karşı kazandığı zaferi tebrik için yine halife tarafından O'na gönderilen ve teşekkür içerikli olan bir mektup yerine,¹⁷³ Muhammed b. Muhammed b. Cehir'in vezîrlük görevine atandığını gösteren tayin beratı için,¹⁷⁴ yine Ebû Şuca Muhammed b. el-Hüseynî'nin vezîrliğe atandığını gösteren tayin beratı için, Halife el-Kaim bi-Emrillah'ın vezîri İbn Cüheyr'in görevinden azli için yazdırmış olduğu ferman için¹⁷⁵ tevkî ıstılahı kullanılmıştır. Sonuç olarak anlaşılan şudur ki tayin veya azil beratı, ikta tevcihi, tebrik mektubu vs. her ne olursa olsun, halifenin imzası (tevkî)'ni taşıyan bir

¹⁶⁸F. Babinger, C. E. Bosworth, "Tawki", *El²*, E. J. Brill, Leiden 2000, X, 392-393, 392; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 217; Muhittin Serin, "Tevki", *İA*, İstanbul 2012, XLI, 36-37, 36; Merçil, "Tevki", 35; M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler -Devlet ve Saray Teşkilatı-*, Araştırma Yay., Ankara 2002, 150.

¹⁶⁹Göyünç, "Tevki", 217.

¹⁷⁰Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, I, 320-321, 689. Sayfa 689'da söz konusu tevkî örnekleri de mevcuttur.

¹⁷¹İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), I, 629; Babinger, C. E. Bosworth), "Tawki", 392.

¹⁷²Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 45; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 494.

¹⁷³Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z- Zamân*, 22, 221-222.

¹⁷⁴Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 23.

¹⁷⁵Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z- Zamân*, 154, 256.

fermana, resmî evraka tevkî denilmiştir. Bunun nedeni ise bu tür belgelerde halifenin imzası, yani tevkîsinin bulunmuş olmasıdır.

1.1.2.2. Selçuklular'da Tevkî

Emevîler ve Abbâsîler gibi İslâm devletlerinde ferman, fermanlar üzerine yazılan derkenar, fermanlar üzerine koyulmuş imza vs. anlamlarda kullanılan tevkî ıstılahı Selçuklular döneminde de kullanılmıştır. Söz konusu ıstılahın Selçuklular döneminde, birincisi sultanların imzasını taşıyan herhangi bir resmî evrak (atama beratı, iktâ tevcihi vs.); ikincisi kısa cümleler ve ayetlerden oluşan derkenar; üçüncüsü ise “*Allah’a itimad ettim*”, “*Allah’a güveniyorum*” gibi anlamlarda birer dua cümlesinden ibaret olan, sultanlara özgü bir alâmet karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tevkînin bu karşılıklarından birincisine uygun olarak, bu ıstılahın; Sultan Alp Arslan’ın, Tuğrul Bey ile evlenmesinden dolayı Seyyide Hatun’a (Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillah’ın kızına) verilmiş olan iktâların geri alınmasını bildiren fermanı için ve Sultan Tuğrul’un vefatını çevredeki hükümdarlar ile emirlere bildirmek amacıyla yazılmış olan mektuplar için kullanılmış olması,¹⁷⁶ Sultan Muhammed b. Mahmud b. Tapar’ın, Halife Muktefi karşısında, kendi safına çekmek istediği Emîr Bedreddin Muzaffer b. Hammâd’a tevcih ettiği bazı yerler için yazılan ferman yerine kullanılmış olması¹⁷⁷ gibi örnek olarak verilebilir. İkinci karşılığına uygun olarak da Halife Kaim bi-Emrillah’ın Arslan Besasirî’nin Bağdad’ı işgali zamanında esir düşmesinden dolayı, O’na gönderilen mektuba eklenen bir ayetten oluşan derkenar örnek gösterilebilir.¹⁷⁸ Ancak burada asıl önemli olan mezkûr ıstılahın üçüncü karşılığı, yani Allah’a şükür bildiren bir dua

¹⁷⁶Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zamân*, 116, 132.

¹⁷⁷Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 97; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 247.

¹⁷⁸Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 106-107. Şii yanlılarından Türk asıllı bir komutan olan Arslan Besasirî Bağdad’ı işgal etmiş ve bu sırada Halife de esir edilmiştir. Esir düşen Halife Sultan Tuğrul b. Mikâil’e, o sırada Bağdad şihnesi olarak görev yapan Emir Aytekin aracılığıyla bir mektup göndermiştir. Mektubu alan Sultan ise Halifeye, O’nun en kısa zamanda kurtarılacağını bildiren bir mektup yazılmasını emretmiştir. Mektup yazıldıktan sonra ise dönemin vezîri Amîdü’l-Mülk Kündürî, yine o dönemin meşhur kâtiplerinden olan Safî Ebu’l-Âlâ’ Hassûl’u yanına çağırarak yazılan mektubun üzerine, halifeyi kurtarmak için en kısa zamanda kesinlikle gidileceğini bildiren çok kısa bir şey (derkenar) yazmasını buyurmuştur. Böylece mezkûr kâtip, mektubun üzerine şu ayeti yazmıştır: “*Onların yanına dön! Muhakkak biz onların üzerine, karşısına çıkamayacakları ordularla geleceğiz ve onları oradan çok zelil ve alçak bir halde çıkaracağız.*” Üzerinde söz konusu ayetin bulunduğu mektup için direkt olarak tevkî kavramı kullanılmamıştır; ancak Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki tevkîlerden bahsederken o dönemdeki tevkî içeriğinde veciz sözler ve ayetlerin de bulunmuş olduğuna değinmiştik. Verdiğimiz bu örneğe dayanılarak Selçukluların ilk dönemlerinde de deneyimli kâtipler tarafından bu geleneğin devam ettirildiği söylenebilir.

cümlesi yerine kullanılmış olmasıdır. Zira fermanlar, emirler vs. belgelerin tevkî terimiyle ifade edilmesi bu dua cümlelerinden kaynaklanmıştır. Tevkî bir dua cümlesi karşılığı olarak sadece Büyük Selçuklu veya Irak Selçukluları sultanları tarafından değil, aynı zamanda Gazneliler, Harezşahlar, Anadolu Selçukluları gibi birçok Türk-İslâm devleti sultanları tarafından da kullanılmıştır. Örneğin Gazneliler Devleti sultanlarından Sultan Mahmud b. Sebüktegîn'in tevkî'si *Vallâhu Huve'l-Mahmud*, Sultan Muhammed b. Mahmud'un *Tevekkeltu 'Alellâh*, Sultan İbrahim b. Mes'ûd'un *Billâhi'l- Kerîm Yesiku İbrâhîm*, Sultan Mesud b. İbrâhîm'in *Sa'ide Billâh Mes'ûd*, Sultan Behrâm Şâh b. Mes'ûd'un *İ'teseme Billâh Behrâm Şâh*,¹⁷⁹ Anadolu Selçukluları'ndan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ve I. Alâeddîn Keykubad'ın tevkîsi "*el-minnetullah*", II. İzzeddîn Keykavus'un *el-İzzelillâh*", II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in *el-Mulk Li'llâh*;¹⁸⁰ Harezşahlar'dan Sultan Alâeddin Muhammed'in tevkîsi "*zillu'lâh Fi'l-Arz*", Sultan Celalüddin'in *İ'timâdî Ala'llâh*"¹⁸¹ olmuştur. Aslında İslâmî bir gelenek olup Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları sultanlarının da kullanmış olduğu tevkîler, zamanla, belgeler üzerinde yer alan sultan tuğrâlarının yanında kullanılarak tuğrâ teriminin müteradifi olarak telakki edilmiştir. Doğrudan araştırma konumuz içerisinde bulunduğu için Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları sultanlarına ait tevkîlerin hepsi aşağıdaki tabloda verilmiştir.

¹⁷⁹*Mücmel el- Tevârîh ve'l- Kısas*, 428-429; Enverî, *İstılahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 175; Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 32.

¹⁸⁰Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 228.

¹⁸¹Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguçen Und Horazamsahs*, 35. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar*, 211 (25. Dipnota bkz.).

Büyük Selçuklu Sultanlarının Tevkîleri	
Sultanlar	Tevkîleri
Tuğrul Bey b. Mikâil	İ'timâdî Ala'llâh ¹⁸²
Alp Arslan b. Çağrı Bey	Yensuru'allâh ¹⁸³ / İ'tesemtü Billâh ¹⁸⁴
Melikşah b. Alp Arslan	İ'timâdî Ala'llâh ¹⁸⁵
Berkyaruk b. Melikşah	İ'timâdî Ala'llâh ¹⁸⁶ / İste'antü Billâh ¹⁸⁷
Muhammed Tapar b. Melikşah	İste'antü Billâh ¹⁸⁸ / Tevekkeltü 'Ala'llâh ¹⁸⁹
Sencer b. Melikşah	Tevekkeltü Ala'llâh ¹⁹⁰ / İ'tazadtü Billâh ¹⁹¹

¹⁸²*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 175 (Enverî buradaki tevkî ve diğer sultanlara ait tevkî'lerin hepsini *Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*'tan naklen vermiştir.); Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 35 (Horst da Selçuklu sultanlarının tevkî'lerini *Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*'tan naklen vermiştir); Köymen, "SDTTA: II", 324 (Horst'tan işaret ettiğimiz sayfadan naklen verilmiştir); Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 222; Merçil, "Tevkî' ", 35; Göyünç, "Tevkî", 218. Ravendî'nin verdiği bilgilerde, Tuğrul Bey'in tavrîsi çomak şeklinde geçmişse de [Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Çev. Ateş), I, 96] bunu tuğrâ kabul etmek gerekir. Bu yüzden biz yukarıda verdiğimiz dua cümlesini Tuğrul Bey'in tevkîsi olarak kabul ediyoruz. Ayrıca *el-Muntazam*'da da Tuğrul Bey'in bir mektubunun başına kendi el yazısıyla "hasbiyallah (tanrı bana yeter)" yazdığı kaydedilir ki bunun da bir nevi tevkî olduğu kabul edilebilir ["İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", (Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXVI/30, (2005), TTK, Ankara 2005, 1-84, 22-23.)].

¹⁸³Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Frs. Nşr. İkbâl), 117 (Türkçe çevirisinde yok); Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 55 (Bu kaynakta biraz dah farklı olarak *Bi- nasrillah* şeklinde geçer); Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 35; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 222; Göyünç, "Tevkî", 218; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, MEB, İstanbul 1993, III, 525.

¹⁸⁴*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 175.

¹⁸⁵*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 175; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 222; Göyünç, "Tevkî", 218.

¹⁸⁶Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 73; Köprülü, *BMOMT*, 68; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁸⁷*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 175

¹⁸⁸Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 81; Köprülü, *BMOMT*, 68; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁸⁹*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 175

¹⁹⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 155 (Burada Sencer'in tevkî'si başında *bismillah* kelimesi de vardır.); Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 89; Merçil, "Tevkî' ", 35; Köprülü, *BMOMT*, 68; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁹¹*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 176.

Irak Selçukluları Sultanlarının Tevkîleri	
Sultanlar	Tevkîleri
Mahmud b. Muhammed Tapar	İ'tesemtü Billâh ¹⁹²
Tuğrul b. Muhammed Tapar	İ'timâdî Ala'llâh ¹⁹³ / İ'tadattü Billâhi Vahdehu ¹⁹⁴
Mesud b. Muhammed Tapar	İ'timâdî Ala'llâh ¹⁹⁵ / İste'antü Billâhi ¹⁹⁶
Melikşah b. Mahmud	İste'antü Billâh ¹⁹⁷ / İste'antü Billâh Vahdehu ¹⁹⁸
Muhammed b. Mahmud	İ'tazattü Billâh ¹⁹⁹ / İ'timâdî Ala'llâh ²⁰⁰
Süleyman b. Muhammed Tapar	İste'antü Billâhi ²⁰¹ / İ'tazattü Billâh ²⁰²
Arslanşah b. Tuğrul b. Muhammed Tapar	İ'tadattü Billâh ²⁰³
Tuğrul b. Arslanşah b. Tuğrul	İ'tazattü Billâhi Vahdehu ²⁰⁴ / İ'tesemtü Billâh ²⁰⁵

Sultanların imzaları, yazılı alâmetleri olarak yukarıda göstermiş olduğumuz tevkîler sadece hükümdarlarca değil aynı zamanda Büyük Dîvân (Meclis) başkanı olarak, belgelere imzasını, alâmetini koyan Selçuklu vezîrlerin de kullanılmıştır. Ancak onların tevkîleri azda olsa sultanlarınkinden farklıdır. Aşağıdaki tabloda 'nimetleri mukabilinde Allah'a hamd olsun, nimetleri veren Allaha hamdolsun,

¹⁹²Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Trc. Ateş), I, 196; *Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 100; Köprülü, *BMOMT*, 68.

¹⁹³*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 429; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 223.

¹⁹⁴Köprülü, *BMOMT*, 68; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁹⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 103; Köprülü, *BMOMT*, 68; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁹⁶*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 30; *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 223.

¹⁹⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 242; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 113; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

¹⁹⁸*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 430.

¹⁹⁹*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 430.

²⁰⁰Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 223 (Naklen el- Uraza).

²⁰¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Trc. Ateş), II, 262; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

²⁰²*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 430.

²⁰³Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Trc. Ateş), II, 268; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 127; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 274. *Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas'ta vahdehu* eklidir (bkz. Sayfa: 430).

²⁰⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 305; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 137; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

²⁰⁵*Mücmel el- Tevârih ve'l- Kısas*, 430.

nimetleri mukabilinde Allah'a şükrederim' gibi anlamlarda *tevkî*ler kullanmış olan Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dönemi vezîrlerinden bazıları ile kullanmış oldukları *tevkî*leri verilmiştir.

Vezîrler	<i>Tevkî</i> 'leri
Nizamü'l-Mülk	el-Hamdüli'llâh 'alâ ni'amîhi ²⁰⁶
'İzz'ül- Mülk b. Nizamü'l-Mülk	Ahmedu'l-lâhe ve'sukrehu ²⁰⁷
Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk	el-Hamdüli'llâh 'alâ ni'am ²⁰⁸
Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk	el-Hamdüli'llâh 'alâ ni'amâhi ²⁰⁹
Sa'dü'l-Mülk Ebu'l Mehasin	el-Hamdüli'llâh 'alâ ni'amâhi ²¹⁰
Ziyaü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk	el-Hamdüli'llâh 'alâ ni'am ²¹¹
Hatirü'l-Mülk Meybuzî	el-Hamdüli'llâh el-ni'am ²¹²
Rebibü'd- Devle Ebu Mansur	el-Hamdüli'llâh 'alâ el-ni'am ²¹³
Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk	Ahmedu'l-lâhe 'ala ni'amîhi ²¹⁴
Togan Bey Kaşgarî	Ahmedu'l-lâhe 'ala ni'amîhi ²¹⁵

²⁰⁶Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 58. Akîlî, Nizamü'l-Mülk ile vezîr Kaşgarî'nin tevkîlerinin aynı olduğunu kaydetmiştir. Yani O'na göre Nizamü'l-Mülk'ün tevkî'si *Ahmedu'l-lâhe 'ala ni'amîhi*'dir (Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237).

²⁰⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 143;

²⁰⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 86; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 143;

²⁰⁹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 224.

²¹⁰Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 93; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 143; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 224.

²¹¹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 99; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 224

²¹²Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 104. Merçil ve Taneri bu tevkîyi biraz farklı okumuştur. İkisinin okuduğu tevkî, hem Bundarı'dekinden hemde birbirinden farklıdır. Bundarı'de verilen tevkîde 'alâ sözcüğü gösterilmemiştir. Merçil ve Taneri'de ise bu sözcük geçmiştir (Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 224; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 143.).

²¹³Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114.

²¹⁴Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130

²¹⁵Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237.

1.1.3. Tuğrâ

1.1.3.1. Menşei

Anlaşıldığı kadarıyla *tuğrâ* kavramı hakkındaki en eski bilgileri Kaşgarlı Mahmud vermiştir. Nitekim mevzu hakkında bilgi veren ilim adamlarının başvurduğu en eski kaynak da Kaşgarlı'nın *Dîvânü Lûgat it-Türk* adlı eseri olmuştur.²¹⁶ Bazı kaynaklarda Arapça olarak verilmiş²¹⁷ olsada söz konusu Türkçe lügatte “*tuğrağ*” şeklinde geçen kavramın menşei, Kaşgarlı'ya göre Oğuz lehçesine aittir²¹⁸ ki Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiye uygun olarak gramerciler de dâhil birçok ilim adamı söz konusu ıstılahın Türkçe orijinli olduğunu kabul etmiştir.²¹⁹ Bununla birlikte *tuğrâ* tabirinin ortaya çıkışı hakkında bazı fikirler öne sürülmüştür. Bu fikirlerden birisine göre, *tuğrâ* hem şekli itibariyle hem de bir tabir olarak Oğuzlarca kutsiyet kazanmış bir efsanevi kuş olan *Tuğrı*'den ileri gelmiştir.²²⁰ Fakat bu fikri ileri süren âlimlerin fikirlerini kanıtlayacak herhangi bir kaynak gösterememiş oldukları Uzunçarşılı ve Deny tarafından beyan edilmiştir.²²¹ Ayrıca ileride görülecektir ki ilk *tuğrâ* şeklinin herhangi bir kuş şekliyle ilgisi yoktur, bu şekil bir *yaydan* veya *ok* ile *yayın* birleşiminden müteşekkildir. İkinci bir görüşe göre de *tuğrâya* ve bu isme dayanılarak oluşturulan *Dîvân-ı Tuğrâ*'ya bu adın

²¹⁶Örnek olarak şu kaynakların *tuğrâ* hakkında kullandığı en eski kaynak Kaşgarlı'nın lügatidir bakınız: İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Tuğra ve Pençeler İle Ferman ve Buruldulara Dair”, *Belleten*, V/17-18, (Nisan 1941), TTK, Ankara 1995, 101-157; J. Deny, “Tuğra”, *İA*, MEB, İstanbul 1988, XII/2, 5-12.

²¹⁷Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, (Haz. Ahmet Kartal), TDK Yay., Ankara 2009, 726.

²¹⁸Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 462; Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, (Çeviri, Uyarlama ve Düzenleme: S. Erdi, S. T. Yurtsevser), İstanbul 2005, 589.

²¹⁹Dehhoda, *Lugât-nâme*, IX, 13640; Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 1242; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 1338; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 526; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3196; Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı : Ötüken Türkçe Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul 2007, V, 4903; Köprülü, *BMOMT*, 68; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184; Deny, “Tuğrâ”, 5; M. Uğur Derman, “Tuğra”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 336-339, 336; Enverî, *İstilahat-ı Divânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 161; V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Trc. R. Hulusi Özdem), (2. Baskı), TTK, Ankara 2013, 98; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71; Alptekin, “Büyük Selçuklular”, 189.

²²⁰Söz konusu bu kuşun ismi *Kamus-ı Türkî*'de (Hz. Yavuzarslan, 1242) *Tuğrul* olarak geçmiştir. Hatta burada geçen bilgiye göre *tuğrânın* aslı bu *Tuğrul* kuşundan gelmektedir. Bu kuş, kanatları açık *doğana* delalet eder ve *tuğrânın* şekli de bundan ileri gelmiştir. Köprülü de bu kuşun ismini *Tuğrul* şeklinde vermiştir ve aslında bu kuş da dâhil kartal, arslan gibi bazı yırtıcı hayvanların eskiden bir sembol olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bakınız: M. F. Köprülü, “Orta zaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler”, *THİTM*, II, İstanbul 1939, 33-52, 34 vd.

²²¹Uzunçarşılı, “Tuğrâ ve Pençeler”, 101; Deny, “Tuğrâ”, 6. Söz konusu fikri ileri süren zatlar ve fikirleri için burada Uzunçarşılı ve Deny'den işaret ettiğimiz yerler haricinde, Pakalın'ın verdiği bilgilere de bakınız: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 527-529.

verilmesi, meşhur *Lâmiyet Al- Acem*'in²²² yazarı olup *tuğrâî* lakabını kullanmış olan Ebû İsmail Hüseyin b. Ali'nin unvanından kaynaklanmıştır.²²³ Hatta ilk tuğrâ yazanın da bu zat olduğu ileri sürülmüştür.²²⁴ Ancak bu ikinci görüş de oldukça temelsizdir. Zira ne tuğrâyı yazan ne de *tuğrâî* lakabını kullanan ilk şahıs Hüseyin b. Ali'dir. Bu zat Sultan Muhammed Tapar döneminde tuğrâîlik görevine gelmiştir ve ondan önce bu görevde bulunup tuğrâî lakabını kullanan birçok kişi olmuştur.²²⁵

Tuğrâ teriminin aslı, yukarıda verdiğimiz üzere “*tugrağ*” şeklindedir. Ancak bu terim daha sonra “*tuğrâ*” şeklinde kullanılmıştır. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre, bu durum Anadolu lehçesinin farklılığından kaynaklanmıştır. O'na göre Anadolu Selçukluları'nda ve Osmanlılar'da, *Uluğ (Ulu)*, *Kutluğ (Kutlu)* kavramlarında olduğu gibi, *tuğrâğ* kavramında da sondaki “ğ” söylenmemiştir.²²⁶ Deny de Uzunçarşılı'nın savına uygun bir şekilde, Osmanlıca kaidelere bağlı olarak sondaki “ğ”nin düşmüş olduğuna işaret etmiştir. Bununla birlikte O, “*tuğrâğ*” kavramının, “*tuğ*” ıstılahından kökenini almış olabileceği ve “*tuğ + ra (ğ)*” şeklinde, yani “-ra (ğ)” eki eklenmiş olarak meydana gelmiş olabileceği üzerinde de durmuştur.²²⁷ Gökalp ise Hakaniye Türkleri'nde “*tuğrâk*” şeklinde olan ismin batı Türkleri'nde *tuğrâ* şekline dönüşmüş olduğunu kaydetmiştir.²²⁸ Ancak Uzunçarşılı ve Deny'nin ortak görüşü, dikkate alınırca, burada sorulması gereken bir soru vardır: Söz konusu kavramdaki “ğ” harfi Anadolu Selçukluları ve sonrası dönemde düşmüş ise, neden Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları döneminde *tuğrâğ* değil de *tuğrâ* şeklinde kullanılmıştır? Zira Büyük Selçuklu, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları dönemi *tuğrâ* ve *tuğrâ divânı* hakkında bilgi veren en eski kaynaklarda söz konusu ıstılah *tuğrâğ* değil de *tuğrâ* şeklinde geçmiştir.²²⁹ Aslında ilk tuğrâ şeklindeki *dikmelerin*

²²²Eser ve müellifi hakkında bakz. Tuğrâî, Ebu İsmail Müeyyidüddin Hüseyin b. Ali, *Lâmiyet Al- Acem*, (Trc. İsmail Erzen), MEB, Ankara Trhz., 7- 8.

²²³Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, III, 226; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

²²⁴Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 525.

²²⁵C. L. Clausner, *Divânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî (Vezâret der 'Ahd-i Selcûkî)*, (Frs. Trc. Yakub Ajend), İntişârât-ı EmîrKebîr, Tahran 1343 Hş. 125-127.

²²⁶Uzunçarşılı, “Tuğrâ ve Pençeler”, 102. Aynı sayfadaki 3. dipnotu da dikkate alınız.

²²⁷Deny, “Tuğrâ”, 6, 9-10. Kütükoğlu da Deny'nin bu fikrini kabul etmiştir bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71.

²²⁸Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi I-II*, (Haz. F. Şahoğlu), Türk Kültür Yayını, İstanbul 1974, 191. Söz konusu ıstılah Gagauzca'da da *tûra* veya *tura* şeklinde telaffuz edilmiştir. Bakınız. Deny, “Tuğrâ”, 5- 6.

²²⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusrâ*, (Trc. Burslan), 61, 85, 130; Kirmânî, *Bedayü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*, 10; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, 118; Ebu'l-Ferec, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 305.

*tuğ*lardan oluştuğu yönünde bir sav doğrulanırsa Deny'nin son görüşü daha mantıklı hale gelecektir. Ancak, söz konusu dikmeler Osmanlı dönemi tuğrâları için geçerli iken, tuğrânın ilk şekli için geçerli değildir. Oğuz Devleti dönemindeki tuğrâ şekli hakkında kesin bir bilginiz olmasa da Osmanlılardan çok daha önce tuğrâyı kullanmış olan Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları'nda söz konusu dikmelerin *ok*lardan müteşekkil olduğu açıktır.²³⁰ Yani tuğrâ ıstılahının oluşumu tuğrâlardaki dikmeler göz önüne alınarak da açıklanamaz gözüküyor.

Son olarak burada şunu da belirtmek lazımdır ki, aslı Türkçe olup sonradan Arapça ve Farsça'ya da geçmiş olan²³¹ *tuğrâ* kavramı, Arapça'da remiz, imza gibi anlamlara gelen *tevkî* ve Farsça'da işaret, alamet anlamlarına gelen *nişan* terimiyle karşılanmıştır.²³² Hatta söz konusu dillere giren tuğrâ kavramına, bu dillerden bazı ekler veya kelimeler eklenerek de “*tuğrâî*, *tuğrâkeş*, *tuğrânevis*” (tuğrâ çeken/ yazan) gibi ıstılahlar ortaya çıkmıştır.²³³

1.1.3.2. Anlamı ve İçeriği

Kaşgarî'nin verdiği bilgilere göre, mezkûr ıstılah; birincisi hakanın mührü, imzası veya buyrultusu karşılığı olarak, ikincisi ise herhangi bir savaşta veya törende hakan tarafından bir askere/ görevliye sonradan geri alınmak üzere verilmiş bir at için kullanılmak üzere iki anlamı ifade etmiştir. Birinci anlama uygun olarak, söz konusu kavrama eklenmiş mastar ekiyle “*tugrağlanmaq*” şeklinde bir kelime ortaya çıkmıştır ki bu da *tuğrâlanmak* anlamında olup, bir mektubun ya da belgenin üzerine mühür vurulmasını anlatmak için kullanılmış bir sözcük olmuştur. İkinci anlama uygun olarak ise “*oglan tugrağlandı*” örneği gösterilebilir ki bu da “*delikanlıya (gence) tugrağ (at) verildi*” manasını karşılamıştır.²³⁴ İbni Mühenna'da da kavramın aslının, müellif

²³⁰Tuğrânın şeklini ele aldığımız kısma bakınız.

²³¹Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 1242; Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, 884; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3196; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71

²³²Uzunçarşılı, “Tuğrâ ve Pençeler”, 101; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 526; Deny, “Tuğrâ”, 5; Derman, “Tuğrâ”, 336;

²³³Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 1242; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 1295; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3196-3197; Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, V, 4903.

²³⁴Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay). I, 462; Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgat- it-Türk* (Türk Dili Divânı), (Düzenleme, Uyarlama ve Çeviri: F. Bozkurt), Eğitim Yayınevi, Konya

tarafından mühür ve nişan anlamında gösterilmiş olan *tamga* (*damga*) ile aynı olması gerektiği şeklinde bir ibare geçmiştir. Yine İbn Mühenna'da Kaşgarlı'nın vermiş olduğu birinci anlama uygun olarak “*tuğrâğlı*= *damgalanmış*” kelimesi de geçmektedir.²³⁵ Selçuklular döneminde de söz konusu terimin Mühenna'nın verdiği anlama ve Kaşgarlı tarafından verilen birinci anlamına yakın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira Selçuklular döneminde sultanların resmî evraklar ve mektupları üzerine koyulan işaret, yazılı alâmet, imza veya mühür karşılığı olarak *tuğrâ* terimi kullanılmıştır.²³⁶ Bu anlama uygun olarak Selçuklular döneminde sultanların fermanlarının temize çekilmesi ve üzerine sultan tuğrâsının vurulması, tayin beratlarının yazılıp mühürlenmesi gibi işlerle meşgul bir de *tuğrâ dîvânı* ortaya çıkmıştır.²³⁷ Ancak Kaşgarî ve Mühenna'da geçen *tuğrâ* tarifleri yine de Selçuklu dönemi tuğrâları için yetersiz kalmaktadır. Selçuklular dönemine ait tuğrâlar ile ilgili bilgi veren kaynaklardaki tuğrâ tanımları birleştirildiğinde, tuğrânın, üzerine sultanlara ait isim ve lakapların da nakşedildiği bir *kavis* (*yay*) şeklinden veya *ok* ile *yay* birleşiminden oluşan bir şekilden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.²³⁸

Tuğrâ hakkında İbn Hallikan, Kalkaşendî ve Makrizî'nin vermiş olduğu tanımlar da, yukarıda vermiş olduğumuz Selçuklu dönemi tuğrâsının tarifine biraz uygundur. Mesela İbn Hallikan (öl. 1282), *tuğrâyı* mektubun veya herhangi bir resmî evrakın başında bulunan besmelenin üstündeki bir tür saçak, kalın uçlu bir kalemle yapılmış bir tür monogram olarak göstermişken,²³⁹ Kalkaşendî (öl. 1418) de mezkûr kavramı, resmî evraklar üzerindeki sultan lakaplarını da içeren bir tür monogram, besmele üzerindeki bir nevi sembol veya yazım şekli olarak tanımlamıştır.²⁴⁰ Tuğrâ, Makrizî (öl. 1442)'ye göre ise aslen Arapça'daki “*turra*” (perçem, saçak, monogram) ıstılahı ile eş değer

2012, 522; Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, (Çev. Erdi-Yurteser), 589. Oğuzlar'ın damgalarını diğer bazı maddeler üzerinde olduğu gibi hayvanları üzerinde de kullanmış oldukları dikkate alınır, hakikaten burada söz konusu olan atın tuğrâlanmış olabileceği ihtimali yüksektir ve kavram bu durumdan kaynaklanarak farklı bir anlamı ifade etmiştir diyebiliriz. Zira Deny de buna işaret etmiştir (Deny, “Tuğrâ”, 6.).

²³⁵İbni Mühennâ *Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksi)*, (Haz. Aptullah Battal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1988, 68, 75-76.

²³⁶Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 298, 305; Kirmânî, *Bedayü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*, 10; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 615; Merçil, “Kirman Selçukluları”, 275.

²³⁷Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr*, II, 226. İleride Tuğrâ Dîvânı incelenirken bu konuyla alakalı daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

²³⁸Tuğrânın şeklini incelediğimiz kısımdaki bilgilere, özellikle Bundarî, Ebu'l-Ferec ve Kirmânî'den verdiğimiz bilgilere bakınız.

²³⁹İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 190.

²⁴⁰Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XIII, 162.

olup, “*turratü'l mektup*”, yani mektubun perçemi, mektubun süsü, mektubun tuğrâsı (mührü) anlamındadır ve yine kalın uçlu bir kalemle yazılmış sultan lakapları (sultan hattı)’nı içermiştir.²⁴¹

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, yüksek ihtimalle tuğrâların evraklar üzerinde bulunmasından ve tevkîlerle birlikte kullanılmasından dolayı tuğrâ sonradan birçok anlam kazanmıştır. Bu cümleden olarak tuğrâ; hükümdarın imzası, ferman, menşur, tevkî vs. anlamları da ifade eder hale gelmiştir.²⁴² Ancak burada bir noktaya dikkat çekmek isteriz ki o da tuğrâ ile tevkînin anlam ve içerik olarak tamamıyla birbirini karşılamadığıdır. Zira tevkî derkenar, dua cümlesi, açıklama bildiren kısa bir not vs. her ne olursa olsun aslen bir yazıdan ibaret olmuştur.²⁴³ Tuğrâ ise hem bir yazı türü (Sultan hattı)’nü hem de bir şekli ifade etmiştir. Belirtmiş olduğumuz üzere tevkî ile tuğrânın müteradif olarak kullanılmış olmasının nedeni belge üzerinde beraber kullanılmış olmalarıdır. Bunu gösteren en önemli örnek ise Ravendî’nin tabiri olmuştur. Ravendî, “*Tuğrul Bey’in tevkîsi çomak () şeklindedir*” gibi bir ifadeyle aslında tuğrâ ile tevkînin birbiri yerine kullanıldığını göstermiştir. Yani aslen bir yazıdan ibaret olan tevkî kavramını tuğrâ kavramı yerine kullanmıştır. Bizce burada tevkî kavramı yerine tuğrâ ıstılahını kullanmış olması daha doğru olurdu ki Köprülü de bu durumu dikkate alarak, Ravendî’den aldığı bu bilgide tuğrâ terimini kullanmıştır.²⁴⁴

1.1.3.3. Şekli

Oğuzlar’ın 24 boyundan her birisinin kendisine has bir damgası olmuş ve her boy damgasını kendisine ait hayvanlar veya herhangi bir madde üzerinde kullanmıştır. Bu cümleden olarak Oğuzlar’ın Kınık boyunun da kendisine özgü bir damgası olmuştur.²⁴⁵ Bazı bilim adamları bu durumu ve ilk Selçuklu tuğrâsının şekli hakkında bilgi vermiş olan kaynakları göz önünde bulundurarak, hem Kınık boyunun damgası hakkında hem de ilk Selçuklu tuğrâsının şekli hakkında birtakım görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak

²⁴¹Makrîzî, *el-Mevâiz ve ’l-İ’tibâr bi-Zikr el-Hitat ve ’l-Âsâr*, II, 226.

²⁴²Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227.

²⁴³*Tevkî* başlığı altına bakınız.

²⁴⁴Bu konu ve verilen bilgiler için tuğrânın şeklinin incelendiği kısma bakınız. Görülecektir ki bu şeklin tuğrâ ile de bir alakası yoktur. Burada sadece kullanılmış olan tabirin yanlış olduğuna dikkat çekilmiştir.

²⁴⁵Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 55-56; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 27-28.

bu görüşler ve temel kaynaklar iyice incelendiğinde, söz konusu bilim adamlarından bir kısmı Kınık boyunun damgası hakkında, bir kısmı ise ilk Selçuklu tuğrâsının şekli hakkında, sanıyoruz biraz hatalı bilgiler vermişlerdir. Mesela Köprülü, Ravendî'nin "*Sultan Tuğrul'un tuğrâsının (tevkîsinin) çomak şeklinde*" olduğu yönündeki bir ibaresini dikkate alarak, söz konusu çomak şeklinin hem Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyunun damgası olduğunu hem de ilk Selçuklu tuğrâsının şeklini oluşturduğunu düşünmüştür.²⁴⁶ Diğer taraftan Uzunçarşılı ve Turan da Köprülü'nün ortaya koyduğu bu görüşün bir kısmına uygun olarak, Ravendî tarafından gösterilen çomak şeklinin Kınık boyunun damgası olduğu yönünde imada bulunmuştur.²⁴⁷ Sevim, Merçil, Ögel, Alptekin, Tezcan vs. bilim adamları ise, bir taraftan ilk tuğrâ şeklinin *ok* ve *yay*'dan oluştuğunu kabul ederken, diğer taraftan *ok* ve *yay*'dan ibaret olan bu şeklin Kınık boyunun damgası olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁴⁸ Bu bilgilerden anlaşılan şudur ki hem Kınık boyunun damgası konusunda birinci grup ile ikinci grup bilim adamları arasında, hem de tuğrânın şekli konusunda Köprülü ile yine ikinci grup bilim adamları arasında bir çelişki vardır. Bununla birlikte yukarıda verilen iddiaların ya eksik ya da hatalı olduğunu gösteren çok önemli deliller mevcuttur. Şimdi bu delilleri ve bu delillerden çıkan sonuçları tek tek maddeler halinde ele alalım.

Aşağıda bir tabloda Selçuklular'ın mensup olduğu Kınık boyuna ait olarak gösterilen damga şekilleri ve Ravendî tarafından verilen çomak şekli gösterilmiştir. Ayrıca tablonun ardından maddeler halinde ilk Selçuklu tuğrâsı ile ilgili en temel kaynaklarda geçen bilgiler verilmiştir.

Kınık boyuna dair temel kaynaklarda verilmiş olan damga şekilleri ve Ravendî'nin vermiş olduğu şekil:

²⁴⁶Köprülü, *BMOMT*, 68. Köprülü burada, Ravendî tarafından esasen tevkî terimiyle ifade edilen çomak şeklini, tuğrâ terimiyle göstermiştir. Ravendî'de "*tevkî-yi u çomâki*" diye geçmiş ve sonra çomak şekli verilmiştir bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Frs. Nşr. İkbâl), 98.

²⁴⁷Uzunçarşılı, *Medhal*, 26-27; Turan, *Vesikalar*, 24.

²⁴⁸Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 614; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, VI, 73; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 189; Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 1990, 261.

Ravendî ²⁴⁹	
Kaşgarlı Mahmud ²⁵⁰	
el- ‘Aynî ²⁵¹	
Yazıcızâde Ali ²⁵²	
Reşideddîn	
Ebu’l-Gazi Bahadır Han ²⁵³	

Tuğrâ şekline dair kaynaklarda geçen bilgiler:

1. Tuğrâ'nın şekli ile alakalı olarak bilgi veren en eski kaynaklardan birisi *Zubdetu'n-Nusra*'dır. Bu kaynakta geçen bilgiye göre, tuğrâ kavis şeklinde bir hattır ve Sultan'ın emirlerine, fermanlarına bu tuğrâyı çeken ya da yazan (tuğrâî mansıbını üstlenmiş olan) kişinin işi, sadece bu kavis şeklindeki hattı çizmekten ibaret olduğundan kolaydır.²⁵⁴

²⁴⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudür*, (Frs. Nşr. İkbâl), 98.

²⁵⁰Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 55.

²⁵¹Altan Çetin, “Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dair Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXII/264, Ankara 2008, 483-489, 485.

²⁵²Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 27.

²⁵³Reşideddîn ve Ebu'l-Gazi Bahadır Han'da geçen Kınık damgalarını, bu müelliflerden naklen veren şu esere bakınız: Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, 250.

²⁵⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85.

2. *Tarih-i Afdal*'de geçen tuğrâ şekli ise *ok ve yaydan* müteşekkildir. Efzaleddîn Kirmânî'nin burada verdiği bilgilere göre, Selçuklu şehzâdelerinden Kavurd b. Çağrı Bey'in *çetrinde* ve fermanlarında da yer almış olan tuğrâ şekli *ok ve yaydan* ibaret olup, böyle bir şeklin fermanlar üzerinde veya *çetrler* üzerinde kullanılmış olması Selçuklular arasında yaygın bir gelenektir.²⁵⁵

3. *Abû'l Farac Tarihi*'nde geçen bilgilerde de hem *Zubdetu'n-Nusra*'da hem de *Tarih-i Efzâl*'de geçen tuğrâ şekli ile uyuşan şekiller tarif edilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre, Tuğrul Bey tarafından Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'a giden bir mektubun başında *ok ve yaydan* müteşekkil tuğrâ nakışı bulunmuştur. Aynı kaynakta başka bir yerde de Tuğrul Bey'in tuğrâsının *yay* şeklinde olduğu kaydedilmiştir.²⁵⁶

4. Tuğrânın şekli konusunda bilgi veren bir diğer kaynak da *Mu'cemül Udeba* olmuştur. Dehhodâ'nın bu kaynaktan aktarmış olduğu bilgilere göre, tuğrâ şekli bir *yay* ve onu kesen birkaç dikmeden (yüksek ihtimalle *oklardan*) oluşmuştur. Ayrıca Dehhodâ, ünlü İran şairlerinden Hafız'ın da bir şiirinde sevgilinin kaşını (Ay'ın hilâl şeklinde yani *yaya* benzer bir şekilde düşünülmüş olarak) tuğrâya benzettiğini nakletmiştir.²⁵⁷

Tablodaki damga şekilleri ile tuğrâ şekillerine dair verilmiş bilgilerden çıkarılabilecek sonuçlar:

a. Tablodan anlaşıldığı üzere, ne Ravendî tarafından gösterilen çomak şekli ne de *ok ve yayı* bir arada gösteren bir Kınık damgası vardır. Diğer taraftan Kınık boyuna ait damga şekillerini vermiş olan müellifler de birbirleriyle çelişmiştir. O halde Kınık boyunun damgasının şekline dair kesin bir bilgi ortaya konulamaz. Bu yüzden yukarıda vermiş olduğumuz bilim adamlarının Kınık boyunun damgası hakkındaki görüşlerini de kabul etmek zordur. Ancak şunu hatırlatmak gerekir ki diğerleriyle karşılaştırıldığında Oğuz boylarına ait damga şekillerini ve dolayısıyla Kınık boyu damgasının şeklini veren en eski kaynak Kaşgarlı'nıdır. Bununla birlikte burada üzerinde durulacak iki husus daha vardır. Bunlardan birincisi, Reşidüddîn'de Kınık boyunun damgası olarak bir *okun* ve el-'Aynî'de de *yay*'a benzer bir şeklin verilmiş olmasıdır. Aslında bu şekiller *ok ve yay*'ın bir arada verilmiş bir halini ihtiva etmemişlerdir. Ancak burada şu

²⁵⁵Kirmânî, *Bedayi'ul-Ezmân fi Vekay-i Kirman*, 10.

²⁵⁶Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 298, 305.

²⁵⁷Dehhoda, *Lugatnâme*, IX, 13640-13641.

soruyu sormak lazımdır: Acaba Kınık boyunun damgası *ok* ve *yaydan* müteşekkil idi de Kınık boyuna ait damga şeklini vermiş olan müellifler, söz konusu şekli yanlış mı verdiler? Eğer bu soruya olumlu cevap verilirse, Kınık boyunun damgasının *ok* ve *yaydan* müteşekkil olduğu kabul edilecektir. Bu fikrin kabulü sonucunda ise, Kınık boyunun damgası ile ilk Selçuklu tuğrâsının şeklini *ok* ve *yaydan* ibaret olarak gösteren bilim adamlarının haklı olduğu ortaya çıkacaktır. Üzerinde durulacak ikinci husus ise, *oklardan* ve *yaydan* müteşekkil bir damganın Oğuz boylarından Üregir boyuna ait olarak gösterilmiş olmasıdır. Üregir boyuna ait olarak gösterilen damga şekli, üç âdet *okun* ve bir *yayın* yan yana dikey bir şekilde uzanmış halinden oluşmuştur.²⁵⁸ Aslında bu durum Üregir boyunun damgası üç âdet *ok* ve bir *yaydan* ibaret gösterildi diye, Kınık boyunun damgasının da *ok* ve *yaydan* müteşekkil olamayacağını akla getirmemelidir. Aksine *Mucemü'l-Udeba*'daki bilgiler de dikkate alınır, Üregir boyunun damgasından biraz daha farklı olarak, birkaç *okun* bir *yayı* dikey bir halde kesmiş bir şekilde Kınık boyunun damgasını oluşturmuş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarır ki böyle bir ihtimalin kabulü de yine *ok* ile *yayı* Kınık boyunun damgası ve Selçuklu tuğrâsının şekli olarak kabul eden ilim adamlarını haklı çıkarır. Ancak verdiğimiz bu bilgileri kanıtlayan herhangi bir kesin delil de yoktur.

b. İlk Selçuklu tuğrâsı, Ravendî'nin göstermiş olduğu çomak şeklinde değil, kavisli (*yay* şeklinde) bir şekilden ibarettir veya daha yüksek bir ihtimalle *ok* ve *yay*'dan müteşekkindir. Zira ilk Selçuklu tuğrâsının şeklini *ok* ve *yay*'dan ibaret gösteren yukarıda sıraladığımız kaynaklara ilave olarak birkaç delil daha mevcuttur. Bu delillerden birisi Türklerce *ok* ve *yay*'ın bir hâkimiyet simgesi olarak algılanmış olması ve yine *ok* ile *yaya* farklı anlamlar yüklenmiş olmasıdır.²⁵⁹ Bu cümleden olarak, Oğuz Destan'ına *ok* ve *yay*'ın konu olup hukukî bir anlamda kullanılmış olması;²⁶⁰ *okun* boy anlamında kullanılmış olması (On-oklar, Üç-oklar gibi);²⁶¹ Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasında geçen bir konuşmada, Yabgu'nun *ok* ve *yayı* ön plana çıkartarak bir hâkimiyet sembolü olarak göstermiş olması;²⁶² Tuğrul Bey'in Bizans ile yapılan bir

²⁵⁸ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 27.

²⁵⁹ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bakınız: Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, IX/35, (Temmuz 1945), Ankara 1945, 306-318.

²⁶⁰ *Oğuz Destanı*, 48-49.

²⁶¹ Sümer, *Oğuzlar*, 1, 205; Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", 306-310.

²⁶² Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 12; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 88; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 75-77; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, I, 5-6. Burada Sultan

anlaşmada İstanbul'daki bir caminin minberine kendi alâmeti olan *ok* ve *yay* şeklinin nakşedilmesini şart koşmuş olması,²⁶³ Sultan Melikşah'ın *oku* kendine ait bir alâmet, nişan olarak göstermiş olması²⁶⁴ gibi örnekler sıralanabilir. Bir başka delil ise Selçuklu paralarında sultanlara ait bir alâmet olarak *ok* ve *yaydan* ibaret bir şeklin yer almış olmasıdır²⁶⁵ ki bunun tuğrâ olduğunu birçok ilim adamı kabul etmiştir.²⁶⁶

c. Tuğrâ kavramının menşei ve anlamı konusunu ele alınırken, bazı müelliflerin tuğrânın şeklini tuğrî adındaki efsanevi bir kuşa isnat ettiklerine değinilmiştir. Kaynaklar ışığında görülüyor ki böyle bir tezi kanıtlayacak bir delil de bulunmamaktadır. Yine aynı yerde Deny'nin tuğrâ ıstılahının *tuğ* kavramına *-ra(ğ)* eki eklenerek oluştuğu yönündeki bir görüşüne de değinilmiştir. Ancak ilk tuğrâ şeklinin *tuğ* ile bir ilgisi tespit edilemediğinden bu görüşün de kanıtlanabilir bir yönü olmadığı ortadadır.

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler ışığında biz de ilk Selçuklu tuğrâsının şekil olarak *ok ve yay*'dan oluştuğunu kabul etmiş bulunuyoruz. Ancak, bizce Selçuklu tuğrâsı şeklini Kınık boyunun damgasından almamıştır ve *tuğrâ* ile *damga* aynı şeyi ifade eden ıstılahlar değildirler. Zira Oğuz boylarının kendilerine has nişanları, işaretleri için hâlihazırda kullandıkları damga terimi varken, aynı zamanda Kaşgarlı'nın yine Oğuz lehçesine ait olarak gösterdiği tuğrâ ıstılahı neden kullanılmıştır? Şeklinde bir sorunun cevaplanması bu konuya açıklık getirecektir. Yüksek ihtimalle, boyların her birine ait olup damga terimiyle karşılanan sembollerini haricinde, tüm boyları temsil eden Oğuz Hakan'ının da kullanmış olduğu, boylarca ortak bir hâkimiyet alâmeti olarak kabul edilen, *ok ile yaydan* müteşekkil, tuğrâ terimiyle ifade edilen bir alamet mevcuttu

Mahmud, yardıma ihtiyaç duyulduğunda Arslan Yabgu'nun kendisine nasıl yardım edeceğini sorar. Arslan Yabgu ise verdiği cevaplarda *ok* ve *yay*'ı bir sembol, bir alâmet anlamında kullanmak suretiyle Sultan Mahmud'un sorularına cevap verir. Selçuklu dönemiyle alakalı hemen her kaynakta geçen bu olayda, Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud'a yardım için vaat ettiği asker sayısı farklı gösterilmiş olsa da olay aynıdır.

²⁶³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 228. Buradaki söz konusu cami, Emevîler döneminde Maslama b. Abd'ul-Melik tarafından İstanbul'da inşa ettirilmiştir. Tuğrul Bey'in Bizans ile yaptığı anlaşma şartlarından birisi de bu caminin onarılması ve minberine kendi alâmetleri olan *ok* ve *yay*'ın resmedilmesi olmuştur.

²⁶⁴Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 148.

²⁶⁵Miles, "The Numismatic History of Rayy", 196-207; Alptekin, *Selçuklu Paraları*, 443 vd. işaret edilen sayfalardaki Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanlarının paraları üzerindeki *ok* ve *yay* şekillerine bakınız.

²⁶⁶Alptekin, "Büyük Selçuklular", 189; Erdoğan Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 389-392, 390; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya –Boy, Konat ve Devlet*, 71; Derman, "Tuğrâ", 336; Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", 315.

ki Selçuklu hanedanı mensupları, hâkimiyeti ele geçirip kendilerine ait bir devlet kurduktan sonra bu alameti kendileri kullanmıştır. Selçuklular, İslâmiyet’i kabul etmemiş olan Oğuzlar ile de savaşmış ve neticede onlara karşı üstün bir hale gelmişlerdir. Sonuçta üstünlüğü ele geçirmiş olup kendilerini muhtemelen Türk boylarının tek hâkimi olarak telakki eden Selçuklular’ın söz konusu ortak hâkimiyet simgesi olan *ok ve yay*dan müteşekkil tuğrâyı kullanmış olmaları da son derece mantıklıdır. Müstakil bir devlet kurmuş olan Hazar Türkleri’nin de *ok ve yay*’dan oluştuğu belirtilen bir tuğrâyı kullanmış oldukları kaydedilmiştir²⁶⁷ ki bizce bu da damgalardan ayrı olarak, o dönemde Türklerce hâkimiyet alameti olarak kullanılan *ok ve yay*’dan ibaret özgün bir şeklin var olduğuna işarettir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer hususta Osmanlı tuğrâlarının Kayı boyu damgasını temsil etmediğidir.²⁶⁸ Osmanlı tuğrâlarının şekil olarak damgalarından farklı olması, damganın yine tuğrâ ıstılahı ve dolayısıyla tuğrâ şekli ile aynı olmayabileceğinin bir göstergesidir.

İzahı verilmiş olan tuğrâ şeklinin Büyük Selçuklular yanında diğer Selçuklu şubelerinde de kullanılmış olduğu söylenebilir. Zira Irak Selçuklu sultanlarına ait paralarda da *ok ve yay* şekli görülmektedir.²⁶⁹ Kirman Selçukluları’ndaki tuğrâ şeklini ise yukarıda işaret ettiğimiz gibi Kirmânî açıkça vermiştir. Hatta Kirmânî’nin verdiği bilgiler dikkatlice incelenirse, O, söz konusu tuğrâ şeklinin sadece Kirman Selçukluları için değil, umumiyetle Selçuklularca kabul edilmiş bir gelenek olduğunu bildirmiştir. Anadolu Selçukluları dönemindeki tuğrâ şeklinin *yay* (kemançe) şeklinde olduğunu da İbn Bibi ima etmiştir.²⁷⁰ Bununla birlikte, daha sonraları tuğrâ şeklinde büyük değişimler olduğu görülmektedir. Mesela Memlûkler döneminde, Selçuklular dönemi tuğrâlarındaki dikme şekilleri olarak görülen *okların* yerini *elif* (ل) şeklindeki dikmeler

²⁶⁷Divitçioğlu, *Oğuz’dan Selçuklu’ya –Boy, Konat ve Devlet*, 71.

²⁶⁸Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat it-Türk*, (Trc. Atalay), I, 56 ve Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 24’te gösterilen Kayı boyu damgası ile Uzunçarşılı’nın “Tuğrâ ve Pençeler” adlı makalesindeki Osmanlı tuğrâlarını karşılaştırırız. Görülecektir ki Kayı boyuna ait damga şekli ile Osmanlı tuğrâları arasında şekilsel herhangi bir benzerlik bulunmamaktadır.

²⁶⁹Alptekin, *Selçuklu Paraları*, 482, 485-487, 490, 493-494, 562-563.

²⁷⁰Uzunçarşılı, *Medhal*, 97 (Naklen İbni Bîbî). Uzunçarşılı’nın nakletmiş olduğu bilgiye göre İbni Bîbî Ay’ın hilâl şeklinin “kemançe-yi tuğrâ-yı saltanat” gibi ufuktan görüldüğünden bahsetmiştir. Yani bu Büyük Selçuklular’da görülen tuğrâ şeklidir aynı zamanda. Diğer taraftan Turan *ok ve yay*’dan müteşekkil bir tuğrâya, Anadolu Selçuklularında rastlanmadığını ifade etmiştir (Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 66-67). Bu durum Büyük Selçuklular ve diğer Selçuklu şubeleri için de geçerlidir. Yani Üzerinde *ok ve yay*dan müteşekkil bir tuğrâlı orijinal belge zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Ancak en temel kaynaklardan maddeler halinde zikretmiş olduğumuz bilgiler ile İbni Bîbî tarafından verilen teşbih birbirini tamamlamaktadır.

almıştır.²⁷¹ Osmanlılar döneminde ise bu dikmelerin *tuğ*ları andıran bir görünüm kazandığı görülmektedir.²⁷² Ayrıca Selçuklular dönemindeki *yay* şekli Memlûkler'e ait tuğrâ şeklinde görülmez.²⁷³ Aslında Osmanlılar dönemindeki tuğrâların bir bölümünü oluşturan *beyzeler*in ilk şekilleri *yaya* benzeyen *nun* (ن) şekillerinden meydana gelmişse de yine de bu şeklin Selçuklular döneminde tuğrâya şeklini vermiş olan *yaydan* kaynaklandığını söylemek de zordur ki zaten bu şeklin “*bin ve han*” sözcükleri sonundaki *nun* harflerinden kaynaklandığı bildirilmiştir.²⁷⁴ Kısacası Memlûkler ve Osmanlılar dönemindeki tuğrâ şekilleri Selçuklularınkinden oldukça farklıdır.

1.1.3.4. Belgeler Üzerindeki Yeri

Tuğrâ kavramının içeriği üzerinde durduğumuz kısımda İbn Hallikan ve Kalkaşendî'den aktardığımız bilgilerle, sultanlara ait isim ve elkabdan müteşekkil tuğrâ ile *tevkîn*in belgenin başındaki bismelenin üst kısmında olduğuna değinmiştik. Bu görüş birçok bilim adamı tarafından da kabul edilmiştir.²⁷⁵ Besmeleye değinmeksizin, tuğrânın belgelerin üst tarafında, ana metnin üst kısmında bulunduğunu İbnü'l-Kalânîsi'den verilen bir bilgi de doğrulamaktadır. Bu bilgiye göre, Sultan Muhammed Tapar İsfahan'a yakın Şahdiz (Dizkûh) kalesini Batınîlerin elinden almış ve bu başarısından dolayı, camilerin minberlerinde okunması için kâtibi Ebû Nasr b. Ömer'e bir fetihnâme yazdırmıştır. Mezkûr kâtibin yazdığı bu fetihnâmenin başında ise, asıl metinden ve metnin başlığından önce tuğrâ yer almıştır.²⁷⁶ Ancak sorun şudur ki belgeler üzerindeki tuğrânın, *tevkîn*in üst tarafında mı yoksa alt tarafında mı bulunduğu kesin olarak tespit edilememektedir. İbnü'l-Adîm'in vermiş olduğu bir bilgiye göre Sultan Muhammed Tapar'ın tuğrâîsi Hüseyin b. Ali, sultanın tuğrâsını *tevkîn*in üst tarafına çekmiştir.²⁷⁷ Ancak Bûndarî'de geçen bir bilgide de aksi bir durum söz

²⁷¹Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XIII, 164-166.

²⁷²Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 71. Ayrıca Uzunçarşılı'nın “Tuğrâ ve Pençeler” adlı makalesinin sonuna eklenmiş Osmanlı sultanlarına ait tuğrâ şekillerine bakınız.

²⁷³Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XIII, 165-166. Burada verilen tuğrâ şekillerine bakınız.

²⁷⁴Uzunçarşılı, “Tuğrâ ve Pençeler”, 107-108; Sıddık Çalık, “Selçuklu ve Beyliklerde Tuğrâ”, *Selçuklu ve Beyliklerde Vakfiye Tuğrâları*, (Haz. S. Çalık, M. N. Şahin, İ. Keten), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, 27-34, 32.

²⁷⁵Dehhoda, *Lugatnâme*, IX, 13641; Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2227; Alptekin, “Büyük Selçuklular”, 189; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 615.

²⁷⁶“İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler”, 36.

²⁷⁷“İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, 118.

konusudur. Sultan Sencer'in tevkîsi tuğrâ kavsinin (yayının) üzerinde yer almıştır.²⁷⁸ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere isim, elkab ve kendine has bir şekilden oluşan tuğrâ, birer dua cümlesinden oluşan tevkîlerin bazen üstünde bazen de altında yer almıştır. Yani kesin bir tespit söz konusu değildir.

Selçuklu tuğrâları vesikalar üzerine muhtemelen iki şekilde yerleştirilmiştir. Birincisi elle yazılarak yerleştirildiği yönündedir. Zira yukarıda *Zubdet'un- Nusra*'dan aktarmış olduğumuz bir bilgide, tuğrâinin (tuğrâ yazan veya çekenin) işinin kavis şeklindeki tuğrâyı çizmekten oluştuğu zikredilmişti. Ancak muhtemelen bu bilgi biraz eksiktir. Çünkü tuğrâ üzerinde sultan elkap ve ismi de yer almıştır ve muhtemelen tuğrâî bu isim ve elkabı da yazmaktan mesul olmuştur. Vesikalara tuğrâ yerleştirmenin ikinci yolu ise, söz konusu isim ve elkabın hatta muhtemelen tevkî'nin de üzerine kazanmış olduğu bir mühür yoluyla mühürlenmesi şeklinde olmuştur. Ebu'l-Ferec'de geçen bir bilgiden Tuğrul Bey döneminde böyle bir mührün kullanılmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu bilgiye göre Tuğrul Bey mührünün üzerine bir yay resmi ve halife tarafından kendisine verilen "rükn'üd-dîn", "meşru hükümdar" gibi unvanlarını ismiyle beraber kazdırmış ve buna da tuğrâ denilmiştir.²⁷⁹ *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir bilgiye göre de bir keresinde Vezîr Ebu'l- Kasım Dergezinî, Sultan Sencer'i temsilen Irak'ta kalmış ve Sultan ise Horasan'a dönmüştür. Bu durumu göz önünde bulunduran Vezîr, ihtiyaç halinde kullanılmak üzere Sultandan, üzerinde tuğrâ ve tevkîsi (imzası) bulunan mührünün basılmış olduğu birkaç beyaz tomar istemiştir.²⁸⁰ Diğer taraftan tuğrâların paralar üzerine de nakşedildiğini belirtmiştik ki bu denli yaygın kullanılan böyle bir alâmetin sürekli tek tek yazıldığı veya nakşedildiği makul gözükmemektedir. Herhangi bir madde üzerinde nakşedilmiş ve bir nevi mühür haline getirilmiş bir halde kullanıldığı daha mantıklıdır. Ayrıca Harezşah Sultanı Muhammed'in tevkîsinin bir madde üzerine hâkkettirilmiş²⁸¹ ve Anadolu Selçuklu Sultanlarından III. Gıyasüddin'nin tevkî'inin bir ağaç kalıba kakılmış olarak kullanılmış²⁸² olması da bu görüşü desteklemektedir.

²⁷⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85.

²⁷⁹Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 305.

²⁸⁰Bundarı, *Zubdetun-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 197-198. Bu eserin Burslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş halinde mühür kelimesi geçmemektedir. Ancak eserin burada işaret ettiğimiz Farsça neşrinde mühür kelimesi kullanılmıştır.

²⁸¹Kafesoğlu, *Harezşahlar*, 211.

²⁸²İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 227.

1.1.4. Vezîr

Vezîr kavramının aslında Farsça olduğu ve Avesta'da 'karar vermek, hükmetmek' anlamındaki *vicira* ile Pehlevî dilinde 'hüküm, karar' anlamlarındaki *viçir* kelimelerinden Arapça'ya geçtiği, sonradan da Arapçalaşmış şekli ile tekrar Farsça'ya geçtiği kaydedilmiştir.²⁸³ Esasen İbni Haldun'un ve Christensen'in vermiş olduğu bazı bilgiler de bu yöndeki yaklaşımı desteklemektedir. Mesela İbni Haldun'a göre: "*Hz. Muhammed önemli olan özel veya genel işlerde ashâbı ile istişarelerde bulunur ve bu gibi hususları onlarla tartışırdı. Bununla beraber diğer birtakım hususları özellikle Hz. Ebu Bekir ile istişare ederdi. Hatta Kisra, Kayser ve Necaşî'nin hükümdar oldukları devletleri ve onların ahvalini bilen Araplar, Ebu Bekir'e 'Muhammed'in Vezîri' ismini vermişlerdi. Ancak bu sıralarda Müslümanlar içinde vezîr tabiri bilinmemekte idi.*"²⁸⁴ Yani başlangıçta Müslümanlar tarafından bilinmeyen vezîr tabiri sonradan ya Kisraların hâkim olduğu Pers asıllı devletlerden ya Kayserlerin hâkim olduğu Doğu Roma'dan ya da Necaşîlerden alınmıştır. Sâsanî devlet teşkilâtını ayrıntılarıyla ele almış olan Christensen de Sâsanîler döneminde vezîrler için *vezîrbez*, *vazurg* *framaaharünvan*larının kullanıldığını bildirmektedir.²⁸⁵ Ancak gerçekte söz konusu kavramın Arapça'ya Farsça'dan geçtiği savını doğrulamak veya geçmişse de ne zaman geçtiği hususunda herhangi bir yargıya varmak oldukça güç gözükmektedir. Bununla birlikte Kesin olarak bilinen şudur ki vezîr kavramı çok eskiden beri Arapça'da yer almıştır ve *Kur'an-ı Kerim*'de (Furkan: 35) 'yardımcı' anlamında geçmiştir.²⁸⁶

Arapça'daki *vezîr* ve *vezâret* tabirlerinin hangi kökten, nasıl ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler vardır. Mâverdi'nin vermiş olduğu bilgilere göre söz konusu tabirler üç ayrı noktadan kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi; bu tabirlerin 'ağırlık, yüklendi' anlamına gelen *vzr* fiil kökünden kaynaklanarak ortaya çıktığı yönündedir. Buna kanıt olarak vezîrin, halifenin yüklerinin bir kısmını yüklenmiş olduğu hususunun kelimenin anlamına olan benzerliği gösterilmiştir. İkincisi; 'sığınak' anlamına gelen *ezr* kelimesinden türediği yönündedir. Buna kanıt

²⁸³T. H., "Vezîr", *İA*, MEB, İstanbul 1986, XIII, 309-314, 309. Muin'de de Pehlevî dilinden olduğu belirtilen *vicir*, *vazir*, *vajir* kelimeleri geçmektedir. Bakınız: Muin, *Ferheng-i Farsî*, IV, 5020.

²⁸⁴İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 484-485.

²⁸⁵Christensen, *L'Iran sous les sassanides*, 160.

²⁸⁶Söz konusu ayet şöyledir: "*Andolsun ki biz Musa'ya kitâbı verdik ve Harun'u da ona vezîra (yardımcı) kıldık.*" Bu ayet ve burada geçen vezîr kavramının 'yardımcı' anlamında çevrilmiş olduğu hususunda bakınız: Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili I-IX*, Eser Kitabecisi, İstanbul, VI, 66-67; *Türkçe Kur'an-ı Kerim*, (Haz. Osman Nebioğlu), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 194.

olarak da haifenin, vezîrinin görüşlerine, yardımlarına sığınmış olduğu gösterilmiştir. Üçüncüsü ise ‘arka, sırt’ anlamlarına gelen *ezr* kelimesinden geldiği yönündedir. Çünkü Vücutun kuvvetinin sırtta olduğu gibi halife de vezîri ile kuvvet bulmuştur, yani onu kendine sırt edinmiştir.²⁸⁷ İbni Haldun da vezâret isminin kelime olarak mutlak bir şekilde yardımda bulunmak manasına geldiğini ve ‘muavenet’ manasına gelen *müvazeret* ya da Mâverdî’de geçtiği gibi *vzr* fiil kökünden geldiğini bildirmiştir.²⁸⁸ Sözlükte ise söz konusu tabirler, Mâverdî ve İbni Haldun’daki ortak görüşle aynı şekilde, yani ‘bir şeyi sırtına aldı, yükledi’ gibi anlamlara gelen *vzr* fiil kökünden türemiş olarak gösterilmiştir.²⁸⁹

Kökene ne olursa olsun vezîr; herhangi bir devlet veya imparatorlukta hükümdarlardan, sultanlardan sonra, devletlerdeki/ imparatorluklardaki en yetkili kişi için kullanılmış olan bir terim, bir unvan olmuştur. Bürokratik alanda bir terim olarak ilk defa Sâsânîler döneminde kullanılmış olduğu belirtilen kavramın,²⁹⁰ İslâm âleminde de bu alanda ilk olarak Abbâsîler döneminde kullanıldığını birçok bilim adamı kabul etmiştir. Onlara göre Abbâsîler vezîr tabirini ve vezâret müessesesini Sâsânîlerden almışlardır.²⁹¹ Bununla birlikte, bürokratik alanda İslâm dünyasında ilk vezîr unvanını kullanmış olan kişi hakkında da bir fikir birliği yoktur. Bazı bilim adamları söz konusu unvanın ilk defa olarak Abbâsî halifesi Ebu’l-Abbas Abdullah es-Seffah (750-754) tarafından Hemadanlı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallal’a verildiğini savunurken;²⁹² bazıları da bu unvanın Ebû Selleme’den önce, Şii liderlerinden olan el-Muhtar tarafından kullanıldığını kaydetmiştir.²⁹³ Netice itibariyle söyleyebileceğimiz şudur ki söz konusu terim Abbâsîler de olduğu gibi, birçok Müslüman devlette (örneğin Samânîler, Gazneliler ve Osmanlılar’da), bu cümleden olarak da Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile diğer Selçuklu şubelerinde de kullanılmıştır.

²⁸⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmu’s-Sultaniyye*, 29.

²⁸⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 483-484.

²⁸⁹ *el-Muncid fi’l-Lugative’l-Alâm*, (26. Baskı), Daru’l-Meşrik, Beyrut 1973, 898.

²⁹⁰ Christensen, vezîrlik kurumunun Aşkaniyan devrinden itibaren var olduğunu belirtmiştir; ancak o dönemde söz konusu vezîrler sınıfını gösteren herhangi bir Pehlevice kelimenin olmadığını, bununla birlikte böyle bir kelimenin Sâsânîler döneminde var olduğunu ve bu kelimenin de *vezîrbez* olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Christensen, *L’Iran sous les sassanides*, 137-138, 160.

²⁹¹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 162-163, 201; Köprülü, *BMOMT*, 56; Uzunçarşılı, *Medhal*, 6; Üçok, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, 134; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 141; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti*, 346.

²⁹² Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 201; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, II/3, 71; Uzunçarşılı, *Medhal*, 8; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 141; H., “Vezîr”, 310.

²⁹³ S. D. Goitein, “Vezîr Teriminin Kökeni Üzerine”, (Çev. Kazım Uzun), *TOD*, (Mayıs-Ağustos 2010), VII, İzmir 2010, 161-163, 162.

1.1.5. İnşâ, Münşî

İnşâ kelimesinin kökü, Türkçe’de ‘doğdu, ortaya çıktı, (bir şeyden) kaynaklandı, büyüdü, serpildi’ gibi anlamlara gelen Arapça sülâsi (üç harfli) fiil köklerinden “neşe’e”dir. Kelimenin fiil şekli Arapça mezîd (eklemeli) fiil grubundan olan “enşe’e”dir ve ‘büyüttü, yetiştirdi, geliştirdi, (bir şeyi) icat etti, ilk kez oluşturdu’ gibi anlamlara gelmiştir. İnşâ kelimesinin bizzat kendisi ise, ‘nesir, icat etme, ortaya çıkarma, bir binayı kurma, dikme, bir şeyi üretme, bir kitap yazma, kompozisyon şeklinde yazı yazma, makale yazısı’ vs. anlamlara gelmiştir.²⁹⁴ ‘Yazma sanatı, yazmak ve kompozisyon’ gibi anlamlarını sonradan kazandığı bildirilen mezkûr kelime, farklı sahalarda da kullanılmış olmasına rağmen, zaman içerisinde daha çok resmî ve özel yazışmaların belirli bir usule göre yapılmasının inceliklerini, mektup yazma ve sözü belâgatine uygun söyleme sanatını ifade eden edebî bir terim haline gelmiştir.²⁹⁵ Bu terim, söz konusu anlamında ilk olarak Milat X. Yüzyılda ‘*Kitabü’l-Harâc ve Sinâ’ati’l-Kitâbe*’ adlı eserinde Kudeme b. Cafer tarafından kullanılmıştır.²⁹⁶

Arap bürokrasisinin ortaya çıkardığı kavram, devlet işlerinin ve yazışmalarının düzenli yürütülmesi konusunda Dîvân-ı Harâc, Dîvân-ı Ceyş, Dîvân-ı Hâtem gibi devlet dairelerinin yaptığı işlerin düzenlenmesi, doğru bir şekilde yürütülmesi için ortaya konulmuş bir takım kuralları da ifade etmiştir.²⁹⁷ Hatta sonradan, kavramın genellikle resmî yazışmalarla ilgilenen ve Emevîler ile Abbâsîler döneminde Dîvân-ı Resâil²⁹⁸ olarak geçen büroya da ismini vermiş olduğu anlaşılmaktadır ki böylece hem Dîvân-ı İnşâ ismi ortaya çıkmış hem de kavram yeni bir kullanım alanı bulmuştur.

²⁹⁴ *el-Muncid fi’l-Lugative’l-Alâm*, 807; Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu’l-Vasıt*, I, 920. Kelimenin anlamları ve kökeni için ayrıca bakınız: Muallim Nâcî, *Lügat-i Nâcî*, 273; Şemseddin Samî, *Kamus-ı Türki*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 519; George A. Makdisi, *İslamın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı’da Beşeri Bilimler*, (Çev. H. T. Başoğlu), (1. Baskı), İstanbul 2009, 179; Hasan Gültekin, “İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, *IJCAS*, XIII, (2009), 317-341, 317, 321; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10059; Şaban Doğan, “XIX. Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Münşeat Kitabı: İnşâ-yi Cedit”, 328.

²⁹⁵ İsmail Durmuş, “İnşa (Edebî Tür Olarak İnşa, Arap Edebiyatı)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 334-337, 334.

²⁹⁶ Gültekin, “İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, 321.

²⁹⁷ Gültekin, “İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, 317-318.

²⁹⁸ Bu dîvân hakkında ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Şimdilik Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki aldığı isim için bakınız: Cehşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*, 40; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 138, 146; Aykaç, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 41; Gültekin, İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, 322-323; ed-Dûrî, “Divan”, 378-380;

Dîvân-ı İnşâ ismi muhtelif Müslüman devletlerde (Örneğin Fatimîler ve Eyyübîler)²⁹⁹ olduğu gibi araştırmamıza konu olan Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde de kullanılmıştır.³⁰⁰ Bu dîvân daha çok makamlar ve devletlerarası yazışmaları yürütmekle mesul olduğu için, buradaki yazışmalara büyük bir önem verilmiştir. Bu yüzden burada çalışacak olan kâtiplerin kültürlü ve edepli olmaları, resmî yazılara muhatap olan makamın hiyerarşik düzendeki yerini ve herhangi bir makama yazacakları resmî vesikanın nasıl bir inşâ sanatıyla yazılması gerektiğini bilmeleri istenmiştir. Bu durumun sonucunda da söz konusu dîvânlarda görev almış ve çoğu kez o dîvânlardaki kâtiplerin başkanı konumunda bulunmuş kişiler tarafından, diğer kâtiplere mezkûr konularda yol gösterecek inşâ eserler kaleme alınmıştır. Bu tür eserleri ele alan usta kâtipler içinse inşâ terimiyle aynı kökten gelen ve bizzat bu terimin ismi fa'îl şekli olan münşî kavramı kullanılmıştır.³⁰¹ Münşîler tarafından ele alınan inşâ ile ilgili eserler ana hatlarıyla iki grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi, daha çok dîvân kâtiplerinin görevlerini yaparken üslûp ve konu açısından kendilerine yardımcı olmak amacıyla telif edilmiş eserler;³⁰² ikincisi ise yine dîvân kâtipleri için resmî veya özel yazışmalar ile mektuplardan örnek alınarak derlenmiş mecmualardır.³⁰³ Bu mecmualar içinde yine inşâ terimiyle aynı kökten gelen münşeat kavramı kullanılmıştır.³⁰⁴

²⁹⁹ Gültekin, “İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, 323.

³⁰⁰ Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60-61, 96, 173; Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 48-50; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 232; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 169; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 160-161; Köymen, *Alp Arslan ve Zamânı*, 184; Clausner, *Dîvânsalârî der 'Ahd-i Selcûkî*, 28; Alptekin, “Büyük Selçuklular”, 197; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 624. Bu ismin Selçuklular döneminde kullanılmış olduğunu, daha fazla kaynaktan görmek için Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın incelenmiş olduğu üçüncü bölüme bkz.

³⁰¹ Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu'l-Vasıt*, I, 920; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 863; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 688.

³⁰² Bu tür eserlere verilebilecek ilk örnek Emevî Halifesi II. Mervan'ın kâtibi Abdü'l- Hamîd'in (öl. M. 750) [Makdisi, *İslâmın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, 335-336; Durmuş, “İnşâ (Edebî Tür Olarak İnşâ, Arap Edebiyatı)”, 335.] “*Risâle-ile'l-küttâb*”ıdır. Bu münşî risâlesinde kâtiplerin bilmesi gereken bilimler ve uymaları gerekli kurallar hakkında geniş bilgi vermiştir (Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 74-79). O'nunla başlayan bu tür eserler daha sonra da yazılmıştır [Gültekin, “İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, 323 vd.; Durmuş, “İnşâ (Edebî Tür Olarak İnşâ, Arap Edebiyatı)”, 335-336].

³⁰³ Söz konusu mecmualara Selçuklular döneminde Müntecebü'd-Dîn tarafından ve Harezmsahlr döneminde Reşîdü'd-Dîn Vatvât tarafından yazılmış olup günümüze kadar ulaşan münşeat mecmuaları örnek gösterilebilir.

³⁰⁴ Durmuş, “İnşâ (Edebî Tür Olarak İnşâ, Arap Edebiyatı)”, 335; Mustafa Uzun, “İnşâ (Türk Edebiyatı)“, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 338-339, 338. Münşeat kavramının inşâ kavramıyla aynı kökten olduğu hususunda ayrıca bakınız: *el-Muncid fi'l-Lugative'l-Alâm*, 808; Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu'l-Vasıt*, I, 920.

1.1.6. İstîfâ, Müstevfî

İstîfâ Arapça bir kelime olup “vefâ” kökünden türemiştir.³⁰⁵ Sözlükte ‘ bir şeye tamamıyla hâkim olmak, bir kitabı veya yazılı metni tamamıyla kavramak (anlamak), hakkını veya malını istemek, hakkını vs. tam olarak almak, bir konuda sözünü tutmak, bir şeyi bütünüyle almak’ gibi anlamları ifade etmiştir.³⁰⁶ Terim olarak ise ‘hesap, hesap ve maliye bilgisi/ işleri, maliye bakanlığı hesap defteri veya bir vilayetin hesap defteri’ gibi manalarda kullanılmıştır.³⁰⁷ Bu anlamına uygun olarak da hem dîvân gelir ve giderlerine hem de bu gelir ve giderlerin kalitesine, miktarına dair tutulan kayıtlarla ilgili kanunların bütününe ifade eden bir ilim, ilm-i istîfâ ortaya çıkmıştır. İstîfâ, sonradan yine söz konusu terim anlamına paralel olarak devletlerin malî işleriyle ilgilenen dairelere de isim olmuştur. Böylece Dîvân-ı İstîfâ, Darü’l-İstîfâ gibi kurum isimleri ortaya çıkmıştır.³⁰⁸ Selçuklular dönemine gelindiğinde de söz konusu malî daire için Dîvân-ı İstîfâ veya Dîvân-ı Zimam ve’l-İstîfâ gibi isimlerin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁹

İstîfâ kavramıyla aynı kökten gelip bu kelimenin ism-i fa’ili olan müstevfî sözcüğü de sözlükte ‘hakkın ödenmesini isteyen, hakkını tam olarak ödeyen, bir konuyu tam olarak/ ayrıntılarıyla inceleyen, tamam, bütün, kâfi’ gibi anlamlara gelmiştir.³¹⁰ Terim olarak ise devletin malî dairesinin başkanı konumundaki bir memuru, hesap

³⁰⁵Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 532; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 545; Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu’l-Vasıt*, I, 1047; *el-Muncid fi’l-Lugative’l-Alâm*, 911.

³⁰⁶Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, 285; Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 107.

³⁰⁷Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 56; Hasan Enverî, “Dîvân-ı İstîfâ der Hükümet-i Gazneviyân ve Selcûkiyân”, *Ber Resîhâ-yi Târîhî*, (Behmen-İsfend), 1352 Hş., XLIX, 29-50, 29-31; Dehhoda, Muhammed Ali Ekber Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidî), Müessesesi-yi Lugatnâme-yi Dehhoda, Tahran 1993-1994, II, 1868.

³⁰⁸Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidî), II, 1868; A. Sabbağ, N. Bozkurt, “Müstevfî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 147-148, 147

³⁰⁹Müntecebü’-d-Dîn, *Kitâbü Atebeti’l-Ketebe*, 46, 60, 66; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z- Zamân*, 203; Bundarî, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87, 173; İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb fi Târîh-i Haleb*, 54; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, 42; Akîlî, *Âsaru’l- Vüzerâ*, 232; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 61; Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I”, 550; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 184-185; Uzunçarşılı, *Medhal*, 42; Lambton, “ ‘Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, 389; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 174. Örnek olarak işaret edilen yerlere bakınız. Daha sonra bu dîvân hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

³¹⁰Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu’l-Vasıt*, I, 1047; *el-Muncid fi’l-Lugative’l-Alâm*, 911; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 897; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 876.

yapan, herkesten hesap alan veya vergi toplayan bir memuru ifade etmiştir.³¹¹ Bu terim anlamıyla başka devletlerde (Örneğin Gazneliler’de) de yer bulan³¹² kavramın, özellikle Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde çok sık kullanılmış olduğuna şahit oluyoruz. Zira bu dönemlerde Dîvân-ı İstîfâ başkanlığı yapan hemen herkesin ismine bu kavram eklenmiştir.³¹³

1.1.7. Arz, Arîz

Arapça sülasi (üç harfli) fiil köklerinden olan ârz sözcüğü, sözlükte ‘sunmak, takdim etmek, göstermek’ gibi anlamlara gelmiştir.³¹⁴ İstilah olarak ise, Ortaçağ Müslüman devlet veya imparatorluklarında, bu cümleden olarak Selçuklularda ordunun maaş, silâh ve teçizatıyla meşgul olan, askerlerin rütbelere göre kayıtlarını tutan, askerlerin teftişinden sorumlu daireyi ifade etmiştir kiböylece Dîvân’ül- Arz ismi ortaya çıkmıştır.³¹⁵ Arîz kelimesinin ise *arz* fiilinin ismi fa’ili olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sözlükte ‘ansızın ortaya çıkan durum, engel, hastalık; ufku kaplayan uzun bulut kümesi, arı ve çekirge sürüsü; çehre, yanak, ön diş; bir askerî birliği tek tek kontrol ve teftiş eden kişi’ gibi mânalara da gelmiştir.³¹⁶ Kelime bu son mânasından dolayı askerî bir terim olarak da kullanılmış, bu cümleden olarak hem mezkûr dîvâna başkanlık eden kişiyi ifade etmiş hem de o dîvâna ismini vermiştir.³¹⁷ Böylece söz konusu dîvân için Dîvânü’l-Arz’ın yanı sıra Dîvân-ı Arîz veya Arîz Dîvânı ismi de kullanılmıştır.³¹⁸

³¹¹Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 56; R. Levy, “Müstevfî”, *İA*, MEB, İstanbul 1960, VIII, 837-838, 837; Sabbağ, Bozkurt, “Müstevfî”, 147.

³¹²Palabiyik, “Gazneliler Devleti’nde Teşkilat ve Kültür”, 35; Güler Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İÜSBİE, İstanbul 1995, 269; Sabbağ, Bozkurt, “Müstevfî”, 147.

³¹³Bundarî, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 64, 86, 99, 159, 173.

³¹⁴Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, 35; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 68; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 50;

³¹⁵Bu ismin bahsi geçen dönemde hem Selçuklularda hem diğer devletlerde kullanılmış olduğuna dair bakınız: Bundarî, *Zubdetun-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 192, 194; Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidi), IX, 13810; Köymen, “SDTTA: II”, 328; Aydın Taneri, “Divan (Büyük Selçuklular’da, Anadolu Selçukluları’nda ve İlhalılar’da)”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 383-385, 383- 384; Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, 275; Palabiyik, “Gazneliler Devleti’nde Teşkilat ve Kültür”, 36; A. S. Bazmee Ansari, “Divan (Gazneliler ve Hindistan’daki Diğer Müslüman Devletlerde)”, *DİA*, 385-386, 385

³¹⁶Muin, *Ferheng-i Farsî*, II, 2259; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 48; Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidi), IX, 13810; *el-Muncid fi’l-Lugative’l-Alâm*, 498; Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, 33; Süleyman Uludağ, “Ârız (Tsavvuf)”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 358-359, 358.

³¹⁷Erdoğan Merçil, “Ârız (Tarih)”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 359, 359; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, AÜİF Yay., (3. Baskı), Ankara 1985, 51.

³¹⁸Reşideddîn Fazlullah, *Camiü’t-Tevarih*, 114, 117.

Arz ve arîz terimsel anlamlarıyla bazen, sözlükte asker, sipah anlamlarına gelen *ceyş*³¹⁹ veya *leşker*³²⁰ kavramlarıyla da kullanılmıştır. Böylece yukarıda bahsiniettiğimiz dîvâna bazen Dîvân-ı Arzû'l-Ceyş, dîvânın başkanına da *arîz-ı leşker*³²¹ denilmiştir. Hatta *ceyş* ile yine askerî alanda bir terim olan *cünd*³²² kavramları da bazen tek başlarına dîvân veya kâtip kavramıyla birleşerek söz konusu daireye isim olmuşlardır. Bunun sonucunda ise Dîvânü'l-Ceyş, Dîvânü'l-Cünd ve Kâtibü'l-Cünd isimleri ortaya çıkmıştır.³²³

1.1.8. İşrâf, Müşrif

İşrâf sözcüğü sözlükte 'yükseğe çıkmak, yüksekten tepeden bakmak; hâkim olmak; gözetlemek, denetlemek; bir şeyden haberdar olmak; yakın olmak, ölüme yaklaşmak' gibi anlamlara gelmiştir.³²⁴ Bununla birlikte devlet idare ve müesseselerinin yer aldığı bir mekân veya misafîrhane anlamına gelen Darü'l-İşrâf³²⁵ ile devletin özellikle malî işlerinin denetimini, kontrolünü yapan daire olan Dîvân'ül-İşrâf³²⁶ da görüldüğü üzere, devlet müesseselerinde kullanılan bir terim halini almıştır. Master halindeki işrâf sözcüğünden türemiş olduğu bildirilen³²⁷ müşrif de sözlükte 'etrafi gören; yükselen, çıkan; bir hal almaya yüz tutmuş olan; ölüme pek yakın olan' gibi anlamlara gelmiştir.³²⁸ Ayrıca devletin askerî ve adli alanları dışındaki her türlü malî

³¹⁹Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 169; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 176; Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu'l-Vasıt*, I,150; *el-Muncid fi'l-Lugative'l-Alâm*,112; Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidi), V, 6973; Muin, *Ferheng-i Farsî*, I, 1261.

³²⁰Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 176; Muin, *Ferheng-i Farsî*, I, 1261.

³²¹Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidi),IX, 13811; Merçil, "Ârız (Tarih)", 359.

³²²Barthold, *Müslüman Kültürü*, 41;

³²³Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, III/4, 192, 201-202; Caferî, "İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümetî der İslâm be Taklîd-i ez İrâniyân", 56-57; ed-Dürî, "Divan", 379-380; Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, I, 219; Ramazan Şeşen, "Divan (Eyyübîler'de)", *DİA*, 381-383, 381; K. Yaşar Kopruman, "Divan (Memlükler'de)", *DİA*, 383, 383; Mehmet Özdemir, "Divan (Endülüs Emevîleri ile Endülüs'teki Diğer Müslüman Devletlerde)", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 386-387, 386 vd.; Merçil, "Ârız (Tarih)", 359.

³²⁴Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu'l-Vasıt*, 449; *el-Muncid fi'l-Lugative'l-Alâm*, 383; Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidi),II, 2240; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 559.

³²⁵Dehhoda, *Lugatnâme*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidi), II, 2240.

³²⁶Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 150; İkbâl, *Vezâret*, 32.

³²⁷Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Müşrif", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 167-169, 167.

³²⁸Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), 879; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), 902.

işleri ile hesaplarını kontrol eden denetçi veya müfettişleri ifade eden bir terim, yani az önce sözü edilen Dîvân-ı İşrâf'ın başkanına verilen isim olmuştur.³²⁹ Bunlara ilave olarak, müşrif'in, Ortaçağ'da 'nâzır, mütevellî, kayyım' anlamında cami, hastane, kütüphane gibi müesseselerin yönetim ve denetimine bakan kimseler için de kullanıldığı kaydedilmektedir.³³⁰

İşrâf ve müşrif sözcüklerinin terimsel anlamda ilk olarak ne zaman kullanıldığı kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak bu terimlerin Gazneliler³³¹ ve doğrudan araştırma konumuza dâhil olan Büyük Selçuklular ile Irak Selçukluları'nda,³³² hatta diğer Selçuklu şubelerinde de kullanıldığı açıkça görülmektedir.³³³

1.2. SELÇUKLULAR'A KADAR DÎVÂN MÜESSESELERİ

1.2.1. İslâmiyet Öncesinde Dîvânlar

İslâmiyet'ten önceki dönemlerde Romalılar ve Sâsânîler'e ait dîvân müesseselerinin var olduğu anlaşılmaktadır. Verilen bilgilere göre Arap fütuhâtı öncesinde Şam ile Mısır'da Rumlar'a ait olan iki dîvân dairesi mevcuttu ve bu dîvânlarda Rum veya Kıptî dillerini bilen kâtipler çalışırdı. Zira bu dîvânlarda tutulan kayıtlar mezkûr dillerde tutulurdu. Irak'ta ise Sâsânîlere ait olan, kayıtlarının Fars dilinde tutulduğu ve bu yüzden Farsça bilen kâtiplerin çalıştırıldığı bir dîvân dairesi vardı. Söz konusu dîvânlar genellikle ait oldukları devlet veya imparatorluğun, adı geçen bölgelerdeki malî işleriyle uğraşırdı.³³⁴ Esasen Romalılar ve Sâsânîlere ait bu tür dîvânların, sadece ismi geçen bölgelerde değil onların egemen oldukları diğer bölgelerde de var olduklarını söylemek makul gözükmemektedir; ancak diğer bölgelerdeki dîvânlar hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

³²⁹Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 150; İkbâl, *Veżâret*, 32; Küçükaşçı, "Müşrif", 167.

³³⁰Küçükaşçı, "Müşrif", 167.

³³¹Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 442; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 150; Clausner, *Dîvânsalârî der 'Ahd-i Selcûkî*, 29; Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35; Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, 271.

³³²Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 45; Bundarî, s. 102, 113, 124, 171, 179, 192; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 48, 67; Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târihî*, 40-41; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 102; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 197; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 237; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 170.

³³³Kirmânî, *Bedâyi'ul-Ezmân fî Vekay-i Kirman*, 39; Turan, *Vesikalar*, 20-21; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971, 461-462; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 279.

³³⁴Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr*, I, 98; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 229; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 277; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10058.

Kaynaklarda Rum dîvânları hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır; buna rağmen Sâsânî dîvânları hakkında oldukça değerli bilgiler verilmiştir. Cehşiyârî'nin verdiği bilgilere göre, genellikle İran kısıralarına ait iki dîvân vardı. Bunlardan birisi vergiler, gelir ve giderlerin kaydedildiği Dîvân'ül-Harâc, diğeri ise daha çok askerî ve diğerk alanlarda yapılan harcamaların kaydedildiği Dîvânü'n-Nafakat idi. Söz konusu dîvânlarda görev yapan kâtiplerin resmî elbiseleri vardı ve bunları başkaları giyemezdi. Bu sayede dîvânda görev yapan biri Kisranın huzuruna çıktığında, Kisra onun dîvândan olduğunu, hatta elbisesinin özelliklerinden dolayı hangi dîvândan olduğunu ve ne görevle meşgul olduğunu anlardı. Söz konusu dîvânlarda çalışan kâtipler, o dîvânlardaki kâtiplerin reisi tarafından bir sınava tabi tutulur ve sonrasında Kisranın da rızasıyla göreve alınırđ. ³³⁵ Belâzurî'nin verdiği bilgilerden de mezkûr dîvânlardan en önemlisinin harâc dîvânı olduğu anlaşılmaktadır. O'na göre, harâc dîvânında malî işlerle ilgili tutulmuş kayıtlar düzenli olarak Kisraların huzuruna getirilip okunurdu ve bu kayıtlar temiz, beyaz sayfalara kaydedilirdi. Söz konusu dîvânın başkâtibi, yani 'sahibu'l- harâcî' ise devletin hemen bütün malî kayıtlarının tutulduğu, sonradan birbirine eklenmiş sayfaları her yıl düzenli olarak Kisranın huzuruna getirip mühürletirdi. ³³⁶ Kisralar yüksek ihtimalle bu mühürleme işinde yüzüklerini kullanırdı ki Mesudî'nin vermiş olduğu bir bilgiye göre Sâsânî kısıralarının dört yüzüğü vardı ve bunlardan birisi, kaşı akikten yapılmış olan ve üzerinde "adalet" anlamında bir yazının bulunduğu "harâc yüzüğü"ydü. Diğerk üç yüzükten birincisinin kaşı firuzeydi ve üzerinde "imaret" anlamında bir yazı bulunurdu; ikincisinin kaşı lacivert yakuttu ve üzerinde "aceleci olma" anlamında bir öğüt bulunurdu; üçüncüsünün kaşı ise kıvıl yakuttan olup üzerinde "vefa" anlamında bir yazı bulunurdu ve posta işlerinde kullanılırdı. ³³⁷ Cehşiyârî de adı geçen yüzüklerden bahsetmiştir. O'na göre de adı geçen yüzüklerden birisi askerî, birisi iç güvenlik, birisi vergi ve bayındırlık birisi de posta işleri sahasında kullanılırdı. ³³⁸

Sâsânî bürokrasisinde çalışan kâtipler veya memurlar ya da bakanlar için "debîr" terimi kullanılmıştır. Christensen'e göre Sâsânî kast siteminde üçüncü tabakayı oluşturan debîrlerin reisine "İran debîrbez" ya da "debîran-ı mahşet" denilirdi ve onun

³³⁵ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 2-4.

³³⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 680.

³³⁷ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, 159.

³³⁸ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 2.

emrinde çeşitli sahalarda görevli debîrler vardı. Bunlardan “dâz debîr” adliye işleri ve buna dair kayıtlarla, “şehir âmâr debîr” hükümdarın özel gelirleri ve gelir kayıtlarıyla, “kezeg âmâr debîr” saray gelirlerinin kayıtlarıyla, “genc âmâr debîr” hazine (devletin genel hazinesi) gelirlerinin kayıtlarıyla uğraşır. Hatta bunlardan hariç vakıflara dair kayıtlar ve ahırlardaki hayvan kayıtlarıyla vs. uğraşan birçok debîr vardı.³³⁹ Eğer bu debîrler ile çalıştıkları sahalarda, bir de Mesudî ile Cehşiyarî’nin bir nevi mühür olarak kullanılan yüzükler hakkındaki verdiği bilgiler dikkate alınacak olursa, aslında Sâsânîler döneminde dîvân sisteminin çok daha geliştiği ve çeşitli sahalarda iş gören, birçok dîvânın var olduğu söylenebilir. Nitekim Belâzurî de isimlerini Arapça olarak verse de Sâsânîlere ait olan çeşitli görevlerle mesul birçok dîvândan bahsetmiştir.³⁴⁰ İran araştırmacılarından Kadyanî ise söz konusu dönemde malî ve askerî konulara dair kayıtlarla uğraşan dîvânlar haricinde, haberleşme işleriyle vs. uğraşan dîvânların var olduğunu, haklı olarak kaydetmiştir.³⁴¹

1.2.2. Hz. Ömer ve İslâm Dünyasında Dîvânların Tesisi

Hz. Ömer döneminden (634-644) önce İslâm dünyasında dîvân müesseselerinin olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat bu dönemde fetihlerle birlikte sınırlar genişlemiş ve buna paralel olarak da devlet gelirleri artmıştır. Böylece artan gelirlerin kaydını tutmak, bu gelirlerin Müslümanlar arasında uygun bir şekilde paylaştırılmasını sağlamak, askerleri ile onların aldıkları paranın miktarını belirli bir şekilde kaydetmek ve bu konuda herhangi bir karışıklığa imkân bırakmamak için defterler tutulmuş, dîvân müessesesi kurulmuştur.³⁴² Ancak bu müesseselerin oluşturulma yılı hakkında kaynaklarda ortak bir nokta bulunmamaktadır. Bazı kaynaklar Hicri 15 yılını verirken³⁴³ bazıları da Hicri 20 yılını vermiştir.³⁴⁴

Hz. Ömer döneminde kurulan dîvân müesseselerinin, kuruluş sebeplerini gösteren birçok rivayet vardır. Bunlardan birisine göre; dönemin Bahreyn valisi Ebu Hureyre

³³⁹ Christensen, *L’Iran sous les sassanides*, 159.

³⁴⁰ Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, 679.

³⁴¹ Kadyanî, *Te’sîr-i Ferheng ve Temeddün-i İrân der Cihân*, 291.

³⁴² Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, 654; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 492; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 161; Fayda, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, 107-108; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 163-164.

³⁴³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, II, 438.

³⁴⁴ Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, 657; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye*, 227; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), I, 493.

Bahreyn'den Hz. Ömer'in yanına geldiğinde Hz. Ömer O'na, ne getirdiğini sorar. Ebu Hureyre de 500. 000 dirhem getirdiğini söyler ve neticede Hz. Ömer o dönem için çok büyük olan bu meblağı Müslümanlar arasında paylaştırmak ister. Hz. Ömer'in söz konusu bu meblağın nasıl paylaşılacağı konusunda halk ile yaptığı istişare sırasında, bir zat Hz. Ömer'e "*Ey müminlerin emiri! Ben, Arap olmayan kimselerin (Acemlerin) insanlara para dağıtmak için dîvânlar tanzim ettiklerini gördüm.*" Der. Bu fikir Hz. Ömer tarafından kabul edilir ve neticede dîvânlar tanzim edilir.³⁴⁵ Diğer bir rivayete göre; Hz. Ömer'e dîvânların tesis edilmesini İran asıllı Firuzân adında birisi tavsiye eder. Firuzân, o sırada bir yere ordu göndermekte olan Hz. Ömer'e, "*Bu ordudan birisi ayrılırsa ona ne yaparsın ve senin komutanın onun ordudan ayrıldığını nasıl bilir?*" diye sorar. Hz. Ömer ise, böyle bir durumdan haberdar olmak için ne yapılabileceğini Firuzân'a sorar, yani bu konuda O'nun tavsiyesini öğrenmek ister. Bunun üzerine mezkûr zat halifeye dîvânlar tesis etmesini tavsiye eder ve kurulması gereken dîvânlar hakkında da bilgiler verir. Böylece de Hz. Ömer dîvânlar tesis edilmesini buyurur.³⁴⁶ Üçüncü bir rivayete göre ise; Hz. Ömer kayıtların tutulması sırasında Müslümanlarla istişare ederken, Hz. Osman O'na, "*Birçok malın insanlara dağıtıldığını görüyor ve biliyorum. Fakat bu mallar sayılmazsa, kayıtları tutulmazsa senden mal alanlar ve almayanlar belli olmaz. Bunun sonucu olarak da yanlış bir işin çıkmasından, dedikodunun yayılmasından korkarım.*" Der. Yine bu istişareler sırasında Halid b. Velid de, kendisinin bir ara Şam'da bulunduğunu ve oradaki idarecilerin, devlet işlerine dair defterler tuttuğunu, askerleri ve onların ihtiyaçlarını da bu defterlere yazdıklarını gördüğünü belirtir. Bunun ardından ise halifeye: "*Sen de defterler (dîvânlar) tuttur, kayıtlar yazdır. Askerler edin ve onları bu defterlere yazdır.*" Der. Hz. Osman ve Halid b. Velid'in bu tavsiyelerini dikkate alan Hz. Ömer, Kureys'in delikanlılarından Akîl b. Ebî Talib'i, Mahreme b. Nevfel'i ve Cubeyr b. Mut'ım'ı çağırırttırır dîvân defterleri tutmalarını buyurur. Tutulan bu defterlere göre Müslümanlar Hz. Muhammed'e

³⁴⁵Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 226; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 16-17; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 662; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 492; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), I, 620; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 134; Üçok, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, 135-136.

³⁴⁶Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 17. Bahsi edilen rivayetteki kişinin ismi bazı kaynaklarda, Firuzân yerine Hürmüzan olarak geçmiştir. Ayrıca hikâyelerde biraz da farklılık vardır. Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, 226; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 492-493; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 134

yakınlıklarına göre defterlere kaydedilir ve böylece dîvân müesseseleri de kurulmuş olur.³⁴⁷

Hz. Ömer dönemine dair vermiş olduğumuz nakillerden anlaşılacağı üzere dîvânlar artan gelirlerin uygun bir şekilde dağıtılması, askerlerin kaydedilmesi gibi sebeplerle tesis edilmiştir. Bu dönemde Hz. Ömer tarafından tesis edilen dîvânlar dışında, fethedilen İran ve Bizans topraklarındaki dîvânlar da varlığını devam ettirmiştir. Cehşiyârî'nin vermiş olduğu bilgilere göre Hz. Ömer döneminde Kûfe ve Basra'da ikişer dîvân vardı. Bunlardan birer tanesi Arap dilinde tutulur ve orada insanların sayısı, gelir ve giderler kaydedilirdi. Diğer dîvânlar ise Fars dilinde tutulur ve burada da paralar sayılır, gelir mahiyetindeki vergiler kaydedilirdi. Ayrıca Basra ve Kûfe'de olduğu gibi Şam'da da iki dîvân olup bunlardan birisinin dili Arapça diğerinininki ise Rumca idi. Bu dîvânlar Emevîler dönemine kadar bu minval üzere devam etti.³⁴⁸

1.2.3. Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Dîvânlar

Emevîler döneminde bir yandan Hz. Ömer zamanındaki dîvânlar varlığını devam ettirirken diğer yandan ihtiyaca göre yeni dîvânlar kurulmuştur. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise Emevîler dönemindeki dîvânların daha da geliştirilerek devam ettirildiği, hatta bazı yeni dîvânlar tesis edildiği görülür. Söz konusu dîvân müesseselerinin tesisinde genel itibariyle Sâsânî, kısmen de Bizans örnek alınmıştır.³⁴⁹

Emevîler döneminde dîvân başkanlıklarını kâtip unvanını taşıyan kişiler yapmıştır.³⁵⁰ Hatta bu dönemdeki dîvânlar çoğu zaman Kâtibü'r- resâil, Kâtibü'l- harâc gibi kâtip terimiyle isimlendirilmiştir.³⁵¹ Abbâsîler döneminde ise ilk başlarda, halifelerden sonra devleti idarede en büyük söz sahibi vezîrlere dîvân başkanlığı yapmıştır.³⁵² Ancak daha sonra dîvânlar vezîrlerin sorumluluğundan alınarak, vezîre

³⁴⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 654-655; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 226-227; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", 135

³⁴⁸ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 38.

³⁴⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 679; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 140; Caferî, "İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümeti der İslâm be Taklîd-i ez İrâniyân", 57; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 89, 137; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 6; Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 119;

³⁵⁰ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 318-319.

³⁵¹ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 138.

³⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 486.

karşı sorumlu olmak kaydıyla, *reis*, *sahip* gibi unvanlar taşıyan tecrübeli kâtiplerin uhdesine verilmiştir.³⁵³ Söz konusu bu iki dönemdeki önemli dîvânları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

Dîvânü'l-Harâc: Daha önce de değinmiş olduğumuz üzere Sâsânîler ile Bizanslılara ait, Irak, Şam ve Mısır'daki harâc dîvânları Hz. Ömer döneminde devam etmiştir. Bu dîvânlar pek fazla bir değişiklik olmaksızın Emevîler döneminde de varlığını korumuş; ancak bu dönemde söz konusu dîvânlarda kullanılan Fars, Rum ve Kıptî dilleri yerine Arapça etkin hale getirilmiştir.³⁵⁴ Ayrıca bu dönemde Şam'daki harâc dîvânı Emevîlerin malî işlerle ilgilenen merkez dîvânı olmuştur.³⁵⁵ Dîvânü'l-Harâc ve'l-cibâyet ismiyle de anılan³⁵⁶ harâc dîvânları Abbâsîler döneminde de varlığını devam ettirmiştir.³⁵⁷ Bu dönemde malî işler o kadar gelişmiştir ki Bağdad ve Samarra'da merkez dîvânü'l-harâc ve bunlara bağlı olmak üzere her vilayette bir tane harâc dîvânı kurulmuştur.³⁵⁸

Her bölgedeki Dîvânü'l-Harâc'ın, mal veya para cinsinden olan devlete ait gelirleri, vergi yükümlülerinden tahsil etmek; tahsil edilen gelirlere toplanıldığı bölgedeki devlet harcaması ne kadar ise o kadarını sarf etmek ve artı kalan geliri merkezdeki dîvâna göndermek; gelir sağlanan arazilerin ölçümünü yapmak ve bu arazilerdeki harâcın arazi alanı üzerinden mi yoksa mahsul üzerinden mi alınacağını belirlemek; vergi çeşitlerine göre vergi mükelleflerini ve vergi oranlarını (1/3, 1/4 şeklinde) dîvân defterlerine kaydetmek gibi görevlerle yükümlü olduğu anlaşılmaktadır. Merkezdeki Dîvânü'l-Harâc ise devletin bir nevi Maliye Bakanlığı'dır ve genel malî işlerden sorumludur.³⁵⁹

³⁵³İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), II, 26; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 519; Uzunçarşılı, *Medhal*, 9; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10059; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 319.

³⁵⁴Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 38-40; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hutat ve'l-Âsâr*, I, 98; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 493.

³⁵⁵ed-Dûrî, "Divan", 378.

³⁵⁶Üçok, *İslâm Tarihi – Emevîler, Abbasiler*, 137.

³⁵⁷Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 127.

³⁵⁸Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, III/4, 224. Söz konusu harâc dîvânları Mu'tazid-Billah döneminde (892-902) birleştirilmiş ve Dîvânü'd-dâr olarak adlandırılan tek bir dîvân altında toplanmıştır. Muktefi-Billah devrinde (902-908) ise bu teşkilât; doğu bölgeleri için Dîvânü'l-Maşrik, batı bölgeleri için Dîvânü'l-Mağrib ve Irak için Dîvânü's-Sevâd olmak üzere üç dîvâna ayrılarak yeniden teşkilâtlandırılmıştır (ed-Dûrî, "Divan", 379).

³⁵⁹Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 235-236; Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 38; Caferî, "İcâd-ı Dîvânha-yi Hükümeti der İslâm be Taklîd-i ez İrânîyân", 56, 67. Mâverdî işaret edilen sayfalarda İslâm devletlerindeki vergi dîvânlarından Harc dîvânları ve Öşür dîvânları hakkında, Ceşşiyârî'ye oranla çok daha geniş bilgi vermiştir. Ayrıca aynı yerlerde ve eserinin farklı sayfalarında da yine harâc

Dîvânü'r-Resâil: Dîvânü'r-Resâil, Emevî halifelerinden Muaviye b. Ebû Süfyân döneminde (661-680) ortaya çıkmıştır.³⁶⁰ Abbâsîler döneminde de varlığını devam ettiren bu dîvân,³⁶¹ ilk zamanlar Dîvânü'r-Resâil veya Dîvân-ı Mükâtebât olarak anılmış; ancak daha sonra, diğer bazı devletlerde de olduğu³⁶² gibi Dîvân-ı İnşâ ismini almıştır.³⁶³ Emevîler döneminde bu dîvâna kâtipler başkanlık yapmıştır. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise başlangıçta vezîr kontrolündeki bu dîvâna, sonradan bir baş kâtib, diğer bir deyişle reisü'l-inşâ/ sahib-i Dîvân-ı İnşâ unvanında bir bakan tayin edilmiştir.³⁶⁴

Bu dîvânın; halifelerin valileriyle veya diğer devlet hükümdarlarıyla olan yazışmalarını sağlamak, devletin dış ilişkilerini düzenlemek, dış ülkelere gidecek elçileri seçmek, dışarıdan İslâm ülkesine gelen elçilerin her türlü ihtiyaçlarıyla ilgilenmek ve ülke içerisinde kaldıkları sürece onlara eşlik edecek kişileri görevlendirmek gibi birçok sorumluluğu olmuştur.³⁶⁵

Dîvân'ül-Hâtem: Dîvânü'l-Hâtem (mühür dîvânı), Emevî halifelerinden Muaviye b. Ebû Süfyân döneminde tesis edilmiş olup Abbâsîler döneminde de varlığını sürdürmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla resmî evraklar üzerinde yapılacak hilekârlıklara engel olmak amacıyla kurulmuştur. Bu dairede çalışan kâtiplerin başlıca görevleri; resmî evrakları mühürlemek, bu evrakları muhafaza etmek, herhangi bir yere gidecek

memurlarının görevlerine, alınan vergilerin ne şekilde hangi kurallar çerçevesinde alındığına dair oldukça ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Dîvân'ül- Harâc ve görevi için ayrıca şu eserlere bakınız: Üçok, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, 137; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 118 vd.; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 172.

³⁶⁰Metin Yılmaz, “Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü'r- Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi”, *OMÜİFD*, XI, Samsun 1999, 291- 312, 294; ed-Dûrî, “Divan”, 378.

³⁶¹Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, III/4, 201;ed-Dûrî, “Divan”, 379-380; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 41.

³⁶²Mesela Mısır'da, Fatimiler bu dîvânı Dîvân-ı İnşâ olarak adlandırmışlardır (Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, III/4, 201).

³⁶³Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 162; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10059. Bu Abbâsî dîvânı Selçuklu dönemi kaynaklarında da çoğu kez Dîvân-ı inşâ ismi ile anılmıştır. Örnek olarak bakınız: Bundarî, *Zubdetun-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 79-80.

³⁶⁴İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Ugan), II, 26; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 519; Uzunçarşılı, *Medhal*, 9; Dehhoda, *Lugatnâme*, VII, 10059; Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334- 4477 945- 1055)*, (Basılmamış Doktora Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 1995, 169.

³⁶⁵Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 41-42.

olan resmî bir belgeyi rulo yaparak açılmaması için iple bağlamak ve bunları damgalamak olmuştur.³⁶⁶

Dîvânü'l-Cünd: Bu dîvân esasen Hz. Ömer döneminde askerlere dair her türlü kaydı tutan dairenin devamı şeklinde gözükmektedir. Ancak o dönemde sadece dîvân olarak adlandırılmıştır. Emevîler ve Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise, daha da geliştirilmiş olan bu dîvânın Dîvânü'l-Cünd ismini aldığı ve ayrıca çeşitli kollara ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu dîvân ve kollarının başlıca görevi; askerleri rütbelere göre tasnif edip kaydını tutmak, onlara verilmiş olan ıktâ veya ödenecek ücretleri dîvân defterlerine geçirmek olmuştur.³⁶⁷

Dîvânü'l-Berîd: Berîd Arapça'da Posta anlamındadır.³⁶⁸ Posta işleri Hulefâ-yi Râşidîn döneminde şekillenmiştir; ancak İran ve Bizans'ı örnek alarak sistemli bir posta teşkilâtını kuran ilk kişi yine Emevî halifelerinden Muâviye olmuştur. Muâviye'den sonra daha da geliştirilen söz konusu dîvân Abbâsîler döneminde de varlığını devam ettirmiştir.³⁶⁹ Bu dîvân; devlet içindeki haberleşmelerin sağlanmasından, resmî evrakların gerekli yerlere ulaştırılmasından sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte devlet içerisindeki yüksek görevlileri gözetleyip, onlarla ilgili bilgileri merkeze ileten bir casusluk veya istihbarat dairesi olarak da görev yapmıştır.³⁷⁰

Yukarıdaki dîvânlar dışında, Emevîler ve Abbâsîler döneminde yargı işlerini uygulayan Dîvânü'l-Mezâlim; yine devlet gelir ve giderleriyle uğraşan Dîvânü'l-Beytü'l-Mal; halifelerin özel gelirleriyle ilgilenen Beytü'l-Mali'l-Hassa; devlet gelirlerinin, malî işlerinin teftişi ve muhasebesi ile ilgilinen Dîvân'üz-Ezimme (zimam); halifelerin yazışmalarıyla ilgili bir görev üstlenmiş olan ve halifenin yazılarına tevkî'

³⁶⁶İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 519; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 146-147; Uzunçarşılı, *Medhal*, 11; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 46-48; Üçok, *İslâm Tarihi – Emeviler, Abbasiler*, 149.

³⁶⁷Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 219-221; Caferî, “İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümeti der İslâm be Taklîd-i ez İrâniyân”, 56; ed-Dûrî, “Divan”, 379; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 172. Belâzurî'nin verdiği bilgilerden, bu dîvânın görevi çok açık olarak anlaşılmaktadır. O'nun kayıtlarına göre, Muavi'ye Kıbrıs'ın fethi sırasında, oraya hepsi söz konusu dîvândaki defterlere kaydedilmiş 12.000 asker sevk etmiştir. Abbâsîler döneminde de bu dîvândan bahseden Belâzurî, Abbâsî halifelerinden el- Mansur döneminde de birçok askerin bu dîvânda kaydedilmiş olduğuna işaret etmiştir (Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 219, 300).

³⁶⁸Üçok, *İslâm Tarihi – Emeviler, Abbasiler*, 150.

³⁶⁹Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 50-51; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 160.

³⁷⁰Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 186; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 50 vd.

yazan Dîvânü't-Tevkî gibi birçok dîvân tesis edilmiş ve devlet teşkilâtında yer almıştır.³⁷¹

1.2.4. Samânîler ve Gazneliler Döneminde Dîvânlar

Samânîler, Abbâsîler'den ayrılarak kurulmuş bir devlettir. Bu sebeple devlet teşkilâtı ve bu cümleden olarak dîvân teşkilâtı hususunda da Abbâsîler'i örnek almışlardır.³⁷² Gazneliler ise Samânîler'den ayrılarak kurulmuş bir Türk devletidir³⁷³ ve genel olarak devlet teşkilâtı, dîvânlar vs. hususlarda onları, dolayısıyla da Abbâsîleri taklit etmişlerdir.³⁷⁴

Samânîler döneminde oldukça geliştirilmiş olan dîvânlar için, Samânî hükümdarlarından Nasr b. Ahmed b. İsmail'in emriyle özel bir mekân tesis edilmiştir.³⁷⁵ Samânî dîvânlarının asıl geliştiricisi ise, bu hükümdar döneminde vezîrlük yapmış olan el-Ceyhanî'dir.³⁷⁶ Bu dönemde bütün kalem erbabının, yani idare teşkilâtının başında bulunan³⁷⁷ vezîrin başkanlığındaki Dîvân-ı Vezîr'e bağlı olarak birçok dîvân tesis edilmiştir. Bunlara, devletin malî işleri, gelir ve giderleriyle ilgilenen Dîvân-ı Müstevfi; Emevîler ve Abbâsîler döneminde Dîvânü'l-Risâlet veya Dîvânü'l-İnşa olarak adlandırılan dairenin görevini, yani yazışmalar ve dışişleriyle ilgili görevleri üstlenmiş olan Dîvân-ı 'Amîdü'l-mülk; beledî işlerle ilgilenen, sosyal ve ticarî düzenin sağlanmasından sorumlu Dîvân-ı Muhtesib; saray harcamalarının kontrolünden sorumlu ve bir nevi müfettişlik görevi üstlenmiş olan Dîvân-ı Şeref (İşrâf); Emevîler ve Abbâsîler döneminde Dîvân'ül-Cünd olarak gösterdiğimiz dairenin görevini, yani askerlere, onların rütbe ve maaşlarına dair her şeyin kaydını tutmak gibi görevler

³⁷¹Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki dîvânlar hakkında ayrıntılı bilgi almak için bakınız: Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 231 vd; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Httat ve'l-Âsâr*, I, 193; Zeydân, *İslâm Uygarıkları Tarihi*, I, 275 vd., 299- 320; ed-Dûrî, "Divan", 378-380; Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, II/3, 87-88; Üçok, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, 136-139, 149 vd.; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 45 vd.; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 491 vd; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 169.

³⁷²Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti*, 345.

³⁷³ Gazneliler hakkında geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989; Erdoğan Merçil, *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

³⁷⁴Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 30; Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 81- 82.

³⁷⁵Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer en-Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, (Çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2013, 39-40.

³⁷⁶Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti*, 387.

³⁷⁷Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 247; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti*, 388.

üstlenen Dîvânü'l-Ceyş vs. dîvânlar örnek gösterilebilir.³⁷⁸ Gazneliler dönemine gelindiğinde de benzer dîvânların var olduğu ve hükümdarın sarayında hücreler (odalar) halinde yerleşmiş bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁹ Dîvân-ı Vezâret ve buna ek olarak devletin malî işleriyle ilgilenen Dîvân-ı İstîfâ; devletin yazışmalarından sorumlu Dîvân-ı Risâlet; askerlere dair hemen her türlü kayıttan sorumlu Dîvân-ı Arz; posta işlerinden sorumlu Dîvân-ı Berid gibi dîvânlar o dönemdeki dîvân örneklerindedir.³⁸⁰

³⁷⁸Tüm Samânî dîvânlar için bakınız: Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 40; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti*, 387-426, Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 247-249; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 7.

³⁷⁹Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 7. Enverî burada, şahın sarayında veya köşkünde odalar halinde yerleşmiş bulunan Gazneli dîvânlarından her birinin de kendi içinde birkaç hücreden (odacıktan) meydana geldiğini bildirmektedir. Bu durum, bu konuda da Samânîlerin örnek alındığını açıkça göstermektedir. Zira Narşahî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Samânî dîvânları da ya hükümdarın sarayında ya da sarayın yanında/karşısında yerleştirilmiştir (Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 39-40).

³⁸⁰Ebu'l-Fazl Beyhakî, Gazneli dîvânları, bu dîvânlarda çalışan kişiler ve onların unvanları hakkında, *Târîh-i Beyhakî* adlı eserinin birçok yerinde bilgi vermiştir (Örnek olarak bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 435-436, 442); ancak bütün bilgileri bir araya getirip vermiş olan bilim adamları olduğundan, eserin bütününe dilimize çevirme gereği duyulmamıştır. Gazneli dîvânları hakkında daha geniş bilgi için, özellikle Beyhakî'yi kaynak olarak kullanmış olan şu eserlere ve makalelere bakınız: Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 8-9 vd; Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35-43; Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, 228, 246 vd; Ansari, "Divan (Gazneliler ve Hindistan'daki Diğer Müslüman Devletlerde)", 385-386; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 480-484, 482; Agacanova, *Selçuklular*, 66-67.

İKİNCİ BÖLÜM

DÎVÂN-I ÂLÂ VE VEZÂRET

Büyük Selçuklu İmparatorluğu hükümet teşkilâtı, esasen Dîvân-ı Âlâ ve ona bağlı olan Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı İstifâ, Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvân-ı İşrâf, Dîvân-ı Arz'dan meydana gelmiştir.³⁸¹ Bu hükümet teşkilâtı sadece merkezde (payitahtta= başkentte) değil aynı zamanda, küçük bir örneği ile merkeze bağlı eyaletlerde, Selçuklu şehzadelerinin hâkim olduğu bölgelerde de tesis edilmiştir.³⁸² Bununla birlikte Selçuklu İmparatorluğu'nda Dîvân-ı Âlâ'ya bağlı olmayan, bugünkü anlamda posta ve istihbarat dairesi olarak nitelendirebileceğimiz Dîvân-ı Berîd, yargı mahkemesi olarak tanımlayabileceğimiz Dîvân-ı Mezâlim, vakıflar genel müdürlüğü olarak telakki edebileceğimiz Dîvân-ı Evkâf gibi birçok dîvân müessesesi oluşturulmuştur.³⁸³ Araştırma konumuz doğrudan merkezde bulunan Dîvân-ı Âlâ ve ona bağlı olan diğer dîvânları kapsamaktadır. Burada ele alınacak olan müessese ise, Dîvân-ı Âlâ ve onun bir dalı olup hiyerarşik düzende ilk sırada yer alan Dîvân-ı Vezâret'tir. Ancak söz konusu dîvânlar ele alınmadan önce, Selçuklu devlet teşkilâtı içerisindeki genel hiyerarşik düzenin anlaşılabilmesi, özellikle hükümet teşkilâtı dediğimiz Dîvân-ı Âlâ'nın devlet teşkilâtı içerisindeki yerinin belirlenmesi ve dîvânların oluşumunda etkin olan bazı devlet adamları hakkında bilgi edinilmesi açısından kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda her konuda birinci derecede yetkili olan kişi; *Sultan*, *Şahinşâh* gibi unvanlar ile genellikle halife tarafından kendilerine verilmiş bazı

³⁸¹Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92-93; İkbâl, *Vezâret*, 22-23; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 26; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 156-157; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 196-198; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 624; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 61; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1997, 171.

³⁸²Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 50-57; Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 368; Uzunçarşılı, *Medhal*, 51; Köymen, "SDTTA: II", 337 vd.; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 182; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 627; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 83, 106 vd.

³⁸³Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 10, 51; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 93; Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 67, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 65; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 186-192, 194-204, 206-215, 232-234; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 187; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44-45; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 198; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 626-628; Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", 390; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 175.

İslâmî lakapları kullanan,³⁸⁴ dünya işlerini yoluna koyup idare etmesi ve insanları barış içinde yaşatması için kendisine tanrı tarafından kudret verilmiş olduğuna inanılan³⁸⁵ hükümdardır.³⁸⁶ Hükümdar, İmparatorluk dâhilindeki askerî, sivil vs. teşkilâtın da başıdır. Ayrıca imparatorluk dâhilinde, vasıtalı veya vasitasız olarak idare edilen bölgelerin hâkimleri de hükümdara tâbi olup ülkelerinde okuttukları hutbelerde, bastırdıkları paralarda onun adına ve lakaplarına yer vermişlerdir.³⁸⁷ Bugünkü İran, Irak ve Suriye gibi yerlerin de dâhil olduğu geniş Selçuklu İmparatorluğu'nda sultandan sonraki en yetkili kişi ise sadece sultana karşı sorumlu olan vezîrdir.³⁸⁸ Vezîr; birincisi dergâh veya bârgâh olarak da isimlendirilmiş olan,³⁸⁹ en büyük görevlisinin *hâcib*, *hâcib-i bozorg*, *hâcib-i emir* gibi unvanlar taşıdığı³⁹⁰ ve çeşitli görevlilerinin bulunduğu saray³⁹¹ ile ikincisi ülkeyi idarede en önemli organ olan Dîvân-ı Âlâ (Büyük Dîvân=

³⁸⁴Selçuklu sultanlarının kullandığı unvan ve lakaplar için ayrı ayrı bakınız: Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 43, 70-72, 131-133; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 83-84; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 6-7; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adli Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)",³⁵; Azzavî, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", 261; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 38, 52; Reşideddîn Fazlullah, *Camü't-Tevarih*, 88, 110, 125, 138, 155, 167, 189, 195, 198, 221, 227, 241; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 74-76, 79-80; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 45, 318- 319; Alptekin, *Selçuklu Paraları*, 443 vd.; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 87.

³⁸⁵Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 6; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 11; Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", 208-209; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, 71. Nizamü'l-Mülk, işaret edilen yerde padişahın veya sultanın Allah tarafından seçildiğini ve seçilen sultana/ padişaha Allah tarafından kudret ve çeşitli hünerler verildiğini açıkça belirtir. Selçuklular döneminde hükümdarlığın Allah tarafından verildiği şeklindeki bir anlayışı, birtakım atama menşurlarında da görmek mümkündür. Örneğin *Ketebe*'deki bir atama kararnameğine göre, sultana padişahlığını Allah vermiştir ve sultan bunun için Allah'a şükretmektedir. Allah, ayrıca sultana nimet olarak halkını vermiş ve bu halkın korunmasını, onlara adaletli davranmayı sultanın boynuna yüklemiştir. Bunu yerine getirmek isteyen sultan da bu atama kararnameğine konu olan devlet adamından atandığı görevde halka adaletli davranmasını öğütlemiştir (Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 16-17). Esasen bu durum eski Türklerin hükümdar anlayışlarında da vardı (Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 248).

³⁸⁶Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 71; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 59; Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", 398.

³⁸⁷Vasitasız idareyle doğrudan doğruya merkezden tayin edilen valilerle yönetilen bölgeler, vasıtalı idare ile de imparatorluğun vassal (metbûu)'ı olan devletler kastedilmiştir. Bu konu hakkında tefarruatlı bilgi için bakınız. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 13, 59 vd., 77-79.

³⁸⁸Enverî, *İstilahat-ı DîvânîDovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 48; Uzunçarşılı, *Medhal*, 46; Köymen, "SDTTA: II", 319; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 97-98.

³⁸⁹Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 39-40; Kemal Göde, "Türklerde Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *EÜSBED*, III, Kayseri 1989, 433-445,435; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92; Kafesoğlu, "Selçuklular", 398; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 258; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 244.

³⁹⁰Uzunçarşılı, *Medhal*, 33; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 8, 30.

³⁹¹Selçuklu saraylarında sultanların çeşitli hizmetlerini gören görevliler için ayrı ayrı bakınız: Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 73; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135, 142, 144; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 90-100; M. Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *TAD*, IV/6-7, Ankara 1966, 1-100, 28 vd.; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu*

Hükümet) olmak üzere iki kısma ayırabileceğimiz³⁹² Selçuklu merkez teşkilâtında ikinci kısmın, yani Dîvân-ı Âlâ'nın başkanıdır.³⁹³ Ülkeyi idarede en büyük organ olan Dîvân-ı Âlâ'ya bağlı olmak üzere de başta sultana ve sonrasında vezîre karşı sorumlu olan, muhtelif görevlerle donatılmış bakanlar ve bu bakanların başlarında bulunduğu çeşitli dîvânlar mevcut olmuştur. Hatta onlara karşı sorumlu olarak, başlarında buldukları alt dîvânlarda çeşitli kâtipler ve memurlar olmuştur.³⁹⁴ Kısacası Büyük Selçuklu İmparatorluğu; içinde, belirli bir hiyerarşik düzende birbirlerine bağlı olan birçok mansıp (meslek) sahibini barındıran, mükemmel olarak telakki edebileceğimiz bir devlet/ imparatorluk teşkilâtına sahip olmuştur.

Bahsini ettiğimiz Selçuklu teşkilâtlanması; bu teşkilâtlanma içerisindeki vezîrler, dîvânlar, dîvân görevlileri vs. aynı zamanda Büyük Selçuklu İmparatorluğu haricindeki, başlarında daha çok Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki büyük sultana bağlı bulunan sultanların veya meliklerin yer aldığı Selçuklu devletlerinde (Irak, Kirman, Suriye ve Anadolu Selçukluları'nda) de geçerli olmuştur.³⁹⁵ Hatta yine aynı teşkilât ve bu teşkilât mensupları, küçük bir örneği ile henüz herhangi bir Selçuklu şubesinin başına geçmemiş olan Selçuklu şehzadelerinin³⁹⁶ ve Selçuklu sultanlarının eşlerinin emrinde de mevcut olmuştur.³⁹⁷

İmparatorluğu, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, 143-144; Kafesoğlu, “ Selçuklular”, 398; Merçil, “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)”, 390.

³⁹²Enverî ve Barthold da böyle bir ayırım yapmışlardır. Onlara göre; Gazneliler ve Selçukluları'n da dâhil olduğu İslâm ülkelerindeki merkez teşkilâtı genel olarak sözünü ettiğimiz iki kısımdan oluşmuştur bkz. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 244; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 8.

³⁹³Uzunçarşılı, *Medhal*, 39; Agacanova, *Selçuklular*, 159; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 68.

³⁹⁴Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 8-9; İkbâl, *Vezâret*, 22-23; Agacanova, *Selçuklular*, 159; Uzunçarşılı, *Medhal*, 39; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 156-187; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92-93.

³⁹⁵Uzunçarşılı, *Medhal*, 87-98; Refik Turan, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, *Türkler*, VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 151-168, 155-161; Merçil, *Kirman Selçukluları Tarihi*, 276-279; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 624-628; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 141-159, 187-189; Merçil, “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)”, 390; Küçükkaşçı, “Müşrif”, 168; Sabbağ, Bozkurt, “Müstevfi”, 147. Merçil, *Ârız (Tarih)*, 359; Taneri, “Divan (Büyük Selçuklular'da, Anadolu Selçukluları'nda ve İlhalılar'da)”, 383-384.

³⁹⁶Aslında her Selçuklu şehzadesi, bir gün sultan olacakmış gibi, kendi bölgesinde Selçuklu İmparatorluğu merkez devlet teşkilâtındaki gibi bir teşkilâtlanmaya gitmiştir. Örnek olarak Sultan Alp Arslan'ın bir oğluna Gıblen (veya Kıblen) isminde bir yeri verdiğini gösteren bir menşurda, bu şehzadenin dîvânı ve dîvân üyeleri olduğuna dair (Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, 16-17); şehzâde Sencer'in henüz sultan olmamışken, vezîr (dolayısıyla vezâret dîvânı), atabeg vs. devlet adamlarına sahip olduğuna dair (Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 78); Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde, sultanın kardeşi şehzâde Selçuk'un vezîri (dolayısıyla yine vezâret dîvânı) olduğuna; Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın sultanlığı döneminde kendisine karşı isyan etmiş olan yeğeni şehzâde Davud b. Mahmud'un müstevfisi (dolayısıyla istifâ dîvânı) olduğuna ve yine Sultan Tuğrul b.

Selçuklu imparatorluk teşkilâtı ve dolayısıyla dîvân müesseseleri, umumiyetle eski Sâsânî devlet teşkilâtının bir taklidi şeklinde oluşturulmuş olan Abbâsî devlet teşkilâtını devam ettiren Samânîler ile özellikle Samânîler içerisinde çıkararak kurulmuş ve Samânî devlet teşkilâtını kendi devletlerinde uygulamış olan Gazneli devlet teşkilâtı örnek alınarak oluşturulmuştur.³⁹⁸ Zira Tuğrul Bey'in bir sözü de böyle bir teşkilâtın, Selçuklular tarafından kabul edilmiş olduğuna işaret eder. Kaynaklarda geçen bir bilgiye göre; Tuğrul Bey, Nişabur'a ilk girdiğinde (1038) buradaki ileri gelen devlet adamlarını huzuruna çağırır ve bu devlet adamlarından birisi olan Kadı Sa'id'e "*Biz yabancıyız (garibiz), Tacikler'in âdetlerini (sizin âdetlerinizi) bilmiyoruz. Kadıdan isteğimiz şudur ki (lazım olduğunda) bu konuda bizden yardım ve nasihatlerini esirgemesin.*" demiştir.³⁹⁹ Aslında bu sadece yöredeki halkın kültürel veya inançsal anlamdaki âdetlerinin öğrenilmek istendiği anlamında değildir; aynı zamanda, yüksek ihtimalle o bölgenin, orada uygulanan eski yönetim biçimiyle idare edilmesi gerektiğini anlamış olan Tuğrul Bey'in, oradaki yönetim konusunda yardım istediğini de ima eder. Hatta Nişabur'a hâkim olmadan önce Samânîler ve Gazneliler gibi Müslüman devletlerin devlet teşkilâtlarını yakından tanımış olan bu Selçuklu sultanının, belki de bu isteğindeki kastı doğrudan halk ve devlet idaresi hususundadır. Bölgede yaşayan halk Müslüman'dır ve uzun zamandan beri İslâm geleneğinin de içine girdiği bir idarî sistem ile yönetilmiştir.⁴⁰⁰ Esasen bu idarî sistemin kabul edilmesi, bu coğrafyaya girip

Muhammed Tapar'ın kardeşi şehzâde Mesud'un henüz sultan olmamışken vezîri [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal)], hâcibleri (dolayısıyla bir saray teşkilâtı), hizmetkârları, müstevfisi olduğuna dair [Bündarî, *Zubdetu'n-Nusra*, 121, 151, 153- 154] bilgilere bakınız. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir; ancak kanaatimizce bunlar konuyu anlamak açısından yeterlidir.

³⁹⁷Mesela Sultan Melikşah'ın eşi Türkan Hatun'un, Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganîm (Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 133) ile Şerefeddin Ebû Tahir adında vezîrleri (Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 235) ve dolayısıyla bir de dîvânı olmuştur. Sultan Muhammed Tapar döneminde, Güher Hatun'a Emir Amîd künyesinde birisi ile sonradan Büyük Selçuklu İmparatorluğu müşrifî (malî müfettişi) olmuş olan Kemalü'l-Mülk Ali b. Ahmed vezîrlik yapmıştır. Bu vezîrler ayrıca Güher Hatun'a ait olan dîvânın başkanlığını da yapmışlardır. Aynı dönemde hatunun bir de müstevfisi (dolayısıyla bir istîfâ dîvânı) olduğundan bahsedilmiştir [*Bündarî, Zubdetu'n-Nusra*, 110-112].

³⁹⁸Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 126-127; İkbâl, *Vezâret*, 18-19; Kafesoğlu, "Selçuklular", 398; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlik", 81-82; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samânîler Devleti*, 345, 347; Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35; Uzunçarşılı, *Medhal*, XII, 19; Köprülü, *BMOMT*, 45. Aslında İbnü'l-Esîr tarafından kaydedilmiş olan bazı bilgiler de söz konusu durumu kanıtlamaktadır. İbnü'l-Esîr'e göre, Nişabur'a gelen Selçuklular oradaki idarede herhangi bir değişiklik yapmayıp, eskiden uygulanan idare biçimini benimsemişlerdir. Nişabur'a gelen Tuğrul Bey oradaki hükümet konağına oturmuş ve İbnü'l-Esîr'in deyişiyle "*Horasan valilerinin âdetini devam ettirmiştir*". (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 65).

³⁹⁹Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 507; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, 62.

⁴⁰⁰Horasan bölgesi, Selçuklular gelmeden önce Samânîler ve Gazneliler hâkimiyeti altında kalmıştır ki bilindiği üzere, bu devletler de İslâmiyeti benimsemiş devletlerdir ve giriş kısmında ifade etmiş

Müslüman bir halka liderlik yapacak olan ve kendileri de hâlihazırda İslâmiyet’i kabul etmiş bulunan Selçuklular için, hem oradaki hâkimiyetlerini güçlendirmek hem de hâkimiyetleri altına girmiş olan Müslüman bölge halkını herhangi bir konuda gücendirmemek hususunda bir gerekliliğin sonucu da olmuştur. Nitekim Seçuklu liderlerinin henüz bir devlet kurmamışken, Cend’e geldikleri sırada, aralarında yaptıkları bir *kurultay*da: “Biz, içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini (İslâmiyet’i) kabul etmez ve onların törelerine uymaz isek, hiçbir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azınlık halinde kalırız.”⁴⁰¹ Şeklindeki ifadeleri de bunu açıkça göstermektedir.

Sâsânîlerden Gazneliler’e kadar süregelen ve çağın gereklerine uygun olarak zaman zaman bazı değişiklikler geçiren, İslâmî geleneklerin de içinde yer aldığı söz konusu devlet teşkilâtı ve bu teşkilât içerisindeki dîvânların Selçuklu İmparatorluğu’ndaki uygulayıcıları özellikle Pers asıllı vezîrlere ve devlet adamları olmuştur. Bu devlet adamlarına, birçok kaynakta Selçuklu İmparatorluğu’nun birinci sultanı Tuğrul Bey b. Mikâil’in ilkvezîri olarak gösterilen Ebu’l-Kasım Buzcanî (Bujgân/ Bujganî)⁴⁰² verilebilecek ilk örnektir. Zira bu vezîr, bazı kaynaklarda, hemen her konuda Selçuklular’ın yol göstericisi, işgüzarı olarak gösterilmiştir.⁴⁰³ Yine söz konusu devlet adamlarına; vezâret döneminde Selçuklu İmparatorluğu’nun muazzam bir şekil aldığı bildirilen, hem Sultan Tuğrul Bey hem de Sultan Alp Arslan’a vezîrlük yapmış olan Amîdü’l-Mülk Kündürî⁴⁰⁴ ve yazdığı *Siyaset-nâme*’siyle o zamandaki bir imparatorluğun ve dolayısıyla Selçuklu İmparatorluğu’nun nasıl yönetilmesi gerektiğine, ne gibi teşkilât öğelerine sahip olması gerektiğine, imparatorluk hizmetindeki memurların uyması gereken kurallara işaret eden,⁴⁰⁵ Sultan Alp Arslan ve

olduğumuz gibi eski Sâsânî teşkilâtının İslâm an’aneleriyle harmanlanmış olduğu bir idarî sistem ile bölgeyi yönetmişlerdir.

⁴⁰¹Ebu’l-Ferec, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 293.

⁴⁰²Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VIII, 115-116; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 428. Ayrıca bakınız: Clausner, *Dîvânsalarî der ‘Ahd-i Selcûkî*, 125; Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük”, 83; Zahoder, “Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, 526; Köymen, *Kuruluş Devri*, 365-366.

⁴⁰³Akîlî, *Asaru’l- Vüzerâ*, 203-204; Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 102. Köymen de söz konusu vezîrin, Selçuklu Devleti’nin teşkili ve tanziminde büyük roller oynadığını, devletin ilk sivil kadrosunu meydana getirdiğini ifade etmiştir (Köymen, *Kuruluş Devri*, 365- 366).

⁴⁰⁴İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VIII, 115-116.

⁴⁰⁵Bu durumu Nizamü’l-Mülk’ün eserinden anlamak oldukça kolaydır. Aslında eserin birinci faslından anlaşıldığına göre Sultan Melikşah b. Alp Arslan, Selçuklu bilginlerinden ve bu arada Nizamü’l-Mülk’ten, o zamana kadar herhangi bir devlette tatbik edilmiş iyi, beğenilmiş ya da beğenilmemiş durumların yazılmasını veya padişahlar için gerekli olan iyi veya kötü halleri yazmalarını istemiştir

Sultan Melikşah döneminde olmak üzere takriben 30 yıl vezîrlük yapmış olan Nizamü'l-Mülk verilebilecek önemli örneklerdir. Bu vezîrlerden özellikle Nizamü'l-Mülk'ün, sadece dîvân işlerini değil tüm memleket işlerini düzene koymuş olduğu kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir.⁴⁰⁶

Gazneli Devleti'nden Selçuklu hizmetine geçen Ebu'l-Kasım Buzcanî ile dönemin ünlü kâtiplerinden Amîdü'l-Mülk'ün Horasan bölgesindeki gelişmiş teşkilât sistemini, vezîri olarak görev yaptığı Selçuklu İmparatorluğu'nda uygulamaya çalıştığını söylemek gayet tâbiidir.⁴⁰⁷ Kaldı ki kuruluş döneminde halen daha bazı aşiret an'anelerine göre devletlerini idare etmeye çalışan⁴⁰⁸ Selçuklular için de, artık büyük bir devlete dönüşmüş olan ülkelerinde, daha gelişmiş bir teşkilât sisteminin uygulanması ve bu teşkilâtı uygulayacak devlet adamlarının tecrübelerinden istifâde etmek zorunlu bir hale gelmiştir. Nizamül-Mülk'e gelince, O'nun da eski Sâsânî teşkilâtını geliştirerek devam ettiren devletlerin teşkilât sistemini Selçuklu İmparatorluğu bünyesinde uygulamaya çalıştığı aşikârdır.⁴⁰⁹ Zira O, *Siyaset-nâme*'de devlet ve devlet teşkilâtına dair konularda verdiği örneklerde, Sâsânîler ve bu imparatorluğun teşkilât sisteminin İslâmî an'aneler içerisinde devam ettirildiği Abbâsîler, Samânîler ve Gazneliler gibi devletlere atıfta bulunmuştur. Yani bu devletlerdeki teşkilât sistemini Selçuklular'a tavsiye etmiş ve örnek göstermiştir.⁴¹⁰

[Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-nâme*, (Çev. Köymen), 8.]; Ancak eserdeki diğer fasıllarda da görüleceği üzere, bu Selçuklu vezîri, Selçuklu İmparatorluk teşkilâtı ve bu imparatorluk içerisindeki hemen hemen bütün durumları ele almış, eski devletlerden verdiği örneklerle karşılaştırmış ve her konuda tavsiyelerde bulunmuştur.

⁴⁰⁶İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 41; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 207; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 432; Avfî, *Lübab el-Bâb*, 64-65. Nizamü'l-Mülk'ün Selçuklu Devleti teşkilâtındaki katkıları için ayrıca bakınız: Uzunçarşılı, *Medhal*, 39; Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-nâme*, (Çev. Köymen), XIII (Köymen'in önsözünde); Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 216; Sümer, "Selçuklular (Kuruluş ve Büyük Selçuklular)", 370; Özgüdenli, "İran (Tarih, Fethinden Safavîler'e Kadar)", 397.

⁴⁰⁷Buzcanî'nin, Selçuklular Horasan bölgesine girmeden önce Gazneli Devletinde amîllik görevi – ki amîl (tahsildar), malî dîvânların önemli bir personelidir- yaptığı (Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 203-204) ve Amîdü'l-Mülk'ün Nişabur'da tahsil görmüş bir zat olup ilk tayin edildiği görevin de hâciplik (Saray teşkilâtının en yetkili kişisi) yaptığı [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 16] düşünülecek olursa, bu iki vezîrin Selçuklular bölgeye gelmeden önce, Horasan'da geçerli olan teşkilât sistemini, bu teşkilât içindeki dîvân sitemini bildikleri ve de bu sistemleri Selçuklu Devleti'nde uygulamaya çalıştıkları rahatlıkla söylenebilir.

⁴⁰⁸Uzunçarşılı, *Medhal*, 19, 21.

⁴⁰⁹Bu duruma işaret eden Köprülü de şöyle bir ifade kullanmıştır: "*Nizâmü'l-Mülk, Selçuklular saltanatı teşkilâtını, eski İslâm- İran devletlerini takliden mükemmel bir surette görmüş ve hayatta olduğu müddetçe, elinden geldiği kadar, o nizamın muhafazasına çalışmıştır.*" Bkz. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, 204.

⁴¹⁰Meselâ *Siyaset-nâme*'deki 37. Fasılda devlet teşkilâtı içerisinde yer alan Sultan bendegânlarının durumuna değinen Nizamü'l-Mülk, bu hususta verdiği ikinci hikâyede, bendegânların durumunun

İsimlerini vermiş olduğumuz Selçuklu vezîrleri dışında, Selçuklu imparatorluk teşkilâtına yön vermiş herhangi bir vezîr veya devlet görevlisinden bahsetmeyi gerek görmüyoruz, çünkü mezkûr vezîrlere döneminde, Selçuklu İmparatorluk teşkilâtı ve bu teşkilât içerisindeki dîvân müesseseleri neredeyse bütünüyle oluşturulmuştur.⁴¹¹ Kaldı ki sonraki dönemlerde de ne Büyük Selçuklu İmparatorluğu dîvân teşkilâtında ne de bu imparatorluğa bağlı şubelerdeki dîvân teşkilâtında, bazı değişiklikler göz ardı edilirse, pek de kayda değer bir değişiklik olmamıştır.⁴¹²

2.1. İSMİ VE ORTAYA ÇIKIŞI

2.1.1. Dîvân-ı Âlâ

Selçuklular döneminde, bu dîvân için Dîvân-ı Âlâ (Dîvân-ı Alî), Dîvân- Hazret, Dîvân-ı Sultan veya Dîvân-ı Saltanat isimleri kullanılmıştır.⁴¹³ Bununla birlikte yine bu dîvânı ifade etmek üzere büyük dîvândan çıkmış olan vesikalarda Meclis-i Âlî (Yüce

Sâsânîler döneminde nasıl olduğunu anlatmıştır [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 123-125]. 7. Fasılda ise yine devlet teşkilâtının çok önemli mansıplarından olan âmil, kadı şahne, muhtesip gibi görevlilere değinirken devamındaki hikâyelerde Abbâsiler ve Gazneliler döneminden örnekleme yapar [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 61-76]. 10. Fasil'dasahibi beridlerin/ haberlerin, yani berid dîvânının imparatorluk için gerekli olduğuna vurgu yapan vezîr, bu müessesenin cahiliye devrinden itibaren İslâm devletlerinde var olduğunu bildirmiştir. Hatta bu dîvânın gerekliliğini göstermek için verdiği birinci hikâyedeGazneli sultanı Mahmud b. Sebüktegin dönemindeki bir olaya atıfta bulunmuştur. Vezîre göre Gazneliler Devleti'nde bulunan sahib-i haberler, Selçuklu İmparatorluğu'nda da olmalıdır [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 85-93]. Yine aynı vezîr, eserinin 17. Faslında, Sultanların nedimlerinin liyakatlı kişilerden seçilmesine ve onların görevine değinirken, bu geleneğin Samânîler döneminde yaygın olduğuna işaret etmiştir [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 123-125]. 28. Fasılda da Gulam teşkilâtındaki kişilerin hizmetteki yükselişleri hususunda izlenmesi gereken yolu belirtirken, direk Samânîler'deki bu teşkilâtı anlatarak işe koyulmuştur [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 151].

⁴¹¹Bu konuda bilim adamları da hemfikirdirler. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtının Sultan Melikşah döneminde (1072-1092), yani Nizamü'l-Mülk'ün vezîr olduğu dönemde neredeyse bütünüyle oluşmuş olduğunu kaydetmiştir (Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", 2). Köprülü, yine Sultan Melikşah döneminde Selçuklu İmparatorluğu'nda eski Oğuz âdetlerinin neredeyse tamamen terk edilmiş olduğunu ve bu dönemde saray teşkilâtı ile diğer devlet müesseselerinin daha çok İslâmî bir renk altında olmak üzere, eski Sâsânî- Bizans tipinde oluşmuş olduğunu bildirmiştir (Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri", 63-64). Selçuklu İmparatorluğu'nun teşkilâtlanmasını üç aşamada ele almış olan Agacanova ise, bu teşkilât veya yeni devlet sisteminin temellerinin Horasan'da atılmış olduğunu ve genellikle Sultan Melikşah döneminde tamamlandığını ifade etmiştir (Agacanova, *Selçuklular*, 156).

⁴¹²Söz konusu değişikliklere, örnek olarak büyük dîvânın bazı Selçuklu şubelerinde "Dîvân-ı Melik" ismini almış olması (Merçil, *Kirman Selçukluları*, 276) ve "Niyabet-i Saltanat Dîvânı", "Pervane Dîvânı"nın ortaya çıkması, büyük dîvânın üyeleri arasında atabeglerin ve pervanelerin de yer alması (Uzunçarşılı, *Medhal*, 89, 93; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 252) gibi bazı örnekler verilebilir. Ancak bunların dışında pek bir değişiklik gözükmemektedir.

⁴¹³Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 22-23; Uzunçarşılı, *Medhal*, 39; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 171; Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", 390; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 174.

Dîvân), Dîvân-ı Mâ (dîvânımız), Meclis-i Mâ (meclisimiz) gibi ifadeler kullanılmıştır.⁴¹⁴

Dîvân-ı Âlâ, Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk sultanı olan Tuğrul b. Mikâil b. Selçuk'tan itibaren tesis edilmiştir. Bu durum, dönemle ilgili bilgi veren temel kaynaklardan rahatlıkla anlaşılabilir. Mesela Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde (1040-1063), bizzat Selçuklu Dîvân-ı Âlâ'sında görev almış olan İbni Hassül, ilk dönem Selçuklu dîvânından bahsederken, Sultan Tuğrul'un yüce meclisinde (Dîvân-ı Âlâ'sında) vezîrlerin, kâtiplerin, kadıların ve daha birçok görevlinin bulunduğunu kaydetmiştir.⁴¹⁵ İbni Hassül'ün dîvân üyelerinden bahsederken, özellikle çoğul kelimeler kullanmış olması da dikkate şayandır. Zira bu durum Sultan Tuğrul döneminde, sadece Dîvân-ı Âlâ'nın varlığına değil aynı zamanda söz konusu dîvânda muhtelif görevler üstlenmiş, oldukça kalabalık sivil bir teşkilâtın varlığına işaret etmektedir. Ravendî'nin bir kaydı da ilk dönemlerden beri Selçuklu İmparatorluğu'nda böyle bir teşkilâtın var olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu kayda göre; Sâsânî hükümdarlarından Erdeşir b. Babek şöyle demiştir: *“Her hükümdarın vezîr, nedim, kâtip ve hâcibi iyi seçip bulması lazımdır. Çünkü hükümdarlığının iyi bir halde kalması vezîr sayesinde mümkündür; nedimi aklını gösterir, kâtibi fazilet ve bilgisini ispat eder, hâcibi ise siyasetinin delilidir.”* Ravendî ise, kaydettiği bu sözlere uygun olarak, hem Sultan Tuğrul b. Mikâil hem de diğer tüm Selçuklu sultanları döneminde Erdeşir b. Babek'in işaret etmiş olduğu vezîr, hâcib, kâtip gibi görevlilerden oluşan geniş bir teşkilâtın var olduğunu dile getirmiştir.⁴¹⁶ Sultan Tuğrul döneminden itibaren Dîvân-ı Âlâ'nın muhtelif mansıb sahipleriyle birlikte mevcut olduğunu gösteren diğer bir kayıt da, Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072), daha çok vezîr Nizamü'l-Mülk'ün tesiri ve aleyhte çalışmalarıyla öldürülen,⁴¹⁷ önceki vezîr Amîdü'l-Mülk'ün sözlerinde gizlidir. Kayıtlara göre; Amîdü'l-Mülk, emir üzerine kendisini öldürmeye gelen cellâdına şöyle der: *“Nizamü'l-Mülk'e deki ‘Türkler’i vezîr ve dîvân erbablarını öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan, kazdığı*

⁴¹⁴Muntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 3, 11, 15, 24, 26, 28, 30, 49.

⁴¹⁵Azzavî, “İbni Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri”, 265.

⁴¹⁶Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96.

⁴¹⁷Eski vezîr Amîdü'l-Mülk'ün, daha çok Nizamü'l-Mülk'ün tesiriyle öldürüldüğü, Amîdü'l-Mülk'ün, O'na iletilmesini istediği mesajdan açıkça anlaşılmaktadır. Bu konu hakkında, ileride Sultan Tuğrul dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bakınız. Amîdü'l-Mülk'ün öldürülmesi hakkında geniş bilgi verilmiştir.

*kuyuya kendisi düşer.*⁴¹⁸ Bu sözlerden açıkça anlaşılıyor ki; Sultan Tuğrul'dan itibaren, vezîr de dâhil birçok mansıp (meslek) sahibinin yer aldığı büyük bir dîvân var olmuş ve O'ndan sonra saltanatı elde eden Sultan Alp Arslan döneminde de devam etmiştir. Öte yandan, bazı kayıtlardan, yine Sultan Tuğrul döneminde, büyük dîvâna bağlı olmak üzere devletin malî işleriyle, dış devletlerle olan yazışmalarıyla uğraşan birçok kâtibin bulunduğu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Mesela Arslan Besasirî'nin Bağdat'ı işgali⁴¹⁹ sonrasında esir edilen Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'a, O'nun en kısa zamanda kurtarılacağını bildiren mektup, Sultan Tuğrul döneminde- yüksek ihtimalle Dîvân-ı Âlâ'nın inşâ (yazışmalar) dairesinde- münşî olarak çalışan Safî Ebu'l 'Âlâ İbn Hassül⁴²⁰ tarafından, dönemin yazışmalarına uygun olarak yazılmış; yine aynı dönemde vezîr olarak görev yapan Amîdü'l-Mülk, esaretten kurtulan Halife Kaim bi-Emrillah'a tahsis edilen nânpareyi (arpalık) tesbit ve kayıt için, emri altındaki kâtiplerinden *Bağdat Kanunları*'nın⁴²¹ bulunduğu defteri istemiştir.⁴²²

Sultan Tuğrul döneminden itibaren var olduğu oldukça aşikâr olan Dîvân-ı Âlâ, içinde yer alan geniş kadrosuyla Sultan Alp Arslan döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde, vezîr Nizamü'l-Mülk ile ilgili olarak İbnü'l-Adîm ve el- Hüseyinî'nin kaydetmiş olduğu bir olay, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu olaya göre; “*Sultan Alp Arslan döneminde, halktan yılda iki kez asli vergi toplanırdı. Bir gün şikâyetçiler vezîr Nizamü'l-Mülk'ün (halkın aleyhine, usule uygun olmayan yollarla⁴²³) ticaret yaparak para kazandığı hususunu belirten bir mektup yazıp, bu mektubu Sultan'ın namaz kıldığı*

⁴¹⁸Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 18; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 231; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 31-32.

⁴¹⁹Asıl adı Arslan ve künyesi Ebu'l-Haris olan Besasirî esasen bir Türk komutandır. Ancak O, Mısır'daki Şîfî Fatimî Develî'nin görüşünü benimsemiş ve Sünnî bir devlet olan Abbasîler'e karşı Fatimîler yanında yer almıştır. Bu Türk komutan, Arap emirlerinden Kureyş b. Bedran'ı da yanına çekerek, civarındaki birçok yeri de işgal edip Bağdat'a girmiştir. Bu olayların yaşandığı sırada Abbasî Halifesi Kaim bi-Emrillah da onlara esir düşmüştür. Esaretten kurtulmak için Sultan Tuğrul b. Mikâil'den yardım isteyen halife, neticede Selçuklular'ın yardımı sayesinde kurtulmuş; Besasirî ise yine Selçuklular sayesinde öldürülmüştür (1060). Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 201-208.

⁴²⁰Kafesoğlu söz konusu zatın Dîvân-ı İnşâ reisi olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Kafesoğlu, “Selçuklular”, 354.

⁴²¹Bu kanunların, herhangi birine iktâ veya nânpare verilirken, iktâ veya nânpare olarak verilen yer için uygulanacak olan verginin ne kadar olacağı ve bu verginin cinsinin ne olarak alınacağı gibi konularla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

⁴²²Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 102-105. Amîdü'l-Mülk'ün emri altındaki kâtiplerden birisi de Ebu'l-Bedr isminde birisiydi. Vezîr bu kâtiplerle çok samimi olup sıralarını onunla paylaşırdı (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 143).

⁴²³Anlatılan hikâyeden vezîrin elde ettiği paranın, yılda iki kez toplanan vergi haricinde, usule uygunsuz olarak halktan toplandığı anlaşılmaktadır ki, halktan bazı kişiler O'nu Sultan Alp Arslan'a şikâyet etmişlerdir.

yere bıraktılar. Mektubu fark eden Sultan onu okuyup vezîri çağırtdtı ve O'na: *Al şu mektubu! Eğer şikâyetçiler bu yazdıklarında haklı iseler ahlâkını güzelleştirip, durumunu düzelt; yok eğer yalan söylüyorlarsa suçluları affet ve onlara, yalan ve iftiradan vazgeçmeleri için dîvân işlerinde görev vererek meşgul et!*"⁴²⁴ Sultanın bu sözlerinden anlaşılıyor ki; o dönemde o kadar büyük bir dîvân teşkilâtı vardır ki o dîvânda birçok kişi iş imkânı bulabilmektedir. Ayrıca buradaki dîvân kavramının, isim verilmemiş olsa da, Dîvân-ı Âlâ ve şubeleri için kullanılmış olduğu açıktır. Yine İbnü'l-Adîm, Nizamü'l-Mülk sayesinde, Sultan Alp Arslan dönemindeki dîvânların en iyi biçimde düzenlendiğini kaydetmiştir⁴²⁵ ki burada dîvân kavramının çoğul olarak kullanılmış olması da, o dönemde büyük dîvân ve buna bağlı olarak birçok dîvânın varlığına işaret eder. Mîrhând'ın, Sultan Alp Arslan'ın, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Romanos Diogenes ile barış yaptıktan sonra, Dîvân-ı Alî (Dîvân-ı Âlâ)'nin münşilerine etrafa gönderilmek üzere, fetihnâmeler yazdırttığı;⁴²⁶ İbnü'l-Esîr'in, Sultan Alp Arslan'ın dîvânında, ülkedeki fakirlerin kayıtlı olduğu ve onlara yardım için maaş tahsis edildiği;⁴²⁷ el- Hüseyin'in, yine aynı sultan döneminde Dîvân-ı Sultan (Sultanlık dîvânı)'nın var olduğu⁴²⁸ şeklindeki kayıtları, Sultan Alp Arslan döneminde Dîvân-ı Âlâ'nın var olduğunu açıkça göstermektedir. Hatta direk Sultan Alp Arslan dönemine ait olan bir belgeden, söz konusu dîvân müessesesinin, şehzâdelere ait bölgelerde de birçok görevlisiyle birlikte var olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla Sultan, Gıblen (Kıblen) adındaki bir yeri oğullarından birisinin dîvânına dâhil etmiş ve oğlundan; kendi dîvân adamlarına, özellikle amîllerine (vergi tahsildarlarına), söz konusu bölgede halka adaletli davranmalarını, harâc/vergi toplarken kanunların dışına çıkmamalarını emretmesini istemiştir.⁴²⁹

Sultan Tuğrul b. Mikâil ve Sultan Alp Arslan b. Çağrı döneminde mevcut olduğuna değindiğimiz ve Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı İshrâf, Dîvân-ı Arz ile Dîvân-ı Tuğrâ'nın da içinde yer aldığı Dîvân-ı Âlâ;⁴³⁰ bütün bu kollarıyla birlikte, hem Büyük

⁴²⁴İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 22; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 21.

⁴²⁵İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 41.

⁴²⁶Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 269.

⁴²⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VII, 264.

⁴²⁸Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 22-23.

⁴²⁹Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 16-17.

⁴³⁰İkbal, *Vezâret*, 22-23; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 26; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 156-157; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 196-198; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 624; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 61; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 171.

Selçuklu döneminin sonraki sultanları zamanında hem Irak Selçukluları döneminde hem de biraz farklılıkla⁴³¹ diğer Selçuklu şubelerinde varlığını devam ettirmiştir. Zira mezkûr dîvân isimlerine, bu dîvânların nasıl çalışıklarına, bu dîvânlara başkanlık etmiş olan kişilere, bahsini ettiğimiz dönemlerle ilgili bilgi veren hemen her tür kaynakta tesadüf edilmektedir.⁴³²

2.1.2. Vezâret

Vezâret müessesesi, İslâm dünyasında ilk defa Abbâsîler döneminde ortaya çıkmış⁴³³ ve Abbâsîler haricindeki Müslüman devletlerin hemen hepsinde varlığını devam ettirmiştir.⁴³⁴ Büyük Selçuklular dönemine gelindiğinde ise bu müessesenin, devletin kesin olarak kurulduğu 1040'lı yıllardan itibaren var olduğu görülmektedir⁴³⁵ ki, aynı müessese, Büyük Selçuklular'ın şubeleri olan Irak Selçukluları,⁴³⁶ Suriye Selçukluları,⁴³⁷ Kirman Selçukluları⁴³⁸ ve daha ziyade bağımsız bir Selçuklu Devleti

⁴³¹Söz konusu farklılıklardan kastımız; Anadoolu Selçukluları'nda bu dîvâna pervane, naib- i saltanat gibi yeni üyelerin dâhil olmuş olması (Uzunçarşılı, *Medhal*, 89, 94-95; R. Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", 159-160), Kirman Selçukluları'nda mezkûr dîvânın Dîvân-ı Melik veya Dîvân- ı Pâdişah ismini almış olması (Merçil, *Kirman Selçukluları*, 276) gibi durumlardır.

⁴³²Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 113; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 227; Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 46-50; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60-62, 85, 87, 96, 98-99, 107, 109, 114, 117, 126, 129-130, 194; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 132-133; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Reşideddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarih*, 136, 191-193; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 438; Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihi*, 146; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 45, 70, 161-162, 186; Kirmânî, *Bedayü'l-Ezmân fi Vekâi Kirmân*, 39, 65, 78, 86, 100, 107-109; Turan, *Vesikalar*, 1-7, 20-27; Uzunçarşılı, *Medhal*, 39-45, 89-97; Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, IV/6-7, Ankara 1996, 127-171, 149-150, 158-160; Taneri, "Divan (Büyük Selçuklular'da ve İlhalılar'da)", 383-384; R. Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", 159-160; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 141-159, 187-189; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 276- 279; Merçil, "Kirman Selçukluları", 280.

⁴³³Bu hususta geniş bilgi için I. Bölümdeki vezîr kavramının ele alındığı kısma bkz.

⁴³⁴Örneğin Samânîler döneminde vezîrlik için bkz. Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samânîler Devleti*, 369-374. Gazneliler döneminde vezîrlik için bkz: Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35-36; Nuhoğlu, Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, 228-243. Harezmsâhlar döneminde vezîrlik için bkz: Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsâhlar Vezâreti", *TED*, VII-VIII, İstanbul 1977, 17-54, 21 vd. veya genel olarak bkz: T. H., "Vezîr", 310 vd.

⁴³⁵Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 18; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 102; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 428. İşaret edilen yerlerde Sultan Tuğrul Bey döneminin (1040-1063) ilk vezîri Sâlâr Bujk(g)ân/ Buzcan'dan bahsedilir ki, söz konusu müessesenin bu dönemden itibaren var olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mezkûr vezîr 1040'lı yıllardayken vezâret mansıbı üstlenmiş gözükmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Dîvân- ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısımda (ileride), Sultan Tuğrul'un ilk vezîri olarak ele aldığımız şahsa bakınız.

⁴³⁶İleride, Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısımda, Irak Selçukluları döneminde vezîrlik yapmış olan bütün şahıslar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır bkz.

⁴³⁷"İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", 21, 25; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 36, 46-47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 393; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu*

olarak telakki edebileceğimiz Anadolu Selçukluları'nda⁴³⁹ da varlığını devam ettirmiştir.

Söz konusu Selçuklu devletleri zamanında Hâce ve Hâce-i Bozorg unvanları⁴⁴⁰ dışında, Nizâmü'l-Mülk, Kemalü'l-Mülk gibi unvanlar⁴⁴¹ kullanan vezîrler, bütün devlet işlerinin sevk ve idaresinde, Sultandan sonra en yetkili kişiler olmuşlardır.⁴⁴² Oldukça geniş yetkileri olduğu anlaşılan vezîrler; herhangi bir savaşta orduyu komuta etmek,⁴⁴³ Sultan adına antlaşmalar yapmak,⁴⁴⁴ muhtelif devlet görevlilerini tayin veya azletmek,⁴⁴⁵ büyük dîvâna başkanlık etmek⁴⁴⁶ gibi birçok yetkiye sahip olmuştur.⁴⁴⁷

Devleti Tarihi, TTK, Ankara 1989, 76- 77, 84, 86, 88- 90, 129 vs. İşaret edilen yerlerde, Suriye Selçukluları zamanında vezîrlik yapmış bazı kişiler vardır bkz.

⁴³⁸Kirmânî, *Bedayîü'l-Ezmân fi Vekâi Kirmân*, 5, 65, 68-69, 78. Bazı Kirman Selçukluları vezîrleri için işaret edilen yerlere bkz. Ayrıca Kirman Selçukluları dönemindeki vezâret müessesesi hakkında bilgi almak için bkz: Merçil, *Kirman Selçukluları*, 276- 277, 373-374.

⁴³⁹Turan, *Vesikalar*, 1-3; R. Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", 157-159.

⁴⁴⁰Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 32; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z- Zamân*, 134; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb*, 36, 62; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 159-161, 281, 283, 335; Akilî, *Asaru'l- Vüzerâ*, 208, 216; İkbâl, *Vezâret*, 22; Köymen, *Kuruluş Devri*, 232. Ayrıca Gazneliler döneminde de vezîrler hâce unvanı kullanmışlardır bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 426-427, 443-444.

⁴⁴¹Vezîrlerin söz konusu unvanları kullandığına dair, ileride Dîvân- ı Âlâ'ya başkanlık yapmış olan vezîrleri aldığımız kısma bkz.

⁴⁴²Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 48; Uzunçarşılı, *Medhal*, 46; Köymen, "SDTTA: II", 319; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 97-98.

⁴⁴³Bu hususta, vezîr Nizamü'l-Mülk'ün, Melik Kutalmış b. İsrail (Arslan Yabgu)'in Sultan Alp Arslan'a isyanı esnasında orduyu tertip edip bizzat o orduyu komuta etmiş olması [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 21]; vezîr Müeyyedü'l-Mülk'ün Sultan Berkjaruk'un saltanatı elde ettiği sıradaki rakiplerinden Tutuş b. Alp Arslan'a karşı gönderilen orduyu bizzat komuta etmesi [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 53] gibi örnekler verilebilir.

⁴⁴⁴Vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, Sultan Tuğrul b. Mikâil adına, Tâcü'l-Mülk Ebû Kalıcar Hazâresb ile yaptığı anlaşma söz konusu hususta verilebilecek bir örnektir. Mezkûr vezîr bu anlaşmayla, yıllık 360. 000 altın karşılığında Basra, Ahvaz ve buralara bağlı yerlerin yönetimini Hazeresb'in yönetimine vermiştir ["İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 10].

⁴⁴⁵Vezîrlerin söz konusu görevi hakkında, vezîr Nizamü'l-Mülk'ün Nizamiye Medresesi için Şeyh Ebû Abdullah Taberî'yi bizzat tayin edişi [Bundarfî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 81]; Sultan Arslan b. Tuğrul b. Tapar'ın vezîri Muinü'd-Dîn Kaşî'nin bazı devlet görevlerinin tayini için bizzat tevkîler çıkarmış olması [Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 278]; Sultan Mahmud b. Tapar'ın vezîri Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'nin vezâreti sırasında tuğrâî Ebu'l-Kasım Dergüzini'yi azledip yerine kardeşi Nasır'ı tayin edişi [Bundarfî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 126]; Ebu'l-Kasım Dergüzini'nin Sultan Tuğrul b. Tapar'a vezâreti sırasında Sultan Sencer'den aldığı tevkîlenmiş ve tuğrâ çekilmiş kâğıtları kullanarak birçok devlet görevini görevinden azletmesi veya öldürtmesi [Bundarfî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 155-157] gibi birçok örnek gösterilebilir.

⁴⁴⁶Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 53; Akilî, *Asaru'l- Vüzerâ*, 237. İşaret edilen sayfalarda, sırasıyla, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar ve Sultan Sencer döneminde vezîrlerin büyük dîvâna başkanlık ettiğini açıkça gösteren iki örnek mevcuttur. Bu örnekler ileride, büyük dîvânın azaları verilirken ana metin içerisinde ele alınacaktır. Vezîrlerin büyük dîvâna başkanlık ettiği hakkında ayrıca bkz: Uzunçarşılı, *Medhal*, 39, 87; Agacanov, *Selçuklular*, 159; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 155-156; Kafesoğlu, "Selçuklular", 399; Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", 390.

⁴⁴⁷Örnekleriyle birlikte vezîrlerin gerek yukarıda sıraladığımız yetkileri gerekse diğer yetkileri hakkında ayrıca bkz: Köymen, "SDTTA: II", 319-320; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 95-97; Horst, *Die*

Devlet içerisinde böyle yetkilere sahip olan vezîrlerin ne denli önemli olduğunu ve bunun için bilgili, ahlaklı kişilerin bu meslek için tercih edilmesi gerektiğini iki kayıttan çok açık olarak anlayabilmekteyiz. Bunlardan birincisi meşhur Selçuklu vezîri Nizamü'l-Mülk'ün, vezîr hakkındaki şu sözleridir: “...Padişahın ve memleketin iyiliği veya karışıklığa düşmesi onlara (vezîrlere) bağlıdır; vezîr iyi ve parlak olduğu zaman, memleket mamur olur; ordu ve reâyâ memnun ve rahat olur. Padişahın gönlü ferah olur. Vezîr kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telafisi güç olur. Padişahın daima zihni karışır, üzülür ve mustarib olur.”⁴⁴⁸ İkincisi ise, vezîr tayinine ilişkin H. 544 (1149-1150)'de yazılmış bir atama kararnamesidir ki orada vezâret müessesesinin devlet içerisindeki yeri, önemi, vezîr olan kişinin görevleri, herhangi bir vezîrde bulunması gerekli özellikler çok açık olarak görülebilmektedir. Söz konusu tayin beratı şöyledir: “(Vezâret) en önemli iştir/ meslektir ki; senin (tayin edilen kişinin), ona önem vermen, aklını vermen, ona çaba sarfetmen, o işin sağlamaştırılmasında dikkatli olman gerekir. Çünkü halkın hayırları, halkın işinin düzeni ona bağlı, memleketin refahı, güzelliği düzeni vezârettedir. Bu padişahlık bize ait olduğundan, dünyanın her noktasının padişahlığı bize ait olduğundan itibaren, bizim düşüncemiz şu olmuştur ki; bu memlekete âlim, dindâr, kifayetli, iyi niyetli, ülkenin kanunlarını iyi bilen, devletin geleceğini anlayan, eski padişahların tarihini okuyan ve bilen, önemli tecrübelerle sahip bir kişiyi vezârete tayin edelim. Öyle olsun ki, (o vezîr) bizi iyi işlere yönlendirsün, bize güzel yolları göstere, Allah'ın rızası olan, beğenilmiş ve içinde sevap olan işlere teşvik etsün. Raiyetin durumunu-halini ve el altında çalışanların durumunu bize tarafsız-doğrudan iletün. Bütün müslüman halkın iyiliği neydedir bize öğretsin. Öyle bir karar alsın ki, biz vezîrin istediklerine (uygun) menşur verelim (yani vezîrin seçtiği kişi hakkında, sultan ile vezîrin görüşü aynı olsun). Vezîrin dediklerine itimat edilsün. Vezîrin sözleri, beyanları bir prensibe uysun. ‘Allah, bir mülkün hayrını isterse onlara (mülk sahibine) hayırlı, kifayeti bir vezîr nasip eder...’ Vezîr, Allah'ı zikretmekte, Allah'ın nimetlerinin şükrünü yerine getirmekte, adâleti yaymakta padişaha yardım eder. Peygamberler o kadar donatılmış olmasına rağmen, hiçbir zaman da vezîrden eksik kalmamışlardır. ... Bu makam, sahib-i ecel, mueyyed, mansur, muzaffer, mecdül-mille ve'd-dîn, sadr'ül-İslâm ve'l-müslümin, nizam'ül-mülük... ve selâtin, kıvam'ül-mülk

Staatsverwaltung Der Grosselguçen Und Horazamsahs, 25-30; Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük”, 97 vd.

⁴⁴⁸Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 16-17.

ve'l-ümme, tac'ül-memalik ve el- mille, safiyy'ül-imam, mecd'ül-enam, seyyid'ül-vüzera... hâce-i bozorg, ebu'l-berakât, Nasr b. Sahip müeyyed emirü'l-mümün'ne (lakaplarına sahip olan insana) uygun görülmüştür ki, bu adam dünya ve din adablarıyla süslenmiş, Allah'ın itaati ve sultanın hizmetiyle donanmış, tüm faziletlere ve iyiliklere sahiptir. Ünlü insanlarda birer fazilet varken, o hepsine (bütün faziletlere) birden sahiptir."⁴⁴⁹

Anlaşılan şudur ki, vezâret kurumu ülke içerisindeki en önemli iştir ve bu mesleğe tayin edilen kişi aslında sultanın baş danışmanı, yol göstericisidir. Bununla birlikte belgeden anlaşılacağı üzere, bu göreve gelen kişinin; bilgili, faziletli, tarih bilen, Müslümanların durumlarını, hallerini iyi bilen birisi olması gerekmiştir. Hatta doğrudan Nizamü'l-Mülk'ün bazı kayıtlarına göre; "*Vezîr temiz dinli, iyi itikatlı, temiz Hanefî veya Şafi mezhepli, kifayetli, muamele bilir ve padişah sever olmalıdır.*"⁴⁵⁰ Vezîr hakkındaki mevzuyu daha fazla uzatmak istemiyoruz. Zira vezîrin görevleri, bir kişinin vezîr olabilmesi için gerekli özellikler vs. konular hakkında oldukça geniş bilgilerin yer aldığı araştırmalar vardır.⁴⁵¹ Şimdi biraz da Dîvân-ı Âlâ'ya dâhil olan ve vezîrlerin Dîvân-ı Âlâ'nın yanısıra başkanlığını yaptığı vezîrlik dîvânından söz edelim.

Selçuklular döneminde vezîrlerin başkanlık ettiği, Dîvân-ı Âlâ haricinde bir de vezâret dîvânı mevcut olmuştur. Bu dîvâna, başında vezîrlerin bulunduğundan kaynaklanmış olacak ki, genellikle Dîvân-ı Vezâret denilmiştir. Bununla birlikte bazen

⁴⁴⁹İkbal, *Vezâret*, 25-26. Leningrad'daki münşeat mecmualarından alınan bu belge Horst tarafından da kullanılmıştır (Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 27-28) ve Köymen, Horst'un eserinin özet bir çevirisini ve değerlendirmesini yaptığı makalesinde o belgeyi çevirmiş ya da çevirtmiştir (Köymen, "SDTTA: II", 320-321). Taneri ise, bahsini ettiğimiz bu iki bilim adamının eserlerinden alarak, yine aynı belgeyi kendi makalesinde kullanmıştır (Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 100-101). Ancak şunu belirtelim ki, Horst belgenin bir kısmını Almanca'ya tercüme ederek kullanmış, dolayısıyla da diğer iki eserde belge tam değildir. Taneri, söz konusu makalesinde bu belgenin Sultan Sencer döneminde yazıldığını kaydetmiştir. İkbal ise, yukarıda da değindiğimiz üzere, Taneri'nin verdiği bilgilere uygun olarak belgenin H. 544 (1149-1150)'de yazıldığına işaret eder ki, bu dönem Sultan Sencer dönemi ile uyusmaktadır. Ancak belgede geçen Ebu'l-Berekât Nasır b. Sahip adındaki şahsın Sultan Sencer'e, söz konusu yılda, vezîrlik yapmış olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Sultan Sencer'in bahsi geçen yıllardaki vezîri olarak, Nasrî'd-Dîn Tahir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'tür (İleride Sultan Sencer dönemi vezîrlilerinin ele alındığı kısma bkz.). Anlaşılan o ki, bu vezîr Köymen'in dediği gibi, Sultan Sencer'in menşuru üzerine Şerefü'd-Dîn Anuşirvan yerine Irak Selçukluları Sultanı Mesud b. Tapar'a vezîr tayin edilen İmadü'd-Dîn Ebu'l- Berekât'tır; ancak belgenin tarihinde bir hata vardır, zira söz konusu vezîr 10 yıl kadar daha erken Sultan Mesud'a vezîr tayin edilmiştir (Köymen, "SDTTA: II", 560-562; vezîr hakkında ayrıca, ileride Sultan Mesud dönemi vezîrlilerinin ele alındığı kısma bakınız.).

⁴⁵⁰Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 126; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 247.

⁴⁵¹Uzunçarşılı, *Medhal*, 46-47; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 157-178; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 92-126.

de Dîvân-ı Sadâret, Dîvân-ı Riyâset, Dîvân'ür-Riyâse ve'l-Vezâre veya vezîrin kullanmış olduğu diğer bir unvan olan *hâce* unvanına isnad edilerek Dîvân-ı Hâce denilmiştir.⁴⁵²

Dîvân-ı Vezâret, aslında Dîvân-ı Âlâ'nın bir şubesidir. Ancak öyle anlaşılıyor ki, bu dîvân, zamanla Dîvân-ı Âlâ ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Bu durum, yüksek ihtimalle, ilk başlarda Dîvân-ı Âlâ'ya başkanlık eden sultanların yerini, sonradan vezîrlerin almasının⁴⁵³ bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yani, esasen Dîvân-ı Âlâ'nın bir kolu olan Dîvân-ı Vezâret'e başkanlık yapan vezîrler, sonradan sultanlar yerine Dîvân-ı Âlâ'ya da başkanlık eder olmuş ve bunun sonucunda, vezîrin başkanlık ettiği Dîvân-ı Vezâret, yine vezîrin başkanlık etmeye başladığı Dîvân-ı Âlâ'yı ifade eder hale gelmiştir. Bu durumu fark eden bilim adamları da, Selçuklu dîvânlarını ele alırken genellikle Dîvân-ı Âlâ'yı Dîvân-ı Vezâret ile aynı telakki etmiş ve Dîvân-ı Âlâ'nın esasen Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı Arz'dan meydana geldiğini kaydetmişlerdir.⁴⁵⁴ Bazıları ise aynı dîvânın, Dîvân-ı Vezâret de dâhil olmak üzere beş dîvândan müteşekkil olduğunu ifade etmiştir,⁴⁵⁵ yani Dîvân-ı Vezâret'i Dîvân-ı Âlâ'dan ayırmış ve ayrı bir şube olarak göstermiştir.

Dîvân-ı Vezâret de, Dîvân-ı Âlâ gibi, Sultan Tuğrul döneminde (1040-1063) tesis edilmiştir. Nitekim yukarıda da değinmiş olduğumuz üzere, bu dîvâna başkanlık eden vezîrler de bu dönemden itibaren vardır. Sultan Tuğrul döneminden itibaren mevcut olan söz konusu dîvân, yine Dîvân-ı Âlâ konusunda değinmiş olduğumuz gibi, hem diğer Büyük Selçuklu sultanları zamanında hem Irak Selçukluları döneminde hem de diğer bütün Selçuklu şubelerinde varlığını devam ettirmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵²Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 49, 50, 53, 67; Bâharzî, *Dumyatü'l-Kasr*, 574; Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târihi*, 146; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 249; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 8-9, 48-49; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 155-156; İkbâl, *Vezâret*, 23, 30.

⁴⁵³Dîvân-ı Âlâ'ya Sultanların ve daha ziyade vezîrlerin başkanlık ettiği hususunda şu eserlere bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, 39; Agacanov, *Selçuklular*, 159; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 155-156; Kafesoğlu, "Selçuklular", 399; Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", 390. Ayrıca aynı konu için, ileride Dîvân-ı Âlâ'nın üyelerinin ele alındığı kısma da bkz.

⁴⁵⁴Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 178-186; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 26-27; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 61; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 624.

⁴⁵⁵Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92.

⁴⁵⁶Vezâret başlığı altında verdiğimiz bilgide diğer Selçuklu şubelerinde de bu müessesenin var olduğunu zikretmiş ve dipnot vermiştik. Aynı dipnotlar Dîvân-ı Vezâret için de geçerlidir. İşaret edilen yere bkz.

2.2. GÖREVİ

Haftada muntazaman olarak genellikle sabahları toplanan⁴⁵⁷ Dîvân-ı Âlâ'da devlete dair hemen bütün işlerin görüşülüp karara bağlandığı ve kararların yer aldığı resmî evrakların dîvân üyeleri tarafından imzalandığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁸ Bu dîvânın görevi ve bu dîvânda görüşülen konuları ana hatlarıyla, maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Herhangi bir göreve tayin edilen bir devlet adamının, tayinine veya azline dair karar burada alınmış ve bu husustaki evraklar, bu dîvândan sadır olmuştur.⁴⁵⁹ Mesela İbni Hassü'lün bildirdiğine göre; Emir Züeyr'in Cerbezakan valiliğine tayini, Sultan Tuğrul b. Mikâil tarafından bu dîvânda yapılmıştır.⁴⁶⁰ *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir kayıttan ise, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı Arz reisliği yapan Anûşirvan b. Halid'in, bu görevden azline söz konusu dîvânda karar verildiği ve azlini gösteren resmî evrakın da aynı dîvândan imzalanıp çıktığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıttan bildirildiğine göre; Anûşirvan'ın azlini gösteren belge o sırada Dîvân-ı İstîfâ reisi olan Azizü'd- Dîn Ebû Nasr Ahmed'in elyazısı ile yazılmış ve bu belgeye tuğrâ çekilmiştir. Ayrıca bu evrakta vezîrin alâmeti ile Sultan Mahmud'un tevkîsi de yer almıştır.⁴⁶¹ Aslında dîvâna başkanlık yapanın vezîr olduğu düşünülürse, dîvândan sadır olan evrakların sonradan sultan tarafından da tevkî edildiği ifade edilebilir.

2. Vergi tahsildarlarının, vergi toplamaya yetkili olduğunu gösteren dîvân havaleleri (bir tür yetkilendirme belgesi), yüksek ihtimalle büyük dîvândan verilmiştir. Zira Necmü'd-Dîn lakabını kullanan bir devlet adamının Serahs reisliğine tayin edilğini

⁴⁵⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 323. Selçuklu dîvânları genel itibariyle sabahları toplanmıştır. İşaret ettiğimiz sayfada Ravendî'nin: "*Sabah olunca bütün büyükler, âdetleri veçhile, sultanın yanına geldiler, hâceler dîvâna oturdular.*" şeklindeki sözleri bunu açıkça göstermektedir.

⁴⁵⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102-103. Buradaki kayda göre; muhtelif devlet görevlerinin yanı sıra Dîvân-ı İstîfâ reisliği de yapmış olan Zeynü'l-Mülk Ebû Sa'd'ın, büyük dîvânda imzalaması için ününe konulan bir belgeye cahilliği nedeniyle imza atamadığı bildirilmiştir. Mezkûr zat, belgede imza kısmı için ayrılan yere kendisinin ve babasının ismini yazıp imza atmak yerine, kendisine tarif edilen sözleri dikkate alarak "falan b. filan" yazmıştır.

⁴⁵⁹Büyük dîvândan çıkmış muhtelif tayin beratlarını gösteren evrak örnekleri için *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe'* ye bakınız.

⁴⁶⁰Azzavî, "İbni Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", 265.

⁴⁶¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 129-130.

gösteren bir tayin belgesinde (tefvîz-i riyâset-i Serahs), kendisine, elinde dîvân havalesi olan herkesin, halktan vergi toplamasına izin verilmemesi öğütlenmiştir.⁴⁶²

3. Halkın, esnafın şikâyet ve istekleri hakkındaki kararlar bu dîvânda alınmıştır. *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*'de yer alan bir tayin beratı (tefvîz-i niyâbet-i vezâret-i dîvân-ı tuğrâ)'ndan, halkın ve esnafın herhangi bir haksızlığa maruz kaldığında, şikâyetlerini önce Dîvân-ı Vezâret'in vekili konumundaki Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'ya bildirdikleri, sonra da muhtemelen bu dîvânda kontrol edilip usulünce yazılan şikâyetnâmeler ve arzuhallerin Dîvân-ı Âlâ ve Vezâret makamına intikal ettiği, en sonunda ise bu yüce dîvânda karara bağlandığı anlaşılmaktadır.⁴⁶³

4. Bu dîvânda yer alan azalar, gerektiğinde vezîr tayininde bile Sultana fikir beyan edebilmişlerdir. Mesela Sultan Muhammed Tapar, vezîri Sa'dü'l-Mülk el-Abî'yi astırdıktan sonra, O'nun yerine tayin edeceği kişiyi tesbit için büyük dîvân üyeleri ile bir istişare yapmış ve onların görüşlerini almıştır.⁴⁶⁴ Aynı Sultan, vezîri Hafîrû'l-Mülk'ü, vezâretten azlettikten sonra da dîvân erbablarını toplamış ve bir meşveret meclisinde, yeni tayin edilecek olan vezîrin kim olması gerektiği hususunda onların görüşüne başvurmuştur.⁴⁶⁵

5. Bu dîvânda veya bu dîvân dâhilindeki diğer dîvânlarda, devlet işlerine dair tutulmuş olan hemen her tür defter muhafaza edilmiştir. Meselâ bir kayıttan; Sultan Alp Arslan'ın dîvânında (yüksek ihtimalle büyük dîvân kastedilmiş), ülkedeki fakirleri ve onlara tahsis edilen maaşları gösteren defterlerin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶

6. Dîvân-ı Âlâ'nın üyeleri, herhangi bir savaş sırasında sultanların yanında yer almıştır. Mesela Sultan Alp Arslan, Malazgirt Zaferi (1071) ardından, Romanos

⁴⁶²Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 40-41; Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 387. Bu havalelerin büyük dîvândan verilmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira vergi toplayan kişiler umumiyetle *amîl* unvanı kullanan kişiler olup, bu kişilerin tayin beratlarının yazıldığı yer merkezdeki dîvândır. Bunu merkezde yazılmış olan çeşitli tayin fermanlarını da içine alan *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*'den anlamak mümkündür. Nitekim bu mecmuada *amîl* tayinlerini gösteren belgeler de vardır (bkz. Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 76-77). Ayrıca Zahîreddîn Nişâbü'rî'nin verdiği bir kayıt da amîllerin direk merkezden tayin edildiğini açıkça göstermektedir. Bu kayda göre; Sultan Sencer Gazne'den alınan yıllık vergi için merkezdeki dîvândan bir amîl görevlendirmiştir (Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 44).

⁴⁶³Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 49-50. Bu hususta ayrıca bkz. Kafesoğlu, "Selçuklular", 399; O. Gazi Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat)", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 371-375, 372.

⁴⁶⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 530.

⁴⁶⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 112.

⁴⁶⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 264.

Diogenes ile barış yapar yapmaz, o sırada yanında bulunan Dîvân-ı Âlî münşîlerini huzuruna çağırtmış ve etrafa gönderilmek üzere fetihnâmeler yazdırmıştır.⁴⁶⁷ Yine aynı Sultan'ın Halep civarlarına gittiği bir sırada dîvân üyelerinin, Sultan'ın yanında bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁶⁸

7. İktâ ile ilgili kararlar bu dîvânda ele alınıp görüşülmüş ve alınan karara göre yazılan beratlar (resmî evraklar) da bu dîvândan çıkmıştır. Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar, Bedr b. Muzaffer adındaki Irak emirini, Abbâsî halifesi Muktefi karşısında yanına çekmek istemiş ve bunun karşılığı olarak da, mezkûr şahsa bazı yerleri iktâ etmek istemiştir. Bu iktâyâ dâhil olan yerleri gösteren beratlar ve tevkîler ise emir üzerine, büyük dîvândan çıkmıştır.⁴⁶⁹ Sultan Sencer dönemi vezîrlerinden Togan Beg Kaşgarî ile ilgili olarak anlatılan bir olay da burada örnek gösterilebilir. Olaya göre bazı münşîler, bir iktâ beratını önceden yazmış ve muhtemelen büyük dîvânda, imzalanmak üzere vezîrin önüne getirmişlerdir. Ancak vezîr söz konusu beratı imza etmemiş ve kendi istediği şekilde yeniden yazılmasını emretmiştir.⁴⁷⁰

Şüphesiz, bu dîvânda devletin askerî, malî, idarî vs. hususlardaki birçok işleri ele alınmış ve karara bağlanmıştır. Zira bu dîvân, söz konusu alanlarda sultandan sonra devlet idaresindeki en yetkili müessesedir. Ancak söz konusu hususlarda çok fazla örnek bulunmamaktadır. Bununla birlikte herhangi bir savaşa karar vermek, imparatorluğun içeride ve dışarıda nasıl bir politika izleyeceğini belirlemek gibi birçok konunun bu dîvânda tartışılıp karara bağlandığı hususunda bir sav oldukça makûl gözükmektedir.

⁴⁶⁷Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 269. Bu savaşta dîvân üyelerinin Sultan Alp Arslan yanında bulunduğunu Ahmed b. Mahmud da kaydetmiştir. O, münşî değil de direk dîvân üyelerinden bahsetmiştir (Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 86-87).

⁴⁶⁸Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 95-96.

⁴⁶⁹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 97.

⁴⁷⁰Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237. İktâların büyük dîvân tarafından tesbit edildiği hususunda ayrıca bkz. Kafesoğlu, "Selçuklular", 399.

2.3. ÜYELERİ

2.3.1. Sultan ve Vezîr

Dîvân-ı Âlâ'ya ilk başlarda sultanlar başkanlık etmişlerdir. Mesela, Sultan Alp Arslan'ın Rum ve Gürcistan toprakları üzerine yaptığı ilk seferden döndükten sonra (1064) büyük dîvânı topladığı ve bu dîvânda oğlu Melikşah'ı veliht ilan ettiği, hatta yine aynı dîvânda Selçuklu beylerine hil'atler verdiği; O'ndan sonra sultan olan Melikşah'ın ise, saltanata çıktığıktan sonra bir dîvân topladığı ve diğer dîvân üyelerinin bu dîvânda hazır bulunduğu kaydedilmektedir.⁴⁷¹ Ancak bundan sonra, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemi dikkate alınırca, Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemine (1177-1194) kadar, Selçuklu sultanlarının herhangi bir dîvâna başkanlık ettiği veya toplanan dîvâna herhangi bir sıfatla iştirak ettiğini gösteren bir kayıt yoktur. Söz konusu dönemde ise, Sultan Tuğrul b. Arslan, kendisini saltanatından etmek üzere, devlet adamları tarafından oluşturulmuş olan bir ittifakı çökertmek, o ittifaka dâhil olan dîvân üyelerini ve diğer devlet adamlarını ortaya çıkarmak için bir dîvân toplanmasını emretmiş ve bu icra edilmiştir.⁴⁷² Kaldı ki, bu dîvânın da olağanüstü bir halde toplandığı görülmektedir. Kısacası ilk Selçuklu sultanları döneminde, büyük dîvâna sultanlar başkanlık etmiş; ancak bu âdet sonradan terk edilmiş ve adı geçen dîvâna vezîrlere başkanlık etmeye başlamıştır. Mesela Sultan Sencer döneminde (1118-1157) toplanmış olan bir dîvânda, dîvân başkanı olarak bulunan vezîr Togan Beg Kaşgarî, dîvân münşisi olan Muinü'd-Dîn Asam'a ağır sözler söylemiş ve dîvâna iştirak etmediği anlaşılan Sultan, sonradan bu olayı duyunca vezîri çağırıp mezkûr münşiden özür diletmiştir.⁴⁷³ Dîvân-ı Âlâ'ya vezîrlere başkanlık etmiş olduğunu gösteren bir delil de Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın dîvân toplantılarına katılmayıp, toplantılardan sonra müstevfi gibi dîvân üyelerini yanına çağırıp onlardan çeşitli devlet işlerine, dîvânlarda yapılmış müzakerelere dair bilgi almış olmasıdır.⁴⁷⁴ Bu bilgilerden; dîvânlara vezîrlere başkanlık etmiş olsa da, yine de sultanların onlara ve diğer dîvân üyelerine bir şekilde müdehale ettiğini, onlara gerekli gördükleri yerlerde devlet işleri hakkında direktif verdiğini anlamak da mümkündür.

⁴⁷¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 81, 117.

⁴⁷² Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), 322-325; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 301-302.

⁴⁷³ Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237.

⁴⁷⁴ Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçuknâme*, 53.

Aynı zamanda bu bilgilerden, ilk başlardaki Selçuklu dîvân toplantıları dikkate alındığında, sultanların dîvân üyeleri arasında yer aldığı çıkarılabilir. Vezîrlerin dîvân azalarından birisi olduğu ise gayet açıktır. Burada şunu belirtmeliyiz ki, ileride Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklular'ı döneminde Dîvân-ı Âlâ'ya başkanlık yapmış olan vezîrler, ayrı bir başlık altında, tek tek ele alınacaktır. Vezîrler hakkındaki bilgilerin çok yer kaplamasının, burada konunun bütünlüğünü bozabileceği ihtimali dikkate alınarak böyle bir karar alınmıştır.

2.3.2. Vezîr Naibi

Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde her vezîrin bir naibi olmuştur. Bu naiblerin Dîvân-ı Âlâ'nın üyelerinden olduğu, bazı kayıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. Meselâ Sultan Muhammed Tapar döneminde, vezîr Hatîrî'l-Mülk'ün naibiğini yapan Anûşirvan b. Halid, bu göreve kendisinin Sultan tarafından tayin edildiğini belirttikten sonra şöyle bir cümle sarfetmiştir: “*Sultan beni, tekrimle dîvâna oturttu ve sadırların fevkîne çıkarttı.*” O'nun dîvân üyesi olduğunu hem bu cümlesinden hem de o sırada adı geçen vezîrin sağında ve solunda sadırların (diğer dîvân üyelerinin) oturduğunu dile getirmesinden⁴⁷⁵ anlayabiliyoruz. Eğer bu zat dîvân toplantılarına katılmamış olsaydı, dîvânda vezîrin sağında ve solunda oturan sadırları göremezdi. Diğer taraftan *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*'deki bir tayin beratından ve *Zubdetu'n-Nusra*'daki bazı kayıtlardan öyle anlaşılıyor ki; vezîrlerin naibliğini bazen, aynı zamanda Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliğini yapan zatlar üstlenmiştir ki, bu reislerin dîvân üyesi olduğu da kesindir. Örneğin *Ketebe*'deki söz konusu beratla, kendisine tuğrâilik verilmiş olan Ziyâü'd-Devle için aynı zamanda, “...*niyâbet-i dîvân-ı vezâret O'na tefviz olundu*” deniliyor.⁴⁷⁶ Yani O'na hem vezîr naibliği hem de tuğrâilik görevi verilmiştir. *Zubdetu'n-Nusra*'daki kayıta ise: “*Tuğrâ sahibi, av esnasında vezîr bulunmadığı için, o esnada sultanın vezîridir.*” şeklinde bir ibare geçiyor⁴⁷⁷ ki, tuğrâinin vezîrin naibliğini yaptığını buradan anlamak da mümkündür. Ancak şunu da belirtelim ki, vezîr naibliğini her zaman Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanları yapmamıştır. Yani ‘*her tuğrâinin aynı zamanda vezîr naibi olduğu*’ şeklinde bir kanıya kapılmak hiç de doğru değildir. Zira bunun aksini ortaya koyacak birçok örnek vardır. Mesela Hatîrî'l-Mülk Muhammed'in

⁴⁷⁵Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 108-109.

⁴⁷⁶Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 48- 49. Bu bilgi için ayrıca bkz. İkbâl, *Vezâret*, 30.

⁴⁷⁷Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102.

Sultan Muhammed Tapar'a ikinci vezîrlîği sırasındaki naibi Kâmil b. Kâfi sfehanî iken, aynı dönemde Dîvân-ı İnşa ve Tuğrâ reisi olarak Emir Amîd görev yapmıştır. Ayrıca yine aynı dönemde Anûşirvan b. Halid de, mezkûr vezîre niablik yapmıştır; ancak O da Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisi değildir. Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin, Sultan Sencer ve Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemindeki vezâreti sırasında, naibliğini Zahirü'd-Dîn Abdüaziz el-Hamîdî üstlenmiştir ve bu şahıs o dönemde tuğrâî değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Sultan Sencer'in hazinesine bakmakla yükümlüdür. Kemalü'l-Mülk Sümeiremî'nin Sultan Mahmud b. Tapar'a vezîrlîği sırasındaki naibliğini Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd yapmıştır. Aynı dönemin tuğrâîsi ise, Ebu'l-Kasım Dergüzinî'dir.⁴⁷⁸ Bu örnekler daha da çoğaltılabilir; ancak verdiğimiz örneklerin mevzunun anlaşılması açısından yeterli olduğu kanaatindeyiz.

2.3.3. Devatdâr

Dîvân-ı Âlâ'nın diğer bir üyesi de *devatdâr*dır. Bu mansıb Gazneliler devrinde de var olmuştur. Bazı değerli evrakların veya defterlerin muhafaza edildiği *devathâne* ismindeki yerin başkanlığı da devatdârın görevleri arasında yer almıştır.⁴⁷⁹ Devatdâr ayrıca vezîrin en yakın adamlarındandır ki, kaynaklarda Nizamü'l-Mülk'ün bir devatdârından söz edilmiş ve onun Nizamü'l-Mülk için çok önemli görevler yaptığı kaydedilmiştir.⁴⁸⁰ Vezîrin alâmetleri arasında yer alan altın divit (devat-ı zerrin= devat-ı vezâret)'i⁴⁸¹ muhafaza edip, dîvân toplantıları sırasında onu vezîrin önüne koymak da devatdârın görevleri arasında olmuştur.⁴⁸² Zaten onun böyle bir görevinden bahsedilmesi, devatdârın dîvâna dâhil olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

⁴⁷⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 105-109, 124, 243.

⁴⁷⁹Enverî, *İstılahat-ı DîvânîDovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 33, 37-38. Bu istılahın ayrıca sultanların özel kâtipleri/ münşileri için de kullanılmıştır. İşaret edilen sayfalara bkz.

⁴⁸⁰Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, 431-432. Amîdü'l-Mülk'ün divitdârı olarak da Gümüştengin lakaplı birisi gösterilir bkz. "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 28.

⁴⁸¹Vezîrliler tayin edilirken onlara, vezîrlîğinin alâmetlerinden olan Devât-ı Zerrin (altın divit) veya içinde altın bulunan hokka verilirdi. Birkaç örnek için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 189; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 142; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 250.

⁴⁸²Uzunçarşılı, *Medhal*, 46.

2.3.4. Alt Dîvânların Başkanları ve Naibleri

Diğer dîvân reislerinin, yani Dîvân-ı İstîfâ reisi olan müstevfî, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisi olan tuğrâî, Dîvân-ı İşrâf reisi olan müşrif ve Dîvân-ı Arz reisi olan Arîz'ın da büyük dîvânın üyeleri olduğu kaynaklarla sabittir. Tüm bu dîvân reislerinin, büyük dîvân toplantılarına katılıp dîvândaki kararlara imza koymuş olmaları,⁴⁸³ Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde toplanan bir dîvânda bahsi geçen reislerin hazır bulunmuş olması,⁴⁸⁴ Sultan Sencer döneminde Dîvân-ı İnşâ reisliği yapmış olan Muinü'd-Dîn Asam'ın vezîr Kaşgarî başkanlığında toplanmış olan dîvâna katılmış olması⁴⁸⁵ gibi birçok örnek de bu durumu açıkça göstermektedir.⁴⁸⁶ Ayrıca sadece bu dîvân reislerinin değil aynı zamanda onların naiblerinin de dîvân toplantılarına katıldığı anlaşılmaktadır. Mesela hem Rey naibliğini hem de ârzü'l-ceyş (Dîvân-ı Arz reisliği) mansıbını üstlenmiş olan Kıvamü'd-Dîn İnanç Kutlu Belka, bu son görevini naibi aracılığıyla yürütmüştür.⁴⁸⁷ Yani O'nun naibi kendi yerine dîvân toplantılarında yer almıştır. Aynı şekilde diğer dîvân başkanlarının naibliğini üstlenen kişilerin de dîvân toplantılarına katıldığı söylenebilir. Açık bir örnek bulunamamış olsa da, onların hem söz konusu dîvân başkanlarının dîvân toplantılarına katılmış oldukları hem de katılmamış oldukları zamanlarda dîvâna katıldıkları kuvvetle muhtemeldir.

2.3.5. Diğer Bazı Dîvân Üyeleri

Büyük dîvânda, yukarıda bahsini ettiğimiz azalar dışında, İbni Hassül'ün bildirdiğine göre; ilk zamanlarda kadılar, ehl-i diyânetten olan kişiler ve muhtelif kâtipler de yer almıştır.⁴⁸⁸ Ancak daha sonraki dönemlerde kadınların veya din adamlarının Dîvân-ı Âlâ toplantılarına dâhil olduğunu gösteren herhangi bir delile rastlanmamıştır. Münşîler (Seçkin kâtipler)'in dîvân üyelerinden olduğunu ise Mîrhând'un –yukarıda da bahsini ettiğimiz- Sultan Alp Arslan'ın “*dîvân münşîlerine etrafa gönderilmek üzere fetihnâmeler yazdırdı*” şeklindeki ifadeleri doğrulamaktadır.

⁴⁸³Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102-103.

⁴⁸⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 323. Müellif burada tüm dîvân reisleri için hâce unvanını kullanmıştır.

⁴⁸⁵Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 237.

⁴⁸⁶Bu hususta ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, 39-40; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92-93; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 61.

⁴⁸⁷Lambton, “‘Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, 369-370.

⁴⁸⁸Azzavî, “İbni Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri”, 265.

Ayrıca Ahmed b. Mahmud'un bir kaydından- yukarıda ele almıştık- Selçuklu beylerinin de dîvâna dâhil olduğunu öğreniyoruz ki bu biraz özel bir durumdur. Yani muhtemelen beyler, dîvân üyesi değildir ve Sultan Alp Arslan, Gürcistan seferinden başarı ile döndükten sonra özel bir merasimle onlara hil'at takdim etmiştir. Ravendî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre ise, Irak Selçukluları Sultanı Tuğrul b. Arslan dönemindeki bir dîvân toplantısına vezîr ve diğer dîvân reisleri haricinde, vekildâr, hüccet nüvis, taştâr gibi unvanlara sahip devlet görevlileri katılmıştır.⁴⁸⁹

2.4. DÎVÂN-I ÂLÂ BAŞKANLARININ TAYİNLERİ

Vezîrler genel itibariyle bu mansıbı elde etmeden önce kâtiplik vazifesinde bulunmuşlardır. Bununla birlikte yine, daha önceden Dîvân-ı Âlâ'nın herhangi bir şubesinde kâtip olarak görev yapmış ve sonra söz konusu dîvân şubelerinde reis olarak bulunmuş kişiler arasından vezîr tayin edilmiştir. Bu hususta şunu belirtmeliyiz ki, vezârete tayin edilen zatlar, diğer dîvân reislerine (arız ve müşrif) oranla daha çok müstevfî ve tuğrâiler arasından seçilmiştir. Hatta herhangi bir müşrifin, doğrudan vezâret mansıbına geçtiğini gösteren herhangi bir örnek bulunamamıştır. Tüm bu genellemeler dışında, nadir de olsa kadılıktan ve müderrislikten doğrudan vezâret mansıbına getirilen kişiler olmuştur. Bu da gösteriyor ki, vezârete tayin edilecek olan kişiler, önceden devlet nezdinde herhangi bir görevde tecrübe kazanmış kişiler veya medrese eğitimi almış kişiler olmalıydılar. Bununla birlikte, vezîr tayinlerini ele aldığımız kısımda da belirtmiş olduğumuz üzere, bazen ırsiyet meselesi daha çok dikkate alınmış ve tecrübeli kişiler yerine, vezârete layık olmayan zâtlar söz konusu mansıbı elde etmişlerdir (aşağıdaki e maddesinde, örnek: İmadü'd- Dîn Ebu'l- Berekât b. Seleme).

Diğer dîvân şubelerinde reislik yapıp, vezârete tayin edilmiş kişilerin hepsi burada ele alınmamıştır. Söz konusu dîvân şubelerinde başkanlık yaptıktan sonra vezîr olanlara dair bilgiler, bu dîvânların başkanlarının ele alındığı kısma bakılırsa görülecektir. Burada şimdilik, yukarıdaki paragrafta, vezîrler hakkında verdiğimiz yargıları doğrulayacak bazı örnekler ele alınmıştır. Bu örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

⁴⁸⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 323.

- a. Sultan Tuğrul b. Mikâil ve Sultan Alp Arslan dönemlerinde vezîrlük yapmış olan vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî, vezârete tayin edilmeden önce Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilen bir kâtip idi.⁴⁹⁰
- b. Sultan Alp Arslan'ın meşhur vezîri Nizamü'l-Mülk, vezârete tayin edilmeden önce Emir Tacir isminde birisine kâtiplik yapmıştır.⁴⁹¹
- c. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlерinden Mecdü'd-Dîn İzzü'l-Mülk Tahir b. Muhammed Burûcîrdî, bu göreve gelmeden önce kâtiplik yapmıştır.⁴⁹²
- d. Sultan Sencer'in saltanat döneminin birinci vezîri olan Şihabü'l-İslâm Abdü'd-devam b. el- Fakih Abdullah b. Ali b. İshak, medresede müderris iken, bu görevinden vezâret mansıbına tayin edilmiştir.⁴⁹³
- e. Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un vezîri Sadrü'd-Dîn, vezâret görevine getirilmeden Merega denilen bir yerde kadılık yapmıştır.⁴⁹⁴
- f. Sultan Muhammed Tapar döneminde tuğrâilik ve ondan sonra müstevfîlik yapmış olan Muinü'd- Dîn Kaşî, daha sonra Sultan Sencer nezdine giderek vezîrlük mansıbını almıştır.⁴⁹⁵
- g. Sultan Muhammed Tapar dönemi vezîrlерinden olan Sadü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin el-Abî, önceden müstevfî iken, sonra bu görevinden vezâret mansıbına tayin edilmiştir.⁴⁹⁶
- h. Sultan Melikşah dönemi tuğrâilerinden olan Tacü'l-Mülk Ebu'l- Ganaim,⁴⁹⁷ bu görevinden sonra yine aynı sultan döneminde vezâret mansıbını elde etmiştir.⁴⁹⁸
- i. Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî, önceden kâtiplik ve tuğrâilik görevinde de bulunmuş olmakla birlikte Sultan Mesud'a (meliklik döneminde) vezîr olmuştur.⁴⁹⁹

⁴⁹⁰Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 29-30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 230.

⁴⁹¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII,362; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285-286; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 151.

⁴⁹²Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 77-78.

⁴⁹³Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 189-190. Sultan Sencer'in saltanat dönemindeki birinci vezîri olduğu hakkında, ileride, Sultan Sencer döneminde Dîvân-ı Âlâ'ya başkanlık etmiş olan kişileri ele aldığımız kısma bkz.

⁴⁹⁴Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 272; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 305-306.

⁴⁹⁵Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249.

⁴⁹⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 491, 530.

⁴⁹⁷Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 71.

⁴⁹⁸Ayrıntılı bilgi için, Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bakınız. 2.6.1.4.

- j. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde *arızlık* yapmış olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî, vezîr Şemsü'l-Mülk Osman'dan sonra, vezâret makamına getirilmiştir.⁵⁰⁰

Dîvân-ı Âlâ'nın başkanları olan vezîrler tayin edilirken, genellikle resmî bir tören yapılmış⁵⁰¹ ve kendilerine alâmetlerinden sayılan *hi'lat* (özel bir giysi)⁵⁰² takdim edilmiştir. Onlara verilen söz konusu *hil'at*'e, ayrıca, genellikle altından yapılmış bir devât/ divit takımı, hokka, kılıç, tabl (davul), kös, bayrak ve minyatür bir at dâhil edilmiştir.⁵⁰³ Bununla birlikte Sultan Sencer döneminde söz konusu *hil'at*'te yer alan minyatür atın yerini fil almış gözüküyor ki, mezkûr sultan vezîri Muinü'd-Dîn Ebû Nasr Kaşî'yi vezârete tayin ederken O'na *hil'at*'e dâhil edilen kılıç, tabl gibi alâmetlerin yanında bir de fil vermiştir.⁵⁰⁴ Söz konusu alâmetler dışında kendilerine bir de resmî görevlendirme belgesi, menşur⁵⁰⁵ verilen vezîrler, muhtemelen bu tören sırasında bir de sultana ve devlete bağlılığını ifade eden bir and içmiş ve bu andın yer aldığı, resmî bir belge olduğu anlaşılan *sevgendenâme*yi⁵⁰⁶ imzalamıştır.

Vezîrler genellikle sultanların emriyle tayin edilmiştir; ancak bununla birlikte vezâret makamına getirilen vezîrlerin tayininde birtakım farklı etkenler rol oynamıştır. Vezîrleri, başta sultanların tayin ettiğine dair örnekler ile diğer etkenleri örnekleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

⁴⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 102.

⁵⁰⁰ Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 137. Ayrıntılı bilgi için Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz.

⁵⁰¹ Söz konusu törenlere, Sultan Sencer'in vezîri Şerefü'd-Dîn ve Togan Beg Kaşgarî için düzenlediği ve onlara vezîrlük elbisesini giydirdiği törenler örnek gösterilebilir. Bkz. Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 235-236.

⁵⁰² *Hil'at* ve aslını oluşturan *Tiraz* esasında, üzerlerinde hükümdarlara ait alâmetlerin, tevkîlerin bulunduğu özel bir giysidir ve hükümdarlar, bu elbiseleri herhangi bir devlet görevlisine veya kendilerine tâbi emirlere ve sair zatlara verebilmişlerdir. bkz. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, 139 vd.; Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", 20.

⁵⁰³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 152; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 313; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 197-198.

⁵⁰⁴ Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 250.

⁵⁰⁵ Bu hususta, örnek olarak İkbâl'in vezîrlük tayinine dair verdiği belgeye bkz. İkbâl, *Vezâret*, 25-26.

⁵⁰⁶ Beyhakî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre; sevgendenâme bir çeşit yemin, söz belgesidir ve genellikle küçük makamdaki zatlar büyük makamlara karşı, herhangi bir konuda verdikleri sözleri tutacaklarını bu belgeyle kabul etmişlerdir. Mesela Gazneli Sultanı Mesud b. Mahmud, o sırada henüz bir devlet kurmamış olan Selçuklu reislerine, kendi itaatlerini kabul ettiklerini ve buna sadık kalacaklarını teyit ettiklerini gösteren sevgendenâmeler göndermiştir (Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 446). Aslında şimdilik bu hususu açıkça gösteren bir örnek mevcut olmamakla birlikte, böyle bir belgenin çeşitli devlet görevlileri ve vezîrler tarafından da tevkî edildiği kuvvetle muhtemeldir. Zira Enveri'nin bir kaydından da Gazneliler döneminde vezîrlerin *sevgendenâme* imza ettikleri, yani resmî bir belge üzerinde and içtikleri anlaşılmaktadır (Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 37-38).

- a. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Irak Selçukluları'nda, vezîrleri umumiyetle sultanlar tayin etmişlerdir. Bu duruma, Sultan Melikşah b. Alp Arslan'ın, vezârette kalmasını onayladığı Nizamü'l-Mülk'e hil'at giydirip, altın işlemeli bir ferace ile birlikte içinde 100 altın bulunan bir divit vs. vezîrlük alâmetlerini vermiş olması;⁵⁰⁷ yine Sultan Melikşah'ın vezîr Nizamü'l-Mülk vefat ettikten sonra yerine Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâm'i bizzat tayin etmiş olması;⁵⁰⁸ Sultan Sencer'in, vezîri Ebû İlyas Abdü'r-Rezzak öldükten sonra Şerfü'd-Dîn Ebû Tahir'i vezârete getirip ona bir törenle elbise giydirmiş olması;⁵⁰⁹ Sultan Arslanşah b. Tuğrul b. Tapar'ın, Hâce Celalü'd-Dîn'i vezîr tayin ederken, O'nun önüne hokka ve kalemini bizzat koymuş olması ve Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un vezîr yapmak istediği Muinü'd-Dîn Kaşî'ye vezîrlük alâmetleri göndermiş olması gibi birçok örnek verilebilir.⁵¹⁰
- b. Bazı Irak Selçukluları vezîrlerini, tâbî buldukları Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı Sencer yapmıştır. Buna örnek olarak, Sultan Sencer'in, yeğeni ve Irak Selçukluları'nın ilk sultanı Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın vezîri olarak görev yapması için Kemalü'l-Mülk Sümeyremî için menşûr yazdırmış olması; Sultan Sencer'in, Sultan Mahmud'dan sonra Irak Selçukluları başına getirdiği Sultan Tuğrul b. Tapar'a Ebu'l-Kasım Dergüzinî'yi vezîr tayin etmiş olması⁵¹¹ ve yine aynı sultanın Irak Selçuklu sultanlarından olan Mesud b. Muhammed Tapar'a vezîr olarak İmadü'd-Dîn Ebu'l- Berekât b. Seleme'yi tayin etmiş olması⁵¹² örnek gösterilebilir.
- c. Devlet adamlarının vezîrlük mansıbını elde etmesinde, bazen Sultan zevceleri veya anneleriyle birlikte bazı devlet adamlarının da dâhil olduğu çeşitli entrikalar rol oynamıştır. Bu duruma, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde, sultanın zevcesi Terken Hatun ve o sırada Dîvân-ı Tuğrâ'da reis olarak bulunan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim ile bazı devlet adamlarının da dâhil bulunduğu bazı entrikalar sonucunda vezîr Nizamü'l-Mülk'ün azledilmesi ve

⁵⁰⁷Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z- Zamân*, 189.

⁵⁰⁸Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285.

⁵⁰⁹Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 235.

⁵¹⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 283, 335.

⁵¹¹Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124, 133-137.

⁵¹²Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 211. Köymen, Leningrad münşeat mecmualarında yer alan bir vezîrlük tayin kararnameşinin mezkûr vezîre ait olduğunu ve Sultan Mesud b. Tapar'a tayin edilen bu vezîrin söz konusu kararnameşinin Sultan Sencer'in dîvânından çıktığını bildirir (Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 560- 562).

yerine Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'in vezîr tayin edilmiş olması⁵¹³ ve Sultan Berkyaruk b. Melikşah döneminde, sultanın annesi Zübeyde Hatun ve dönemin müstevfisi Mecdü'l-Mülk'ün dâhil olduğu entrikalar sonucunda, vezîr Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün azledilip yerine Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün vezârete getirilmiş olması⁵¹⁴ gibi örnekler verilebilir.

d. Vezîr tayinlerinde bazen- özellikle Irak Selçukluları'nın son dönemlerinde- Atabegler ve diğer bazı nüfuz sahibi Selçuklu emirleri etkin rol oynamışlardır. Bu duruma, Sultan Mesud b. tapar döneminde Atabeg Karasungur ve diğer bazı Selçuklu emirlerinin zorlaması sonucu vezîr Kemalü'd- Dîn Muhammed b. Ali'nin öldürülüp yerine, Atabegin vezîri veya kethüdası olan İzzü'l-Mülk Berûcirdî'nin vezîr tayin edilmiş olması,⁵¹⁵ yine aynı sultan döneminde, o sırada oldukça nüfuzlu bulunup bütün işleri ellerine almış olan Fars emiri Bozaba ve Rey emiri Abbas'ın, doğrudan Sultan Mesud'a vezîr olarak Tacü'd-Dîn b. Darest'i tayin etmiş olmaları⁵¹⁶ ve özellikle Irak Selçukluları Devleti'nde büyük nüfuzu olan, hatta hangi Selçuklu şehzâdesinin tahta geçeceğine bile karar verebilen ve devlet adamlarının tayininde önemli bir rol üstlenen Atabeg İldeniz'in çabalarıyla Sultan Arslan b. Tuğrul'a Şihabü'd-Dîn Sika'nın vezîr tayin edilmiş olması⁵¹⁷ gibi örnekler verilebilir.

e. Vezâret mansıbının elde edilmesinde bazen ırsiyet önemli bir etken olmuştur. Bu duruma, Sultan Muhammed Tapar'ın, o sırada vezîr tayin etmek için Fars diyarından çağırdığı Hatîrû'l-Mülk yerine, *“Benim ecdadım Nizamü'l-Mülk'e bereket yağdırmıştı. O'nun üzerinde pek çok hakları vardır. Çocukları da bizim nimetimizle büyümüşdür, bu yüzden onlardan ayrılmak doğru değildir.”* diyerek, Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Ziyâü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed'i vezîr tayin etmiş olması⁵¹⁸ ve İmadü'd-Dîn Ebu'l- Berekât b. Seleme Dergüzinî'nin, vezîrliğe layık birisi olmadığı halde, sırf Selçuklu İmparatorluğu'nda birçok sultana vezîrlik yapmış olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî'ye akrabalığı sayesinde,

⁵¹³Bu hususta ileride, Dîvân-ı Âlâ'ya Başkanlık Etmiş Vezîrler başlığı altında ele alınan Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi vezîrlerinin incelendiği kısma bkz.

⁵¹⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lugal), 53 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 395.

⁵¹⁵Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 203-204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX,142.

⁵¹⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 194-195.

⁵¹⁷Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 248-249.

⁵¹⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 530-531. O sırada vezîrlik için Fars diyarından Hatîrû'l-Mülk'ün çağırıldığına dair bkz. Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 98.

Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'a vezîr olmuş olması⁵¹⁹ gibi örnekler verilebilir.

- f. Vezîrlerin tayinlerinde diğer dîvân reislerinin (mütevfi, tuğrâi vs.) etkisi de olmuştur. Bu duruma, Sultan Muhammed Tapar'ın vezîri Hatîrî'l-Mülk'ü görevinden azlettikten sonra dîvân reislerini ve devletin önemli emirlerini toplayarak yaptığı bir meşveret meclisinde, vezîr tayin edeceği kişi hakkında onların görüşünü almış olması ve yine aynı sultanın vezîri Celalü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn'i vezâretten azlettikten sonra, vezîr yapmak üzere Tacü'd-Dîn b. Darest'i çağırması olduğu, ancak dîvân üyeleri ile diğer devlet adamlarının etkisiyle Tacü'd-Dîn yerine Şemsü'd-Dîn Ebû Necib'in vezîr tayin edilmiş olması örnek verilebilir.⁵²⁰
- g. Vezîr tayininde '*Hıdmet*' adı altında, sultanlara verilen hediye ve paralar da önemli bir etken olmuştur. Vezîrler genel itibariyle yukarıda sıraladığımız etkenler dâhilinde vezâret mansıbını elde etmişlerdir. Bununla birlikte, söz konusu tayinler sırasında, bazen vezîrlerin sultanlara "*hıdmet*" adı altında çeşitli hediyeler ve birçok altın verdikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Yani bu durumun da bazen diğer etkenler kadar, vezâret mansıbının elde edilmesinde önemli olduğu görülür. Mesela Sultan Sencer'e vezîrlik yapmış olan Togan Beg Kaşgarî, bu mansıbı, dönemin nüfuzlu emirlerinden olan Emir Kumac aracılığıyla sultanın hazinesine 1. 000 Nişabur dinarı (altını) ödemek suretiyle elde etmiştir.⁵²¹

2.5. DÎVÂN-I ÂLÂ'NIN YAPISI VE SELÇUKLU DÎVÂNLARINDA HİYERARŞİK DÜZEN

Dîvân-ı Âlâ; esasen, farklı görevlerle donatılmış olan Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı Arz isimlerindeki toplam beş dîvândan meydana gelmiştir.⁵²² İsmi geçen son dört dîvânın başkanı; yetki bakımından,

⁵¹⁹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lugal), 85-86.

⁵²⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 112, 225.

⁵²¹Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 192; Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 236. Sultan Berkayaruk'un vezîrlerinden olan Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk d, vezâreti elde ettiği sırada, sultana birçok değerli hediyeler takdim etmiştir. Bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 140.

⁵²²Agacanova, *Selçuklular*, 159; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 145; Kafesoğlu, "Selçuklular", 399.

imparatorluk dâhilinde hemen her alanda, sultandan sonra ilk sırayı alan ve aynı zamanda Dîvân-ı Âlâ ile Dîvân-ı Vezâret'e de başkanlık eden vezîre karşı sorumlu olmuştur. Yani bu dîvânlar ve reisleri, hükümet teşkilâtı içerisindeki hiyerarşik düzende en başta yer alan Dîvân-ı Âlâ ve Dîvân-ı Vezâret'in, dolayısıyla da vezîrin altında bulunmuşlardır. Bununla birlikte söz konusu dîvânlar kendi aralarında da önemleri bakımından bir hiyerarşik düzen içinde olmuşlardır. *Zubdetu'n-Nusra*'daki iki kayıt bu durumu açıkça göstermektedir. Bu kayıtlardan birincisinde; bu dîvânlar, önem sırası ve hiyerarşik düzende yerleri dikkate alınarak en üstten en alta doğru Dîvân-ı Vezâret (=Dîvân-ı Âlâ), Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı Arz olarak açıkça sıralanmıştır.⁵²³ İkinci kayıta ise; yine aynı hiyerarşik düzen, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın tahta oturduğu sıradaki bir tenhiye merasiminde görülmektedir. Zira Sultanı selamlamak, tebrik edip itaatlerini bildirmek üzere toplanan dîvân reisleri, bu tebrik ve selamlamalarını belirli bir sıraya göre yapmışlardır. Buna göre ilk selamlamayı vezîr Rebidü'd-Devle, ikincisini müstevfî (Dîvân-ı İstîfâ reisi) Kemalü'l-Mülk Sümeyremî, üçüncüsünü tuğrâî (Dîvân-ı Tuğrâ reisi) Hatîrû'l-Mülk Meybuzî, dördüncü ve son selamlamayı ise o sırada Arzû'l-Ceyş (Dîvân-ı Arz'ın reisi) olduğu anlaşılan Şerefü'd-Dîn Anûşirvan b. Halid yapmıştır.⁵²⁴ Bu son kayıta yer almayan mansıp sadece *müşrif* (Dîvân-ı İşrâf reisi) mansıbıdır; ancak yine de birinci kayıt göz önüne alınarak, bu mansıbın Arzû'l-Ceyş mansıbından önce yer aldığını söyleyebiliriz.

Yukarıda değindiğimiz hiyerarşik düzenin neredeyse aynısı, meslekler arası geçişlerden de anlaşılabilir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, alt kademedeki herhangi bir dîvân reisi, eğer görevinde başarı sağlamışsa ve herhangi bir dîvân üyesinin değişimi söz konusu ise, genel olarak bir üstteki dîvânın reisliğini almıştır. Bununla ilgili olmak üzere aşağıda maddeler halinde verdiğimiz bilgiler incelenecek olursa, durum daha açık bir şekilde anlaşılacaktır.

⁵²³Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102. *Zubdetu'n-Nusra*'da hiyerarşik düzende verilen dîvânlara, dikkat edilecek olursa Dîvân-ı Âlâ dâhil edilmemiştir. Bunun sebebi muhtemelen ilerleyen zamanlarda, Dîvân-ı Vezâret'in, söz konusu dîvânı ifade eder hale gelmiş olmasıdır.

⁵²⁴Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 116. Aynı eserin 130. sayfasında, Sultan Mahmud döneminin ilk Arzû'l-Ceyşi olarak Anûşirvan'ı görmekteyiz. Zira ondan önce bu sultan döneminde herhangi bir Arzû'l-Ceyşden bahsedilmemiştir. Yani Sultan Mahmud b. Tapar dönemine Dîvân-ı Arz reisi olarak ilk önce O'nun ismi geçmektedir ki, bu görevden azledildiğinde yerine Ebu'l-Kasım Dergüzinî tayin edilmiştir.

1. Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde (1072-1092) tuğrâlik görevinde bulunan⁵²⁵ Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim, vezîr Nizamü'l-Mülk öldürüldükten sonra vezâret mansıbını elde etmiştir.⁵²⁶
2. Sultan Melikşah b. alp Arslan döneminde Dîvân-ı Arz reisliğinde bulunan Sedidü'l-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdü'r-Rezzak b. Ömer, önceden tuğrâlik görevinde bulunup sonradan vezîr Nizamü'l-Mülk ölümü üzerine Dîvân-ı Vezâret'e tayin edilen Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim yerine tuğrâi olmuştur.⁵²⁷ Yani arızlıktan tuğrâliğe geçmiştir.
3. Sultan Muhammed Tapar dönemi (1105-1117/1118) vezîrlerinden Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk ile Hatîrû'l-Mülk Meybuzî'nin vezâretleri döneminde Dîvân-ı İstîfâ reisi olan⁵²⁸ Sa'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin b. Muhammed, vezîr Hatîrû'l-Mülk Meybuzî'den sonra Dîvân-ı Vezâret reisliğine tayin edilmiştir.⁵²⁹
4. Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, Sultan Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden Hatîrû'l-Mülk'ün vezâreti sırasında tuğrâi iken, sonradan müstevfî Zeynü'l-Mülk Ebû Sa'd b. Hindu yerine müstevfiliğe tayin edilmiştir.⁵³⁰ Yine aynı sultan döneminde vezîr Hatîrû'l-Mülk azledildikten sonra vezâret makamına gelmesi için teklif almış olup bu teklifi rededen Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, daha sonra Sultan Sencer nezdinde vezîrlik mansıbını elde etmiştir.⁵³¹
5. Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğinde de bulunmuş olan Kemalü'l-Mülk Sümeyremî; yine aynı sultan döneminde Muinü'd-din Ebû Nasr Ahmed Kaşî'den sonra Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir.⁵³² Bu görevine Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminin başlarında da

⁵²⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 71.

⁵²⁶Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 136; Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 210, 216; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, 438.

⁵²⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62-64.

⁵²⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 530; İkbâl, *Vezâret*, 175.

⁵²⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 491, 530.

⁵³⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102, 106.

⁵³¹Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249.

⁵³²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114; İkbâl, *Vezâret*, 175; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

devam eden⁵³³ Sümeýremî, aynı sultanın birinci vezîri Rebibü'd-Devle'den sonra vezîr tayin edilmiştir.⁵³⁴

6. Sultan Sencer döneminde (1118-1157) ilk önce Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı İstîfâ reisliği görevlerinde bulunmuş olduğu kaydedilen Nasîrü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe, sonradan aynı sultan döneminde Dîvân-ı Vezâret reisliğine tayin edilmiştir.⁵³⁵
7. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi (1118-1131) vezîrlerinden Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti sırasında Dîvân-ı Arz'ın başkanı olarak görev yapan Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr b. Hüseyin Dergüzinî, mezkûr vezîr öldükten sonra, aynı sultan döneminde vezîrlük mansıbını elde etmiştir.⁵³⁶
8. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde, uzun bir süre tuğrâilik görevinde bulunmuş olan⁵³⁷ Müeyyedü'd-Dîn Merzûbân, daha sonra aynı sultana vezîr olmuştur.⁵³⁸

Görülüyor ki meslek değişimi söz konusu olduğunda, bazen en alt mevkiden yukarıya doğru bütün mansıblar tırmanılmamış olsa da, umumiyetle yukarıya doğru bir çıkış vardır. Aslında meşhur Selçuklu vezîri Nizamü'l-Mülk'ün bir tavsiyesinde de yukarıdaki gibi bir hiyerarşik düzenin varlığı hissedilmektedir. O'na göre; devlet içerisinde, sırasıyla verdiği “vezîr, tuğrâî, müstevfî ve arz-ı sultan”dan hariç herhangi bir devlet adamına “filanü'l-Mülk” unvanı verilmemeliydi.⁵³⁹ Görüldüğü üzere, tuğrâî ile müstevfînin yerindeki değişiklik ve müşrif (Dîvân-ı İşrâf reisi)'ün dile getirilmemesi haricindeki bütün sıralama, yukarıda *Zubdetu'n-Nusra*'dan verdiğimiz sıralamayla aynıdır. Burada tuğrâînin vezîrden sonra zikredilmesi ise, bazen tuğrâîlerin sultanlar katında müstevfîlerden daha büyük nüfuz sahibi olduklarıyla açıklanabilir. Bu durum aslında diğer mansıblar için de geçerlidir. Mesela bazen müstevfî, arzü'l-ceyş, müşrif, hatta daha aşağı mevkilerdeki bir tuğrâî naibi bile büyük nüfuz sahibi olup, hiyerarşik düzende kendi üstündeki mansıp sahiplerini gölgede bırakabilmişlerdir. Mesela Sultan

⁵³³Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 116.

⁵³⁴Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128.

⁵³⁵Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 252.

⁵³⁶Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130, 133-137.

⁵³⁷Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171-173.

⁵³⁸Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86.

⁵³⁹Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 113; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 227.

Melikşah b. Alp Arslan döneminde tuğrâî naibi olan Seyyidü'r-Rüesa Ebu'l-Mehasin, Sultan katında o kadar nüfuz kazanmıştır ki, dönemin müstevfisi Şerefü'l-Mülk'ü ve hatta Selçuklular'ın meşhur vezîri Nizamü'l-Mülk'ü bile gölgede bırakabilmiştir.⁵⁴⁰ Sultan Berkyaruk b. Melikşah dönemi müstevfilerinden olan Mecdü'l-Mülk ise, hem sultan hem de sultanın annesi nezdinde o kadar nüfuz sahibi olmuştur ki, dönemin vezîrlerinden Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü azlettirip ve O'nun yerine Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü vezîr tayin ettirebilmiştir. Hatta Fahrü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde de bütün işleri eline almış, söz konusu vezîr ise âdeta bir kukla olarak kalmıştır.⁵⁴¹ Kısacası söz konusu dîvânlar hakkında, hiyerarşik düzenleri dikkate alınarak bir sıralama verilmesi gerekiyorsa, *Zubdetu'n-Nusra*'dan aldığı bilgilerle Houtsma⁵⁴² ve İkbâl'in de kabul ettiği üzere,⁵⁴³ yukarıdan aşağıya doğru Dîvân-ı Vezâret (Dîvân-ı Âlâ), Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı Arz şeklinde bir sıralamanın verilmesi yerinde olur.

2.6. DÎVÂN-I ÂLÂ BAŞKANLARI

2.6.1. Büyük Selçuklular Dönemi Dîvân-ı Âlâ Başkanları

2.6.1.1. Sultan Tuğrul Bey b. Mikâil Dönemi (1040-1063)

Sultan Tuğrul b. Mikâil'in vezîrleri, devletin tam bağımsız olarak kurulmuş olduğu Dandanakan Savaşı (1040)⁵⁴⁴ sonrasında itibaren ele alınmıştır. Bazı bilim adamlarının verdiği bilgilere göre Sultan Tuğrul'a, 1040 ile 1055 arasında, yani Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin vezîr olduğu döneme (1054-1055)⁵⁴⁵ kadar, dört kişi vezîrlik yapmıştır.⁵⁴⁶ Yine de bu vezîrlerin vezâret görevine tayin edildikleri veya bu görevden azledildikleri tarihler tam olarak tesbit edilememektedir. Bu yüzden aşağıda Sultan Tuğrul dönemine ait olarak gösterilen vezîrlerin hepsi ele alınıp, kaynaklar ışığında tetkik edilmiştir.

⁵⁴⁰Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 256-257; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII,307.

⁵⁴¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 395.

⁵⁴²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), (Houtsma'nın önsözü), XI.

⁵⁴³İkbâl, *Vezâret*, 22-23.

⁵⁴⁴Dandanakan Savaşı için bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, 336 vd.

⁵⁴⁵Verilen tarihler için vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî (Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Kündürî)'yi ele almış olduğumuz kısma bkz.

⁵⁴⁶İkbâl, *Vezâret*, 37; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 93.

Ebu'l-Kasım Sâlâr Bûjkân (Bujânî: Bûzcanî): Salar Bûjkân, birçok kaynakta Tuğrul Beg döneminin ilk vezîri olarak gösterilmiştir. Ravendî'nin verdiği bilgilere göre Selçuklu reisleri, Dandanakan Savaşı (1040) ardından bir kurultay toplamış, bu kurultayda alınan bir kararla Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'a bir mektup yazdırmışlardır. Mektubun Ebû İshak el-Fukkaî ile halifeye gönderildiği esnada ise vezîr, işgüzâr, hâcip, kumandan Ebu'l-Kasım Bujkân'dır.⁵⁴⁷ Bu bilgi başka kaynaklarda da doğrulanmaktadır. Mesela *Selçuknâme-i Nişâburî* ve *Tarih-i Güzîde*'de Ebu'l-Kasım Sâlâr Buzcanî ya da Sâlâr Bujkânî olarak geçen bu vezîrin, Selçuklular'ın Dandanakan Savaşı'ndan hemen sonra, Horasan'ı işgal ettikleri sırada, Tuğrul Bey'in vezîri olduğu kaydedilmiştir.⁵⁴⁸ Hatta *Tarih-i Güzîde*'de verilen bilgilere göre, mezkûr halifeye gönderilen mektup bu vezîrin tavsiyesiyle yazılmıştır.⁵⁴⁹ Eserini kaleme alırken, Ravendî'nin eserinden de istifade etmiş olan Reşideddîn Fazlullah da –muhtemelen doğrudan Ravendî'den verdiği bilgilerle- yine işaret edilen zamanda Sâlâr Bûjkân'ın vezîr olduğuna değinmiştir.⁵⁵⁰ Akîlî ise, Gazneli Mahmud zamanında Horasan amilliği yapmış olan bu zatın Selçuklular Horasan'a indikten sonra, onların hizmetine girip, onların yol göstereni olduğunu kaydetmiştir.⁵⁵¹ Mezkûr vezîr hakkında en eski bilgiyi vermiş olan Beyhakî'nin kayıtları da, yukarıda vermiş olduğumuz kaynakları desteklemektedir. Beyhakî'ye göre, bu vezîr Tuğrul Bey'in Serahs Savaşı (1038)'nden sonra, yani Dandanakan Savaşı'ndan daha önce Selçuklu hizmetine girmiş ve Tuğrul Bey tarafından kendisine vilayet ve hil'at verilmiştir.⁵⁵² Bu kayıt gösteriyor ki söz konusu vezîrin Gazneliler karşısında Selçuklular'a faydası dokunmuştur. Nitekim Köymen ve Zahoder de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bu ilim adamlarının verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadar, Sâlâr Buzgân 3-4 bin silahlı adamıyla birlikte, Gazneliler'e karşı Selçuklular yanında yer almıştır.⁵⁵³ Böyle bir zatın devlet kurulduktan sonra vezîr

⁵⁴⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 102.

⁵⁴⁸Zahîreddîn Nişâburî, *Selçuknâme*, 18; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 428.

⁵⁴⁹Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 428. Bu eserde Selçuklular'ın kuruluş dönemiyle ilgili verilmiş olan bilgileri Türkçe'ye çevirip değerlendiren Göksu da işaret edilen zamanda, mezkûr şahsın vezîr olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi", 296.

⁵⁵⁰Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 94. Bu kaynakta, başka bir sayfada da Ebu'l-Kasım'ın Tuğrul Bey'in ilk vezîri olduğu açıkça kaydedilmiştir bakınız sayfa:109.

⁵⁵¹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 203-204.

⁵⁵²Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 507.

⁵⁵³Köymen, *Kuruluş Devri*, 263-264, 272-274; Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", 526. Köymen'in burada verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Dandanakan Savaşı ve öncesinde, sadece mezkûr vezîr ve adamları değil, aynı zamanda birçok Gazneli devlet adamı da Gazneliler'in o zamandaki Horasan Amîdi Suri'nin zulmünden dolayı Selçuklular safına geçmiştir.

tayin edilmiş olması da oldukça makûldür. Kaldı ki bu vezîri İkbâl⁵⁵⁴ haricindeki birçok bilim adamı da Selçukluların ilk vezîri olarak göstermiştir.⁵⁵⁵ Selçuklular dönemi hakkında sağlam bilgiler veren Bahârzî de, Ebu'l-Kasım Buzcânî'yi vezîr olarak göstermiştir; ancak ne zaman olduğu açık olarak anlaşılmamaktadır.⁵⁵⁶

Ebu'l-Feth Râzî (Kiya Ebu'l-Feth): Bu zat, ilk başlarda İsfehan hâkimi Feramerz b. Kakuye'nin⁵⁵⁷ hizmetinde bulunmuştur. Ancak Feramerz tarafından Sultan Tuğrul'a elçi olarak gönderilen Ebu'l-Feth Râzî'yi Tuğrul Bey çok beğenmiş ve yanında alıkoyarak, O'na vezîrlük vermiştir (H. 434=1042-1043).⁵⁵⁸ Bazı kaynaklarda Tuğrul Bey'in ikinci vezîri olarak,⁵⁵⁹ bazılarında ise birinci vezîri olarak kabul edilmiştir.⁵⁶⁰ Ancak bu şahsın Selçuklular'ın ilk vezîri olduğunu söylemek oldukça zordur. Zira ilk vezîr olarak ele aldığımız Sâlâr Bujkân hakkında verdiğimiz bilgiler dikkate alınacak olursa, Ebu'l-Feth Râzî'nin ancak ondan sonra vezîr olmuş olabileceği ortadadır. Ayrıca bu zatın vezîr olmuşsa bile yine de bu görevinde çok kalmadığı anlaşılıyor. Zira İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'in ilk vezîri olarak gösterdiği Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî adındaki başka birisinin H. 436 (1044-1045) yılında Selçuklulara vezîr olduğunu kaydetmiştir.⁵⁶¹ Buna ilave olarak, Ebu'l-Feth Râzî hakkında oldukça detaylı bilgiler veren İkbâl de, bu vezîrin kısa bir zaman sonra Tuğrul Bey'in izniyle görevinden istifa ettiğine işaret etmiştir.⁵⁶²

Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî (Kûbânî=Kûmânî): Ali b. Abdullah, İbnü'l-Esîr'e göre Sultan Tuğrul b. Mikâil'in ilk vezîridir ve bu göreve H. 436 (1044-1045) yılında getirilmiştir.⁵⁶³ Ancak yukarıda yapmış olduğumuz tespitlerden anlaşılacağı üzere bu vezîrin Sultan Tuğrul'un ilk vezîri olduğunu kabul etmek oldukça zordur. İkbâl'in değerlendirmelerine göre bu vezîr Ravendî'deki Sâlâr Bujkân Ebu'l-Kasım

⁵⁵⁴İkbâl, *Vezâret*, 36-37, 40.

⁵⁵⁵Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 142-143; Köymen, *Kuruluş Devri*, 365; Agacanov, *Selçuklular*, 157; Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", 526; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83.

⁵⁵⁶Bâharzî, *Dumyatü'l-Kasr*, 680.

⁵⁵⁷Feramerz b. Alaü'd-Devle olarak geçer ve İsfehan hâkimidir. Bu sıralarda Büveyhilerin hâkimiyeti altında olup onlarla savaş halinde oldukları da anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 111).

⁵⁵⁸İkbâl, *Vezâret*, 37.

⁵⁵⁹Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 35.

⁵⁶⁰İkbâl, *Vezâret*, 37-38.

⁵⁶¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 115.

⁵⁶²İkbâl, *Vezâret*, 38.

⁵⁶³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 115.

Kevbânî (Kûbâni) ile aynı kişidir ve Sultan Tuğrul'un ilk vezîri değildir.⁵⁶⁴ Fakat bu görüşü de kabul etmek tam olarak mümkün değildir. Bu şahıs büyük ihtimalle, Sâlâr Bujkân ve Ebu'l-Feth Râzî'den sonra, Selçuklular'ın üçüncü vezîridir ve Sâlâr Bujkân'dan başka birisidir. İkbâl'in yukarıdaki yargıya varmış olması, Ravendî'nin kaydında Sâlâr Bujkân ile esasen bir diğer vezîr olan Ebu'l- Kasım el-Kevbânî (Kubâni) arasında kullanılması gereken bir virgölün kullanılmamış olmasından kaynaklanmıştır ki bu ufak bir değerlendirmeden sonra açıkça anlaşılacaktır. Şimdi Sultan Tuğrul'un vezîri olarak gösterilmiş olan Sâlâr Bujkân, Ebu'l-Feth Râzî ve Ali b. Abdullah gibi kişiler hakkında verilen bilgileri, maddeler halinde verip, birbirleriyle karşılaştırarak, bu yargıya nasıl vardığımızı açıkça görelim.

Veriler:

1. Sâlâr Bujkân, 1040 yılında Gazneliler ile Selçuklular arasında yapılmış olan Dandanakan Savaşı ardından vezîr tayin edilmiştir ve ilk vezîrdir.⁵⁶⁵
2. Ravendî, Sultan Tuğrul'un ilk vezîri olan Sâlâr Bujkân'ı, Sâlâr Bujkân'ı Ebu'l-Kasım el-Kevbânî olarak kaydetmiştir. O'nun ardından ikinci vezîr olarak Ebu Ahmed Dehistanî'yi, üçüncü vezîr olarak ise Amîdü'l-Mülk Kündürî'yi göstermiştir.⁵⁶⁶
3. Ravendî'nin eserinden oldukça istifâde eden Reşîdeddîn Fazlullah, Sultan Tuğrul'un birinci vezîri olarak Sâlâr Ebu'l-Kasım Büzcânî ve ikinci vezîri olarak da Ebu'l-Kasım Kûmânî diye kaydettiği kişileri göstermiştir. Ardından vezîr olarak kaydettiği kişiler Ahmed Dehistanî ve Amîdü'l-Mülk Kündürî'dir.⁵⁶⁷
4. Vezîr Sâlâr Bujkân hakkında bilgi veren bazı kaynaklar, bu vezîri İbnü'l-Esîr'in eserinde Sultan Tuğrul'un ilk vezîri olarak gösterilen Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî ile aynı kişi olarak göstermiştir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴İkbâl, *Vezâret*, 40.

⁵⁶⁵Zahîreddîn Nişâbüürî, *Selçûknâme*, 18; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 102; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, 428; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 94; Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 142-43; Agacanov, *Selçuklular*, 152.

⁵⁶⁶Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96.

⁵⁶⁷Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 109.

⁵⁶⁸Enverî, *Istîlahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 151; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 125; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83.

5. İkbâl, Ravendî'deki Sâlâr Bujkân-ı Ebu'l-Kasım el-Kevbâni ile İbnü'l-Esîr'deki Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî'nin aynı kişiler olması gerektiğini kaydetmiştir.⁵⁶⁹
6. Ebu'l-Feth Râzî, 1042-1043 yıllarında Sultan Tuğrul'a vezîrlük yapmış ve az sonra da görevinden ayrılmıştır.⁵⁷⁰
7. Ali b. Abdullah ismindeki vezîr, İbnü'l-Esîr'de Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî olarak kaydedilmiştir. Ali b. Abdullah İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre 1044-1045 yıllarında vezîr olmuş ve Sultan Tuğrul'un ilk vezîridir.⁵⁷¹

Sonuç:

- a. Sâlâr Bujkân, Sultan Tuğrul'un ilk vezîridir (madde: 1). Ravendî'de geçen vezire ait ismi (Sâlâr Bujkân-ı Ebu'l-Kasım el-Kevbâni: madde: 2), İkbâl'in vezîr hakkındaki değerlendirmesini (madde: 5) ve bazı kaynaklardaki bilgileri (madde: 4) göz önüne alırsak, Sâlâr Bujkân'ın İbnü'l-Esîr'in göstermiş olduğu Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî (madde: 7) ile aynı kişi olduğu sonucuna varabiliriz. Ancak bu değerlendirme sonucunda İbnü'l-Esîr'in Ali b. Abdullah'ın vezîr olduğu hususunda verdiği yılı (1044-1045, madde: 7) da sâlâr Bujkân'ın vezîrliğe geldiği yıl olarak kabul etmiş oluruz ki, bu da bizi Sâlâr Bujkân'ın 1040'lı yıllarda vezîr olduğunu belirten Zahîreddîn Nişâbü'rî, Ravendî, Reşîdeddîn Fazlullah, Hamdullah Müstevfi, Bowen, Köymen gibi birçok müellifin (madde: 1 ve bu maddeye verdiğimiz dipnota bkz.) hataya düştüğü yargısına götürür.
- b. Bizim görüşümüzü kabul edersek; aslında Sâlâr Bujkân ile Ebu'l-Kasım el-Kevbanî farklı kişilerdir ve Ravendî bu ikisi arasında olması gereken bir virgülden koymamıştır. Hatta bunu fark eden ve aslında Ravendî ile aynı vezîrleri sıralayan Reşîdeddîn Fazlullah, Ravendî'den küçük bir hatayla aldığı Ebu'l-Kasım Kûmanî (Ravendî'deki Kevbânî= Kûbânî)'yi Sâlâr Bujkân ile ayırmıştır ve bunları ayrı kişiler olarak kaydederek Ravendî'nin hatasını düzeltmiştir (madde 2 ve 3'ü karşılaştırınız).

⁵⁶⁹İkbâl, *Vezâret*, 40.

⁵⁷⁰Yukarıda vermiş olduğumuz Ebu'l-Feth Râzî başlığı altına bakınız.

⁵⁷¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 115-116.

- c. Ravendî'de ikinci vezîr olarak kaydedilmiş olması gereken Kevbânî, Reşîdeddîn Fazlullah'ın eserinde hâlihazırda ikinci vezîr olarak kaydedilmiş olan Kûmanî ve İbnü'l-Esîr'in verdiği Cüveynî aynı kişilerdir ve İbnü'l-Esîr'in işaret ettiği yıllarda (1044-1045) vezîr olmuştur. Bu kaynaklarda Sadece nisbelerde ufak hatalar yapılmıştır (madde 2, 3 ve 7'ye bkz). Bu görüş kabul edilirse, Dandanakan Savaşı'nın yılını 1040 olarak, yani doğru olarak vermiş olan⁵⁷² İbnü'l-Esîr'in burada verdiği tarihte de hata yapmadığı; ancak İbnü'l-Esîr'in kaydettiği Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî'nin Sâlâr Bujkân ile aynı kişi olduğunu ve dolayısıyla Sâlâr Bujkân'ın 1044-1045 yılında vezîr olmuş olduğunu kabul eden İkbâl'in hataya düştüğü görülecektir. Zira yukarıda vermiş olduğumuz bilgi de birçok kaynağın, hatta İbnü'l-Esîr'den daha önce yaşamış ve Selçuklular hizmetinde bulunmuş olan Ravendî'nin Sultan Tuğrul'un birinci vezîri olarak göstermiş olduğu Sâlâr Bujkân 1040'lı yıllarda vezîrdir (madde: 1).
- d. Verdiğimiz bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, hem Sâlâr Bujgân'ın 1040'lı yıllarda vezîr olduğunu kaydetmiş olan kaynaklar; hem de İbnü'l-Esîr, Cüveynî olarak kaydettiği (Ravendî ile Reşîdeddîn'deki Kevbânî/ Kûmanî) kişinin vezîr olduğu yıl hususunda haklıdır. Buna karşılık İkbâl, Ravendî'deki Kûbânî (Kevbânî) ile İbnü'l-Esîr'deki Cüveynî'nin aynı kişi olduğu konusunda doğru bir karar vermişken, Sâlâr Bujkân'ın da bunlarla aynı kişi olduğunu söylemekle hataya düşmüştür. İlave olarak İkbâl ile aynı yolu izleyip, hatta çoğu direk İkbâl'den alarak, Sâlâr Bujkân ile Cüveynî'yi aynı kişi gösteren kaynaklar da (madde 4) yanlışlardır.
- e. Netice olarak aslında Cüveynî= Kevbânî (Kûbânî) ile farklı kişi olan Sâlâr Bujkân'ın Sultan Tuğrul'un birinci vezîri (1040'lı yıllar, madde 1); Ebu'l-Feth Râzî'yi ikinci vezîri (1042-1043, madde: 6) ve Cüveynî ile aynı kişi olan Kevbânî'yi de Sâlâr Bujkân ile Ebu'l- Feth'den sonraki bir zamanda (1044-1045, madde: 7) vezîr olarak kabul etmek oldukça makûldür.

Hâce Mansur Zûzenî: Akîlî'nin verdiği bilgilere göre Tuğrul Bey sultan olduğunda Hâce Mansur Zûzenî adında birisi Selçuklular'a vezîr olmuştur. Zûzenî çok

⁵⁷²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 84.

akıllı, Allah'tan korkan, her sabah namaz kılan birisiydi. O, sabah namazlarından sonra Sultan Tuğrul'un huzuruna giderdi. Ancak bu kaynakta geçen bilgiler Zûzenî'nin tam olarak, yukarıda bahsini ettiğimiz ve Sultan Tuğrul'un birinci vezîri olarak göstermiş olduğumuz Ebu'l-Kasım Bujgânî'nin vezîr olduğu zamanlarda, vezîr olduğunu göstermektedir.⁵⁷³ İncelemiş olduğumuz diğer kaynaklarda, bu zamanda Bujgânî'nin vezîr olduğu açıkça kaydedilmiş olmasına rağmen, Zûzenî'nin vezîr olduğundan hiç bahsedilmemiştir. O halde bu zat vezîr olmamıştır; ancak vezîr olmamış olsa da diğer dîvânlarda görev aldığı yönünde bir tahmin yürütülebilir.⁵⁷⁴ Bununla birlikte böyle bir yargıyı destekleyen herhangi bir kesin kayda da tesadüf edilmemiştir.

Nizamü'l-Mülk Ebû Ahmed (Muhammed) Dehistanî: Sultan Tuğrul dönemi vezîrlerinden olduğunu Ravendî, Reşîdeddîn, İbnü'l-Esîr ve birçok bilim adamı kaydetmiştir.⁵⁷⁵ Ancak bu zat İbnü'l-Esîr'in eserinde Muhammed, Ravendî ve Reşîdeddîn Fazlullah'ın eserinde ise Ahmed olarak kaydedilmiştir. Bunların aynı kişi oldukları açıktır. Ancak ismin doğrusunun, Ahmed mi yoksa Muhammed mi olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Bununla birlikte Bowen ve İkbâl'in verdiği bilgilere göre, doğrusu Muhammed'dir ve tam künyesi, İbnü'l-Esîr'de olduğu gibi⁵⁷⁶ Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed Dehistanî'dir.⁵⁷⁷ Bu vezîrin ne zaman vezârete getirildiği ve ne zaman bu görevden ayrıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Reîsü'r-Rüesâ Ebû Abdullah el-Hüseyn (Hasan) b. Ali b. Mikâil: Ebu'l Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî'den sonra Sultan Tuğrul'a vezîr olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷⁸ Bu zat, *Dumyatü'l-Kasr*⁵⁷⁹ ve bazı araştırma eserlerde de Selçuklular'ın vezîri olarak gösterilmiş⁵⁸⁰ olsa da, Ravendî ile Reşîdeddîn'de böyle bir kayıt yer almamıştır.⁵⁸¹

⁵⁷³ Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 204.

⁵⁷⁴ İkbâl'in eseri genel olarak incelendiğinde görülecektir ki, hem Büyük Dîvân, hem de diğer dîvân reisleri için bazen *vezîr* unvanı kullanılmıştır. Buradaki vezîr unvanı, İkbâl'in her dîvân reisini *bakan* olarak değerlendirmesinden kaynaklanmıştır. Yani vezîr unvanı sadece Büyük Dîvân reisi için kullanılmamıştır (Bkz. İkbâl, *Vezâret*). Akîlî'nin de böyle bir yol izlemiş olduğu tahmin edilebilir. Eğer öyleyse Zûzenî de bir vezîr yani bir bakandır. Ancak hangi dîvânın bakanı olduğunu bilmiyoruz.

⁵⁷⁵ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 116; Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 146-147; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 125; İkbâl, *Vezâret*, 39-41; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 116. İbnü'l-Esîr, aynı sayfada, bu şahsın Nizamü'l-Mülk lakabını kullanan ilk vezîr olduğunu da kaydetmiştir.

⁵⁷⁷ Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 147; İkbâl, *Vezâret*, 41.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 116.

⁵⁷⁹ Bâharzî, *Dumyatü'l-Kasr*, 574.

⁵⁸⁰ Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 125; Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 145; İkbâl, *Vezâret*, 39-40; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 83.

Bununla birlikte Selçuklular döneminde, söz konusu bu vezîrin zamanında dîvân görevi elde etmiş olan Bahârzî'nin verdiği bilgi doğrultusunda, O'nun vezîr olduğunu kabul etmek kanaatimizce daha makuldür.

Anlaşıldığı kadarıyla, hem bu devlet adamı hem de onun babası Gazne sarayında memurluk yapmıştır. Hatta el-Hüseyn, bir zamanlar Sultan Mesud b. Mahmud Gaznevî döneminde dîvân toplantılarına katılacak kadar yüksek bir memuriyet elde etmiştir. Nesa savaşı sırasında, Gazne ordusunda levazımatçı olarak bulunan bu zat, bu savaş esnasında Selçuklular'a esir düşmüş ve sonradan Sultan Tuğrul tarafından vezîr tayin edilmiştir. O'nun vezîrliği sırasında, meşhur *Dumyat'ül-Kasr* adlı eserin müellifi Bahârzî de Selçuklu Dîvân-ı Resâil'inde memur olarak görev yapmıştır.⁵⁸² Sonradan vezâretten azledildiği anlaşılan bu vezîr, Amîdü'l-Mülk'ün vezâreti zamanında Sultan Tuğrul'un Dîvân-ı İnşâ ve Resâil'inde reislik (başkanlık) görevini üstlenmiştir.⁵⁸³

Bu devlet adamının da, Dehistanî hususunda olduğu gibi, ne zaman vezâret görevini üstlendiği veya ne zaman bu görevinden ayrıldığı tam olarak bilinmemektedir; ancak Bowen'ın verdiği bilgilere göre; 1052-1053 yıllarında halen daha vezîrlik görevinde idi.⁵⁸⁴ O halde bu durumda şöyle bir tahmin yapabiliriz: 1044-1045 yıllarında Sultan Tuğrul'a vezîr olan Cüveynî ile 1054-1055 yıllarında vezîr olmuş olan Amîdü'l-Mülk Kündürî arasında, Dehistanî ve Mikâil sırasıyla vezîrlik görevinde bulunmuşlardır. Mikâil de anlaşıldığı kadarıyla Amîdü'l-Mülk'ten hemen önce vezârette görev almıştır. Yani Sultan Tuğrul'un, Amîdü'l-Mülk vezîr tayin edilmeden önceki vezîridir.

Amîdü'l-Mülk Kündürî (*Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Kündürî*): Kündürî, birçok kaynakta Sultan Tuğrul'un vezîri olarak kaydedilmiştir.⁵⁸⁵ Ancak bununla birlikte hem bu devlet adamının Sultanın kaçınıcı vezîri olduğu hem de kaç yıl bu görevde kaldığı gibi konularda farklı bilgiler verilmiştir. Bundarî'nin⁵⁸⁶ ve

⁵⁸¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 109.

⁵⁸²Bâharzî, *Dumyatü'l-Kasr*, 574; Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 145.

⁵⁸³İkbal, *Vezâret*, 40.

⁵⁸⁴Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 145.

⁵⁸⁵Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 16; Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 7; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 206; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 263; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 430-431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 115-116; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, I, 32; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 148-149.

⁵⁸⁶Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 7.

Ahmed b. Lütfullah (Müneccimbaşı)'ın eserinde⁵⁸⁷ Tuğrul Bey'in ilk vezîri olarak gösterilen Amîdü'l-Mülk; İbnü'l-Esîr,⁵⁸⁸ Ravendî (Kevbânî ile Sâlâr Bujkân'ı ayrı kişiler sayarsak)⁵⁸⁹ ve Reşîdeddîn'in eserinde⁵⁹⁰ Sultan'ın dördüncü vezîri olarak kaydedilmiştir. Ancak Turul Bey'in en son vezîri olduğu konusunda herhangi bir şüphe gözükmemektedir.

1054-1055 yıllarında vezârete tayin edilmiş olan⁵⁹¹ Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, Tuğrul Bey'in hizmetine Dandanakan Savaşı (1040) sonrasında girdiği anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre bu savaşın ardından Nişabur'a gelen Sultan Tuğrul, Farsça ve Arapça'yı iyi bilen bir kâtibe ihtiyaç duymuş ve Nişabur'un önde gelen kişilerinden İmam el-Muvaffak el-Bestâmî'nin tavsiyesi üzerine Amîdü'l-Mülk'ü hizmetine alarak kâtip tayin etmiştir.⁵⁹² Anlaşıldığı kadarıyla, Farsça ile Arapça'yı iyi bilen bu zat, Türk ve Hint dillerine de hâkimdi.⁵⁹³

Kündür dihanlarından (büyük toprak sahiplerinden) birinin oğlu⁵⁹⁴ olan Kündürî akîl, fasih konuşan, faal, vakarlı ve fazıl birisi olarak gösterilmiştir.⁵⁹⁵ Ancak kaynaklarda geçen kayıtlara göre; Sultan nezdinde itibarı yüksek olan bu vezîr, ya Sultan Tuğrul veya Sultan Alp Arslan tarafından hadım ettirilmiş ya da kendi kendini hadım ettirmiştir.⁵⁹⁶

⁵⁸⁷ Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 32.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 116.

⁵⁸⁹ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 96.

⁵⁹⁰ Reşîdeddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarih*, 109.

⁵⁹¹ Bowen, "Selçuklu Vezîrleri", 148; İkbâl, *Vezâret*, 37; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 93.

⁵⁹² Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 29-30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 230; Özgüdenli, *Selçuklular*, 88.

⁵⁹³ Azzavî, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", 262; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 157; Özgüdenli, *Selçuklular*, 88 (Dipnot 119'a bkz.). İbni Hassul'un kaydetmiş olduğu bilgiye göre; Sultan Tuğrul ve Amîdü'l-Mülk için yazdığı risâlesini, o zamanda vezîr bulunan Amîdü'l-Mülk, Sultana tercüme ve izah etmiştir.

⁵⁹⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lugal), 16.

⁵⁹⁵ Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 230-231.

⁵⁹⁶ *Ahbâr*'da geçen bir kayda göre; Sultan Alp Arslan, Amîdü'l-Mülk'ü, kendisi için Harezmsâh'ın kızını istemeye elçi olarak göndermiştir. Ancak halk arasında yayılan ve daha sonra sultanın kulağına giden habere göre, Amîdü'l-Mülk söz konusu kızı kendisine istemiş ve nikâhlanmıştır. Bunun üzerine ise Sultan Alp Arslan, O'nun hadım edilmesini emretmiş ve böylece vezîr için verilen bu emir icra edilmiştir [Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lugal), 16]. Diğer bir rivayete göre ise, Sultan Tuğrul, O'nu, bir kadını istemek üzere kendi adına elçi göndermiştir. Fakat Amîdü'l-Mülk o kadını kendisi evlenmiş ve sultana isyan etmiştir. Bunun üzerine sultan onu hadım ettirmiş; ancak görevden uzaklaştırmamıştır. Başka bir rivayete göre ise, Sultan Tuğrul dönemindeki bu olayla ilgili söylentiye vezîre düşman olanlar çıkartmıştır. Vezîr de sultanın kendisini öldüreceğini düşünerek kendi kendini hadım ettirmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 231). Ancak bu vezîrin Sultan Alp Arslan döneminde değil de Sultan Tuğrul döneminde hadım olduğunu kabul etmek daha makûl görülmektedir. Zira Selçuklular'a

Bazı kaynaklarda 8⁵⁹⁷ bazılarında ise 10⁵⁹⁸ yıl vezîrlik yapmış olduğu kaydedilen Amîdü'l-Mülk'ün, Sultan Tuğrul öldükten (1063) sonra, Sultanın veliahdı Süleyman b. Çağrı (Davud) Bey adına Rey'de hutbe okuttuğu ve bu yeni Sultana vezîr olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu sıralarda oldukça güçlü bulunan Melik Alp Arslan b. Çağrı'nın tahtı elde edeceğini anlayan vezîr, payitaht Rey'deki hutbe'yi O'nun (Sultan Alp Arslan'ın) adına okutmuş ve Alp Arslan sultan olunca da bu yeni Sultan'a vezîrlik yapmaya başlamıştır.⁵⁹⁹

Amîd'ül-Mülk'ün Süleyman b. Çağrı'nın kısa sultanlığı döneminde (Eylül 1063-Ekim 1063) olduğu gibi, Sultan Alp Arslan döneminde (Ekim 1063-Kasım 1072)⁶⁰⁰ de pek fazla vezîrlik yapamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Alp Arslan'ın meliklik döneminden beri yanında bulunan Nizamü'l-Mülk'ün⁶⁰¹ Sultana tesiri sonucunda, Sultan, Amîdü'l-Mülk'ü H. 456 (1063-1064) yılında tevkif ettirmiştir.⁶⁰² Bir müddet hapis hayatı sürdüğü anlaşılan vezîr, 40 yaşının üzerinde iken,⁶⁰³ yine aynı yılın Zilhicce (Kasım-Aralık) ayında öldürülmüştür.⁶⁰⁴

dair en sağlam bilgilerin yer aldığı *Zubdetu'n-Nusra*'da da, mezkûr vezîrin Sultan Tuğrul döneminde hadım olduğu kaydedilmiştir [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 29].

⁵⁹⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 29.

⁵⁹⁸Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 206.

⁵⁹⁹Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z- Zamân*, 125-128; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 24-27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 228. *Zubdetu'n-Nusra* ve *Mir'atü'z-Zamân*'da geçen kayıta, Süleyman b. Çağrı'nın çok kısa olan sultanlığı döneminde, diğer Selçuklu şehzâdelerinden Kutalmış'ın isyanının da vezîrin Alp Arslan adına hutbe okutmasında rol oynadığı bildirilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu dönemde Kutalmış'ın isyanını da bastıramayacağını anlayan vezîr, hem daha güçlü olan Alp Arslan'dan destek alarak şehzâde Kutalmış'ın isyanını bastırmak hem de Alp Arslan nezdinde vezîrlik görevini devam ettirebilmek için Alp Arslan adına hutbe okutarak, O'nu sultan tanımıştır.

⁶⁰⁰Süleyman b. Çağrı, adına hutbe okutulmuş durumda tahtta aşağı yukarı bir ay kadar kalabilmiştir. 1063 Eylül ayında vefat eden Sultan Tuğrul'dan sonra adına hutbe okutulan bu şehzâde, tahtı 1063 Ekim'inde kardeşi Alp Arslan'a bırakmak zorunda kalmıştır (Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 60-61, 94, 97). Diğer kaynaklardan da çok kısa bir dönem için Süleyman b. Çağrı'nın sultan olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, 65, 100; Sümer, "Selçuklular (Kuruluş ve Büyük Selçuklular)", 371).

⁶⁰¹Bu zat Selçuklular'ın ünlü vezîri Nizamü'l-Mülk Ebû Ali b. Hasan b. İshak'tır. Sultan Alp Arslan dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanları ele alınırken hakkında tefarruatlı bilgi verilmiştir.

⁶⁰²"İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 41; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 28.

⁶⁰³Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z- Zamân*, 143-148; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 43.

⁶⁰⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 115-116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 230-231. Vezîr Amîdü'l-Mülk'ün öldürüldüğü yıl Ravendî'nin eserinde de H. 456 olarak verilmiştir; ancak burada hehangi bir ay ismi verilmemiştir. Zilhicce ayı, İbnü'l-Esîr'den işaret ettiğimiz yerde geçmektedir. *Ahbâr*'da ise bu kaynakların aksine, vezîrin ölümünün H. 459 yılında olduğu kaydedilmiştir [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 18]. *el-Muntazam*'da geçen kayıtlarda da, O'nun H. 457 (1065)'de öldürüldüğü belirtilmiştir ("İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 42).

Söz konusu vezîrin öldürülmesinde, O'ndan sonra vezîr olan Nizamü'l-Mülk'ün büyük rolü olduğu görülmektedir. Bu durumu, bazı kaynaklar açıkça bildirmektedir.⁶⁰⁵ Bununla birlikte, Amîdü'l-Mülk'ün emir üzerine kendisini öldürmeye gelen cellâda, Nizamü'l-Mülk ve Sultan Alp Arslan'a iletmesi için söylediği sözlerden de aynı durumu anlamak mümkündür. Kayıtlara göre vezîrin sözleri şöyledir:

“Sultan’a de ki: ‘Sizin bana yaptığımız ne kadar mübarek ve güzel bir hizmettir! Amcan (Sultan Tuğrul), üzerinde hüküm süreyim diye, bu cihanı bana vermişti; sen ise bana öteki dünyayı verdin ve şehitliğimi azık yaptın.’ O vezîre (Nizamü'l-Mülk’e) de söyle ki: ‘Vezîr öldürmekle dünyaya kötü bir bid’at, çirkin bir kaide getirdin. Ümid ederim ki, bu âdeti bizzat kendin ve çocukların üzerinde görürsün.’”⁶⁰⁶

Netice itibariyle, 20 yıl kadar Sultan Tuğrul'un hizmetinde bulunmuş olup,⁶⁰⁷ kendi çabalarıyla Selçuklu Devleti'ni muazzam bir hale getiren Amîdü'l-Mülk, kılıçla, boynu vurulmak suretiyle öldürülmüştür. Gövdesinden ayırt edilen başı (kafatası) bir bohça içinde Nizamü'l-Mülk'e gönderilmiştir. Kafatası kemikleri haricinde geriye kalan başı Nişabur'da, arta kalan bedeni ise husyeleri hariç olmak üzere Kündür'de gömülmüştür. Husyeleri de hadım edildiği sıralarda Harezm'de gömülmüştür.⁶⁰⁸

2.6.1.2. Sultan Süleyman b. Çağrı Dönemi (Eylül 1063-Ekim 1063)

Süleyman b. Çağrı döneminde Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin vezîr olduğu yukarıda kaydedilmiştir. Kaynaklarda bu vezîrden başka herhangi birinin, zaten kısa süren sultanlığı döneminde, Sultan Süleyman'a vezîr olduğu kaydedilmemiştir.

2.6.1.3. Sultan Alp Arslan b. Çağrı Dönemi (1063-1072)

Sultan Alp Arslan'ın sultanlık döneminde sadece iki vezîri olmuştur. Bunlardan ilki Amîdü'l-Mülk -ki yukarıda hakkında bilgi verilmiştir- ikincisi ise Nizamü'l-Mülk'tür. Burada son vezîr hakkında bilgi verilecektir.

⁶⁰⁵Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 149.

⁶⁰⁶Bu sözler biraz farklılık olmakla beraber hemen bütün kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 116; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 18; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 206-207; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 43-431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 231.

⁶⁰⁷Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 149.

⁶⁰⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 230-231.

Nizamü'l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak Tûsî: H. 408 yılı 21 Zülkade ayı (10 Nisan 1018)'nda doğmuş olan⁶⁰⁹ Nizamü'l-Mülk, Tus şehriden bir dihanın oğlu olup, künyesi de Hasan b. Ali b. İshak b. El-Abbas'dır. Hâce-i Buzurg lakabıyla da anılmış olan bu zat,⁶¹⁰ Sultan Alp Arslan b. Çağrı ve Sultan Melikşah b. Alp Arslan gibi iki büyük Selçuklu sultanına vezîrlik yapmış olduğu için "*tâcü'l- hazreteyn*" diye de meşhur olmuştur.⁶¹¹ Anlaşılan o ki; Nizamü'l-Mülk, çocuk yaşta iken annesinden koparılmış ve bir sütanne tarafından emzirilmiştir.⁶¹² Babası tarafından eğitimine çok önem verilen bu vezîr, 11 yaşındayken *Kur'an*'ı öğrenmiştir. İlerleyen yaşlarında Arapça'yı daha da iyi öğrenmiş ve kendi mezhebi olan Şafî fıkıhında da uzman olmuştur.⁶¹³

Nizamü'l-Mülk'ün, Selçuklu İmparatorluğu'ndaki ilk hizmetine, Sultan Tuğrul b. Mikâil'in kardeşi ve Horasan hâkimi olan Çağrı Bey nezdinde başladığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda O'nun Çağrı Bey nezdine gelmesiyle ilgili olarak farklı rivayetler anlatılmaktadır. Bir rivayete göre; Nizamü'l-Mülk, ilk başlarda, Çağrı Bey hizmetinde Belh emirliği veya amîdliği görevini üstlenmiş olan Ebû Ali b. Şadan'a kâtiplik yapmıştır. Ancak bu zat sürekli olarak Nizamü'l-Mülk'ün malını müsadere ettiği için, Nizamü'l-Mülk O'ndan ayrılmış ve Çağrı Bey'in yanına kaçmıştır. Bu kâtibin faziletli olduğunu anlayan Çağrı Bey ise, O'nu oğlu Melik Alp Arslan'ın emrine vermiştir. Diğer bir rivayette, O'nu, Alp Arslan'a tavsiye edip, kendi emrine almasını söyleyen Ebû Ali b. Şadan'ın bizzat kendisidir. Başka bir hikâyeye göre ise, Nizamü'l-Mülk, ilk önce, Çağrı Bey hizmetinde olmak üzere Belh'de emirlik yapan Emir Tâcir'e kâtiplik yapmış ve bu emir O'nun mallarını müsadere ettiği için Çağrı Bey yanına kaçmıştır.⁶¹⁴

⁶⁰⁹İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 360; Abdülkerim Özeydin, "Nizâmülmülk", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 194-196, 194. İbnü'l-Esîr işaret edilen sayfada, Nizamü'l-Mülk'ün sadece doğum yılını (H. 408= 1017-1018) vermiştir.

⁶¹⁰Nizamü'l-Mülk hakkında geniş bilgi için bakınız: İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 36-61; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 76-80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 360-364. Yukarıda geçen Hâce unvanı vezîr, Buzurg (Bozorg) sıfatı da Farsça'daki büyük anlamıyla kullanılmıştır. Kısacası, Hâce-i Buzurg, "büyük vezîr" anlamındadır.

⁶¹¹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 207.

⁶¹²İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 40.

⁶¹³Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 151; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285-286. Fıkıh konusunda vezîrin kendisini geliştirmiş olduğuna dair ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 362.

⁶¹⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 362; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285-286; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 151; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 40. Burada şunu belirtmeliyiz ki; İbnü'l-Adîm'in, işaret edilen kaynaklardan biraz daha farklı olarak, olay hakkında verdiği bir hikâyeye daha vardır. Bu hikâyede Belh emiri olarak Yahur adında birisi gösterilmiştir ve esasında Nizamü'l-Mülk'ün mallarını elinden alan emir değildir, aksine Nizamü'l-Mülk söz konusu emirin

Zubdetu'n-Nusra'da verilen bilgilerde de bizzat Nizamü'l-Mülk, kendisinin ilk başlarda Horasan isfehşaları (komutanı) Emir Beycır adında birisinin hizmetinde bulunduğunu söylemiştir.⁶¹⁵ Rivayetler farklı olsa da anlaşılın şudur ki, Nizamü'l-Mülk ilk önce kâtiplik yapmış, Çağrı Bey nezdine geldikten sonra da, meliklik döneminden itibaren Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girmiştir.

Alp Arslan'ın meliklik döneminde hizmetine aldığı Nizamü'l-Mülk, yukarıda bahsini ettiğimiz Amîdü'l-Mülk'ten sonra, O'nun sultanlık döneminin ikinci vezîri olmuştur. Sultan Alp Arslan'ın ölümü (1072) ardından, O'nun oğlu Sultan Melikşah'a da vezîr olan mezkûr zat, bu iki sultan döneminde olmak üzere, yaklaşık 30 yıl vezârette kalmıştır⁶¹⁶ ve H. 485 (Ekim veya Kasım 1092) yılında bir batınî tarafından öldürülmüştür.⁶¹⁷ O'nun öldürülmesiyle alakalı farklı rivayetler vardır. Bunlardan birisine göre –ki bu en çok kabul edilendir- Nizamü'l-Mülk, Sultan Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun ve Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'in vezîr aleyhindeki çalışmaları sonucu öldürülmüştür.⁶¹⁸ Zira Terken Hatun, veliahd olarak kendinden olan oğlu Mahmud b. Melikşah'ın; Nizamü'l-Mülk ise Berkyaruk b. Melikşah'ın veliahd tayin edilmesini istemiş ve vezîr ile hatun arasında düşmanlık başlamıştır.⁶¹⁹ Bunun üzerine Terken Hatun, kendi vezîrliğini de yapmış olan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim ve diğer sivil devlet erkânını da kendi safına dâhil etmiş ve bunların hepsi vezîr aleyhinde çalışmaya başlamıştır. Bunlar, Sultan Melikşah'a Nizamü'l-Mülk'ün devlet mallarını ve

mallarını müsadere etmiştir. Bundan dolayı da bu emir Nizamü'l-Mülk'ü öldürtmek istemiş ve Nizamü'l-Mülk bu yüzden Çağrı Bey nezdine kaçmıştır.

⁶¹⁵Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 57.

⁶¹⁶“İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)”, 76; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 45; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 360; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 138; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 207. Bu kaynaklardan vezîrin, sadece *Ahbâr*'da 27 yıl, *el-Muntazam*'da 29 yıl ve *Camiü't-Tevarih* 'te 34 yıl vezârette kaldığı kaydedilir. Diğerlerinde ise 30 yıl olarak gösterilmiştir.

⁶¹⁷İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, 42-43; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 32; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 360; “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylî Tarih-i Dîmaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler”, 16-17. Bu kaynakların hepsinde vezîrin ölüm yılı olarak H. 485 geçmektedir. Vezîrin ölüm ayı olarak Ekim ayını veren İbnü'l-Esîr, Kasım ayını veren ise İbnü'l-Kalânîsî'dir. *Târih-i Ravzatü's-Safâ*'da geçen bir bilgide de vezîri öldüren batınınin ismi Ebû Tahir Avânî olarak geçer (Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 299).

⁶¹⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62-63; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 45-46; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, 57; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 438; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 284.

⁶¹⁹Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 165-166; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 283-284. Sultan Melikşah'ın 9 oğlu olduğu kaydedilmiştir. Bunlardan Mahmud Terken/Türkân Hatun'dan doğmuştur. Berkyaruk'un ise Çağrı Bey b. Mikâil'in kızı Zübeyde Hatun'dan doğduğu kaydedilmektedir (Geniş bilgi için bkz. Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 137-138). Türkân Hatun kendinden olan çocuğun, yani Mahmud'un veliahd olmasını, vezîr ise Berkyaruk'un veliahd olmasını istemiştir.

topraklarını, kendi başına oğulları ve akrabaları arasında paylaştığı şeklinde beyanlarda bulunmuşlardır. Bunu işiten Sultan Melikşah, vezîrine bir haber göndermiş ve şöyle demiştir: “*Sen benim devletimi istilâ ettin, memleketimi oğulların, damatların ve kulların arasında öyle taksim ettin ki, sanki devlette benim şerikimsin! İstermisin önünden vezîrlik hokkasının kaldırılmasını emredeyim ve halkı senin tahakkümünden kurtarayım!*” Ancak çok nüfuzlu olduğu anlaşılan Nizamü’l-Mülk’ün de buna oldukça cesaretli bir cevap verdiği görülür, kayıtlara göre, O da Sultana şöyle bir cevap vermiştir: “*Sultan, benim mülkte şerik ve devlette ona ortak olduğumu bugün mü biliyor! Benim hokkamla O’nun tacı birbirine bağlıdır. Ne zaman hokkayı kaldırır, tac da kalkar ve ne zaman hokkayı selbederse tac da selbolunur!*”⁶²⁰ Görülüyor ki; ortam iyice gergin bir hal almıştır. Vezîrin böyle bir cevap verdiği işiten Terken Hatun, boş durmamış, O’nun bu cevabını olabildiğince vezîr aleyhinde kullanarak, Sultanı vezîre karşı kışkırtmaya devam etmiştir. Ancak başlangıçta Sultanın vezîri azletmesini veya azledip öldürtmesini amaçlayan Terken Hatun ve taraftarlarının bu amaçlarına ulaşamadıkları anlaşılmaktadır ki; hatunun en büyük taraftarı olup Sultanın vezîrliğini de almayı amaçlayan Tacü’l-Mülk Ebu’l-Ganaim, bir batınî kiralayarak Nizamü’l-Mülk’ü öldürtmüştür. Vezîri Tacü’l-Mülk’ün öldürttüğü açıktır ki, Nizamü’l-Mülk’ün ardından vezîr tayin edildiği anlaşılan bu zat, Sultan Melikşah’ın ölümünden kısa bir zaman sonra, Onu Nizamü’l-Mülk’ün ölümünden sorumlu tutan gulamlar tarafından öldürülmüştür.⁶²¹

Vezîr’in öldürülmesinde Türkan Hatun ve Tacü’l-Mülk’ün rollerinin büyük olduğu; ancak buna rağmen vezîr ve adamları tarafından, vezîrin öldürülmesinde Sultan Melikşah’ın da sorumlu görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Munkizî müelliflerinden aktarılan bir kayda göre; henüz yaralı haldeyken Sultan tarafından ziyaret edilen Nizamü’l-Mülk, Sultan’a karşı: “*Ey âlemin sultanı! Babanın ve senin devlet işlerini yürütmekten dolayı yaşlandım. Beni vezîrlikten uzaklaştırsaydın da bana bu suikastın*

⁶²⁰Bundarı, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 63. Sultan Melikşah ve mezkûr vezîre ait olan yukarıdaki sözler. Hemen her kaynakta yer almıştır. Ancak bununla birlikte, biraz farklıdır. Bazen bu sözlere Sultan’ın : “... *istermisin ki vezîrlik sarığını/ külahını almalarını emredeyim...*” şeklinde ifadeler kullandığına dair kayıtlar vardır. Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47-48; Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 131; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü’t-Tevarih*, 134; İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb fi Târih-i Haleb*, 55; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VIII, 360-361; Akîlî, *Âsarü’l-Vüzerâ*, 209-210; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 438; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü’s-Safâ*, IV, 283-284.

⁶²¹Az sonra vezîr Tacü’l-Mülk ele alındığında bu hususta tefarruatlı bilgi verilecektir. Şimdilik bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VIII, 367-369.

yapılmasını emretmeseydin." Şeklinde bir söz sarfetmiştir. Koynunda taşıdığı *Kur'an-ı Kerim*'i çıkartıp, böyle bir emri asla vermediği ve bundan asla haberdar olmadığı hususunda ant içen Sultan ise vezîre: "*Ben, böyle bir teşebbüse nasıl razı olur, (böyle bir şeyi nasıl) reva görürüm? Oysaki sen, benim devletimin bereketisin ve babam yerindedin."* diye cevap verir.⁶²² Bu durum gösteriyor ki vezîr, açıkça, öldürülmesi emrinin Sultan tarafından verildiğini düşünmüştür. Nizamü'l-Mülk'ün adamlarının da Sultanı söz konusu suikastten sorumlu tuttukları düşünülebilir, çünkü kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla vezîrin ölümünden yaklaşık bir ay sonra Sultan da vefat etmiştir.⁶²³ Aslında bazı kaynaklarda Sultanın av etinden zehirlenerek öldüğü kaydedilmiş⁶²⁴ olsa da, Sultan Melikşah'ın böyle bir kısa zaman dilimi içerisinde vefat etmesi ve Onun yediği söz konusu av etinden başka hiç kimsenin yememiş ve zehirlenmemiş olduğunu kabul etmek oldukça zordur. Kanatimizce bu olayda vezîrin adamlarının parmağı vardır.

Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi hususundaki bir diğer rivayete göre de, bu olayda Hassan Sabbah'ın parmağı vardır. Buna göre vezîri öldüren söz konusu batınî Hassan Sabbah tarafından gönderilmiştir.⁶²⁵ Aslında *Târîh-i Güzîde*'de geçen bir olay da böyle bir ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu olaya göre; Sultan Alp Arslan, vezîr Nizamü'l-Mülk'ten memleket harçlarının kaydını tutup getirmesini istemiştir. Ancak O, bu işin 2 yıl kadar bir zaman alacağını söylemiştir. Bu süreyi verilen görev için çok uzun gören Sultan, bu işi 40 günde yapabileceğini bildiren Hassan Sabbah'a vermiş, ayrıca Hassan'ın bu işi yapmasında Ona yardımcı olmak üzere kâtipler de tayin etmiştir. Hassan Sabbah, söz konusu harçların kaydını 40 gün içerisinde çıkartmıştır; ancak harçların tutulduğu deftere sayfa numarası ve dibaçe kısmı eklememiştir. Kendisinden başka birisine verilen bu iş dolayısıyla rencide olduğu anlaşılan Nizamü'l-Mülk ise, devatdârı (yardımcısı) sayesinde söz konusu defteri ele geçirmiş, dibaçesi ve sayfa numarası bulunmadığı için sayfaların karışması neticesinde hesapların da karışacağını anlayarak, bu defteri hile ile yere atmıştır. Daha sonra, yere düşen ve sayfaları karışan defter tekrar vezîr tarafından yerine gönderilmiştir. Sultan Alp Arslan nezdinde, bu defterdeki hesapları açıklamaya gelen Hassan Sabbah, defterin sayfalarının karıştığını

⁶²²Ali Sevim, "Munkizi Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", *TAD*, XVI/27, Ankara 1992, 5-11, 7.

⁶²³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 360-361; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 135; Bu kaynaklarda sırasıyla Sultanın vezîrden 33, 35 ve son ikisinde 18 gün sonra vefat ettiği kayıtlıdır.

⁶²⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 364.

⁶²⁵Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 284.

fark etmiş; ancak o sırada Sultanın hesaplar konusunda sorduğu sorulara cevap verememiştir. Böylece sultan katında onuru kırılan bu zat huzurdan ayrılmıştır. Onun huzurdan ayrılmasından az önce ise, Nizamü'l-Mülk, “*Âlimlerin iki yılda yapabileceği bir işi, çocukların (cahillerin) bir günde yapabileceği*” şeklinde bir söz sarfetmiştir.⁶²⁶ Böylesine bir olay, bizlere, vezîr ile Hassan Sabbah arasında büyük bir tatsızlığın yaşandığını ve kini dolayısıyla Hassan Sabbah’ın vezîrin öldürülmesinde eli olabileceği, en azından Tacü'l-Mülk’e vezîrin öldürülmesinde yardım ettiği hususundaki bir ihtimalin olabileceğini göstermektedir. Ancak diğer birçok kaynakta böyle bir olaydan bahsedilmemiştir ve doğrudan Terken Hatun ile Tacü'l-Mülk’ün çalışmaları sonucunda vezîrin öldürülmüş olduğu ima edilmiştir. Avfi, ölüm sebebi ne olursa olsun birçok kaynağın da hakkında oldukça övgülerle bahsettiği Nizamü'l-Mülk’ün, çok fazıl birisi olduğunu ve Sultan alp Arslan ile Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemlerinde Selçuklu İmparatorluğu’nu sağlamlaştırdığını kaydetmiştir.⁶²⁷

2.6.1.4. Sultan Melikşah b. Alp Arslan Dönemi (1072-1092)

Sultan Melikşah’ın sultanlık döneminde iki vezîri olmuştur. Bunlardan birincisi yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz Nizamü'l-Mülk’tür. İkincisi ise, Nizamü'l-Mülk’ün öldürülmesinde büyük rolü olan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim’dir. Burada bu ikinci vezîr hakkında bilgi verilecektir.

Tâcü'l-Mülk Cemaleddîn Ebu'l-Ganâim Merzeban b. Hüsrev: Bu zat, Şiraz’ın köklü ailelerinden birisine mensup olup kendisine “vezîrzâde” demişlerdir.⁶²⁸ H. 438 yılında doğduğu ve debirlik (kâtiplik) mesleğini çok iyi bildiği kaydedilen⁶²⁹ Tâcü'l-Mülk’ün; Selçuklular nezdindeki ilk hizmetine Fars emiri Savtegin’in emri altında başladığı anlaşılmaktadır. Selçuklular’ın güçlü emirlerinden olan Savtegin, daha sonra bu şahsı Sultan Melikşah’a tavsiye etmiş ve Sultan da O’nu kendi oğullarına vezîr tayin etmiştir.⁶³⁰ Sultan’ın zevcesi Terken Hatun’a da vezîrlik yapmış olan Tâcü'l-Mülk,

⁶²⁶Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 431-432. Hassan Sabbah ve Nizamü'l-Mülk arasında yaşanmış olan bazı olaylar için ayrıca bkz. Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 168-178.

⁶²⁷Avfi, *Lübab el-Bâb*, 64-65.

⁶²⁸Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 216.

⁶²⁹İkbal, *Vezâret*, 93.

⁶³⁰Bundârî, *Zubdetun-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 70.

ayrıca Sultan katında derecesini arttırarak Sultan'ın elbiselerinden sorumlu memur (kethüda-yı câmeihâne-i sultan) olmuş, hatta hazinedârlık görevini de üstlenmiştir.⁶³¹

Nizamü'l-Mülk'ün vezâret döneminin sonlarında tuğrâi olarak Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliğini de üstlenen⁶³² Tâcü'l-Mülk'ü; Ravendî ve Reşideddîn Fazlullah, Sultan Melikşah dönemi vezîrleri listesinde göstermemiştir.⁶³³ Ancak her iki müellifin verdiği bilgilerden de, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünün ardından O'nun vezârete tayin edildiği ve bütün işleri eline aldığı anlaşılmaktadır. Zira bu eserlerin müellifleri, Sultan Melikşah'ın son dönemlerinde, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünün ardından yapılan dîvân üyeleri değişimi sırasında Tâcü'l-Mülk'ün Nizamü'l-Mülk yerine geçtiğini açık bir şekilde kaydetmişlerdir.⁶³⁴ Ayrıca Hândmîr, Akîlî, Hamdullah Müstevfî gibi müellifler de bu zatın Nizamü'l-Mülk'ten sonra vezîr olduğunu kabul etmişlerdir.⁶³⁵ Buna karşılık, muhtemelen, bu konuda Ravendî'deki vezîr ve devlet adamları listesini dikkate alan İkbâl ve diğer kaynaklarla birlikte İkbâl'in eserini kaynak olarak kullanan bazı bilim adamları Tâcü'l-Mülk'ü Sultan Melikşah dönemi vezîrlерinden göstermemişlerdir.⁶³⁶

Sultan Melikşah'ın ardından adına hutbe okutulan ve tahta çıkan oğlu Mahmud'a da vezîrlük yaptığı anlaşılan⁶³⁷ Tâcü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünde büyük rol üstlenmiş olması ve kendisinin bir batınî olduğuna inanılması nedeniyle Nizamü'l-Mülk'ün gulamları tarafından öldürülmüştür.⁶³⁸ Mahmud b Melikşah ile Berkyaruk b. Melikşah arasındaki taht mücadelesinde Mahmud yanında yer alan bu zatın, aslında Berkyaruk tarafına esir düştüğü ve O'na 200. 000 altın vererek hayatını kurtarmak istediği anlaşılmaktadır. Ancak O'nun bu teklifini kabul etmeye meyilli olan Berkyaruk'u da dinlemeyen gulamlar, bu vezîri parçalara ayırmak suretiyle, feci bir şekilde öldürmüşlerdir (H. 486 Muharrem=1093 Şubat).⁶³⁹

⁶³¹Ravendî, *Râhatü's-Sudür*, (Trk. Terc. Ateş), I, 130; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 61; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 45-46; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 133.

⁶³²Bundârî, *Zubdetun-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 71.

⁶³³Ravendî, *Râhatü's-Sudür*, (Frs. Nşr. İkbâl), 125; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 138.

⁶³⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudür*, (Frs. Nşr. İkbâl), 135; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 136.

⁶³⁵Hândmîr, *Düstür'ul-Vüzerâ*, 168; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 210, 216; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 438; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 284-285.

⁶³⁶İkbâl, *Vezâret*, 58, 93-96; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

⁶³⁷Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 70.

⁶³⁸İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 62.

⁶³⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 367-369.

2.6.1.5. Sultan Mahmud b. Melikşah Dönemi (1092-1093/1094⁶⁴⁰)

Sultan Melikşah'tan sonra, annesi Terken Hatun ve vezîr Tâcü'l-Mülk'ün çabalarıyla tahta çıkartılıp adına hutbe okutulan Şehzâde Mahmud, tahtta çok az kalmış ve yerine Şehzâde Berkyaruk sultan olmuştur.⁶⁴¹ Kısa süren sultanlığı döneminde ise şehzâde Mahmud'a sadece bir kişi vezîr olmuştur. Bu zat Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'dir ki hakkında yukarıda bilgi verilmiştir.

2.6.1.6. Sultan Berkyaruk b. Melikşah Dönemi (1093/ 1094-1104)

Bazı kaynaklar Sultan Berkyaruk'un saltanat dönemi için toplamda altı vezîr göstermiş⁶⁴² olsa da, ana kaynakların tetkik edilmesi sonucu bu dönemde beş kişinin vezâreti elde ettiği anlaşılmıştır. Bu vezîrler aşağıdaki gibidir.

Ebû Abdullah İzzü'l-Mülk Hüseyin b. Nizamü'l-Mülk: İzzü'l-Mülk birçok kaynakta Sultan Berkyaruk'un saltanat dönemindeki ilk vezîri olarak gösterilmektedir. Sultan Berkyaruk, kardeşi Mahmud b. Melikşah ve O'nun annesi Terken Hatun ile taraftarlarına karşı başarı sağlayıp tek başına sultan olunca Nizamü'l-Mülk'ün bu oğlunu vezârete tayin etmiştir (H. 486= 1093).⁶⁴³ Bu zat, vezâret görevine tayin edilmeden önce Harezm bölgesinde Selçuklu devletine bağlı olarak hizmet vermiştir.⁶⁴⁴ Kaynaklarda geçtiğine göre; içkiye müptela, tedbir bilmez, tembel, iktidardan uzak bir kişiydi.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰Mahmud b. Melikşah'ın adına, Sultan Melikşah'dan sonra hutbe okunduğunu kaynaklar açık bir şekilde kaydetmişlerdir. Ancak O'nun sultanlık döneminin, bazı araştırma eserlerde 1093'te bazılarında ise 1094'de bittiği ve bu tarihlerden sonra şehzade Berkyaruk'un sultan olduğu kaydedilmiştir (Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, 73-74; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 174). Bazı bilim adamları ise, Berkyaruk'un saltanat dönemini, Sultan Melikşah'ın ölümü (1092), yani aynı zamanda Mahmud'un adına hutbe okunduğu zamandan itibaren başlatmışlardır (Sümer, "Selçuklular (Kuruluş ve Büyük Selçuklular)", 371). Kısacası bu konuda tam bir fikir birliği yoktur. Yukarıda Sultan Mahmud'un sultanlık döneminin bitişini "1093/1094" şeklinde vermiş olmamızın sebebi budur. Bu durum, söz konusu sebeplerden dolayı, Berkyaruk'un saltanata başlama zamanı için de tekrarlanmıştır.

⁶⁴¹Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 83-84; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 139 vd.; Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, 73-74 vd.; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 173 vd.

⁶⁴²İkbal, *Vezâret*, 105; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 83-84.

⁶⁴³Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85-86; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII,371; İkbal, *Vezâret*, 106; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

⁶⁴⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 371.

⁶⁴⁵Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*,216; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 178; Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85-86.

Cami'üt-Tevarih'te 'İzzü'l-Mülk el-Hasan b. Nizamü'l-Mülk olarak geçen bu zatın,⁶⁴⁶ Sultan Berkyaruk'a en fazla bir yıl vezîrlük yaptığı anlaşılmaktadır. Zira O'ndan sonra, H. 487 (1093- 1094) yılında kardeşi Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk vezârete tayin edilmiştir.⁶⁴⁷ İzzü'l-Mülk Musul'da H. 487 (1094) yılında vefat etmiştir.⁶⁴⁸

Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr Ubeydullah b. Nizamü'l-Mülk: Müeyyedü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün Selçuklular nezdinde vezîrlük yapan bir diğer oğludur. Birçok kaynakta kardeşi İzzü'l-Mülk Hüseyin'den sonra, Sultan Berkyaruk döneminin ikinci vezîri olarak gösterilmiştir (H. 487=1094).⁶⁴⁹ Nazım ve nesirde oldukça kifayetli olduğu kaydedilen⁶⁵⁰ bu vezîr, daha önce, Sultan Melikşah'ın *Dîvân-ı İnşa ve Tuğrâ*'sında da reis olarak bulunmuştur.⁶⁵¹

Sultan Berkyaruk'u annesi Zübeyde Hatun'a karşı kışkırmaya çalışan bu vezîr için, Zübeyde Hatun'un bu durumdan haberdar olması hiç de iyi olmamıştır. Dönemin en güçlü simalarından olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk ve kardeşiyle (Müeyyedü'l-Mülk ile) arası iyi olmayan⁶⁵² Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü de safına dâhil eden Zübeyde Hatun, mezkûr vezîrin azline ve hapsedilmesine sebep olmuştur.⁶⁵³ Diğer taraftan bu vezîrin bu duruma düşmesi de hem Zübeyde Hatun hem de genel olarak Selçuklu İmparatorluğu için hiç de iyi sonuçlar getirmemiştir. Kısa bir zaman sonra hapisten kurtulduğu anlaşılan bu vezîr, önce Selçuklu emirlerinden Emir Üner (Öner) yanına gitmiş ve bu emiri Sultan Berkyaruk'a karşı isyana teşvik etmiştir. Ancak bu emirle birlikte giriştiği isyanda herhangi bir başarı sağlayamayan Müeyyedü'l-Mülk, daha sonra o sırada Gence'de bulunan, Sultan'ın baba bir kardeşi Şehzâde Muhammed Tapar⁶⁵⁴ yanına gitmiş ve O'nu Sultan'a karşı isyana teşvik etmiştir.⁶⁵⁵ Böylece de

⁶⁴⁶Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 155.

⁶⁴⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85-86.

⁶⁴⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 371; İkbâl, *Vezâret*, 106-107.

⁶⁴⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 382; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 135; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 178; Akilî, *Asaru'l-Vüzerâ*, 217.

⁶⁵⁰Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 86.

⁶⁵¹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61; İkbâl, *Vezâret*, 58.

⁶⁵²Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, 12.

⁶⁵³Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 53 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 395.

⁶⁵⁴Muhammed Tapar ile Berkyaruk, Sultan Melikşah b. Alp Arslan'ın oğullarıdır. Ancak anaları farklıdır (bkz. Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 137).

Selçuklu İmparatorluğu'nda uzun bir süre devam eden ve imparatorluğu oldukça yıpratın büyük taht kavgalarının meydana gelmesine neden olmuştur.⁶⁵⁶

Şehzâde Muhammed Tapar ile birlikte Sultan Berkyaruk'a karşı isyan eden ve ilk mücadelesinde başarı sağlayan mezkûr vezîr, üzerine gelen orduyu haber aldığıında Rey şehrini terk eden Berkyaruk'un geride bıraktığı annesi Zübeyde Hatun'u da ele geçirip boğdurtmak suretiyle öldürmüştür.⁶⁵⁷ Ayrıca bu başarıları sonucunda, söz konusu mücdelenen sonra kendisini Sultan ilan eden Muhammed Tapar'a da vezîr olmuştur.⁶⁵⁸ Ancak bu vezâret dönemi de oldukça kısa sürmüştür. Zira Sultan Muhammed ile birlikte, Sultan Berkyaruk'a karşı giriştiği ikinci bir mücadelede başarı sağlayamamış ve esir düşmüştür. Esareti sırasında Sultan Berkyaruk'a 100. 000 dinar verip vezîrlik elde eden bu vezîr, bir taştâr (ibrikçi)'in birtakım sözleri sonucu,⁶⁵⁹ annesini öldürmüş olduğundan dolayı zaten kendisine kızgın olan Sultan Berkyaruk tarafından boynu vurulmak suretiyle öldürülmüştür (H. 494= 1101).⁶⁶⁰ Avfi, bu zatın çok neşeli bir karektere sahip olup çok da iyi şiir söylediğini kaydetmiştir.⁶⁶¹

⁶⁵⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 141-142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 417-418; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 178-179; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 217-218; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, 441-442; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 301-303; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 79.

⁶⁵⁶Sultan Berkyaruk ve kardeşi Muhammed Tapar dönemindeki taht kavgaları hususunda geniş bilgi için bkz. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 12 vd.; Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, 79 vd.; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 200 vd.

⁶⁵⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 421; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 88; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 80. Bazı kaynaklarda, Zübeyde Hatun'un Muhammed Tapar tarafından öldürüldüğü kaydedilmiş [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 53] olsa da bu durum pek de makûl gözükmemektedir. Bu konu üzerinde, konumuzun çerçevesini aşmamak adına şimdilik durmayacağız.

⁶⁵⁸Birçok kaynakta Müeyyedü'l-Mülk'ün Muhammed Tapar'a vezîr olduğu kaydedilmiş [Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 143-144, 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 421; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 218; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 97.] olmasına rağmen, Reşideddîn O'nu Sultan Muhammed'in vezîri olarak göstermemiştir (Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 166-167).

⁶⁵⁹Söz konusu taştâr, Sultan'ın uyuduğunu zannedip, bir şahısla sohpet ederken şöyle söylemiştir: "*Âl-i Selçuk ne hamiyetsiz bir kavimdir. Bir adam (vezîr kastediliyor) Sultan'a bu kadar çok güçlük çıkardı. Bir defasında babasının bir bendesini (Emir Üner kastedilmiş) padişahlık talebiyle isyan ettirmeye çalıştı. O da âlet-i saltanat'tan serâperde ve çetr düzenledi/ hazırladı. Yine (başka bir zaman) Gence'ye gitti ve kardeşini kıskırtıp birkaç boş sözle O'nu değiştirdi. Şimdi de O'na vezâret verip itimad ediyor. Mal tamamına esir olup O'nun doğru olmayan sözlerini kabul edip gururlandırıyor.*" Bu sözleri duyan Sultan Berkyaruk, elinde bir kılıçla çadırından dışarı çıkmış ve vezîrin başını gövdesinden ayırmıştır. Sonrasında ise taştâra dönüp: "*Selçuklular'ın hamiyeti işte böyledir.*" demiştir (Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 153). Kısacası taştârın sözleri de vezîrin öldürülmesinde oldukça etkili olmuştur.

⁶⁶⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 143-145; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 152-153; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 303-304. Verilen yıl için bakınız: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 434.

⁶⁶¹Avfi, *Lübab el-Bâb*, 65-66.

Fahrü'l-Mülk Hasan b. Nizamü'l-Mülk: Sultan Berkyaruk döneminin üçüncü vezîridir.⁶⁶² Kardeşi Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü, Zübeyde Hatun ve Müstevfî Mecdü'l-Mülk ile ittifak edip, azl ve hapsettirdikten sonra kendisi vezîr olmuştur (H. 488=1095).⁶⁶³ Bazı kaynaklarda Ebu'l-Feth Muzaffer lakabıyla da geçen⁶⁶⁴ bu vezîrin, çok tedbirli, bilgili ve kendini iyi yetiştirmiş birisi olduğu kaydedilmiştir.⁶⁶⁵ Sultan Berkyaruk'a vezîr olmadan önce de devlet işlerinde bulunduğu anlaşılan bu zat, Tacü'd-Devle Tutuş b. Melikşah'a vezîrlik, Sultan Melikşah döneminde de Dîvân-ı İnşa ve Tuğrâ'da kâtiplik yapmıştır.⁶⁶⁶

Nizamü'l-Mülk'ün en büyük oğlu olduğu kaydedilen Fahrü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk'un vezîrliğinden azledildikten (Ocak 1100)⁶⁶⁷ sonra Horasan ve Harezm'de hâkim bulunan Melik Sencer b. Melikşah'ın yanına gitmiş ve O'na vezîr olmuştur. Burada uzun bir süre (10 yıl kadar) Melik Sencer'in işlerini idare ettiği anlaşılan bu vezîr, neticede H. 500 (1106) yılında, bir batınî tarafından öldürülmüştür.⁶⁶⁸ Rivayete göre söz konusu batınî, acı acı feryat ederken vezîr O'na acımış ve yanına çağırmıştır. Kendisine neden feryad ettiği sorulan batınî, vezîre bir pusula uzatmış ve o sırada pusulayı tetkik eden vezîri hançerle öldürmüştür. Sultan Sencer'in huzuruna götürülen bu batınînin, kendisinin Sultan'ın adamları tarafından kiralandığını söylediği de kaydedilir.⁶⁶⁹

Üstad Âzzü'l-Mülk Abdü'l-Celil b. Ali ed- Dehistanî (İzzü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin): Dehistanî, Sultan Berkyaruk'un saltanat dönemindeki dördüncü vezîri olmuştur.⁶⁷⁰ İbnü'l-Esîr'de geçen bir kayda göre; Sultan Berkyaruk, önce kendisine para karşılığında vezîr olmasını kabul ettiği Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü öldürmüş ve sonrasında Dehistanî'yi, H. 494 Safer ayı (Aralık-Ocak 1100- 1101)'nda, O'nun yerine vezîr tayin etmiştir. Ancak aynı müellif bir yerde de bu şahsın, H. 493

⁶⁶²Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 155; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 178-179; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 301.

⁶⁶³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 395, 403; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 441.

⁶⁶⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87.

⁶⁶⁵Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 218.

⁶⁶⁶İkbal, *Vezâret*, 202 vd.

⁶⁶⁷Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, 82.

⁶⁶⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 240. İbnü'l-Esîr'de bu vezîrin ölüm tarihi olarak 10 Muharrem 500 (11 Eylül 1106) olarak verilmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 516).

⁶⁶⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 516.

⁶⁷⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I,135; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 155; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

Recep ayı (Mayıs 1100)'nda, kardeşi Muhammed Tapar ile savaştığı sırada Berkyaruk'un yanında vezîr olarak bulunduğunu kaydetmiştir.⁶⁷¹ Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Dehistanî, Müeyyedü'l-Mülk'ün para karşılığında Sultan'ın vezâretini almadan önce de vezîrdir.

Üstad Dehistanî'nin, iktidar ve liyakat gösterdiği bir günü olmadığı gibi, methe değer farklı bir özelliği de olmamıştır. Ahalinin malını ikta' yoluyla dağıtan ve halka zulmeden bu vezîr, Sultan Berkyaruk ile birlikte İsfehan kuşatmasına katılmış ve orada bir batınî tarafından öldürülmüştür (H. 495 Safer=1101 Ekim).⁶⁷²

İkbal ve O'nun eserini kaynak göstermiş olan Taneri, Dehistanî'den önce, Sultan Berkyaruk'un dördüncü vezîri olarak Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kumî'yi göstermiştir.⁶⁷³ Ancak bunu kabul etmek oldukça zordur. İkbal, Sultan Berkyaruk'un Melik Arslan Argun üzerine gittiği bir sırada (1096-1097) Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü vezâretten azlettiği ve yerine Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kumî'yi tayin ettiğini kaydetmiştir.⁶⁷⁴ Bununla beraber Sultan Berkyaruk dönemindeki söz konusu olay (Sultan'ın Arslan Argun üzerine gidişini) hakkında bilgi veren temel kaynaklarda, Mecdü'l-Mülk'ün vezîr olduğuna ve Fahrü'l-Mülk'ün azledildiğine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁶⁷⁵ Kaldı ki, Selçuklu vezîrleri hakkında en sağlam bilgileri veren ve birçok kaynağa da temel teşkil eden *Zubdetu'n-Nusra*'da da Dehistanî'nin, Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ten sonra bahsi geçen ilk vezîr olması⁶⁷⁶ söz konusu iddianın makûl bir tarafı olmadığını gösterir. İkbal'in eserinin 110. sayfasında yukarıdaki bilgiyi verirken kaynak bile göstermemiş olması da ilginçtir. Diğer taraftan Mecdü'l-Mülk'ün, hangi dönemde olursa olsun, vezîr olup olmadığı hakkında da kesin bir bilgi yoktur. Bu şahsı, Sultan Berkyaruk'un vezîrlere dair listeyi verirken vezîr olarak göstermiş olan Ravendî⁶⁷⁷ ve muhtemelen Ravendî'yi kaynak olarak kullanmış olan Akîlî⁶⁷⁸ ile Hândmîr⁶⁷⁹ vezîr göstermiştir. Ancak şunu belirtmeliyiz ki Ravendî, eserinin -söz konusu liste hariç- başka hiç bir yerinde Mecdü'l-Mülk'ten vezîr olarak

⁶⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 426, 434.

⁶⁷² Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 457.

⁶⁷³ İkbal, *Vezâret*, 105; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 84.

⁶⁷⁴ İkbal, *Vezâret*, 110.

⁶⁷⁵ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 140-141; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 146-147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 402-404.

⁶⁷⁶ Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 90.

⁶⁷⁷ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135.

⁶⁷⁸ Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 217-218.

⁶⁷⁹ Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 180-182.

bahsetmemiştir. Hatta Mecdü'l-Mülk'ün ölümü sırasında bile O'ndan Sultan Berkyaruk'un müstevfisi olarak bahsetmiştir.⁶⁸⁰ Selçuklu sultanlarının vezîrlerini sırlarken, Ravendî'nin yolunu takip ettiği gözden kaçmayan Reşideddîn Fazlullah'ın ise, Sultan Tuğrul'un vezîrleri konusunda olduğu gibi, Sultan Berkyaruk'un vezîrlerini de doğru sıraya göre vererek, Ravendî'yi bir kez daha düzelttiği anlaşılmaktadır. Zira Sultan Berkyaruk dönemi vezîrlerini verirken de Ravendî ile aynı kişileri sıralayan Reşideddîn, Ravendî'de olduğu gibi 5. Sırada gösterdiği Mecdü'l-Mülk'ü, Ravendî'nin aksine, vezîr değil de müstevfi olarak kaydetmiştir.⁶⁸¹

Hatîrû'l-Mülk Muhammed Ebû Mansur el-Meybuzî (Meybudî): Bu şahıs, Sultan Muhammed Tapar'ın birinci vezîri olan Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ten sonra, Muhammed Tapar'a vezîr olmuştur (H. 494=1100-1101).⁶⁸² Meybuz adında bir yerden olan bu zat, Sultan Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar'ı İsfahan'da kuşattığı sıralardan (H. 495=1101-1102) az sonra ise Berkyaruk'un adamları tarafından ele geçirilmiş ve Sultan'ın huzuruna getirilmiştir (1102). Söz konusu kuşatma sırasında vezîri Dehistanî öldüğü için de Sultan O'nu öldürmeyip kendisine vezîr tayin etmiştir.⁶⁸³ Yani Sultan Muhammed Tapar'a 1 yıl kadar vezîrlik yaptıktan sonra Sultan Berkyaruk'a vezîr olmuştur.

Sultan Berkyaruk'un son vezîri olduğu anlaşılan⁶⁸⁴ Hatîrû'l-Mülk, sonradan tekrar Muhammed Tapar yanına gitmiş ve bu Sultan'ın üçüncü vezîri olduğu anlaşılan Ebû Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde müstevflük mansıbını (görevini) üstlenmiştir.⁶⁸⁵ Daha sonra ise söz konusu vezîrin yerine vezârete tayin edilmiştir (H. 504=1110-1111).⁶⁸⁶ Yani ikinci kez sultan Muhammed Tapar'a vezîr olmuştur. Bu

⁶⁸⁰ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 140-142.

⁶⁸¹ Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 155.

⁶⁸² Aslında bazı kaynaklar bu vezîrin, Sultan Muhammed Tapar döneminde vezîr olarak gösterdiği Nasirü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk'ten sonra vezîr olduğunu kaydetmiştir (Akîlî, *Âsarü'l- Vüzerâ*, 232-233; Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, 207; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126-127; İkbâl, *Vezâret*, 150). Ancak Nasirü'l-Mülk, Selçuklu dönemi vezîrleri hakkında en güvenilir bilgileri veren *Zubdetü'n-Nusra*'da Sultan Muhammed Tapar'ın vezîri olarak değil, O'nun oğullarının vezîri olarak kaydedilmiştir [Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 90]. Diğer bazı kaynaklarda da Sultan Muhammed döneminin birinci vezîri olarak gösterilen Müeyyedü'l-Mülk'ten hemen sonra Hatîrû'l-Mülk'ün vezîr olarak gösterilmiş olması (Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 438), ilk guruptaki kaynakların aslında hataya düştüklerini gösterir.

⁶⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 438, 455-458.

⁶⁸⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 54; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

⁶⁸⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 58; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 98-99.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 564; Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 104.

vezîr, vezârete getirildikten sonra kendisine Kâmil b. Kâfi İsfehanî'yi naib tayin etmiştir. Ancak sonradan, işlerin yolundan çıktığını gören Sultan, Anûşirvan b. Halid'i de bu vezîre ve kendisine naib tayin etmiştir.⁶⁸⁷

Bir müddet sonra vezâretteki görevinden azledilerek hapsedilen Hatîrû'l-Mülk, sonradan serbest bırakılmıştır. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden (H. 511=1117-1118)⁶⁸⁸ az önce ise, Ustad Ebû İsmail et-Tuğrâî'nin yerine Dîvân-ı İnşa ve Tuğrâ reisliğine getirilmiştir. Muhammed Tapar öldükten sonra kendisini sultan ilan eden, Irak Selçukluları'nın birinci Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar'a da tuğrâîlik yapmıştır. Ancak Sultan Mahmud b. Tapar döneminde oldukça güçlü bulunan Hâcib Ali Bar ve vezîri Dergüzinî'nin aleyhinde çalışmaları sonucu Hatîrû'l-Mülk bu görevinden azledilerek, o sıralarda Fars'ta bulunan melik Selçuk b. Muhammed Tapar'a vezîr olarak tayin edilmiştir.⁶⁸⁹

H. 515 (1121-1122) yılında öldüğü bildirilen⁶⁹⁰ bu şahıs, birçok kaynakta cahil birisi olarak kaydedilmiştir.⁶⁹¹ *Zubdetu'n-Nusra*'nın müellifleri'nin kaydetmiş olduklarına göre; *"Bu adamda vezîrlik için lazım olan herhangi bir özellik yoktu. O, Kalem silmeye hokkaya pamuk koymağa bile layık değildi... O kadar cahildi ki, bir keresinde etrafındakilerine Lût kavminin Hz. Muhammed döneminden önce mi yoksa sonra mı yaşamış olduğunu sormuştu."*⁶⁹²

2.6.1.7. Sultan Melikşah b. Berkyaruk Dönemi (1104-1105)

Sultan Berkyaruk öldükten sonra Atabeg Emir Ayaz ve Bağdat şahnesi İlgazi, Sultan tarafından veliaht tayin edilmiş olan Melikşah b. Berkyaruk adına saltanat alametlerini de hazır edip Bağdat'a gelmiş ve onun adına hutbe okutmuştur (Ocak 1105). Ancak çok geçmeden Muhammed Tapar da Bağdat'a gelerek kendi adına hutbe okutup, kendini sultan ilan etmiştir. Kısa bir süreliğine şehrin doğu tarafında Melikşah b. Berkyaruk, batısında ise amcası Muhammed Tapar adına hutbe okunmuştur. Fakat Melikşah ve taraftarlarıyla Muhammed Tapar arasında yapılan barış ve anlaşma (Şubat

⁶⁸⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 105, 108

⁶⁸⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 594.

⁶⁸⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 112, 114, 116, 121.

⁶⁹⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 24.

⁶⁹¹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 55; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 207-208; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 232- 233.

⁶⁹²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 104-105.

1105) sonrası Muhammed Tapar tek Sultan olarak kabul edilmiştir.⁶⁹³ Melikşah b. Berkyaruk'un bu kısa sultanlık döneminde bahsi edilecek herhangi bir vezîri bulunmamaktadır ki ne ana kaynaklarda ne de araştırma eserlerde bu dönemde herhangi bir vezîrden bahsedilmiştir.⁶⁹⁴

2.6.1.8. Sultan Muhammed Tapar b. Melikşah Dönemi (1105-1117/1118)⁶⁹⁵

Sultan Muhammed Tapar dönemi vezîrleri, kardeşi Berkyaruk'a karşı ilk isyan ettiği ve kendini sultan ilan ettiği dönem (1099)'den⁶⁹⁶ itibaren ele alınmıştır. Zira o, bu dönemden sonra sürekli kardeşi Berkyaruk'a karşı isyan halinde olmuş ve zaman zaman kesintiye uğrasa da kendi adına hutbe okutmuştur, hatta Sultan Berkyaruk ile yaptığı anlaşmada bile, kendi hâkim olduğu bölgelerde kendi adına hutbe okutulması şeklindeki bir maddeyi Sultan Berkyaruk'a kabul ettirmiştir.⁶⁹⁷ Yani o aslında *Zubdetu'n-Nusra*'da da geçtiği gibi Sultan Berkyaruk'un saltanattaki ortağı olmuştur.⁶⁹⁸

Yukarıda bahsini ettiğimiz dönemden itibaren, saltanatının son dönemine kadar beş vezîre sahip olmuş olan Sultan Muhammed Tapar'ın ilk vezîri Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk ve O'ndan sonraki vezîri de Hafîrû'l-Mülk Meybuzî olmuştur. Hafîrû'l-Mülk, Ziyâü'l-Mülk Ahmed'den sonra ikinci kez yine vezârete tayin edilmiştir. Bu vezîr ve bundan önce vezîr olan Müeyyedü'l-Mülk hakkında Sultan Berkyaruk dönemi vezîrleri incelenirken bilgi verilmiştir. Bu yüzden burada bu iki vezîr haricinde söz konusu dönemde vezîrlik yapmış olan vezîrler hakkında bilgi verilecektir.

Sâdü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi: Bazı kaynaklarda S'adü'l-Mülk Âvî,⁶⁹⁹ bazılarında ise S'adü'l-Mülk Âvacî⁷⁰⁰ olarak geçen bu zat, ilk başlarda,

⁶⁹³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 490-494.

⁶⁹⁴Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 54-55; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 91-92; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135-148; İkbâl, *Vezâret*, 105-123; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçûkî*, 126; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 84. Söz konusu dönemde, es- Safîy Ebu'l-Mehasin adında, Emir Ayaz'ın bir vezîrinden bahsediliyorsa da (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 494), bunun pek de kayda değer tarafı yoktur.

⁶⁹⁵Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü H. 511 yılı (1117-1118) olarak verilmiştir. *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bilgide, Sultan'ın bu yılın sonunda vefat ettiği [Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 115], İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgide de, direkt olarak H. 511 24 Zilhicce tarihi, yani 18 Nisan 1118 tarihi verilmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 594).

⁶⁹⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 420-421.

⁶⁹⁷Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 12-35.

⁶⁹⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 88-89.

⁶⁹⁹Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 160.

⁷⁰⁰Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 182-183; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 306-307.

Muhammed Tapar'ın Gence'deki meliklik döneminde, kâtiplik ve naiblik yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁰¹ İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre ise Sâdü'l-Mülk ilk önce, Sultan Melikşah b. Alp Arslan'ın son vezîri olarak bahsini ettiğimiz Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim hizmetinde yer almış ve Sultan Muhammed Tapar döneminde vezîr Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde Dîvân-ı İstîfâ reisliğine, yani müstevfiliğe getirilmiştir.⁷⁰²

Müstevfilik görevini, vezîr Hatîrû'l-Mülk Meybuzî'nin ilk dönem vezâretinde de sürdüren⁷⁰³ Sâdü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk'un Muhammed Tapar'ı İsfahan'da kuşattığı sırada, Tapar lehine İsfahan'ın savunmasında büyük başarılar gösterdiği için vezârete tayin edilmiş (Ekim-Kasım 1104) ve Sultan Muhammed Tapar'a 2 yıldan fazla vezîrlik yapmıştır.⁷⁰⁴ Ravendî'de geçen kayda göre, Sultan Muhammed Tapar'ın Hatîrû'l-Mülk'ten sonraki vezîri yani üçüncü vezîridir.⁷⁰⁵

Kaynaklarda geçen bir rivayete göre, mezkûr vezîr batınîlerle işbirliği içerisinde olup Sultan Muhammed'i öldürtmek istediğinden dolayı öldürülmüştür. Ancak *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen kayıtlara göre, aslında bu zatın batınîlere karşı birçok başarı kazandığı ve batınî olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta söz konusu eserin müelliflerinden Anûşirvan, bu vezîrden övgüyle bahsetmiş ve vezîrin o sıralarda İsfahan'da kendini edîp, ehl-i diyanet gösteren Kadı Abdullah (Ubeydullah) Hatîbî'nin vezîr aleyhindeki çalışmaları sonrasında öldürülmüş olduğunu kaydetmiştir. Zira anlaşıldığı kadarıyla aslında söz konusu kadının edîp ve ehl-i diyânet olmadığını, ilimden yoksun olduğunu vezîr biliyormuş ve kadı da bu yüzden O'na karşı cephe almıştır.⁷⁰⁶ Aslında Ravendî de aynı rivayette, mezkûr kadının, Sadreddin Hocendî gibi şehrin önde gelenlerini de

⁷⁰¹ Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 231.

⁷⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 530. Başka kaynaklarda, Sadü'l-Mülk'ü Sultan Muhammed Tapar döneminin birinci müstevfisi olarak göstermiştir (Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126).

⁷⁰³ İkbâl, *Vezâret*, 175. Sultan Berkyaruk döneminde vezîr Hatîrû'l-Mülk hakkında bilgi verilmişti. O, birinci dönem vezîrliğini Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ten sonra yapmıştır. Bu dönemden sonra ise zaten Sa'dü'l-Mülk vezârete tayin edilmiştir.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 491, 530.

⁷⁰⁵ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148.

⁷⁰⁶ Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 93-95. Söz konusu kadı hakkında, ileride, Sultan Sencer dönemi vezîrlerinden Muinü'd- Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el- Fazl b. Muhammed Kaşî anlatılırken bilgi verilmiştir. Bu kadı sadece vezîr Sa'dü'l-Mülk değil başka devlet adamlarının da görevinden azledilmesine veyahut hapsedilmesine neden olmuştur. Sultan Sencer'in bu vezîri de Sultan Muhammed Tapar döneminde tuğrâi iken, bu kadının oyunları sonucunda görevinden azledilip hapsedilmiştir; ancak sonradan Kadı Hatîbî'nin oyunları ortaya çıkarılmış ve hapisten çıkarılmıştır. İşaret ettiğimiz kısma bkz.

yanına çekerek, vezîri Sultan önünde batınlık suçuyla itham ettiğini anlatmıştır.⁷⁰⁷ Yani söz konusu müellifler, aslında vezîrin batınî olmadığını ve adı geçen zatlar tarafından batınî olduğu yönünde itham edildiğini anlatmaya çalışmışlardır. Diğer kaynaklarda ise böyle bir imâ tam olarak verilmemiş ve doğrudan vezîrin bir batınî olduğu, batınilerle iş birliği yapıp, bir hastalığından dolayı sürekli olarak kan aldırın Sultan'ın *fessâdına* (kan alıcısına) para vermek suretiyle Sultan'ı öldürtmek istediği kaydedilmiştir. Buna göre kan alıcı kişi kan aldığı neşterini zehirleyerek Sultan'ı, vezîrin yönlendirmesiyle öldürmek istemiştir; ancak bunu haber alan Sultan vezîrini ilk önce hapsedirmiş sonrasında ise astırmak suretiyle öldürmüştür (Mayıs-Haziran 1107).⁷⁰⁸

Sâdü'l-Mülk kaynaklarda çok zeki, mütevazı, halka zulmetmeyen, namuslu, vezîrlük için lazım olan bütün özelliklere sahip, sedaret kalemine ve hokkasına layık bir zat olarak gösterilmiştir.⁷⁰⁹ O'nun vezâretten azledilip öldürüldüğü vakit diğer birçok mansıp sahibi, dîvân üyesi de yerinden olmuş ve hatta bazıları öldürülmüştür.⁷¹⁰

*Ziyâü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk: Vezîr Sâdü'l-Mülk'ün ölümü ardından Sultan bu zati vezîr tayin etmiştir.*⁷¹¹ *Ahbâr*'da geçen kayıtlar, O'nun Belh'te dünyaya geldiğini ve İsfahan'da yetişip, eğitim aldığını göstermektedir.⁷¹² Anlaşıldığı kadarıyla, bu dönemde esasen vezîrlük mansıbının verilmesi için Fars diyarından Hatîrû'l-Mülk çağrılmıştır.⁷¹³ Ancak o sıralarda Hemedan reisi Şerif Ebû Haşim tarafından kendisine eziyet edilen ve bu durumu şikâyet için Sultan'ın kapısına gelen Ziya'ül-Mülk, Sultan'ın Nizamü'l-Mülk soyuna hürmetinden dolayı vezîrliği elde etmiştir. Kayıtlara göre, Sultan: “*Benim ecdadım Nizamü'l-Mülk'e bereket yağdırmıştı. O'nun üzerinde pek çok hakları vardır. Çocukları da bizim nimetimizle büyümüştür, bu yüzden onlardan ayrılmak doğru değildir.*” demiş ve Ziyâü'l-Mülk'ün vezîr olmasını emretmiştir.⁷¹⁴

⁷⁰⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 151 vd.

⁷⁰⁸Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 306-308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 527-530; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 441. Verdiğimiz tarih sadece İbnü'l-Esîr'den alınmıştır.

⁷⁰⁹Akilî, *Âsarü'l- Vüzerâ*, 232; Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 95.

⁷¹⁰Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 95-97.

⁷¹¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148; Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 98; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 58; Hândmîr, *Düstûru'l- Vüzerâ*, 185-187.

⁷¹²Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 58.

⁷¹³Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 98.

⁷¹⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 530-531.

Vezîrlük mesleğine layık olmadığı ve sadece nesebi sayesinde bu mesleği aldığı bildirilen bu zat, bu mansıbı uzun bir süre elinde tutamamıştır. Azledilerek hapsedilmiş (1110-1111)⁷¹⁵ ve 12 yıl hapsedilmiştir.⁷¹⁶ *Zahîreddîn Nişâbü'rî*'nin kayıtlarına göre, sonradan, yukarıda adı geçen Hemedan reisi Şerif Ebû Haşim, 10.000 dinar karşılığında mezkûr vezîrin kendisine verilmesini sağlamıştır.⁷¹⁷ Diğer kaynaklardan anlaşıldığına göre de önce vezîr Ebû Haşim'in 500. 000 dinar karşılığında kendisine teslim edilmesini istemiştir, sonrasında ise bu durumu haber alan Ebû Haşim, Sultan ile irtibat kurmuş ve 800.000 dinar karşılığında vezîrin kendisine teslim edilmesini sağlamıştır.⁷¹⁸

Ziyâü'l-Mülk, kardeşi Osman b. Nizamü'l-Mülk'ün Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'a vezîr olduğu dönemde, Sultan Mahmud'un tavsiyesi sonucunda Abbâsî halifeliğine vezîr olmuştur (1122). Ancak bu vezîr, yine kardeşi Osman b. Nizamü'l-Mülk'ün Sultan Mahmud tarafından vezîrlikten azledildiği dönemde, halife tarafından görevinden azledilmiştir (1123). H. 544 (1149-1150) yılına kadar ne iş yaptığı hakkında herhangi bir kayda rastlamadığımız Ziyâü'l-Mülk, bu yılda vefat etmiştir.⁷¹⁹

Rebibü'd-Devle Ebû Mansur Ebû Şocâ: Yukarıda bahsi edilen Ziyâü'l-Mülk Ahmed'den sonra vezârete tayin edilen kişi, önceden Sultan Muhammed Tapar'ın birinci vezîri Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ten sonra da vezîrlük yapmış olan Hatîrû'l-Mülk'tür. Yani Hatîrû'l-Mülk H. 504 (1110-1111)⁷²⁰ yılında ikinci kez vezârete tayin edilmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere bu vezîr hakkında Sultan Berkyaruk dönemi vezîrleri incelenirken tefarruatlı bilgi verilmiştir. Söz konusu bu vezîrden sonra bazı kaynaklar *Zubdetu'n-Nusra*'nın yazarlarından olan Anûşirvan b. Halid'i kısa bir süre için vezîr göstermişlerdir.⁷²¹ Ancak *Zubdetu'n-Nusra*'daki kayıtlardan da bütün işleri üzerine aldığı ve devlet içerisinde büyük bir yetki sahibi olduğu anlaşılan bu zat,⁷²² ne bu kaynakta ne diğer temel kaynaklarda ne de araştırma

⁷¹⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 564.

⁷¹⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 99, 103.

⁷¹⁷Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçüknâme*, 42-43.

⁷¹⁸Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 159-161; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, 441; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 226.

⁷¹⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 31, 39-40, 207.

⁷²⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 564.

⁷²¹Clausner, *Divânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127; İkbal, *Vezâret*, 272.

⁷²²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 113.

eserlerde Sultan Muhammed'in vezîri olarak gösterilmiştir.⁷²³ Yani büyük yetki sahibi olmasına rağmen Anûşirvan resmîyette vezârete tayin edilmemiştir. Sonuç olarak anlaşılan şudur ki, Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezâret döneminden sonra bu mansıbı Bağdat'tan çağrılan ve bazı kaynaklarda künyesinde Kîrâtî (Kiyârâtî) bulunan⁷²⁴ Rebibü'd-Devle üstlenmiştir.⁷²⁵

Abbâsî halifeliğinde de vezîrlük görevinde bulunmuş⁷²⁶ olan Rebibü'd-Devle, Sultan Muhammed Tapar'ın son vezîri olup O'na iki aya yakın bu görevinde hizmet etmiştir.⁷²⁷ Sultan vefat ettikten (18 Nisan 1118)⁷²⁸ sonra ise, O'nun oğlu ve Irak Selçukluları'nın ilk sultanı Mahmud'a vezîrlük yapmıştır. Sultan Mahmud'un saltanat dönemindeki ilk vezîri⁷²⁹ olan bu zat, H. 512 (1119) yılında, Sultan Mahmud b. Tapar ile amcası Sultan Sencer'in Save savaşında karşılaşmalarından (11 ağustos 1119) az önce vefat etmiştir. Yerine ise Ebû Talib es-Sümeiyremî vezârete getirilmiştir.⁷³⁰

2.6.1.9. Sultan Sencer b. Melikşah Dönemi (1118-1157)

Sultan Sencer b. Melikşah'ın vezîrleri, yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar ile yaptığı Save Savaşı (Ağustos 1119) sonrasında, kendi sultanlığını kabul ettirdiği dönemden itibaren ele alınmıştır. Bu dönemden önce O'na Ebu'l- Feth Ali b. Hüseyin Mucîreddin, Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk ve O'nun oğlu Ebû Cafer Muhammed b. Fahrü'l-Mülk vezîrlük yapmıştır.⁷³¹ Ancak bunlar Sultan'ın meliklik dönemi vezîrlere dır. O'nun saltanat döneminin ilk vezîri Şihabü'l-İslâm'dır ve burada bu vezîrden itibaren bilgi verilecektir.

⁷²³Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 58; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 167; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 84; İkbâl, *Vezâret*, 123. *Ahbâr*'da Ziyâü'l-Mülk Ahmed'den sonra kısa süreliğine Hacib Ömer b. Karategin'in vezîr olduğu kaydedilmiş olsa da başka hiçbir kaynaktan böyle bir bilgi yer almamıştır. O yüzden burada mezkûr zat vezîr olarak ele alınmamıştır. Ayrıca şunu da belirtelim ki İkbâl, işaret ettiğimiz sayfada Anûşirvan b. Halid'i vezîr göstermemiş; ancak başka bir yerde geçici olarak Sultan Muhammed döneminde vezîrlük yaptığını ifade etmiştir (İkbâl, *Vezâret*, 272).

⁷²⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 167.

⁷²⁵Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 113-114; Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 58; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 148;

⁷²⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 574.

⁷²⁷Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 113-114.

⁷²⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 594.

⁷²⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128.

⁷³⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 614. *Zubdetü'n-Nusra*'da söz konusu vezîrin Save savaşından 3 gün önce öldüğü kaydedilmiştir (Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124).

⁷³¹Bu vezîrlere için bkz. İkbâl, *Vezâret*, 195 vd.

Şihabü'l-İslâm Abdü'd-Devam b. el-Fakih Abdullah b. Ali b. İshak: Sultan Sencer'in saltanat dönemindeki birinci vezîri olan⁷³² bu zat, kaynaklarda Şihabü'l-İslâm Abdü'l-Rezzak⁷³³ Ebû İlyas Abdü'r-Rezzak⁷³⁴ Şihabeddîn Ebu'l-Mehasin b. el-Fakih el-Ecel Ahî⁷³⁵ gibi isimlerle gösterilmiştir. Dinî ilimlerde oldukça yetkin bir zat olan Şihabü'l-İslâm, önceleri medresede görevli iken Sultan tarafından vezîrlik makamına getirilmiştir.⁷³⁶ Kendisi, Sultan Alp Arslan ve Melikşah b. Alp Arslan döneminin ünlü vezîri Nizamü'l-Mülk'ün kardeşinin oğludur.⁷³⁷ Vezârete tayin olduktan sonra kötü bir huya girmiş, içki içmeye ve halka zulmetmeye başlamıştır. Bu yüzden halk bundan nefret etmiştir.⁷³⁸

Sultan Sencer'in meliklik dönemindeki son vezîri olan Ebû Cafer (Sadrü'd-Dîn) Muhammed b. Fahrü'l-Mülk öldükten sonra vezârete tayin edilen bu zat, H. 515 (1121-1122) yılında Serahs'ta vefat edinceye kadar vezâret görevinde kalmıştır.⁷³⁹

Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî: Kum şehri köylerinden olduğu kaydedilen bu zat, önceden, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde Selçuklu hizmetinde bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Merv şehrinin önde gelenleri, oradaki amîlden (vergi toplayan kişi) şikâyetçi olmuşlar ve Sultan Melikşah, Şerefü'd-Dîn'i söz konusu amîlin yerine vazifeye getirmiş, Merv'deki malî işlerin halledilmesinde O'na büyük sorumluluklar yüklemiştir. O, sonradan Sultan Sencer'in annesine vezîr olmuş ve bu görevinin ardından da Ârzü'l-Ceyş mansıbını elde etmiştir.⁷⁴⁰ Hândmîr'in verdiği bilgilere göre, önce Sultan Melikşah dönemi ârızlarından birisinin emri altında bulunmuş ve sonradan Merv'deki görevi için vezîr Nizamü'l-Mülk tarafından görevlendirilmiştir. Aynı kaynakta, Merv'deki görevinde 40 yıl kaldığı bildirilen Şerefü'd-Dîn'in, bu görevinden sonra Sultan'ın annesine ve ondan sonra da bizzat Sultan'a vezîr olduğu kaydedilmiştir.⁷⁴¹

⁷³²Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 188.

⁷³³Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 189; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 112-113.

⁷³⁴Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 234.

⁷³⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163.

⁷³⁶Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 189-190.

⁷³⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 112-113.

⁷³⁸Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 234.

⁷³⁹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 24; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 114.

⁷⁴⁰Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 235.

⁷⁴¹Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 190.

Sultan Sencer tarafından, Şihabü'l-İslâm'dan sonra vezârete tayin edilen bu zat, *Zubdetu'n-Nusra*'da yüce kadiri ve büyük şöhret sahibi birisi olarak gösterilmiştir.⁷⁴² Ancak bu son görevinde fazla kalamadığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre bu görevini sadece birkaç ay, bu bilgiye uygun olarak Hândmîr ve Akîlî'ye göre de 3 ay kadar sürdürebilmiş ve vefat etmiştir (H. 516 veya H. 515=1121-1122).⁷⁴³

Togan Beg Muhammed b. Süleyman el-Kaşgarî: Sultan Sencer'in, Şerefü'd-dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî'den sonraki vezîri Togan Beg'dir.⁷⁴⁴ Vezârete H. 516 (1122-1123) yılı Muharrem ayında getirilmiş ve H. 518 (1124-1125) yılında bu görevinden azledilmiştir.⁷⁴⁵

Türkistan'ın⁷⁴⁶ tüccar ve zenginlerinden olan Kaşgarî, önceden oradaki yerel emirlere (veya Türkistan hanına)⁷⁴⁷ vezîrlük yapmıştır; ancak orada halkın malını müsadere etmiş ve kötü bir ün kazanmıştır. Sonradan Sultan Sencer nezdine gelen bu zat, Sultan'ın teveccühünü kazanmış ve Belh'e amîl olarak tayin edilmiştir. Türkçe'yi iyi bilen ve emirlere rüşvet vermesiyle meşhur olan Kaşgarî, dönemin en güçlü emirlerinden Kumac'ın da desteğini alıp, Sultan'ın hazinesine 1. 000 Nişabur dinarı vererek vezâret makamını elde etmiştir. Bu mansıbı, 2 yıldan biraz daha fazla elinde bulundurmuştur. Kaynaklarda cahil, mala düşkün, sözünde durmayan birisi olarak kaydedilen bu zat, halkın kendisinden nefret etmesi ve bazı devlet adamlarının O'nun

⁷⁴²Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241.

⁷⁴³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 24; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 190; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 235. Burada şunu izah etmemiz gerekmektedir. *Zubdetu'n-Nusra*'nın Türkçe'ye çevrilmiş nüshasında, söz konusu vezîrin H. 519 yılı 15 Muharrem'inde öldüğü kaydedilmiştir; ancak bu yanlıştır. Eserin Farsçasında H. 516 yılı geçmektedir [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 321-322] ve buradaki H. 519 yılının 516 diye değiştirilmesi gerekir. Yani burada sondaki rakamın çevirisinde hata yapılmıştır. Zaten aynı sayfanın arkasında mezkûr vezîrden sonra vezârete tayin edilen zatın (Kaşgarî'nin) vezâret süresinin H. 518 yılında bittiği kaydedilmiştir ki bu durum da buradaki hatayı açıkça göstermektedir [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241-242]. Buradaki hata düzeltildikten sonra geriye tek problem kalmaktadır; o da, İbnü'l-Esîr'in verdiği H. 515 yılının mı yoksa *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen H. 516 yılının mı adı geçen vezîrin ölüm yılı olarak kabul edileceğidir. Akîlî'nin Ebû Tahir'den sonra vezâreti alan Kaşgarî'nin Muharrem ayında, Hândmîr'in de aynı vezîrin H. 516'da vezârete getirilmiş olduğu hakkındaki kayıtları (Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 236; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 191), *Zubdetu'n-Nusra*'daki düzeltme de yapıldıktan sonra bu eserde geçen bilginin doğru olacağını daha makûl kılmaktadır. Zira bu eserin Türkçe olanındaki düzeltme yapılırsa, Ebû Tahir'in H. 516 yılı ve eserde geçtiği gibi 15 Muharrem'de öldüğü açıkça anlaşılacaktır.

⁷⁴⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 188.

⁷⁴⁵Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 242; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 191; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 236.

⁷⁴⁶Burada geçen Türkistan, o sıralarda Karahanlılar'ın hâkim bulunduğu bölge için kullanılmıştır.

⁷⁴⁷Burada Karahanlı emirleri veya hanı kastedilmiştir.

aleyhinde çalışmaları sonrasında görevinden azledilmiştir. Azledildikten sonra bir müddet hapiste kaldığı ve bütün mallarının müsadere edildiği anlaşılan bu vezîr, bir deve sırtında Türkistan'a giderken, deveden düşmüş ve vefat etmiştir.⁷⁴⁸

İsmi, Türkçe bilmesi ve Türkistan'dan olması bu vezîrin Türk asıllı olduğu hususunda herhangi bir şüpheye mahal vermemektedir.⁷⁴⁹

Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî: Ravendî'de Sultan Sencer'in Kaşgarî'den sonraki vezîri başka birisi gösterilse de,⁷⁵⁰ Diğer kaynaklarda O'ndan sonraki vezîrin Ebû Nasr Ahmed olduğu ve H. 518'de bu göreve getirildiği açıkça belirtilmiştir.⁷⁵¹

Bu devlet adamının Selçuklu İmparatorluğu'nda hizmete başladığı ilk dönem, Sultan Melikşah b. Alp Arslan zamanıdır. Bu dönemde Sultan'ın emirlerinden Kumac'ın naipliğini yapmıştır.⁷⁵² Muhtemelen Sultan Berkyaruk döneminde de bazı görevler üstlenmiş olan Ebû Nasr Ahmed; Sultan Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden Sa'dü'l-Mülk tarafından, Nasîrü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk'ün yerine Dîvân-ı İnşa ve Tuğrâ reisliğine getirilmiştir. Bu görevine, yine Sultan Muhammed döneminde olmak üzere, Sa'dü'l-Mülk'ten sonra vezârete getirilen Ziyâü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti zamanında da devam etmiştir. Ancak Kadı Abdullah Hatibî'nin⁷⁵³ oyunları sonucunda görevinden azledilerek hapsedilmiş ve bütün malları müsadere edilmiştir. Rivayete göre; Hatibî, bir batınî ayarlayarak Sultan nezdine çıkartmış ve bu batınî Hatibî'nin yönlendirdiği şekilde, bazı devlet adamlarının batınî olduğu yönünde Sultan'a bilgiler vermiştir. O'nun sultana batınî olarak zikrettiği kişiler arasında ise dönemin müstevfi naibi Ebu'l-Fazl Safî ve burada ele aldığımız Ebû Nasr Ahmed gibi devlet adamları yer almıştır. Bu olaydan sonra hapsedilen Ebû Nasr Ahmed'in yerine, tuğrâliğe Emîr Amîd Muhammedü'l-Cüzekanî getirilmiştir. Söz konusu batınînin, sonradan, Sultan'a her şeyi Hatibî'nin

⁷⁴⁸Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 236-238; Hândmîr, *Düstûru'l- Vüzerâ*, 191-194.

⁷⁴⁹İkbal de söz konusu durumları dikkate alarak bu vezîrin Türk asıllı olduğunu kaydetmiştir (İkbal, *Vezâret*, 252).

⁷⁵⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudür*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163-164.

⁷⁵¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 242; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 188; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249; İkbal, *Vezâret*, 253-254; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 84.

⁷⁵²Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 248.

⁷⁵³Bu zattan, Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden Sa'dül-Mülk el-Abî hakkında bilgi verilirken bahsedilmiştir. İlgili kısma bkz.

zorlaması üzerine yaptığını ve aslında hapsedilmiş olan devlet adamlarının suçsuz olduğunu itiraf etmesi üzerine Ebû Nasr Ahmed hapisten çıkarılmıştır. Hapisten çıktıktan kısa bir müddet sonra ise, Hatîrû'l-Mülk'ün Sultan Muhammed Tapar dönemindeki ikinci vezâreti döneminde (H. 504=1110-1111'den sonra⁷⁵⁴) görevinden azledilmiş olan Ebû Sad b. Hindû yerine Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı (1117-1118)'ndan az önce de müstevfi olarak bulunan bu zat, bu sıralarda görevinden azledilmiş ve yerine Kemalü'l-Mülk Sümeyremî (Semîremî) getirilmiştir.⁷⁵⁵

Ebû Nasr Ahmed, yukarıda görüldüğü üzere Selçuklu İmparatorluğu'na muhtelif görevler üstlenerek uzun bir müddet hizmet etmiştir. Müstevfilik görevinden azledildikten sonra ne işle meşgul olduğu hususunda açık bilgiler bulunmayan bu devlet adamı, Save Savaşı'ndan sonra Sultan Sencer nezdine gitmiş ve Sultan O'nu Rey'in malî işleriyle uğraşması için görevlendirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla amîlik görevine getirilmiş ve buradaki vergiyi usulüne uygun olarak toplayıp Sultan'ın merkezdeki (Merv'deki) hazinesine göndermiştir. Sultan tarafından icraatları beğenilen Ebû Nasr, sonradan da Sultan'ın Togan Beg'den sonraki vezîri olmuştur.⁷⁵⁶ Üç yıl kadar vezârette kalan bu zat, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'a da vezîrlik yapmış olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin kiraladığı bir batını tarafından öldürülmüştür (H. 521=1127).⁷⁵⁷

Nasırü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî/ el-Harezmî: Ebû Nasr Ahmed el-Kaşî'den sonra Sultan Sencer'e vezîr olmuştur.⁷⁵⁸ Akîlî'nin verdiği bilgilere göre; bu zat önceden Sultan Sencer'in ahırında görevli iken, daha sonra sırasıyla Dîvân-ı İşrâf'ın ve Dîvân-ı İstîfâ'nın reisliğine getirilmiş, en sonunda ise Sultan'a vezîr olmuştur.⁷⁵⁹ Aslında böyle bir sıralama Selçuklu dîvânlarının hiyerarşik düzeni düşünüldüğünde oldukça mantıklı görülmektedir. Ancak yine de bu bilgiyi

⁷⁵⁴Bu vezîrin vezâret dönemleri hakkında Sultan Berkyaruk dönemi vezîrleri incelenirken bilgi verilmiştir bkz. 2.6.1.6.

⁷⁵⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 97-106, 114.

⁷⁵⁶Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249-250.

⁷⁵⁷Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 62; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 139, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 65. Ölümü hakkında ayrıca bkz. Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 250; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 198.

⁷⁵⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 242.

⁷⁵⁹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 252.

doğrulayan fazla kayıt bulunamamıştır. Sadece Hândmîr'in verdiği bir kayıt mezkûr zatın müşriflik yaptığını doğrulamaktadır.⁷⁶⁰

Hândmîr'in eserinde, yukarda işaret ettiğimiz kayıta, el-Harezmî nisbesiyle geçen Ebu'l-Kasım Mahmud, Avfî'nin eserinde Mahmud b. Ebû Tevbe Mervezî olarak kaydedilmiştir.⁷⁶¹ H. 526 (1131-1132) vezâretten azledilmiş ve yerine Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî geçmiştir.⁷⁶² İstîfâ, siyakat ve hikmet hususlarında oldukça yetenekli olduğu kaydedilen el-Harezmî, vezâretten azledildikten sonra bir kenara çekilmiş; ancak bazı devlet adamlarının O'nun oğlu Şemsü'd-Dîn Ali'yi vezîr tayin ettirmek için uğraştıkları bir sırada, hem kendisi hem de oğlu bir kuyuya atılmıştır ve orada baba-oğul ikisi de vefat etmiştir.⁷⁶³

Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr b. Hüseyin Dergüzinî: Bu zatın, Selçuklu İmparatorluğu'ndaki ilk hizmetine Hâcib Ali Bar nezdinde başladığı anlaşılmaktadır.⁷⁶⁴ Mezkûr Hâcib nezdinde oldukça nüfuz kazanmış olan ve o dönemlerde kâtiplik yaptığı anlaşılan⁷⁶⁵ Dergüzinî, ilk dîvân mansıbını ise Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde elde etmiştir. Bu zamanda, Sultan Muhammed'in son ve Mahmud b. Tapar döneminin ilk tuğrâisi olan Hatîrû'l-Mülk yerine tuğrâi olmuştur. Ancak daha sonra, Sultan Mahmud'un vezîrlerinden Kemalü'l-Mülk Sümeyremî tarafından bu görevden alınmıştır. Sümeyremî aynı göreve O'nun yerine kendi kardeşi Nasîr'ı getirmiştir.⁷⁶⁶

Tuğrâilik görevinden azledilmiş olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî, vezîr Sümeyremî öldükten (9 Mayıs 1122)⁷⁶⁷ sonra Sultan Mahmud'a vezîr olan Şemsü'l-Mülk Osman'ın vezâreti döneminde Dîvân-ı Ârz'ın reisliğine getirilmiştir. Esasen bu dönemde söz

⁷⁶⁰Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 199-200.

⁷⁶¹Avfî, *Lübab el-Bâb*, 74.

⁷⁶²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 243.

⁷⁶³Avfî, *Lübab el-Bâb*, 74-75; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 252-255. Akîlî'nin verdiği bilgilerden, aslında devlet adamlarının vezîrin oğlunu vezârete getirtirerek, ondan yararlanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim onların asıl amaçları, o dönemde oldukça nüfuzlu bulunan ve istediği hemen her şeyi yaptıran Emir Cevheri adındaki bir emiri öldürtmek olmuştur. Ancak vezîrin oğlunu vezârete getirememiş ve söz konusu emiri de öldürtememişlerdir. Sonradan oyunları ortaya çıkınca, vezîr ve oğlunun da bu oyunda parmağı olduğu düşünülmüş ve her ikisi de kuyuya atılmıştır. Hâlbuki verilen kayıta ne vezîrin ne de oğlunun bahsi geçen oyunla alakasının bulunduğu kaydedilmiştir.

⁷⁶⁴Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 255.

⁷⁶⁵Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 61-63.

⁷⁶⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114, 116, 124-126.

⁷⁶⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 30.

konusu dîvânın reisi Anûşirvan b. Halid olmasına rağmen, O'na bir ferman gönderilerek görevinden azledildiği ve yerine Dergüzinî'nin getirildiği bildirilmiştir.⁷⁶⁸

Sultan Sencer nezdinde büyük bir nüfuzu bulunan mezkûr zat, bir ara bu sultana elçi olarak gittiğinde vezîr Şemsü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün aleyhinde konuşmuş ve bunun üzerine Sultan Mahmud üzerinde kontrol gücü bulunan Sencer, söz konusu vezîrin kendisine gönderilmesini istemiştir. Vezîri gönderirse, Sencer karşısında itibar kaybedeceğini bilen Sultan Mahmud, bu vezîrini kendi eliyle öldürmüştür (H. 517=1123-1124) ve sonrasında Sultan Sencer'in emriyle Ebu'l- Kasım Dergüzinî'yi vezîr tayin etmiştir (H. 518=1124-1125).⁷⁶⁹ Bu O'nun Sultan Mahmud dönemindeki ilk vezîrligidir ve bu görevinden H. 521 yılı Recep ayında (1127 Temmuz-Ağustos) azledilerek hapsedilmiştir. Yerine ise, yukarıda Sultan Mahmud'a ârızlık yaptığını kaydettiğimiz Anûşirvan b. Halid vezîrliğe getirilmiştir (5 Şaban H. 521=16 Ağustos 1127). Ancak Anûşirvan'ın bu vezîrligi az sürmüş ve Ebu'l-Kasım Dergüzinî, Sultan Sencer'in emriyle, serbest bırakılarak önce Sultan Mahmud'un zavcesine, sonrasında ise yine Sultan Mahmud'un kendisine tekrar vezîr tayin edilmiştir (H. 522=1128).⁷⁷⁰ Bu ikinci vezîrlığının Sultan Mahmud b. Tapar'ın ölümüne kadar sürdüğü anlaşılmaktadır ki, bu vezîr Sultan Mahmud öldükten (H. 525 Şevval=1131 Ağustos) az sonra Sultan'ın oğlu melik Davud adına, bazı emirlerle ittifak ederek hutbe okutmuştur.⁷⁷¹

Ebu'l-Kasım Dergüzinî, Sultan Mahmud'un ölümü ardından ortaya çıkan taht kavgalarında, ilk başlarda Sultan Sencer'in desteğiyle başarılı olup Irak Selçuklularının sultanı olan Tuğrul b. Muhammed Tapar'a da vezîr olmuştur (H. 526).⁷⁷² Esasen bu vezîri O'na Sultan Sencer tayin etmiştir. Ebu'l-Kasım, bu dönemde Sultan Sencer nezdindeki nüfuzuna güvenerek bütün işleri eline almıştır. Öyle ki, O, Sultan Tuğrul'dan sadır olan fermanları bile imzalamayacak kadar ileri gitmiştir.⁷⁷³

⁷⁶⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130.

⁷⁶⁹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 133-137; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 147.

⁷⁷⁰Ravendî, bu vezîr'in Sultan Mahmud dönemindeki birinci vezîrligini; Reşideddîn Fazlullah ise ikinci vezîrligini dikkate alarak vezîr listesinde göstermiştir [Ravendî, *Râhatü's-Sudür*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194].

⁷⁷¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 62, 82.

⁷⁷²Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lugal), 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 88. Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin Sultan Tuğrul'un saltanat dönemindeki birinci vezîri olduğu hususunda ayrıca bkz. Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 198.

⁷⁷³Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 150.

Anlaşılan şudur ki; Sultan Sencer, Ebu'l-Kasım'ı Sultan Tuğrul'a vezîr tayin ettiğinde, aynı zamanda yukarıda H. 526 (1131-1132)'da vezâretten azledildiğini zikrettiğimiz vezîri Nasirü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe'den sonra kendisine de vezîr tayin etmiştir. Zira birçok kaynakta ya Ebi Tevbe'den sonra ya da Sencer'in son vezîri Tahir b. Fahrü'l-Mülk'ten önceki vezîri olarak Ebu'l-Kasım kaydedilmiştir.⁷⁷⁴ O'na bu dönemdeki vezâreti sırasında naib olarak ise Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Aziz el-Hamîdî atanmıştır.⁷⁷⁵

Ebu'l-Kasım, Selçuklu İmparatorluğu'nda muhtelif görevler üstelenerek hizmet etmiştir. Ancak O, Sultan Tuğrul'a olan vezâreti döneminde, Sultan Sencer nezdindeki nüfuzuna da güvenerek birçok devlet adamını hapsedirmiş veya öldürtmüştür. Bunlar arasında, *Zubdetu'n-Nusra*'nın müelleflerinden İsfehanî'nin amcası olup Sultan Mahmud b. Tapar döneminde müstevflük görevinde de bulunmuş olan el-Aziz, Sultan Tuğrul b. Tapar'ın Atabegi Emir Şirgir ve Şirgir'in oğlu Emir Şerefü'd-Devle Ömer gibi kişiler zikredilebilir. Sultan Tuğrul, kardeşi melik Mesud ve yeğeni Davud b. Mahmud'un birleşmiş orduları karşısında yenildiği bir sırada, mezkûr vezîrin asılmasını emretmiş ve bu emir İsfehan'da icra edilmiştir (Temmuz 1133). İlginçtir ki, vezîrin idamı esnasında asıldığı ip kopmuş ve vezîr boğulmadan yere düşmüştür; ancak yere düşen vezîr, daha önceden öldürttüğü Emir Şirgir'in bir gulamı tarafından boynu kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Daha sonra bedeni paramparça edilen vezîrin her uzvu bir şehirde teşhir edilmiştir.⁷⁷⁶

Nasirü'd-Dîn Tahir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk: Bu devlet adamı, Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî'den sonra Sultan Sencer'e vezîr olmuştur.⁷⁷⁷ Katvan Savaşı (1141) ve Oğuz isyanı (1153), Sultan'ın saltanat dönemindeki son vezîri olan⁷⁷⁸ bu zatın vezâreti sırasında vuku bulmuştur. Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düştüğü sırada, diğer bazı devlet adamlarını da yanına alarak Süleyman b. Muhammed Tapar'ı sultan ilan eden⁷⁷⁹ bu zatın, Süleyman'a da vezîrlik yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163-164; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 204-205; Akîlî, *Âsarü'l- Vüzerâ*, 252-255; İkbâl, *Vezâret*, 263-275; Clausner, *Divânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 84.

⁷⁷⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 243.

⁷⁷⁶Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 69-73; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 148. Ölüm tarihi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 95.

⁷⁷⁷Akîlî, *Âsarü'l- Vüzerâ*, 257.

⁷⁷⁸Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 164.

⁷⁷⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 158, 232.

Zubdetu'n-Nusra'daki kayıtlara göre; H. 548 (1154-1155) yılı Zilhicce ayında, İbnü'l-Esîr'in kayıtlarına göre ise yine aynı yılın Şevval (Aralık-Ocak) ayında vefat etmiştir.⁷⁸¹

2.6.2. Irak Selçukluları Dönemi Dîvân-ı Âlâ Başkanları

2.6.2.1. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1118-1131)

Sultan Mahmud'un vezîrleri, babası Sultan Muhammed Tapar öldükten (1118) hemen sonra, adına hutbe okutulup sultan ilan edildiği dönemden itibaren ele alınmıştır. Burada Sultan'ın ilk vezîri Rebibü'd-Devle Ebû Mansur Ebû Şoca hakkında ve diğer vezîrlerinden Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk ile Anûşirvan b. Halid'den sonra olmak üzere iki kez vezîrlik yapmış olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî hakkında bilgi verilmemiştir. Çünkü bu vezîrlerden birincisi hakkında Sultan Muhammed Tapar, ikincisi hakkında ise Sultan Sencer dönemi vezîrleri ele alındığında bilgi verilmiştir.

Kemalü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeiremî: Sümeiremî, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın saltanat dönemindeki birinci vezîr olup H. 512 (1119)'de vefat etmiş olan Rebibü'd-Devle Ebû Mansur'dan sonra vezîr olmuştur.⁷⁸² Vezîrliği sırasındaki naibi *Zubdetu'n-Nusra*'nın yazarlarından olan İsfehanî'nin amcası Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd olmuştur.⁷⁸³

Kayıtlara göre bu zat, İsfehan yakınlarında bulunan ve Sümeirem denilen bir şehirdendir. Burası Sultan Muhammed Tapar'ın zevcesi Gevher Hatun'un arpalığı iken, Sümeiremî'nin babası bu Hatun adına buranın ekim hâsılatını toplamakla görevlendirilmiştir.⁷⁸⁴ Bu sıralarda babasının yanında çalışan Sümeiremî; cesareti ve çalışmalarıyla Hatun'un vezîri Emir Amîd'in dikkatini çekmiş ve bu vezîr tarafından naiblik görevine getirilmiştir. Emir Amîd'in iş için Bağdat'a gittiği bir sırada naib olarak Hatun nezdinde kalan bu zat, Hatun nezdindeki görevlerini en iyi şekilde ifa etmiş ve Hatun'un dîvânını önceki halinden çok daha parlak bir hale getirmiştir. Bu haberler o sırada halen daha Bağdat'ta bulunan Emir Amîd'e gittiğinde, Emir bir ferman

⁷⁸⁰Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 125-126.

⁷⁸¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 234. Ahmed b. Lütfullah, vezîrin ölüm yılı olarak 1153-1154 yılını göstermiştir (Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 126).

⁷⁸²Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 614, 621; Clausner, *Dîvânsalari der 'Ahd-i Selcûkî*, 128.

⁷⁸³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124.

⁷⁸⁴Akîlî bu sıralarda Sümeiremî'nin amîl olduğunu belirtmektedir (Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 257).

göndererek Sümeýremî'nin görevine son vermek istemiş; ancak Gevher Hatun buna müsaade etmemiştir. Hatta daha az sonra O'nu Amîd'in yerine kendisine vezîr tayin ederek dîvânının başına geçirmiştir. Gevher Hatun'un teveccühünü kazanıp oldukça nüfuz sahibi olan Kemalü'l-Mülk Sümeýremî, yine bu Hatun'un desteğiyle Sultan Muhammed Tapar döneminde, Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezâreti zamanında Dîvân-ı İşrâf reisliğine getirilmiştir. Sultan Muhammed Tapar döneminin son vezîri Rebibü'd-Devle'nin vezâreti döneminde ise Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed Kaşî yerine müstevfi olmuş, hatta bu görevini Sultan Mahmud b. Tapar döneminde de ilk başlarda devam ettirmiştir.⁷⁸⁵ Akîlî, O'nun Dîvân-ı İşrâf reisi olduğu dönemde saraydaki harem bölümünün kethüdalığını da elinde bulundurduğunu kaydeder.⁷⁸⁶

Farsça'yı çok iyi bildiği kaydedilen Sümeýremî'nin, Sultan Mahmud dönemindeki vezîrlik menşurunu aslında Sultan Sencer yazdırmıştır. Yani O'nu Mahmud'a vezîr tayin eden Sencer'dir.⁷⁸⁷ Sultan'a üç yıldan fazla vezîrlik yapan, ancak bu süre zarfında halkın malını müsadere ederek onlara zulmeden bu zat, Sutan ile birlikte Hemedan'a gidiyorken bir hamama girmiş ve bir batınî tarafından burada öldürülmek istenmiştir. Ancak vezîri öldürmekte başarı sağlayamayan batınî kaçmış, vezîrin adamları batınîyi yakalamak için gittiği zaman ise geride kalan vezîr, başka bir batınî tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür (H. 516 Safer=1122-1123 Mayıs).⁷⁸⁸

Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk: Şemsü'l-Mülk Osman, Sultan Mahmud b. Tapar'ın Sümeýremî'den sonraki vezîridir.⁷⁸⁹ Babası Nizamü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah b. Alp Arslan'a vezîrlik yaptığı dönemde Merv şehrinde hâkim bulunmuştur.⁷⁹⁰ Daha sonra Sultan Muhammed Tapar döneminde, kardeşi Ziyâü'l-Mülk Ahmed'in vezâreti sıralarında Anûşirvan b. Halid yerine Arzû'l-Ceyş olmuş, yani Dîvân-ı Arz'ın reisliğine getirilmiştir. Yine aynı Sultan döneminde Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezâreti sırasında (1110-1111'den sonra⁷⁹¹) bu görevinden azledilerek hapsedilmiştir. Ancak bir müddet sonra hapisten çıktığı anlaşılan Şemsü'l-Mülk; Sultan

⁷⁸⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 110-112, 114, 116. Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezâretinde müşrif olduğu hakkında ayrıca bkz. Clausner, *Dîvânsalârî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

⁷⁸⁶Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 257.

⁷⁸⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124.

⁷⁸⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 30-31.

⁷⁸⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 122, 138.

⁷⁹⁰İkbal, *Vezâret*, 186.

⁷⁹¹Hatîrû'l-Mülk'ün vezâret dönemleri için, Sultan Berkyaruk dönemi vezîrlerinin incelenmiş olduğu kısma bkz. 2.6.1.6.

Mahmud'un saltanat döneminin ilk müstevfisi olan Sümeýremî bu Sultan döneminde vezîr olunca, O'nun yerine Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir. Söz konusu vezîr öldükten (1122-1123) sonra ise Sultan'a vezîr olmuştur.⁷⁹²

Sultan Mahmud'a bir yıldan daha fazla vezîrlik yaptığı anlaşılan⁷⁹³ Şemsü'l-Mülk, bazı devlet adamlarının aleyhinde çalışması sonucu Sultan Mahmud tarafından öldürülmüştür. Bir rivayete göre o dönemlerde Sultan Mahmud'un Dîvân-ı Arz reisi olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî, O'nu Sultan Sencer'e jurnal etmiş ve Sultan Sencer, bu vezîri, öldürmek için yeğeni Mahmud'dan istemiştir. Ancak Sultan Mahmud, böyle bir durumda itibarının sarsılacağını düşünerek, vezîrini kendisi öldürmüş ve gövdesinden ayırdığı başını da amcası Sencer'e göndermiştir.⁷⁹⁴ Diğer bir rivayete göre ise, Nizamü'l-Mülk ailesine düşmanlık besleyen Ebû Tahir el-Kumî adında birisi, vezîri Sultan Sencer'e jurnal etmiş ve Sencer bunun üzerine vezîri öldürmek için yeğeninden istemiştir. Ancak o dönemde Sultan Mahmud'un müstevfisi olarak bulunan Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd'in tavsiyesi üzerine, vezîr Sultan Sencer'e gönderilmeyip, Sultan Mahmud tarafından boynu vurulmak suretiyle öldürülmüştür (H.517=1123-1124).⁷⁹⁵

Şerefü'd-Dîn Anûşirvan b. Halid Kaşî: Sultan Mahmud b. Tapar'ın Osman b. Nizamü'l-Mülk'ten sonraki vezîri Ebu'l-Kasım Dergüzinî'dir. Bu aynı zamanda Ebu'l-Kasım'ın birinci vezâret dönemidir.⁷⁹⁶ Ancak O, daha önce de değinmiş olduğumuz gibi bir ara Sultan Mahmud tarafından tevkif edilip hapsedilmiş ve yerine Anûşirvan b. Halid vezârete tayin edilmiştir. Anûşirvan'ın bizzat kendi söylediklerine bakılırsa, kendisi bir yıl ve birkaç ay Sultan'a vezîrlik yapmıştır.⁷⁹⁷

Anûşirvan, daha önce Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde münşilik yapmıştır. Sultan Berkyaruk döneminde ise, vezîr Müeyyedü'l-Mülk nezdinde bazı görevlerde bulunmuştur. Ancak bu vezîre meyilli olduğu anlaşılan Anûşirvan, Sultan Berkyaruk ile Kardeşi Muhammed Tapar arasındaki bir savaşta vezîrin ölümü

⁷⁹²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 101, 112, 124, 129.

⁷⁹³Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 258.

⁷⁹⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 133-135.

⁷⁹⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 39-40; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 138-39. Ahmed b. Lütfullah, vezîrin ölüm yılı olarak, İbnü'l-Esîr ile aynı yılı vermiş; ancak Azîmî, bu iki müelliften farklı olarak, bu vezîrin H. 521 (1127-1128) yılında öldürüldüğünü kaydetmiştir. Bkz. Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 62.

⁷⁹⁶Sultan Sencer dönemi vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.9.

⁷⁹⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 141-142.

sonrasında çok üzölmüş, devlet işlerinden el çekip Basra'ya gitmiş ve bir müddet ilimle uğraşmıştır.⁷⁹⁸ Sultan Muhammed Tapar'ın tek başına saltanatı elde ettiği sırada Basra'dan döndüğü anlaşılmaktadır ki, bu Sultan döneminde önce hazinedar, sonra ise Ebu'l-Mefahirü'l-Kumî'nin ardından Arzü'l-Ceyş olan İzzü'l-Mülk İbnü'l-Kafî İsfehanî yerine bu mansıba getirilmiştir. Yani Arzü'l-Ceyş olmuştur. Ancak bu mansıbı elide uzun bir süre için tutamamış ve yerine Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk tayin edilmiştir.⁷⁹⁹ Sultan Muhammed Tapar döneminde Hatîr'ül-Mülk'ün ikinci vezâretinde bu vezîre naiblik de yapmış olan Anûşirvan'ın, yine bu Sultan'ın son dönemlerinde Arzü'l-Ceyş olduğu ve Sultan öldükten sonra ise yerine geçen oğlu Mahmud b. Tapar döneminde uzun bir müddet mansıbı elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰⁰ Ancak Şemsü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde bu görevinden azledilmiş ve yerine Ebu'l-Kasım Dergüzinî getirilmiştir.⁸⁰¹ Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk'ten sonra Sultan Mahmud'a vezîr olan bu Ebu'l-Kasım vezâretten azledilince (1127) de O'nun yerine kendisi, yani Anûşirvan vezîr tayin edilmiştir.⁸⁰² Ancak kısa bir müddet vezîrlik yaptığı anlaşılan bu zat bu mansıbından istifa etmiş, vezâretteki yerini tekrar Ebu'l-Kasım'a terk etmiştir.⁸⁰³

Sultan Mahmud dönemindeki vezîrlüğinden istifa eden Anûşirvan, bir müddet sonra Bağdat'ta halifelik nezdinde yine vezîrlik mansıbını elde etmiştir; ancak H. 528 (1134)'de bu mansıbından azledilen bu zat, daha sonra kardeşi Sultan Tuğrul'dan sonra Irak Selçukluları saltanatını elde eden Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'a vezîr olmuştur.⁸⁰⁴ Bu sultan nezdindeki vezâretinin de oldukça kısa sürdüğü anlaşılan Anûşirvan, H. 530 (1135-1136)'de bu görevinden azledilmiştir. Azledildikten kısa bir süre sonra ise vefat etmiştir (H. 532=1138).⁸⁰⁵ Bazı kaynaklarda künyesine Kaşî

⁷⁹⁸ İkbâl, *Vezâret*, 183-184. Söz konusu savaş ve vezîr Müeyyedü'l-Mülk'ün ölümü için Sultan Berkyaruk dönemi vezîrlerinin tetkik edildiği kısma bkz. 2.6.1.6.

⁷⁹⁹ Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 96-97, 99-102.

⁸⁰⁰ Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128.

⁸⁰¹ Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130.

⁸⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 62.

⁸⁰³ Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 143. İbnü'l-Esîr, Anûşirvan'ın 10 gün kadar vezîrlik yaptığını bildirmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 62).

⁸⁰⁴ Anûşirvan hemen her kaynakta Sultan Mesud'un saltanat dönemindeki birinci vezîri olarak gösterilmiştir bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarîh*, 220; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 129.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 104, 107, 127, 147; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 163. *Ahbâr*'da verilen bilgide Sultan Mesud'a vezîr olan Anûşirvan'ın doğrudan Abbâsî halifesi tarafından bu göreve tayin edildiği belirtilmiş ve ayrıca O'nun bu göreve getirildiği yıl olarak H. 527 yılı kaydedilmiştir [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lugal), 71-72]. Hândmîr ve Akilî'nin verdiği bilgilere

eklenmiş⁸⁰⁶ olan mezkûr vezîr, dindâr, faziletli, birçok ilmi bilen bir şîf olarak gösterilmiştir.⁸⁰⁷ Kaynak tanıtımı kısmında da belirtmiş olduğumuz üzere *Zubdetu'n-Nusra*'nın müelliflerindedir.

2.6.2.2. Sultan Davud b. Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1131-1132)

Sultan Davud b. Mahmud adına, babası Mahmud b. Tapar öldükten (H. 525=Ağustos-Eylül 1131) hemen sonra, Mahmud'un son vezîri Ebu'l-Kasım Dergüzini ve bazı devlet adamlarının çalışmaları sonrasında hutbe okutulmuştur.⁸⁰⁸ Ancak O'nun bu taht dönemi oldukça kısa sürmüş ve Sultan Sencer'in de desteğini alan, amcası Tuğrul b. Muhammed Tapar gelip saltanatı ele geçirmiştir (H. 526=1131-1132).⁸⁰⁹ Bu yüzden Sultan Davud döneminde ismi verilebilecek tek vezîr, Ebu'l-Kasım Dergüzini'dir ki O'nun hakkında da Sultan Sencer dönemi vezîrleri ele alındığında bilgi verilmiştir.

2.6.2.3. Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar Dönemi (1132-1134)

Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın saltanat döneminin ilk vezîri Ebu'l-Kasım Dergüzini'dir. Bu vezîr hakkında Sultan Sencer dönemi vezîrleri tetkik edilirken bilgi verilmiştir. Bu yüzden burada, sadece Sultan'ın saltanat döneminin ikinci ve son vezîri olan Şerefü'd-Dîn Ali ele alınmıştır.

Şerefü'd-Dîn Ali b. Recâ: Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın saltanat dönemindeki ilk vezîri Ebu'l-Kasım Dergüzini'den sonra vezîr olmuştur (1133'den sonra).⁸¹⁰ Daha önceden yine aynı sultana mülazımlık ve kethüdalık gibi görevlerde bulunarak hizmet ettiği kaydedilmiştir. Vezâret mansıbı için gerekli özellikleri

göre ise O, 7 yıl kadar vezîrlik yapmıştır (Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 210-211; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 259); ancak sanıyoruz bu müellifler, 7 ay yazacakları yerde 7 yıl yazarak hata etmiş, ya da O'nun Arzû'l-Ceyş olduğu dönemleri de hesaba katarak bir değerlendirme yapmışlardır. Bu durum, söz konusu müelliflerin "vezîr" kavramına yükledikleri anlamla alakalıdır. Yani onlar bazen, bu kavramı sadece Dîvân-ı Vezâret'in başında bulunan kişiler için değil aynı zamanda diğer dîvân reisleri için de kullanmışlardır.

⁸⁰⁶Reşîdeddîn Fazlullah, *Camii't-Tevarih*, 194, 220.

⁸⁰⁷Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 147.

⁸⁰⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 82; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 145.

⁸⁰⁹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 70-71.

⁸¹⁰Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 74; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camii't-Tevarih*, 198.

taşımadığı belirtilen bu zat, Sultan'ın ölümüne (1134)⁸¹¹ kadar bu görevini sürdürmüştür. Sultan vefat ettikten sonra ise o sırada Azerbaycan'da bulunan melik Davud b. Mahmud yanına giderek O'na vezîr olmuştur. Ancak bir müddet sonra, Harezmsahlar tarafından öldürülmüştür.⁸¹²

2.6.2.4. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar Dönemi (1134-1152)

Sultan Mesud b. Tapar'ın saltanat dönemindeki birinci vezîri Anûşirvan b. Halid'dir.⁸¹³ Bu vezîr hakkında Sultan Mahmud b. Tapar dönemi vezîrleri incelendiğinde tefarruatlı bilgi verilmiştir. Burada Sultan'a, O'ndan sonra vezîrlik yapmış olan kişiler ele alınacaktır.

İmadü'd-Dîn Ebu'l-Berekât b. Seleme Dergüzini: Sultan Mesud b. Tapar'ın Anûşirvan'dan sonraki vezîri olmuştur.⁸¹⁴ Hândmîr'in kayıtlarına göre; baba tarafından Ben-i Seleme adındaki Arap kabilesine mensup olan bu zatın annesi, Selçuklu İmparatorluğu'nda vezîrlik mansıbını birkaç defa elinde bulunduran⁸¹⁵ Ebu'l-Kasım Dergüzini'nin yeğenidir.⁸¹⁶ *Ahbâr ve Zubdetu'n-Nusra*'da da bu zatın Ebu'l-Kasım Dergüzini'ye akrabalığı olduğu kaydedilmiş; ancak ayrıntılı bilgi verilmemiştir.⁸¹⁷ Hatta *Ahbâr*'da işaret ettiğimiz kayıta, Ebu'l-Berekât'ın aslında vezîrliğe layık birisi olmadığı; ancak Ebu'l-Kasım Dergüzini'ye akrabalığı olduğu için vezârete tayin edildiği dile getirilmiştir.

Vezâret döneminden önce, Sultan Sencer nezdinde bazı görevler üstlenmiş olan Ebu'l-Berekât, aslında Sultan Sencer'in emriyle Sultan Mesud tarafından vezîr olarak kabul edilmiştir.⁸¹⁸ Ancak Ebu'l-Kasım Dergüzini'nin, Sultan Mahmud b. Tapar'a vezâreti döneminde, bir ara Dîvân-ı Arîz'in reisliğine de getirmiş olduğu⁸¹⁹ bu zatın

⁸¹¹Sultan Tuğrul b. Tapar'ın ölümü hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 106.

⁸¹²Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 260; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 209.

⁸¹³Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 220.

⁸¹⁴Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 167; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 127.

⁸¹⁵Bu hususta Sultan Sencer dönemi vezîrlерinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.9.

⁸¹⁶Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 211.

⁸¹⁷Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 167-168.

⁸¹⁸Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 211.

⁸¹⁹Bunadrî, *Zubdetu'n-Nusra*, 167-168.

Sultan Mesud'a olan vezîrlik dönemi çok fazla sürmemiş ve görevinden azledilmiştir (H. 532=1137-1138).⁸²⁰

Hazinedâr Kemalü'd-Dîn Muhammed b. Ali: Sultan Mesud b. Tapar'ın Ebu'l-Berekât'tan sonraki, yani saltanat döneminin üçüncü vezîridir.⁸²¹ Bu görevine H. 533 (1138-1139) yılında getirilmiştir.⁸²² Daha önceden Sultan Sencer'e hazinedârlık yapmış olan bu zat, Sencer'in teveccühünü kazanmış ve bu sebeple Rey şehrinin amîdliği (valiliği) Sultan tarafından kendisine verilmiştir. Daha sonra ise, bir süre Sultan Mesud tarafından hapsedilmiş olsa da, aynı Sultan tarafından vezârete tayin edilmiştir.⁸²³

Akîlî'nin kayıtlarına göre; Hâce Nizamü'l-Mülk (Sultan Alp Arslan ve Melikşah döneminin ünlü vezîri) haricinde, hiçbir vezîr O'nun kadar becerikli ve memleketi düzene koymakta O'nun kadar başarılı olmamıştır.⁸²⁴ Ancak O'nun emirler üzerinde giderek baskı kurması sonucu, bazı emirler aralarında ittifak yapıp, dönemin güçlü simalarından olduğu anlaşılan Atabeg Karasungur'a vezîrin aleyhinde sözler içeren mektuplar göndermişlerdir. Bunun üzerine Karasungur ve etrafına toplanan söz konusu emirler, Sultan Mesud'dan vezîrin görevinden azledilip öldürülmesini istemişlerdir. Bu isteği başlangıçta kabul etmeyen Sultan, emirlerin, vezîrin kendilerine teslim edilmemesi durumunda itaatten çıkıp farklı bir Selçuklu melikin yanında yer alacaklarını bildirmesi üzerine, onlara boyun eğmiş ve vezîri teslim etmiştir. Böylece vezîri teslim alan emirler O'nu öldürmüş ve kellesini de Karasungur'a göndermişlerdir.⁸²⁵ İbnü'l-Esîr, Kemalü'd-Dîn'den önce vezârette bulunan Ebu'l-

⁸²⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 142; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 260.

⁸²¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 220.

⁸²²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 121.

⁸²³Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 212-213; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 260-261.

⁸²⁴Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 260-261.

⁸²⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 121-122, 221-222; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 142. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'ı sultanlığı döneminde uğraştıran en büyük mesele belki de Atabeg Karasungur'un O'na karşı isyanları ve mücadeleleri olmuştur. Vezîr Kemalü'd-Dîn Muhammed, Karasungur'un sürekli sultana karşı mücadelelere girişmesinde, Karasungur'un vezîri Mecdü'd-Dîn'in büyük bir rolü olduğunu biliyordu ki, Sultan Mesud ile bu vezîri Atabeg Karasungur'dan almak istemişler; fakat bunu başaramamışlardır. Neticede her iki taraf da bu mücadelenin bitmeyeceğini anlayıp savaşa karar vermişlerdir. Sultan ve vezîri Kemalü'd-Dîn, bu esnada Fars'ta hâkim bulunan Emir Bozaba'yı kendi taraflarına çekerken; Atabeg Karasungur da Selçuklu şehzadeleri Selçuk b. Tapar, Davud b. Mahmud ve Davud'un Atabegi Ayaz'ı safına katmıştır. Atabeg Karasungur ve safındaki kuvvetler Sultan ile savaş için Hamedan civarlarına geldiklerinde, Atabeg Karasungur'un vezîri Mecdü'd-Dîn İzzü'l-Mülk'ü Sultana elçi olarak göndermiş ve eğer sultan kendi vezîri Kemalü'd-Dîn'i teslim ederse mücadeleden vazgeçilip, Sultan Mesud'un sultanlığını kabul edeceklerini bildirmişlerdir. Bu şartlara rağmen, vezîrini ilk başlarda teslim etmek istemeyen Sultan Mesud, neticede vezîri Emir Tatar'a teslim etmiş ve Tatar da vezîrin boynunu vurmuştur. Bu

Berekât'ın ölüm yılı olarak H. 532 (1137-1138)'yi, ondan sonra yedi ay vezîrlik yapmış olan Kemalü'd-Dîn'nin ölüm yılı olarak ise H. 533 (1138-1139)'ü kaydetmiştir.⁸²⁶

Mecdü'd-Dîn İzzü'l-Mülk Tahir b. Muhammed Burûcîrdî: Kaynaklarda İzzü'l-Mülk'ün, Sultan Mesud'a vezîr olmadan önce Atabeg Karasungur'a kâtiplik,⁸²⁷ kethüdalık⁸²⁸ ve vezîrlik yapmış olduğu kaydedilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Hazinedâr Muhammed b. Ali'den sonra ise, Atabeg Karasungur ve bazı emirler'in zorlaması üzerine Sultan Mesud'un vezâretine tayin edilmiştir. Hândmîr'in, künyesine Yezdicerd eklediği⁸²⁹ bu zatı İbnü'l-Esîr, Tahir b. Muhammed olarak kaydetmiştir.⁸³⁰ Vezâret dönemindeki naibliğini Necibü'd-Dîn Abdü'l-Celil yapmıştır.⁸³¹

Sultan Mesud nezdindeki hizmeti sırasında oldukça zenginleşen İzzü'l-Mülk'ün tasarrufunda 400 kadar köy olduğu belirtilmiştir.⁸³² Kötü huylu, makam ve mevki düşkün olan⁸³³ bu zat, devlet işlerinin kötüye gittiği bir dönemde, Sultan Mesud'un emriyle tevkif edilmiş ve hapse atılmıştır. Kısa bir süre sonra ise hapisteyken vefat etmiştir. H. 539 (1144-1145)'da tevkif ve hapsedildiği kaydedilen⁸³⁴ İzzü'l-Mülk'ün, 70 yaşındayken Sultan Mesud'a vezîr olduğu⁸³⁵ ve 80 yaşını geçkin olduğu halde de, O'nun yerine vezîr olan Müeyyedü'd-Dîn el-Merzaban'ın zevcesi tarafından, boğulmak suretiyle, öldürüldüğü kaydedilmiştir.⁸³⁶

Müeyyedü'd-Dîn Merzübân b. Ubeydullah b. Nasr İsfehanî: Sultan Mesud b. Tapar, Mecdü'd-Dîn İzzü'l-Mülk'ten sonra bu bu zatı vezârete tayin etmiştir (H. 539=1144-1145).⁸³⁷ Daha önce Sultan Mesud'a, hem Hazinedâr Muhammed b. Ali'nin hem de Mecdü'd-Dîn İzzü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde tuğrâilik yapmıştır.⁸³⁸ Ravendî'nin ve Reşîdeddîn Fazlullah'ın Müeyyedü'd-Dîn Tuğrâi olarak kaydetmiş

olaydan sonra Atabeg Karasungur, yanındaki Selçuklu şehzadeleriyle birlikte Sultan'ın huzuruna gelip itaatini bildirmiş; ayrıca kendi vezîri İzzü'l-Mülk'ü de sultana vezîr yapmıştır [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171-173].

⁸²⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 142.

⁸²⁷Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 77-78.

⁸²⁸Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 204.

⁸²⁹Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 214.

⁸³⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 172.

⁸³¹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 179.

⁸³²Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86.

⁸³³Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 213-214.

⁸³⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 172.

⁸³⁵Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 261; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 213-214.

⁸³⁶Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 179.

⁸³⁷Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 172.

⁸³⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171-173.

olduğu⁸³⁹ zat budur. Sultan Mesud dönemindeki vezâreti 2 yıl kadar süren⁸⁴⁰ Merzüban, dönemin güçlü emirlerinden olup daha önce Davud b. Mahmud'a da Atabeglik yapmış olan, Fars ve Huzistan hâkimi Bozaba ve Rey valisi Abbas gibi emirlerin baskısı sonucunda vezâretten azledilmiştir. Bu Selçuklu emirleri, yanlarına Muhammed b. Mahmud b. Tapar ve O'nun amcası Süleyman b. Mahmud'u da alarak isyan etmiş ve Selçuklu İmparatorluğu'nda Sultan Mesud'un hâkim olduğu birçok yeri ele geçirmişlerdir. Sultan Mesud ile savaşa tutuşacakları sırada ise, Sultan'ın emiri Abdurrahman Togayürek'in aracılık etmesiyle iki taraf arasında anlaşma sağlanmıştır. Anlaşma şartlarından birisi de söz konusu bu vezîrin Sultan tarafından azledilmesi ve yerine Bozaba'nın vezîri Tacü'd-Dîn b. Darest'in vezîr tayin edilmesi olmuştur ve nitekim anlaşma şartlarına uyularak bu icra edilmiştir.⁸⁴¹

Tacü'd-Dîn b. Darest Şirazî: Bu devlet adamının, Sultan Melikşah b. Alp Arslan'ın son vezîri olan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'in akrabalarından olduğu kaydedilmiştir.⁸⁴² Daha öncesinde hangi görevlerde bulunduğu hakkında pek bilgi bulunmayan Tacü'd-Dîn, yukarıda da bahsetmiş olduğumuz üzere, Sultan Mesud b. Tapar'a vezîr olmadan önce Atabeg Bozaba'nın vezîrliğini yapmış ve yine bu Atabeg ile bazı emirlerin zorlamaları sonrasında Müeyyidü'd-Dîn Merzübân b. Ubeydullah'tan sonra Sultan'ın vezâretine getirilmiştir.⁸⁴³ Ancak Sultan Mesud, istemeyerek vezîr kabul ettiği bu zatı, 1147'de görevinden azledip tekrar Bozaba nezdine göndermiştir.⁸⁴⁴ Clausner'in kaydına göre; bu vezîr, sonradan Sultan Muhammed b. Mahmud b. Tapar'ın saltanat döneminin ikinci vezîri olmuştur.⁸⁴⁵ *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir bilgi ise, Sultan Muhammed b. Mahmud b. Tapar'ın, Tacü'd-Dîn'i vezîr yapmak için davet ettiğini; ancak O'nun bu davete iştirakında geciktiğini ve bu yüzden vezîr olarak Şemsü'd-Dîn Ebu'n-Necib'in tayin edildiğini gösterir.⁸⁴⁶ Kaldı ki diğer ana kaynaklarda da Tacü'd-Dîn, Sultan Muhammed b. Mahmud'un vezîri olarak gösterilmemiş,

⁸³⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 221.

⁸⁴⁰Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 262.

⁸⁴¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 174; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 214.

⁸⁴²Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 262. *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bilgiye göre Tacü'l-Mülk Ebu'l- Ganâim söz konusu zatın dayısı idi [Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 195].

⁸⁴³Hemen bütün kaynaklar O'nun Müeyyedü'd-Dîn'den sonra vezârete tayin edildiğini doğrular bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 221; Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 262; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 214.

⁸⁴⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 184-185.

⁸⁴⁵Clausner, *Divânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 130.

⁸⁴⁶Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 255.

Sultan'ın ikinci vezîri olarak ise Şemsü'd- Dîn Ebu'n-Necib gösterilmiştir.⁸⁴⁷ Kısacası Clausner, muhtemelen vezîrlik için davet edilen Tacü'd-Dîn'in bu mansıba tayin edildiğini kaydederek, sanıyoruz bir hata yapmıştır.

Şemsü'd-Dîn Ebu'n-Necib el-Asam Dergüzînî: Sultan Mesud b. Tapar, Tacü'd-Dîn b. Darest'ten sonra bu zatı vezîr tayin etmiştir. Önceden Selçuklu emirlerinden Hasbeg b. Belengerî'nin hizmetinde de bulunmuş olan Şemsü'd-Dîn'in, vezîrliğe layık olmadığı; ancak Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzînî'ye akrabalığı bulunduğu için vezârete tayin edildiği kaydedilmiştir.⁸⁴⁸ Şemsü'd-Dîn, kaynaklarda Sultan Mesud'un son vezîri olarak gösterilir.⁸⁴⁹

Sultan Mesud öldükten (1152) sonra, Sultan tarafından veliaht tayin edilmiş olan Melikşah b. Mahmud'a da vezîrlik yaptığı anlaşılan⁸⁵⁰ bu zat, daha sonradan O'nun kardeşi Sultan Muhammed b. Mahmud'a da, Celalü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım'dan sonra vezîr olmuştur.⁸⁵¹ Ancak bu Sultanla birlikte, Bağdat kuşatmasında iken "heyza"⁸⁵² denilen bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalık sebebiyle vefat etmiştir (H. 552=1157-1158).⁸⁵³

2.6.2.5. Sultan Melikşah b. Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1152-1153)

Melikşah b. Mahmud, amcası Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'dan sonra 4 ay ve bir defada İsfahan'da olmak üzere 16 gün sultan olmuştur.⁸⁵⁴ Ancak ikinci saltanatı görüldüğü üzere çok sürmemiş ve H. 555 (1160) yılında zehirletilmek suretiyle

⁸⁴⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 248; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 241.

⁸⁴⁸Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 199, 203-204. Bu zatın vezârete tayini H. 549 yılı sıralarıdır. Zira *Zubdetü'n-Nusra*'nın müelliflerinden olan İsfahanî, bu yılda hacdan dönmüş ve meydana gelen yeni değişiklikleri anlatırken, söz konusu zatın vezîrliğe getirildiğini zikretmiştir [Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 224].

⁸⁴⁹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 221.

⁸⁵⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 242;

⁸⁵¹Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 263-264.

⁸⁵²*Zubdetü'n-Nusra*'da bu hastalık için şu açıklama geçer: "Heyza bir hastalık adıdır ki, mübtelâ olan hem kay eder hem de oturamayıp kenefe taşınmakla aşağıdan yüreği sürer." Kısacası bu hastalık şiddetli kusma ve ishal hali, "kolera"dır. İbnü'l-Esîr de, söz konusu kuşatmadan bahsederken, bu sıralarda Bağdat'ta salgın bir hastalığın çıktığını ve birçok kişinin bu hastalıktan öldüğünü kaydetmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 256-258).

⁸⁵³Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 256.

⁸⁵⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 242. Melikşah b. Mahmud'un, kardeşi Sultan Muhammed b. Mahmud öldükten sonra, İsfahan'a gelip hâkim olması hakkında ayrıca bkz. Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 293.

öldürülmüştür.⁸⁵⁵ Ravendî ve Reşideddîn Fazlullah, Melikşah b. Mahmud dönemi için tek vezîr göstermişlerdir. O da, yukarıda bahsini ettiğimiz Şemsü'd-Dîn Ebu'n-Necib'dir.⁸⁵⁶ *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen kayıtlarda ise, Muzaffer b. Seyyidî adında birisinin daha Melikşah b. Mahmud'a vezîr olduğunu görüyoruz; ancak bu zatın, Melikşah'ın tahttan indirildiği ve kardeşi Muhammed b. Mahmud'un saltanatında olduğu sırada Melikşah'a vezîrlik yaptığı anlaşılmaktadır.⁸⁵⁷ Yani Melikşah'ın saltanat dönemi vezîri değildir ve bu yüzden bu vezîr hakkında bilgi verilmeyecektir.

2.6.2.6. Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1153-1159)

Sultan Muhammed b. Mahmud, amcası Sultan Mesud'un ardından kısa süreliğine saltanatı elde eden kardeşi Melikşah'tan sonra tahta çıkmıştır. Saltanatının başlangıcı H. 548 (1153-1154), bitişi ve ölümü ise H. 554 (1159-1160) yılıdır.⁸⁵⁸ Bu dönemde kendisine üç kişi vezîrlik yapmıştır. Bunlardan birisi, birinci vezîri Celalü'd-Dîn'den sonra vezîr olan Şemsü'd-Dîn Ebu'n-Necib'dir. Yukarıda bu vezîrden bahsedildiği için, burada O'nun hakkında bilgi verilmemiştir.

Celalü'd-Dîn b. Kivamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî: Bu zat, künyesinden de anlaşılacağı üzere, daha önceden Selçuklu İmparatorluğu'na, çeşitli görevler üstlenerek hizmet etmiş olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin oğludur.⁸⁵⁹ Muhammed b. Mahmud'a meliklik döneminde de vezîrlik yapmış olan bu zat,⁸⁶⁰ Muhammed'in saltanat döneminin birinci vezîri olmuştur (H. 548=1153).⁸⁶¹ Ancak bunun vezâret dönemi çok kısa sürmüş olacak ki H. 549 (1154-1155) yılında, Şemsü'd-Dîn Ebu'n-Necib vezâret görevine getirilmiştir.⁸⁶² Akîlî ve Hândmîr'in kayıtları, hoşgörülü birisi olan bu vezîrin

⁸⁵⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 293.

⁸⁵⁶Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 241; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 226.

⁸⁵⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 255.

⁸⁵⁸Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 248, 259; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 227, 240.

⁸⁵⁹Ebu'l-Kasım Dergüzinî hakkındaki bilgiler için, Sultan Sencer'in vezîrlerini ele aldığımız kısma bkz. 2.6.1.9.

⁸⁶⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 210.

⁸⁶¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 248; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 241 (Söz konusu vezîr, bu kaynaklarda Celalü'd-Dîn veya Celalü'd-Dîn Ebu'l-Fazl olarak geçer). Sultan Muhammed b. Mahmud'un saltanatının başlangıcı olarak H. 548 yılına işaret etmiştik. *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir bilgi, Celalü'd-Dîn'in bu saltanatın hemen başında vezîr olduğunu kaydetmiştir [Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 210]. O halde Celalü'd-Dîn'in vezâret dönemi H. 548 yılında başlamıştır.

⁸⁶²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 225-226.

herkese borcu olduğunu ve Şemsü'd-Dîn Ebu'n-Necib'in diğer devlet erkânını da yanına çekerek O'nu vezâretten azlettirdiğini göstermektedir.⁸⁶³

Celalü'd-Dîn'in önceden meşgul olduğu görevler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. O, Sultan Muhammed b. Mahmud'dan sonra, Arslanşah b. Tuğrul b. Muhammed Tapar'a ve O'nun oğlu Tuğrul b. Arslanşah b. Tuğrul'a da vezîrlük yapmıştır.⁸⁶⁴

Ziyâü'd-Dîn b. Mecdü'd-Dîn b. Allece el-İsfehanî: Ravendî ve Reşîdeddîn Fazlullah bu zatı, Sultan Muhammed b. Mahmud'un vezîrleri arasında zikretmemiştir.⁸⁶⁵ Ancak *Zubdetu'n-Nusra*'dan açıkça anlaşılıyor ki önceden Sultan'a tuğrâlik yapmış olan Ziya'üd-Dîn, bu görevinden Sultan Muhammed'in vezâretine getirilmiştir. Sultan'ın saltanat dönemindeki son vezîridir ve vezârete tayin edilir edilmez, Sultan'ın vefatından az önce, vefat etmiştir.⁸⁶⁶

2.6.2.7. Sultan Süleymanşah b. Muhammed Tapar Dönemi (1152/1153-1154, 1156, 1159-1161)

Süleymanşah, ilk defa, Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar'ın saltanatı döneminde (H. 547=1152-1153) kısa bir müddet için sultan tanınmıştır. İkinci defa, Sultan Sencer Oğuzlar'a esir düştükten (H. 548=1153) sonra, Sencer'in son vezîri Nasîrü'd-Dîn Tahîr b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk ve diğer devlet adamları tarafından sultan ilan edilmiştir. Üçüncü kez, H. 550 (1155-1156) yılında Abbâsî halifesi tarafından kabul edilerek adına hutbe okutulmuştur. Dördüncü defa ise, Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar öldükten (H. 554= 1159-1160) sonra, büyük Selçuklu emirleri tarafından sultan ilan edilmiştir.⁸⁶⁷ Ancak bu saltanatlarını hiçbiri uzun sürmemiştir. En son saltanatından sonra, yerine Arslanşah b. Tuğul b. Muhammed Tapar tahta çıkarılmış ve Süleymanşah tevkif edilerek hapsedilmiş (H. 555=1160), az sonra da öldürülmüştür. (H. 556=1161)⁸⁶⁸ Sultan Sencer'den sonraki

⁸⁶³Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 263-264; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 215-217.

⁸⁶⁴Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 267, 271; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 268, 283, 305; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 261.

⁸⁶⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 248; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 241.

⁸⁶⁶Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 256-257.

⁸⁶⁷Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 211, 218-221, 254, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 232, 252, 287.

⁸⁶⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 287, 296.

saltanat döneminde O'na, Nasirü'd-Dîn Tahir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün vezîr olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁹ Ancak bu zat hakkında Sultan Sencer'in vezîrlerinin ele alındığı kısımda bilgi verilmiştir. Burada diğer vezîrler ele alınacaktır.

Fahrü'd-Dîn Ebû Tahir İbnü'l-Vezîr el-Muin Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî: Sultan Sencer dönemi vezîrlerinden Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî'nin oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Süleymanşah b. Muhammed Tapar'a, ilk sultanlık döneminde vezîrlik yapmıştır (H. 547=1152-1153 yılı sıralarında).⁸⁷⁰ Daha sonrasında ise Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar'a, yani Sultan Süleyman'ın yeğenine vezîr olmuştur.⁸⁷¹ Hayatı ve önceki görevleri hakkında pek fazla bilgi elde edilemeyen bu zatın Arslan b. Tuğrul'a olan vezâreti birkaç yıl sürmüş ve ardından vefat etmiştir.⁸⁷²

Nizamü'l-Mülk Ebû Ali el-Hasan b. Tahir: Sultan Süleyman'ın ikinci saltanat döneminde, yani Sultan Sencer'den sonra Horasan'da sultan tanındığı dönemde, ilk vezîri Tahir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk olmuştur. Ancak O'nun kısa bir zaman sonra vefat etmesi (1154) üzerine vezârete O'nun oğlu Ebû Ali el-Hasan getirilmiştir.⁸⁷³ Bununla birlikte bu vezîrin vezâret dönemi de çok az sürmüştür. Zira Süleymanşah O'nun vezârete tayin edildiği 1154 yılı içerisinde Horasan'ı terk etmiş ve Selçuklu emirleri de sultan yapmak üzere Sultan Sencer'in kızkardeşinin oğlu Mahmud Han b. Muhammed b. Buğra Han'ı Horasan'a davet etmişlerdir.⁸⁷⁴

Şerefü'd-Dîn el-Horasanî: Horasanî, Süleyman b. Muhammed Tapar'ın halife tarafından kabul edildiği sıradaki, yani üçüncü saltanat dönemindeki vezîrliğini üstlenmiştir. Aslında bu vezîri Sultan Süleyman'ın vezâretine tayin eden ise Abbâsî halifesi Muktefi olmuştur. Vezârete tayin edildiğinde oldukça yaşlı olan bu vezîrin akıbeti hakkında pek bir bilgi elde edilememiştir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla, halifenin desteğini de almış olan Süleyman'ın, H. 551 (1156-1157) yılında yeğeni Muhammed b.

⁸⁶⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 234.

⁸⁷⁰Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 211; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 253. Clausner de söz konusu kişiyi Sultan Süleymanşah'ın ilk vezîri olarak kaydetmiştir (Clausner, *Dîvânsalari der 'Ahd-i Selcûkî*, 130).

⁸⁷¹Ravendî, *Rahâtü's-Sudûr*, (Trk. Çev. Ateş), II, 268; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 261; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 218.

⁸⁷²Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 267.

⁸⁷³Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 126.

⁸⁷⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 234.

Mahmud b. Muhammed Tapar ile giriştiği savaş sonrası yenilmesi ve yakalanıp hapsedilmesi sonrasında bunun vezîrligi de bitmiştir.⁸⁷⁵

Şihâbü'd-Dîn Mahmud b. Sika Abdü'l-Aziz el-Hamîdî en-Nişaburî: Bu zat, bazı kaynaklarda Süleyman b. Muhammed Tapar'ın tek vezîri olarak gösterilmiştir.⁸⁷⁶ Sultan Muhammed b. Mahmud öldükten sonra Hemadan'da tahta oturan Süleyman b. Muhammed Tapar (4. Saltanatı), önceden Selçuklu emirlerinden İnanc'a da vezîrlük yapmış olan bu şahsı vezârete tayin etmiştir.⁸⁷⁷ İbnü'l-Esîr, Sultan Süleymanşah tevkif edilip hapsedilmeden az önce bu zatın öldürüldüğünü kaydetmiştir. Ancak aynı müellif, diğer bir yerde Ebu'l-Kasım Mahmud b. Abdü'l-Aziz el-Hamîdî diye kaydettiği bir kişinin -ki bu zat muhtemelen söz konusu bu vezîrle aynı kişidir- H. 560 (1165) yılında öldüğünü belirtmiştir.⁸⁷⁸ Ayrıca diğer birçok kaynakta, bu vezîrin, Süleyman b. Muhammed'den sonra tahta çıkan Sultan Arslan b. Tuğrul'a da vezîrlük yaptığı dile getirilmiştir⁸⁷⁹ ki bu da, İbnü'l-Esîr'in söz konusu hususta bir hata yaptığını göstermektedir. Bu vezîrin ölüm yılı olarak Reşîdeddîn ve Ravendî'nin de H. 560 (1165) yılını vermiş olması, mezkûr vezîrin, İbnü'l-Esîr'in ikinci olarak gösterdiği kişiyle aynı kişi olduğunu kanıtlar.⁸⁸⁰ Bütün bunlar gösteriyor ki İbnü'l-Esîr, ölümünün 1165'de olduğunu kaydettiği kişiyle, üzerinde durduğumuz bu vezîri ayrı kişiler olarak düşünmüştür.

2.6.2.8. Sultan Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar (1161-1177)

Bu Sultan'ın ilk vezîri olarak gösterilen şahıs yukarıda bahsini ettiğimiz Şihâbü'd-Dîn Mahmud b. Abdü'l-Aziz'dir.⁸⁸¹ İkinci vezîri ise yine Sultan Süleyman dönemi vezîrllerinden olan Fahrü'd-Dîn Ebû Tahir İbnü'l-Vezîr el-Muin Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî'dir.⁸⁸² Üçüncü ve son vezîri ise Sultan Muhammed b. Mahmud

⁸⁷⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 221.

⁸⁷⁶Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Çev. Ateş), II, 262; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 245.

⁸⁷⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 257.

⁸⁷⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 296.

⁸⁷⁹Akilî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 264; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 268; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 249.

⁸⁸⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 277; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 252-253.

⁸⁸¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 264; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 268; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 252-253.

⁸⁸²Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 268; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 253, 261. Burada Ravendî'den işaret ettiğimiz sayfada vezîrin künyesi eksik verilmiştir. Ancak Sultan Arslan b.

b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden olan Celalü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî'dir.⁸⁸³ Bu vezîrler hakkında önceden bilgi verildiği için burada tekrar olmaması açısından bilgi verilmemiştir.

2.6.2.9. Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar Dönemi (1177-1194)

Sultan Tuğrul b. Arslan'ın birinci vezîri olarak, Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde de vezîrlik yapmış olan, Celalü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî gösterilmiştir.⁸⁸⁴ Bu zat hakkında daha önce bilgi verildiği için burada ele alınmamıştır.

Kıvamü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî: Zubdetu'n-Nusra'da, Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminin birinci vezîri olarak gösterilen Celalü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım'dan sonra, O'nun kardeşi Kıvamü'd-Dîn'in vezârete tayin edildiği kaydedilmiştir.⁸⁸⁵ Esasen Akîlî'nin kaydettiği Kıvamü'd-Dîn Dergüzinî⁸⁸⁶ ve Hândmîr'in kaydettiği Kıvamü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım,⁸⁸⁷ burada bahsini ettiğimiz vezîr ile aynı kişi olmalıdır. Zira iki müellif de, aşağıda hakkında bilgi vereceğimiz Zencanî'den önceki vezîr olarak, künyesini tam olarak kaydetmedikleri bu vezîrin vezârette bulunduğunu kaydetmişlerdir. Hândmîr, işaret edilen yerde bu vezîrin insaflı, adaletli birisi olduğunu ve dönemde çok nüfuzlu bulunan Atabeg İldeniz'in tesiriyle görevinden azledilip bir daha da devlet işleriyle uğraşmadığını belirtmiştir.

Kemalü'd-Dîn Ebû Şoca ez-Zencânî (Tacilî): Anlaşıldığı kadarıyla bu zat, önceden Selçuklu emirlerinden Hasbeg'e vezîrlik yapmıştır.⁸⁸⁸ *Zubdetu'n-Nusra*'da, Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un, Kıvamü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım'dan sonraki vezîri- yani aynı sultanın 3. vezîri- olarak Zencanî gösterilmiş ve bu

Tuğrul dönemi için ayrılan diğer sayfalara bakılacak olursa, söz konusu ettiğimiz vezîrden bahsedildiği anlaşılacaktır.

⁸⁸³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 267; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 268; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 261.

⁸⁸⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 271; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 305.

⁸⁸⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 271.

⁸⁸⁶Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 264.

⁸⁸⁷Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 219.

⁸⁸⁸Kayhan, *Irak Selçukluları*, 205.

vezîrin Tacilî diye meşhur olduğu kaydedilmiştir.⁸⁸⁹ *Râhatü's-Südûr*'da ise, bu vezîr, aynı sultan döneminde Celalü'd-Dîn b. Ebu'l-Kasım'dan sonra ikinci sırada gösterilmiştir.⁸⁹⁰ Bunun nedeni *Zubdetu'n-Nusra*'da ikinci vezîr olarak gösterilen ve Celaü'd-Dîn'in kardeşi olduğu belirtilen Kıvamü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım'ın *Râhatü's-Südûr*'da vezîr olarak gösterilmemiş olmasıdır. Zira *Zubdetu'n-Nusra*'daki Kıvamü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım dışarıda bırakılacak olursa, Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un ilk dört vezîrinin iki eserde de aynı sırayla verildiği görülecektir.

Akîlî ve Hândmîr, bu vezîrin künyesine Ebû Şoca eklemiştir.⁸⁹¹ Ayrıca Hândmîr, O'nun iki yıl kadar vezîrlik yaptığını kaydetmiştir. Aslında mezkûr vezîrin ne kadar vezârette kaldığı, elde edilen bilgilerle tam olarak tesbit edilememiştir; ancak *Zubdetu'n-Nusra*'da da O'nun birkaç yıl vezîrlik yaptığının kaydedilmiş olması, Hândmîr'in verdiği zaman diliminin O'nun vezâret dönemi için makûl olduğunu gösterir.

Kemalü'd-Dîn Ebû 'Emrû el-Ebherî: Hândmîr ve Akîlî'nin, Zencanî'den sonra vezîr olarak gösterdikleri şahıs budur. Hatta bu müellifler, bu vezîrin Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminde de vezîrlik yaptığını kaydetmişlerdir.⁸⁹² Ancak diğer kaynaklarda, ne Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminde ne de O'nun oğlu Tuğrul döneminde, bu zatın vezîrlik elde ettiği şeklinde bir bilgiye tesadüf edilmiştir.⁸⁹³ Ayrıca Irak Selçukluları hakkında geniş bir çalışma yapmış olan Kayhan'ın eserinde de her iki sultan döneminde de bu ismin geçmediğini belirtelim.⁸⁹⁴

Sadrü'd-Dîn Merâğî: *Zubdetu'n-Nusra* ve *Râhatü's-Südûr*'da, Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde Kemalü'd-Dîn Ebû Şoca ez-Zencânî'den sonra vezîr olarak gösterilen şahıs budur. Anlaşıldığı kadarıyla bu zat önceden Merağa denilen bir yerin kadılığını yapmıştır.⁸⁹⁵ Aslında bu zatın, Hândmîr ile Akîlî'nin vermiş olduğu Kemalü'd-Dîn Ebû 'Emrû el-Ebherî ile aynı kişi olması muhtemeldir. Zira önceki iki

⁸⁸⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 272.

⁸⁹⁰Ravendî, *Râhatü's-Südûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 305.

⁸⁹¹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 265; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 219.

⁸⁹²Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 219- 220; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 265.

⁸⁹³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 264-272; Ravendî, *Râhatü's-Südûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 268, 305-306; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 261 vd.

⁸⁹⁴Kayhan, *Irak Selçukluları*, 235-323.

⁸⁹⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 272; Ravendî, *Râhatü's-Südûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 305-306.

eserin müellifi, Sadrü'd-Dîn'i, Kemalü'd-Dîn Ebû Şoca ez-Zencânî'den sonra ve az sonra bahsini edeceğimiz İzzü'd-Dîn er-Razî'den önce vezîr göstermiş; sonraki müellifler ise aynı yerde, yani Kemalü'd-Dîn Ebû Şoca ez-Zencânî ile İzzü'd-Dîn er-Razî arasında Kemalü'd-Dîn Ebû 'Emrû el-Ebherî'yi vezîr göstermişlerdir.⁸⁹⁶

İzzü'd-Dîn b. er-Razî (Radî) el-Müstevfî: Kaynaklarda, Azized-Dîn b. Raziye-Dîn Es'ed el-Kaşî, İzzü'd-Dîn Kaşanî, İzzü'd-Dîn el-Müstevfî, İzzü'd-Dîn b. er-Razî olarak kaydedilen⁸⁹⁷ bu zat, Sadrü'd-Dîn Merâğî'den sonra Sultan Tuğrul b. Arslan'a vezîrlik yapmıştır.⁸⁹⁸ Bu zat ve oğulları, Sultan'ın düşmanlarıyla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle, diğer birçok devlet adamıyla birlikte, önce hapsedilmiş sonra da öldürülmüştür (Ocak-Şubat 1189).⁸⁹⁹ Künyesine dikkat edilecek olursa, bu vezîrin önceden müstevfilik yaptığı söylenilebilir. Nitekim Akîlî de, hangi dîvânda olduğunu açıkça belirtmese de, O'nun önceden dîvânda kâtip olduğunu kaydetmiştir.⁹⁰⁰

Muinü'd-Dîn b. Fahrü'd-Dîn b. Muinü'd-Dîn Kaşî: Sultan Tuğrul b. Arslan'ın İzzü'd-Dîn b. er-Razî'den sonraki vezîri olarak gösterilmiştir.⁹⁰¹ Bu zatın, Sultan Sencer dönemi vezîrlerinden Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî'nin oğlu olup Sultan Süleymanşah b. Muhammed Tapar ve Sultan Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar'a vezîrlik yapmış olan Fahrü'd-Dîn Ebû Tahir İbnü'l-Vezîr el-Muin Ebû Nasr Ahmed'in oğlu olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰² Ravendî ve Reşideddîn'in Muinü'd-Dîn el-Kaşî veya Muinü'd-Dîn olarak kaydettiği⁹⁰³ ve aslında künyesini eksik verdiği bu vezîri; Akîlî'nin, Muinü'd-Dîn b. Fahrü'd-Dîn b. Muinü'd-Dîn Kaşî ve Hândmîr'in, Muinü'd-Dîn b. el-Vezîr Fahrü'd-Dîn olarak kaydetmiş⁹⁰⁴ olması da bu durumu doğrulamaktadır. Ancak şurası var ki, Akîlî vezîrin künyesini

⁸⁹⁶Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 265-266; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 219-220. Hândmîr, İzzü'd-Dîn er-Razî'yi işaret edilen yerde, sadece İzzü'd-Dîn Kaşanî olarak kaydetmiştir. Yani bu vezîrin künyesi eksik verilmiştir; ancak aynı kişilerdir.

⁸⁹⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 272; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 306; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 265; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 220.

⁸⁹⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 272; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 306.

⁸⁹⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 322-325; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 265; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 301-302. Kayhan, aynı eserinin 296. Sayfasında Azizeddîn İbnü'r- Ridâ diye birisini kaydetmiştir. Aslında bu zat, yukarıda bahsini ettiğimiz vezîr ile aynı kişidir.

⁹⁰⁰Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 265-266.

⁹⁰¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 306; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 266.

⁹⁰²İsmi geçen vezîrler için Sultan Sencer dönemi ve Sultan Süleyman b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinin tetkik edildiği kısma bkz.

⁹⁰³Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 306, 335; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 176-277.

⁹⁰⁴Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 266; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 222.

belirtmiş olduğumuz gibi vermesine rağmen, bu vezîrin Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın vezâretinde de bulunduğunu kaydederek hataya düşmüştür. Arslan b. Tuğrul döneminde vezîrlik yapan bu zat değil bu zatın babası Fahrü'd-Dîn'dir.⁹⁰⁵ *Zubdetu'n-Nusra*'daki kayıtlara göre; Fahrü'd-Dîn, Arslan b. Tuğrul'a birkaç yıl vezîrlik yaptıktan sonra ölmüş ve bundan dolayı vezârete Celalü'd-Dîn b. Kıvamü'd-Dîn getirilmiştir⁹⁰⁶ ki, bu da aynı zatın, babası Arslan b. Tuğrul'dan sonra saltanatı elde eden Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde vezîr olamayacağına delildir.

Bu zat, H. 589 (1193) yılında vezârete tayin edilmiş; ancak çok geçmeden görevinden azledilmiştir. Yerine ise aşağıda bahsini edeceğimiz Fahrü'd-Dîn b. Safiyeddin el-Veraminî getirilmiştir.⁹⁰⁷ Bununla birlikte Reşîdeddîn'in kayıtlarından vezâretten azledildikten bir müddet sonra tekrar aynı göreve getirildiği ve Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un son vezîrliğini de yaptığı anlaşılmaktadır.⁹⁰⁸ Bunu Akîlî'nin verdiği bilgiler de kanıtlamaktadır. O'na göre; Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un Harezmşahlar ile yaptığı ve sonucunda Sultan'ın öldürüldüğü savaş (1194)⁹⁰⁹, bu vezîr zamanında vuku bulmuştur.⁹¹⁰ O halde diyebiliriz ki, bu vezîr kendinden sonra vezârete getirilmiş olan Veraminî'den sonra tekrar aynı görevine getirilmiştir.

Fahrü'd-Dîn b. Safiü'd-Dîn el-Veraminî: Bu vezîr, Muinü'd-Dîn b. Fahrü'd-Dîn b. Muinü'd-Dîn Kaşî'den sonra vezîr olarak tayin edilmiştir. Kaydedildiğine göre, Sultan Alp Arslan ve oğlu Melikşah döneminin meşhur vezîri Nizamü'l-Mülk'ten başka hiçbir vezîr, bunun gibi parlak bir şekilde vezâret mevkiine oturmamıştır.⁹¹¹ Akîlî'nin kayıtları ve Reşîdeddîn'den verdiğimiz bilgilerle Muinü'd-Dîn b. Fahrü'd-Dîn b. Muinü'd-Dîn Kaşî hakkında yaptığımız değerlendirmeler göz önüne alınırsa, Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un son vezîrinin yine Muinü'd-Dîn b. Fahrü'd-Dîn b.

⁹⁰⁵Bu zatın babası, hem Süleyman b. Muhammed Tapar dönemi hem de Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminde vezîrlik yapmıştır. Künyesine bakıp, buradaki vezîrin künyesiyle karşılaştırınız. Görülecektir ki bu vezîr, mezkûr iki sultan döneminde vezîrlik yapan kişiyle aynı olmayıp O'nun oğludur.

⁹⁰⁶Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 267.

⁹⁰⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 335, 340.

⁹⁰⁸Reşîdeddîn Fazlullah, *Camii't-Tevarih*, 276-278. İşaret edilen sayfalar dikkatlice okunacak olursa Sultan Tuğrul b. Arslan'ın ölümünden hemen önce bahsini ettiğimiz vezîrin vezârette olduğu görülecektir.

⁹⁰⁹Bu savaş hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 596-597; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 123 vd.

⁹¹⁰Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 266.

⁹¹¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 340.

Muinü'd-Dîn Kaşî olduğu ve Veraminî'nin kısa bir zaman için vezîrlık yaptığı ve azledildiği anlaşılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÎVÂN-I ÂLÂ'NIN ŞUBELERİ

3.1. DÎVÂN-I İSTİFÂ

3.1.1. İsmi ve Ortaya Çıkışı

İslâm dünyasında malî işlerle ilgilenen ilk dîvânlar, Hz. Ömer döneminde (634-644) Hicri 15 veya 20 yılında, Sâsânîler ile Rumlar örnek alınarak tesis edilmiş⁹¹² ve Emevîler ile Abbâsîler devrinde de geliştirilerek devam ettirilen bu dîvânlara Dîvân'ül-Harâc veya Kitâbü'l-Harâc gibi isimler verilmiştir.⁹¹³ Samânîler ve Gazneliler döneminde ise Dîvân-ı Müstevfî veya Dîvân-ı İstifâ isimlerini alan⁹¹⁴ söz konusu dîvân, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemlerine gelindiğinde de genellikle Dîvân-ı İstifâ adıyla anılmıştır.⁹¹⁵ Bununla birlikte, bu dönemlerde, mezkûr dîvân için bazen Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik⁹¹⁶ ve Dîvânü'z-Zimâm ve'l-İstifâ⁹¹⁷ isimleri kullanılmıştır. İsimlerine uygun olarak da, bu dîvân başkanlarına Müstevfî,⁹¹⁸ Müstevfî-yi Memâlik,⁹¹⁹

⁹¹²Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 654, 657, 662; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 16-17, 38; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 226-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 438; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Uludağ), I, 492-493; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 161; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 107-108, 134. Bu konu hakkında geniş bilgi için, daha önce Selçuklular dönemine kadar, İslâm devletlerindeki dîvân müesseselerinin ele alındığı kısma bkz. 1.2.

⁹¹³Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, I/2, 138; Üçok, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, 137; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 118; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 491; Caferî, "İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümeti der İslâm be Taklîd-i ez İrânîyân", 56-57; Sabbâğ, Bozkurt, "Müstevfî", 147. Ayrıntılı bilgi için yine Selçuklular öncesi dîvân müesseselerinin ele alındığı kısma bkz. 1.2.

⁹¹⁴Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 60-61; Palabıyık, "Gazneli Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35; Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, 269; Tafsilat için Samânîler ve Gazneliler dönemi dîvânlarının ele alındığı kısma bkz. 1.2.4.

⁹¹⁵Muntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 46, 60, 66; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 203; Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87, 173; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, 54; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 42; Akilî, *Âsarü'l-Vüzerâ*, 232; Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 61; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 550; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184-185; Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 389.

⁹¹⁶Muntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 3; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 145-146; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 94-95.

⁹¹⁷Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60; Uzunçarşılı, *Medhal*, 42; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184-185; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 174.

⁹¹⁸Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 34, 37, 80, 53; Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87, 95; Muntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 46; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 142/II, 281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 40, 82; İkbâl, *Vezâret*, 22; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184-185.

⁹¹⁹Akilî, *Âsarü'l-Vüzerâ*, 249; Vatvât, *Nâme-hâ-yi Reşîdü'd-Dîn Vatvât*, (Toyserkani'nin önsözü), 116; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 95.

Reis-i Müstevfî,⁹²⁰ Sâhib-i Dîvân-ı İstîfâ,⁹²¹ veya Reis-i Müstevfî-yi Küllü Memâlik⁹²² denilmiştir. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde böyle isimler almış olan söz konusu dîvân ve bu dîvânın başkanları için, diğer Selçuklu devletlerinde de aynı veya benzer isimler kullanılmıştır.⁹²³

Dîvân-ı İstîfâ, Selçuklular'da, imparatorluğun ilk sultanı olan Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde (1040-1063) ortaya çıkmıştır. İkbâl'in verdiği bilgilere göre; İbnü'l-Esîr'in Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde vezîrlük yapmış olarak gösterdiği Ebu'l-Kasım Cüveynî'nin vezâreti döneminde (1044-1045 ve sonrası)⁹²⁴ 'Amrûk Rebâtî Gıssar adında bir zat Dîvân-ı İstîfâ reisliğinde bulunmuştur.⁹²⁵ Sıbt'ın kayıtlarında da, yine Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde olmak üzere, Irak Amîdi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî diye birisi geçmektedir⁹²⁶ ki, bu devlet adamı, künyesinden anlaşıldığı kadarıyla hem amîdlik (valilik) görevinde bulunmuş hem de ne zaman olduğu tam olarak tespit edilemese de Dîvân-ı İstîfâ'da müstevfî olarak görev almıştır. Verdiğimiz bu iki örnek, söz konusu dîvânın Sultan Tuğrul döneminden itibaren Selçuklu İmparatorluğu'nda mevcut olduğunu açıkça göstermektedir; ancak yine de bu dönemdeki Dîvân-ı İstîfâ ve reisleri hakkında çok açık kayıtlar elde edilememiştir. Bunun sebebi, Köymen'in de işaret ettiği gibi,⁹²⁷ belkide o dönemdeki vezîrlerin çok güçlü olması ve neredeyse bütün devlet işlerini ele almış olması, dîvân reislerinin ise arka planda kalmış olmalarıyla alakalıdır. Bu duruma verilebilecek en açık örnek ise vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin idarî, askerî, vs. neredeyse bütün devlet işlerini, bu cümleden olarak da esasen Dîvân-ı İstîfâ'nın görev alanına giren malî işleri ele almış olduğunu gösteren kayıtlardır. Bu vezîr, Sultan Tuğrul adına herhangi birisine iktâ veya

⁹²⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 142.

⁹²¹Vatvât, *Nâmehâ-yı Reşîdü'd-Dîn Vatvât*, (Toyserkani'nin önsözü), 116; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184-185.

⁹²²İkbâl, *Vezâret*, 176.

⁹²³Kirmânî, *Bedayü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*, 107; İbn Bibî, *Selçuknâme*, 161-162, 230-231; Aksarayî, *Müsâmeret'ül-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, 136, 154, 160-162, 172-173, 178; Turan, *Vesikalar*, 3-7; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", 158-159; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 149, 188; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 276- 278; Sabbağ, Bozkurt, "Müstevfî", 147.

⁹²⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 115. Bu vezîr hakkında geniş bilgi için Tuğrul Bey dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.1.

⁹²⁵İkbâl, *Vezâret*, 41.

⁹²⁶Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 51; M. Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı", *SAD*, IV, Güven Matbaası, Ankara 1975, 1-73, 4. Köymen söz konusu şahsı Bağdad valisi olarak göstermiştir. Bu zat hakkında ileride, Dîvân-ı İstîfâ başkanları ele alındığında ayrıca bilgi verilecektir.

⁹²⁷Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 95-96.

nânpare (aralık) verebilmiş, bu iktâlara veya nânparelere dair antlaşmaları yapabilmiştir.⁹²⁸ Bu işleri yaparken, vezîrin emri altında malî işlerle görevli olduğu anlaşılan kâtiplerin bulunduğu da kaydedilir;⁹²⁹ ancak bunların söz konusu malî dairede hangi sıfatla bulduklarına veya buldukları bu malî dairenin ismine dair herhangi bir kayıt elde edilememiştir. Kayıtlarda sadece kâtip olarak geçseler de, onlardan birisinin Dîvân-ı İstîfâ reisliği görevini yürütmüş olması da kuvvetle muhtemeldir.

Sultan Tuğrul döneminden itibaren var olduğu görülen Dîvân- ı İstîfâ, Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072) de devam etmiştir. Nitekim İbnü'l-Adîm'in verdiği bazı bilgiler ile Sultan Melikşah b. Alp Arslan'ın saltanatının ilk dönemlerine ait kayıtlar bu durumu açıkça göstermektedir. İbnü'l-Adîm'in kayıtlarında; Nizamü'l-Mülk'ün Sultan Alp Arslan zamanındaki vezâreti döneminde (1064-1072)⁹³⁰ Tebrizli Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali adında birisinin, mezkûr vezîrin nezdine geldiği ve vezîrden, kendisini Dîvân-ı İstîfâ'ya almasını istediği, neticede ise buna onay verildiği ve Yahya b. Ali'nin ölünceye kadar bu dîvânda görev yaptığı bildirilmektedir.⁹³¹ Bahsini ettiğimiz diğer kayda göre ise; Sultan Melikşah'ın, babası Alp Arslan öldükten sonra tahta çıktığı ve kendisine biat edildiği sırada, vezîr Nizamü'l-Mülk ile beraber müstevfi Ebû Sa'd'ın, orduya verilecek olan para ve maaş işlerini ele aldığı dile getirilmiştir.⁹³² Anlaşılan şudur ki, söz konusu müstevfi Sultan Alp Arslan döneminde de bu görevi üstlenmiştir. Zira Sultan Melikşah'ın ilk saltanat dönemlerinde herhangi bir mansıb (görev) değişimini gösteren bir kayıt da yoktur. Yani Sultan Alp Arslan döneminde müstevflük görevini üstlenmiş olan Ebû Sa'd, Sultan Melikşah'ın saltanatının ilk dönemlerinde de bu görevini sürdürmüştür. O halde Sultan Alp Arslan döneminde de Dîvân-ı İstîfâ'nın bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak Sultan Tuğrul döneminde olduğu gibi bu dönemde de Dîvân-ı İstîfâ'ya ve reislerine dair pek fazla bilgi elde edilememiştir.

⁹²⁸Vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, Sultan Tuğrul b. Mikâil adına, Tâcü'l-Mülk Ebû Kalıcar Hazâresb ile yaptığı anlaşma söz konusu hususa verilebilecek bir örnektir. Mezkûr vezîr bu anlaşmayla, yıllık 360. 000 altın karşılığında Basra, Ahvaz ve buralara bağlı yerleri iktâ olarak Hazeresb'in yönetimine vermiştir ["İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 10]. Bu duruma verilebilecek bir diğer örnek de, yine Amîdü'l-Mülk'ün "Bağdad Kanunları"na göre halife Kaim bi- Emrillah'ın nânparesini belirlemiş olmasıdır (Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 104-105).

⁹²⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 108-109; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 104-105.

⁹³⁰Söz konusu vezîr ve mezkûr dönemdeki vezâreti için, Sultan Alp Arslan dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.3.

⁹³¹İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb*, 54.

⁹³²"İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 52.

Bunun sebebi de, yine vezîr Nizamü'l-Mülk'ün mezkûr dönemde- Amîdü'l-Mülk'ün Sultan Tuğrul döneminde olduğu gibi- çok nüfuzlu olmuş olması ve neredeyse bütün devlet işlerini eline almış olmasıyla açıklanabilir. Kaldı ki Nizamü'l-Mülk'ün, emrindeki birçok kâtiplerle malî işleri de idare ettiği bir kayıttan açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu kayda göre; Sultan Nizamü'l-Mülk'ten tüm devlet harçlarının, gelir ve giderlerinin bir deftere kaydedilerek kendisine getirilmesini istemiştir; ancak vezîr bunun 2 yıl kadar zaman alacağını söyleyince, sultan bu işi, tüm kayıtları 40 günde yapabileceğini bildiren Hassan Sabbah'a vermiştir.⁹³³ Buradaki bilgi, doğru kabul edilecek olursa, aslında malî dairenin görev sahasında olan gelir ve giderlerin kaydedilmesi gibi işlerin, (görevi Hassan Sabbah üstlenmiş olmasaydı) o dönemde vezîr ve emrindeki kâtiplerce yapıldığı anlaşılacaktır. Vezîrin emri altındaki söz konusu kâtiplerden birisinin de, açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen, (Tuğrul Bey dönemini incelerken belirtmiş olduğumuz gibi) Dîvân-ı İstîfâ reisi olmuş olabileceğini ileri sürmek de oldukça makûl gözükmemektedir.

Yukarıda, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan döneminde var olduğuna değindiğimiz Dîvân-ı İstîfâ, diğer Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanları ve Irak Selçukluları döneminde de devam etmiştir. Zira temel kaynaklarda, söz konusu dönemlerde mezkûr dîvâna ve bu dîvâna başkanlık yapmış kişilere, bu dîvânın ne gibi görevler üstlendiğine dair daha açık bilgilere tesadüf edilmektedir.⁹³⁴ Mesela Irak Selçukluları'nın ilk sultanı olan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın Dîvân-ı İstîfâ da dâhil diğer tüm dîvân işlerinden, özellikle malî işlere dair kayıtlardan çok iyi anladığı ve - muhtemelen dîvân toplantılarından sonra- her gün müstevfiyi nezdine çağırıp hesap işlerine ait kayıtları ondan alarak kontrol ettiği,⁹³⁵ Dîvân-ı İstîfâ'da gelir ve giderlerin kaydedildiği *defter-i rûznâme/ rûznâme, düstûr-ı evâric* gibi defterlerin yer aldığı⁹³⁶ vs. kayıtlar bunlara örnek verilebilir. Şunu da belirtelim ki, Dîvân-ı İstîfâ sadece Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklular'ıyla sınırlı kalmamış, diğer Selçuklu devletlerinde de

⁹³³Hamdullah Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, 431-432.

⁹³⁴Dîvân-ı İstîfâ'nın görevlerini ve bu dîvâna başkanlık etmiş olan kişileri ele aldığımız kısımlara bkz. 3.1.2; 3.1.3.

⁹³⁵Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, 53.

⁹³⁶Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 191-193.

varlığını sürdürmüştür.⁹³⁷ Ancak Araştırma konumuzun sınırlarını aşmamak adına, burada söz konusu devletler dönemindeki Dîvân-ı İstîfâ hakkında bilgi verilmeyecektir.

3.1.2. Görevi, İşleyişi ve Üyeleri

Söz konusu dîvânın görevinden ve işleyişinden bahsetmeden önce, önemli bir noktaya temas etmek gerekmektedir ki, o da Selçuklular döneminde Dîvân-ı İstîfâ ile neredeyse aynı isme sahip olan, ancak sultanların saraydaki özel hazinesine⁹³⁸ baktığı anlaşılan ayrı bir dîvânın da bulunmuş olmasıdır. Zeyne'd-Dîn Ebû Sa'id'in Merv'in Niyâbet-i Dîvân-ı İstîfâ'sına tayinini gösteren bir belgede, söz konusu dîvân, Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret olarak geçmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla mezkûr zat, o sırada payitaht olan Merv'in Niyâbet-i Dîvân-ı İstîfâ'sına (Dîvân-ı İstîfâ naibliği/ vekilliğine) tayin edilmeden önce Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret'te veya sarayda herhangi bir görevde bulunmuştur. Ancak Merv'deki malî işler bozulunca, önceki görevinden ayrılıp Merv'in malî işlerini ele alması için kendisine izin verilmiştir. Aynı belgede, Merv'in bozulan malî işlerinin düzeltilmesi, Zeyne'd-Dîn'in söz konusu önceki görevinden daha önemli gösterilmiştir. Zira Merv şehri, belgenin en başında da belirtilmiş olduğu üzere, o sırada Selçuklu İmparatorluğu'nda özel bir yere sahip olmuş ve bu şehre Selçuklular tarafından büyük önem verilmiştir.⁹³⁹ Horst'un görüşüne göre; Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret ya sultanların has arazileriyle ilgilenen Dîvân-ı Hass'ın bir şubesi ya da bizzat Dîvân-ı Hass ile aynıdır ve bizim burada ele aldığımız, tüm memleketin malî işlerinden mesul tutulan Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'e karşı sorumludur. Dolayısıyla da Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'in başkanı olan Müstevfi-yi Küllü Memâlik bütün maliye memurlarının üstü olduğu gibi, Dîvân-ı Hass veya Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret'te görevli kişilerin de

⁹³⁷Uzunçarşılı, *Medhal*, 95; Turan, *Vesikalar*, 3-7; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", 158-159; Taneri, "Divan (Büyük Selçuklular'da, Anadolu Selçukluları'nda ve İlhalılar'da)", 384; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 625; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 149-154, 188-189; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 278.

⁹³⁸Nizamü'l-Mülk, sultanların daima iki hazinesinin bulunduğunu bildirmiştir. O'na göre bunlardan birisi asıl hazine diğeri de sarfiyat hazinesidir. Toplanan paradan/ maldan çoğu asıl hazineye girerdi ve zaruri bir durum olmadıkça asıl hazineden sarfiyat yapılmazdı [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 154]. Muhtemelen bu vezîrin gösterdiği asıl hazine saraydaki hazinedir.

⁹³⁹Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 46-48; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 41-42.

üstüdür.⁹⁴⁰ Sanıyoruz *Camiü't-Tevarih*'te geçen Müstevfi-yi Hazret-i Sultan⁹⁴¹ da Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret'in başında bulunan kişi için kullanılmış bir unvandır.

Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'in devlet içerisindeki temel görevi malî işlerle alakalı olup bu malî işlerle ilgilenen muhtelif görevlileri bulunmuştur. Tüm bunları, Selçuklular dönemindeki bazı tayin belgelerinden açıkça görebilmekteyiz. Nizame'd- Dîn Keyhüsrev'in müstevfilik mansıbına getirildiğini gösteren bir belge şöyledir: “*İstîfâ, memleket ve vilâyetlerin mallarını zapt etmek (kaydetmek) en önemli iştir ki, zaferli bir ordunun ve abad olmuş bir dîvânın hayrı ona (istîfâya) bağlıdır. Ülkenin düzeni/kanunları ve ordu ile halk arasında doğru bir ilişkinin kurulması istîfâdan hâsıl olur. Memleketin malları kaydedilmelidir. Bu işi üstlenen kişi hüsn-ü siret sahibi, iyi huylu, diyânet sahibi (dinî bütün), mu'âmelât (malî işler kastedilmiş) sırlarını bilen, hesapların inceliğini bilen, hesapları vaktinde kaydeden, türlü yeterliliklere sahip olan ve kaideleri, gelenekleri bilen, sultanın hizmetinde adaplı olan/ edep bilen, kalemi adaletli olan/ adaleti yayan ve doğruluğa şahit olan, hakkı batıldan ayırabilen birisi olmalıdır. Sultanın işlerinin hayrı, düzeni ve dîvânın mallarını kaydetmek, muhafaza etmek bu dîvâna bağlıdır. Nizame'd- Dîn Keyhüsrev b. Mecdü'd-Dîn Razî-yi Emirü'l-Müminin Ademullâh, zamanının yegânesidir. Kendini tutmakta, diyânette, emanetdârlıkta parmakla gösterilen, devletimizin has seveni, ihlâs ile bize dua eden birisidir. İstedik ki, (O) devletimizde (bize) yakın bir rütbeye ulaşsın, bizim özel ikram ve enamımız altında bulunsun, kıfayetinden dolayı kalem erbabının en üst kademesine tayin olsun. Bu hassas iş için sen (Nizame'd- Dîn) layıksın. O'nun (Nizame'd- Dîn'in) kıfayetine, diyânetine, dürüstlüğüne itimat ettik. Memleket-i mahrusenin istîfâsını ona tefviz ettik (verdik) ve O'nun kıfayeti ile kalemine bıraktık. Ülkenin hesabını/ malî işlerini O'nun emanetine ve tedbirine/ dirayetine verdik. Bu menşur tam heybetiyle/ saygıyla/ hürmetle senin hakkında yazıldı. Bu menşur bir teşrif (muhtemelen hil'ât merasimi) ile O'na verildi. Sen dil, kifâyet ve kaleminle bu işe düzen veresin diye yazıldı ki, ülkenin düzeni halkın ve askerinin hayrı ona bağlıdır. Dîvânın gelir ve giderleri (harçları) kaleme alınsın ve hesaplınsın. Onun kapalı-açık hesabını/ince işlerini detaylarını bilesin. Dîvân- ı Hazret'in muhasebecileri (muhasebân-ı dîvân-ı hazret), ülkenin etrafındaki müstevfîler, vezâretteki yazıcılar, hesap tutan kişilerin hepsi O'nun*

⁹⁴⁰Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 19-20, 36-38; Köymen, “SDTTA: II”, 314, 325-326.

⁹⁴¹Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 148.

naipleri olsunlar. Memleketin mallarından az veya çok (kayda değer olsun olmasın) bir şey senden gizli olmasın (senden saklamasınlar)... O'nda gördüğümüz kifayet ve işbilirliği her yerde/ her işte ortaya çıksın, adaleti ve doğruluğu her durumda görünsün/ açığa çıksın. Ferman öyledir ki, *Dîvân-ı Vezâret*'te O'na, gerekli tüm saygı/ hürmet gösterilsin, O'na riayet edilsin... O'nun dercesini/ rütbesini en yüksek derce bilsinler. *Mersûm* (maaş)⁹⁴² ve *rüsûm* (gelenekler), *İktâ*, *icâb* (maaş, istihkak)⁹⁴³ hakkındaki işleri O'na (O'nun emrine) bıraksınlar/ versinler. *Dîvân-ı İstîfâ*'ya bağlı (ait) herhangi bir işte O'na başvursunlar. Muhasebeler hakkında, muamelelerde (bütin malî işler, alış-veriş vs.) bizim itimat ettiğimiz, O'nun (*mezkûr müstevfînin*) kaleminden geçendir, bilinsin. Sene 563 Şevval ayı. ”⁹⁴⁴ Yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz Nizamed-Dîn'e verilmiş tayin belgesinde ise şunlar geçmiştir: “*Merv kıt'asının tamamının -şehirlerinin, nahiyelerinin, kasabalarının, köylerinin- istîfâsının hepsini (tüm malî işler kastedilmiş) O'na verdik. Sene H. 543. İzin verdik ki o işi eline alsın (o işe gitsin), muhasebe işlerinin düzenini yapsın. Her yere bir naib göndersin ki, (Onlar) bütin muameleleri kaydetsin ve o işte emanetdârlık yapsın, hiçbir şey kalemlerinden kaçmasın (her şeyi kaydetsinler), muhasebeleri açığa çıkartsınlar ve onlardan, zamanında, bir nüsha yazıp dîvânımıza göndersinler. Gelir ve giderlerin hepsini kayda geçsin. Bütin geçmiş hesaplara tedbirle, dikkatlice yeniden bakılsın. Eğer kaydedilmemiş bir şey olmuş veya (eski hesaplar üzerinde) bir hiyanetlik yapılmışsa, gereğini yapsın.*”⁹⁴⁵ Şimdi bu iki belgeden ve *Dîvân- ı İstîfâ- yı Memâlik*'e ait diğer kaynaklarda bulunan bilgilerle, yukarıda da üzerinde durduğumuz, Horst'tun *Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik* ile *Dîvân-ı Hass* (*Dîvân-ı İstîfâ- yı Hazret*) hakkında verdiği bilgilerden, *Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik*'in görevine, görevlilerine, görevlerinde bulunması gerekli özelliklere ve nasıl işlediğine dair ne gibi sonuçlar çıkıyor bir bakalım:

⁹⁴²*Mersûm* kavramı maaş karşılığında kullanılmıştır. Nitekim Köymen de, *Siyasetnâme*'de geçen mersûmat kavramını maaşlar olarak çevirmiştir [Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 154]. Bu kavramın aynı anlama geldiğine dair ayrıca bkz. Dehhoda, *Lugatnâme*, XLIV, 168-169.

⁹⁴³*İcâb* kavramı maaş anlamına da gelmekle birlikte, *dîvân* üyelerinin günlük olarak aldıkları istihkak anlamında da kullanılmıştır (bkz. Dehhoda, *Lugatnâme*, III, 3167) metinde geçen anlamı da bu olsa gerek. Ayrıca *Zubdetü'n-Nusra*'daki bir kayıttan *dîvân* üyelerinin istihkak aldıkları da açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıta, vezîr naibi olarak *dîvânda* bulunan Anûşîrvan b. Halid'in bildirdiklerine göre, herhalde diğer *dîvân* üyeleri ile arası bozuk olduğundan, O'na ayrılan istihkakın verilmesinde bir gecikme olmuş ve kendi kayıtlarında bundan şikayet etmiştir. Bkz. Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 109.

⁹⁴⁴Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 145-147; Enverî, *İstulâhat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 57-58; İkbâl, *Vezâret*, 26-27.

⁹⁴⁵Müntecübü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 46- 48; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 41-42.

1. Nizame'd-Dîn Keyhüsrev'e verilen belgeden anlaşılacağı üzere, Dîvân-ı Vezâret'te bulunup malî işlerle uğraşan herkes Nizamed-Dîn'e karşı sorumlu tutulmuştur. Burada Dîvân-ı Vezâret'ten kasıt Dîvân-ı Âlâ'dır ki, ikinci bölümde, esasen Dîvân-ı Âlâ içerisinde farklı bir şube olan Dîvân-ı Vezâret'in sonradan Dîvân-ı Âlâ yerine kullanılmış olduğunu ifade etmiştik. O halde Nizame'd-Dîn merkezde bulunan ve memleketin tüm malî işleriyle ilgilenen Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'in başkanlığına tayin edilmiştir. Nitekim bu dîvân da, Dîvân-ı Âlâ'nın bir şubesi olarak merkezdedir.

2. Nizame'd-Dîn'e verilen belgeden açıkça anlaşılıyor ki Dîvân-ı Hazret'in muhasebecileri de O'na karşı sorumlu tutulmuştur. Belgede geçen Dîvân-ı Hazret'ten kasıt Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret olmalıdır. Böyle kabul edilirse, Horst'un da dediği gibi sultanın has arazileriyle ilgilenen Dîvân-ı Hass= Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret ve görevlileri, hiyerarşik düzende görevi bakımından Dîvân-ı İstîfâ- yı Memâlik ve ona başkanlık eden Müstevfî-yi Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'in altındadır. Tüm malî konularda Müstevfî-yi Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'e bağlı olarak görev yapmışlardır.

3. Yine Nizame'd-Dîn'e verilen belgede, etraftaki müstevfilerin de O'na karşı sorumlu olacağı bildiriliyor ki bu müstevfilerden kasıt da yüksek ihtimalle eyaletlere tayin edilen müstevfilerdir. O halde onların da Dîvân-ı Hass'daki görevliler gibi Müstevfî- yi Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'e bağlı oldukları rahatlıkla söylenebilir.

4. Zeyn ed-Dîn'e ait tayin belgesinin başlığı *Nîyâbet-i Dîvân-ı İstîfâ be Merv* olarak geçmektedir. Merv şehri Sultan Sencer'in has arazilerindedir. O halde Zeyne'd-Dîn, yüksek ihtimalle sultanın has arazileriyle ilgilenen Dîvân-ı Hass'ın, yani Horst'un da Dîvân-ı Hass ile aynı gösterdiği Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret'in naibi olarak tayin edilmiştir. Bu durumda Zeyne'd-Dîn'e verilen emirde geçen, O'nun ve naiblerinin malî işlerle ilgili kaydedeceği ve bir nüshasını göndereceği '*dîvân*'dan kasıt ya Dîvân-ı İstîfâ-yı Hazret ya da yüksek ihtimalle Dîvân-ı İstîfâ- yı Memâliktir. Zira 2. Madde de belirtmiş olduğumuz üzere, Dîvân-ı Hass'ın (Dîvân-ı İstîfâ- yı Hazret'in) görevlileri Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik ve başkanına karşı sorumludur. Burada belirtmemiz gereken bir nokta daha vardır ki, o da esasen naib olarak tayin edilen Zeyne'd-Dîn'in de, kendisine bağlı olarak etrafa naiblerini tayin edebildiğidir. O halde, ya Zeyne'd-Dîn'e görevinin ehemmiyeti açısından biraz daha kapsamlı yetki verilmiş ya da gerçekten

Dîvân-ı Hass'ın naiblerinin de kendi vekillerini tayin etme hakkı vardır. Bu durumda Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'e bağlı olarak görev yapan birçok naibden/ vekilden bahsetmek mümkündür.

5. Nizame'd-Dîn Keyhüsrev'e verilen belgeden anlaşılacağı üzere, devlete ait bütün gelir ve giderlerin kaydının tutulmasıyla başta müstevfi Nizame'd-Dîn olmak üzere Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'teki görevliler sorumlu tutulmuştur.⁹⁴⁶ Hatta müstevfinin malî işlerle alakalı olarak vereceği, yazacağı herhangi bir belge hâlihazırda merkezce/ sultanca kabul görmüştür. Kısacası söz konusu dîvân devletin hemen her türlü malî işlerinden birinci derece de sorumlu tutulmuştur.

6. Nizame'd-Dîn Keyhüsrev'e verilen belgenin sonunda bildirildiği üzere, imparatorluk dâhilindeki iktâ, maaş ve icâb (istihkak) işleri de müstevfi olarak tayin edilen bu zatın emri altına verilmiştir. Yani, bütün bunların tesbiti O'nun yetkisi dâhilindedir.

7. Selçuklu tarihi hususunda değerli çalışmaları bulunan uzmanlar da, bu dîvânın imparatorluk içerisinde, vergi vermekle yükümlü nüfus ile onların vergiye matrah teşkil eden varlığını kayıt ve tespit etmek; bütün devlet gelir ve giderlerini kaydetmek; yıllık devlet bütçesini hazırlamak; gerek imparatorluk içerisinde herhangi bir görev sahibi olarak, gerekse herhangi bir görevi olmadığı halde hazineden maaş veya yardım alanların ödeme muameleleriyle uğraşmak; sultanların herhangi birisine bahşettiği malların kaydını tutmak; kendilerine karşı sorumlu amîd (vali), amîl (vergi tahsildârı) vs. görevlileri vasıtasıyla, vergi vermekle yükümlü yerlerden vergileri toplamak gibi birçok görevinin olduğunu kaydetmişlerdir.⁹⁴⁷ Bütün bu görevler ele almış olduğumuz belgede açıkça belirtilmemiş olsa da ülkenin bütün malî işlerinden sorumlu olan söz konusu dîvânın, bu tür görevleri gerçekleştirmiş olduğu oldukça makûldür.

8. Yukarıda, 7. Maddede de geçtiği üzere amîdler (valiler) de Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'e bağlı olarak görev yapmış, bu dîvân adına vergi toplayabilmiştir. Mesela

⁹⁴⁶Esasen durum Harezşahlar Devleti'nde de aynı gözükmektedir. Yani devletin bütün gelir ve giderleri bu Dîvânca tutulmuştur. Reşidü'd-Dîn Vatvât'ın müstevfi tayinine ilişkin olarak kaydettiği bir belgede, söz konusu müstevfiye verilen emir de böyledir. Bkz. Vatvât, *Nâme-hâ-yı Reşidü'd-Dîn Vatvât*, 43.

⁹⁴⁷Uzunçarşılı, *Medhal*, 42; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 61; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 185; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 93; Kafesoğlu, "Selçuklular", 399; Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grossekguqen Und Horazamsahs*, 36-38; Köymen, "SDTTA: II", 325-327; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 71-73; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 197.

Selçuklu ‘Amîd’i Ebû Nasr’ın Selçuklu Dîvân-ı İstîfâ’sı için, Abbâsî halifesi ve adamlarına ait iktâlardan 100. 000 altın almak üzere Bağdat’ta bulunduğu kaydedilmiştir.⁹⁴⁸ Hatta bazen de amîd olarak tayin edilen kişiler, buldukları bölgelerin malî işlerinde en yetkili kişiler olmuşlardır. Mesela İnanç Kutluğ Belka’ya Rey valiliği için verilen fermanında, söz konusu vilâyetin bütün yönetimi, oradaki vergilerin ve gelirlerin denetimi, saltanat haslarının (esbab-ı hass) ve merkez dîvânca konmuş vergilerin (ebvab-ı mal) vs. gözetim görevi O’na verilmiştir.⁹⁴⁹ Ancak söz konusu fermanında Kutluğ Belka’nın merkezdeki Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik’e karşı nasıl bir sorumluluk üstlendiği belirtilmemiştir.

9. Hem Dîvân-ı Hass’a ait yerlerdeki vergiler hem de diğer araziler üzerinden alınan vergilerin toplanmasında Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik’in en önemli görevlileri herhalde, 7. Madde de sözünü ettiğimiz amîller (ummâl=vergi tahsildarları) olmuştur. Mesela Gürgân *amîli* olarak tayin edilen Hâce Amîd unvanlı birisinin tayin fermanında O’nun Dîvân-ı İstîfâ’ya bağlı olarak tayin edildiği açıkça anlaşılmaktadır.⁹⁵⁰ Merv’e amîl olarak tayin edilen Muine’d-Dîn’e verilen fermanın ise, yine açıkça anlaşılıyor ki, O’nun görev ve yetkileri, en büyük üstü olan Dîvân-ı İstîfâ görevlilerine bildirilmiştir.⁹⁵¹ Tüm bunlar amîllerin Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik’e bağlı olarak görev yaptığını göstermektedir; ancak bununla birlikte şunu da unutmamak gerekir ki, devlete bağlı bölgelerdeki amîller bazen doğrudan Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik’e bağlı olmamış, oralardaki yerel yöneticilerin emri altında bulunmuşlardır. Mesela Tacû’d-Dîn Ebu’l-Mekârim’in Mazenderân reisliğine tayinini gösteren belgede, Mazenderân’da bulunan amîller mezkûr şahsın emri altına verilmiştir.⁹⁵²

10. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik’e bağlı olarak görev yapan memurlar; vilâyetlerden, kasabalardan vs. yerlerden topladıkları vergileri, önceden mezkûr dîvânca tespit edilmiş ve deftere/ defterlere geçirilmiş, beratlarda kaydedilmiş bazı kanunlar çerçevesinde toplamışlardır. Açıkça belirtilmemiş olsa da, yüksek ihtimalle bu defter veya defterlerdeki kanunlarda ve beratlarda vergiye tabî olan yerlerden ne kadar vergi

⁹⁴⁸Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zamân*, 203.

⁹⁴⁹Müntecebü’d-Dîn, *Kitâbü Atebeti’l-Ketebe*, 71-73; Lambton, “ ‘Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, 382.

⁹⁵⁰Müntecebü’d-Dîn, *Kitâbü Atebeti’l-Ketebe*, 60.

⁹⁵¹Müntecebü’d-Dîn, *Kitâbü Atebeti’l-Ketebe*, 67.

⁹⁵²Müntecebü’d-Dîn, *Kitâbü Atebeti’l-Ketebe*, 29; Lambton, “ ‘Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, 368.

alınacağı ve bu verginin ürün cinsinden mi yoksa direkt para (altın= dinar) olarak mı alınacağı da tespit edilmiş ve geçmiştir. Merv amîlîğinin, 9. Maddede de belirtmiş olduğumuz üzere, Muine'd-Dîn'e verildiğini gösteren fermanda, O'nun, topladığı her tür vergiyi/ geliri ferman esasına ve önceden tutulmuş beratlarda belirtilmiş olan kanunlar çerçevesinde toplayıp, harcetmesi emredilmiştir. Yine yukarıda sözünü ettiğimiz Hâce Amîd'e verilmiş amîllik fermanında da, O'na divân haklarının ve vergilerinin eskiden olduğu gibi toplaması, vergileri toplarken yeni kanunlar ortaya çıkarmayıp eski kanunlara göre hareket etmesi buyrulmuştur. Sultan Alp Arslan b. Çağrı tarafından oğullarından birisine Gible diye bir yerin verildiğini gösteren fermanda da, Sultan, oğluna: "... Kendi naiblerine, amîllerine ve diğer adamlarına ciddi bir şekilde emir ver ki, doğru yoldan sapmasınlar... Divân adamları halktan vergi (haraç) toplarken kanunların dışına çıkmasınlar..." buyurmuştur⁹⁵³ ki bu kayıtlardan vergi toplanan yerlerin vergileri toplanırken uyulması gerekli bazı kanunların var olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde, vezîr Amîdü'l-Mülk, Abbâsî Halifesi el-Kaim bi-Emrillah'a nânpare (aralık) olarak verilen bir yeri ve muhtemelen o yerden alınacak vergiyi belirlerken, kâtiplerden *Bağdat Kanunlarını (Kanun-u Bağdad)* istemiştir⁹⁵⁴ ki, buradan da bazı yerlerden nânpare ve ıktâlar verilirken bunların belirli kanunlara göre verildiği açıkça anlaşılmaktadır. *Zubdetu'n-Nusra*'da Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde müstevfî naibi olarak görev yapmış olan Kemalü'd-Dîn Ebû Reyyan'il-İsfahanî'nin istifâ kanunlarını çok iyi bildiğinin kaydedilmiş⁹⁵⁵ olması da yukarıdaki bilgileri destekler niteliktedir.

11. Kesin olarak bilinmemekle beraber, vergiye tabî yerlerden büyük bir ihtimalle yılda iki kez vergi alınmıştır. Sultan Alp Arslan dönemine ait bir kayıttan, o dönemde yılda iki kez aslî vergi= *hâracü'l-aslî* alındığı anlaşılmaktadır.⁹⁵⁶ Esasen bu cümleden *hâracü'l-aslî* haricinde, aslî olmayan bazı vergilerinde toplandığı anlaşılabilir. *Siyasetnâme*'deki bir kayıttan ise vergilerin genellikle hasattan sonra amîller tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. Bunun amacı ise halkı sıkıntıya düşürmemek olmuştur.⁹⁵⁷

⁹⁵³Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 17.

⁹⁵⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 108-109; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 104-105.

⁹⁵⁵Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 179.

⁹⁵⁶İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 22.

⁹⁵⁷Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 16.

12. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'te imparatorluğun tüm malî işleri, gelir ve giderleri çeşitli defterlerde muntazaman olarak kaydedilmiştir. *Camiü't-Tevarih*'te geçen bir kayıttan açıkça anlaşılıyor ki, devlet gelir ve giderleri *defter-i rûznâme/rûznâme, düstur-ı evaric, câmi'ül-hesâb* adındaki defterlerde tutulmuştur.⁹⁵⁸

13. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'e bağlı olarak görev yapan şahıslar arasında eyâlet müstevfilerini, Dîvân-ı Hass'ın görevlilerini, amîdler ve amîlleri yukarıda sıraladık. Bunlar haricinde, Dîvân-ı İstîfâ'ya bağlı olarak görev yapan Müstevfi-yi Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik'in merkezdeki naiblerini ve yine merkezde müstevfiye bağlı olarak görev yapmış olan birçok kâtibî sıralamak da mümkündür. Mesela Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde (1072-1092), müstevfi Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed'in naibliğini Kum ahalisinden Üstad Ebû Galib Bervistanî ve Necip Cerbazekanî yapmış, Ebû Galib görevden çekilince de el-Azz'ül-Kâmil Ebu'l-Fazl Esat b. Muhammed O'nun görevini üstlenmiştir.⁹⁵⁹ Sultan Muhammed Tapar döneminde müstevfilik yapmış olan Hatîr'ül-Mülk'ün naibliğini Ebu'l-Fazl Safiyü'l-Kumî adında birisi yapmıştır.⁹⁶⁰ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; ancak merkezdeki baş müstevfilerin en az bir tane naibi olduğunu anlamak için verdiğimiz örneklerin yeterli olduğu kanaatindeyiz.

14. Nizame'd-Dîn'e verilen belgeden anlaşılacağı üzere, müstevfilerin diyanet sahibi, emanetdâr, dürüst, halka adaletli davranan, hesap işlerinden anlayan, hesap işlerinin inceliklerini bilen kalem erbabî kişiler olması şart koşulmuştur. Zeyne'd-Dîn'e verilen belgenin yukarıda vermediğimiz kısımlarında da benzer özellikler

⁹⁵⁸Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 191-193. Uzunçarşılı, İlhanlılardaki önemli daireleri, müesseseleri ele alırken aynı defterlerden bahsetmiştir (Uzunçarşılı, *Medhal*, 213-216). Ancak Selçuklular döneminde tutulan bu defterlerin hangi malî kayıtlarla ilgili tutulduğunu gösteren açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte *rûznâme* (günlük) kelimesinin anlamından yola çıkarak bu defterin günlük malî işlerle ilgili olarak tutulduğunu, *câmi'ül-hesâb* (cem'den toplam anlamında)'ın ise tutulan tüm malî hesapların kaydının geçirildiği defter olduğu ileri sürülebilir. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, *evaric* defteri de devlete borcu olan şahısların ödedikleri taksitlere dair kayıtlarla ilgili olarak tutulmuştur. Şunu da belirtelim ki bu defterlerin müstevfi ve ona bağlı kâtipler tarafından tutulduğu açıktır. Zira devletin malî işlerinden ve diğer dîvân işlerinden çok iyi anladığı belirtilen Irak Selçukluları Sultanı Mahmud b. Muhammed 'in, Reşideddîn Fazlullah'ın eserinden işaret ettiğimiz sayfada, söz konusu defterleri doğrudan müstevfiden isteyerek kontrol ettiği kaydedilmiştir.

⁹⁵⁹Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61.

⁹⁶⁰Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 101; İkbâl, *Vezâret*, 175; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

sıralanmış, ek olarak da malî memurların eli uzun olmaması (*dest-i kutah* olması), halkın malına tamahkâr olmaması gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁶¹

3.1.3. Dîvânın Başkanları

3.1.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi

'Amrûk Rebâti Gıssar Müstevfî: Bu devlet adamının, Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde (1040-1063) vezîrlük yapmış olan Ebu'l-Kasım Cüveynî'nin vezâreti döneminde (1044-1045 ve sonrası)⁹⁶² müstevfiklik yaptığı kaydedilmiştir.⁹⁶³

Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî: Ebû Nasr Ahmed'in, hem Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde hem de Sultan Alp Arslan döneminde Irak'ta valilik, yani amîdlik yapmış olduğu kaydedilmiştir. Ancak bu zatın Tuğrul Bey dönemi olayları anlatılırken bile künyesinde *el-Müstevfî* olduğu görülmektedir⁹⁶⁴ ki, söz konusu dönemde valilik görevinde de bulunmuş olan bu zatın bir zamanlar müstevfî mansıbını almış olduğu bu lakabı kullanmış olduğundan anlaşılabilir. Ayrıca Merçil de bu şahsı Sultan Tuğrul'un müstevfisi olarak kaydetmiştir.⁹⁶⁵ Ancak hangi dönemde bu görevi aldığı veya bu görevinde ne kadar kalmış olduğu hakkında herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

Tebriqli Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali: Yahya b. Ali'nin, Selçuklular'ın meşhur vezîri Nizamü'l-Mülk'ün ilk vezâreti⁹⁶⁶ sıralarında Dîvân-ı İstîfâ'da görev aldığı ve ölümüne kadar bu dîvânda görev yaptığı kaydedilmiştir.⁹⁶⁷ Ancak tam olarak hangi sıfatla söz konusu dîvânda görev yaptığı bilinmemektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarındaki Ebû Yala muhtemelen bu şahıstır. Eğer öyleyse Sıbt'a göre bu şahıs dîvânda kâtip olarak çalışmıştır ve hatta bir hatasından dolayı Sultan Alp Arslan tarafından tevkif edilmek istenmiş; ancak kaçarak kurtulmuştur.⁹⁶⁸ Yani Dîvân-ı

⁹⁶¹Muntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 46; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihi*, 4-42.

⁹⁶²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 115.

⁹⁶³İkbal, *Vezâret*, 41.

⁹⁶⁴Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 51, 151; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 15, 17.

⁹⁶⁵Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 74.

⁹⁶⁶Nizamü'l-Mülk ve vezâret dönemleri için Büyük Selçuklular dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.

⁹⁶⁷İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 54.

⁹⁶⁸Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 148.

İstîfâ'da müstevfî olarak bulunmamış olduğu anlaşılıyor. Ancak yine de, sadece bu kayda dayanarak kesin bir şey söylemek mümkün gözüküyor.

Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmî: Bu zatın künyesi, kaynaklarda Hoca Şerefü'l-Mülk,⁹⁶⁹ Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Müstevfî,⁹⁷⁰ Şemsü'l-Mülk Ebû Sa'd el-Müstevfî,⁹⁷¹ İmadü'd-Dîn Ebû Sa'd Şerefü'l-Mülk Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmî⁹⁷² vs. şekillerde geçmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, kesin zamanı bilinmese de, Dîvân-ı İstîfâ reisliğine ilk olarak Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072) getirilmiştir. Zira Sultan Alp Arslan'dan sonra tahta oturan oğlu Melikşah'ın saltanatı (1072-1092), devlet adamları tarafından tebrik edilirken mezkûr şahıs da orada bulunmuş ve bu şahıs kaynaklarda müstevfî olarak gösterilmiştir.⁹⁷³ Diğer taraftan bazı Selçuklu tarihçileri de Şerfü'l-Mülk'ün, Sultan Alp Arslan dönemi müstevfilerinden olduğunu kabul etmişlerdir.⁹⁷⁴

Sultan Alp Arslan'dan sonra Sultan Melikşah'a da müstevfilik yapmış olan Şerefü'l-Mülk'ün naibliğini, bu görevinde iken Kum ahalisinden Üstad Ebû Galib Berevistanî ve Necip Cerbazekanî yapmış, Ebû Galib görevden çekilince de Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî (=el-Azz'ül-Kâmil Ebu'l-Fazl Esat b. Muhammed) O'nun görevini üstlenmiştir.⁹⁷⁵ Şerefü'l-Mülk, görevinden azledilmeden önce, vezîr Nizamü'l-Mülk henüz vezâret reisliğinde iken Sultan Melikşah'a 100. 000 dinar vermek kaydıyla istifa etmek, yani görevinden ayrılmak istemiştir.⁹⁷⁶ Ancak bu durumun Sultan tarafından kabul edilmediği anlaşılıyor ki, söz konusu müstevfî, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonraki mansıp değişiklikleri sırasında görevinden azledilmiş, yerine ise Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir.⁹⁷⁷

⁹⁶⁹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 170.

⁹⁷⁰Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 34; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 256.

⁹⁷¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 248.

⁹⁷²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 31, 60; İkbâl, *Vezâret*, 54; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçukî*, 125.

⁹⁷³İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 52.

⁹⁷⁴İkbâl, *Vezâret*, 54; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 74.

⁹⁷⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61.

⁹⁷⁶İkbâl, *Vezâret*, 54.

⁹⁷⁷Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 34; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 438; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 136. *Ahbâr*'da ve bu eserden oldukça nakiller verilmiş olan Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*'sinde, Şerfü'l-Mülk'ün görevini, O'ndan sonra Mecdü'l-Mülk'ün üstlendiği kaydedilmiştir; ancak bu eserlerde Şerefü'l-Mülk müstevfî olarak değil de müşrif, yani Dîvân-ı İshrâf'ın reisi olarak kaydedilmiştir [Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*,

Oldukça mal ve para sahibi, tedbir ve deha sahibi birisi olarak gösterilen bu müstevfinin, yılın her gününe has olarak giymek üzere 360 kat elbisesi (Fahir libası) bulunduğu kaydedilmiştir.⁹⁷⁸ H. 494 (1100-1101)'de vefat etmiş olan bu zat, Ebû Hanefî'nin kabri üzerine bir türbe ve Bâbu't-Tâk ile Merv'de Hanefîler için bir medrese yaptırmıştır.⁹⁷⁹

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kumî/ Balâsânî (el- 'Azzü'l-Kâmil Ebu'l-Fazl Esat b. Muhammed b. Musa Berevistanî): İbnü'l-Esîr, Zubdetu'n-Nusra'da el- 'Azzü'l-Kâmil Ebu'l-Fazl Esat b. Muhammed b. Musa Berevistanî olarak geçen⁹⁸⁰ bu zatın künyesine Balâsânî eklemiştir.⁹⁸¹ Bazı eserlerde ise bu zat, Kum şehrinden olarak gösterilmiş ve künyesine Kummî ilave edilmiştir.⁹⁸² Mecdü'l-Mülk Kummî, Sultan Alp Arslan ve oğlu Melikşah döneminde, müstevfilik yapmış olan Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd'a, Ebû Galib Berevistanî'den sonra naiplik yapmıştır.⁹⁸³ Vezîr Nizamü'l-Mülk'ün ölümü ardından dîvân üyelerinin değiştirildiği dönemde ise, müstevfi Şerefü'l-Mülk yerine Dîvân-ı İstîfâ reisi olmuştur.⁹⁸⁴

Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) ardından bir süreliğine tahtı elde eden Mahmud b. Melikşah'a da müstevfilik yapmış olan⁹⁸⁵ Mecdü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk b. Melikşah'ın tahta çıktığı sıralarda bir süre işsiz kalmıştır. Ancak daha sonra Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un vezîrliğini elde etmiş, hatta Sultan'ın da Üstâd Ali'den sonra müstevfisi olmuştur.⁹⁸⁶ Ömrünün sonuna kadar da bu görevde kalmıştır.⁹⁸⁷

Sultan Berkyaruk döneminde oldukça nüfuz sahibi olan mezkûr müstevfi, Sultan'ın vezîrlerinden olan Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk aleyhine Zübeyde

170)]. Fakat diğer işaret etmiş olduğumuz kaynakların hepsinde söz konusu zat müstevfi olarak geçmiştir. Sanıyoruz bu zatın görevi hakkında *Ahbâr*'da bir hata yapılmış ve bu eserden oldukça yararlanan Ahmed b. Mahmud da o hatayı mezkûr eserden alarak tekrarlamıştır.

⁹⁷⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 31, 60.

⁹⁷⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 248, 450.

⁹⁸⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61.

⁹⁸¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 422. Muhtemelen Berevistanî ile Balasanî aynı yeri ifade etmektedir; ancak kaynaklarda farklı geçmiştir.

⁹⁸²Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 135; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camii't-Tevarih*, 155.

⁹⁸³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61.

⁹⁸⁴Hamdullah Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, 438; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camii't-Tevarih*, 136; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285

⁹⁸⁵Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

⁹⁸⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 86-87; İkbâl, *Vezâret*, 109.

⁹⁸⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 140-142.

Hatun ve vezîrin kardeşi Fahrü'l-Mülk ile ittifak edip, O'nun vezâretten alınmasında ve yerine kardeşi Fahrü'l-Mülk'ün geçmesinde büyük rol oynamıştır.⁹⁸⁸ Fahrü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde ise bütün işleri kendi ele almış, bu vezîr sadece bir kukla olarak kalmıştır.⁹⁸⁹ Neticede bazı emirler, Sultan Berkyaruk'tan, devlet adamları üzerinde baskıcı bir tutum izleyen ve bütün işleri istediği gibi yönlendiren⁹⁹⁰ Mecdü'l-Mülk'ün kendilerine teslimini istemişler ve teslim edilmez ise Sultan'a itaat etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Sultan ilk önce, müstevfisini teslim etmek istememiş; ancak emirler O'nu öldürmeyeceklerine ve bir kalede hapsedeceklerine dair söz verince müstevfiyi onların eline vermiştir. Fakat Mecdü'l-Mülk'ü teslim alan gulamlar, O'nu daha emirlerin yanına getirmeden öldürmüşlerdir (H. 492=1098-1099).⁹⁹¹ Ravendî'nin kayıtlarına göre, Mecdü'l-Mülk öldürülmeden önce Sultan'ın otağına sığınmış; ancak söz konusu gulamlar ve emirler O'nu sakalından tutup otağdan çıkartmış ve parça parça etmişlerdir.⁹⁹²

Üstad Ali b. Ebû Ali Kumî: Sultan Berkyaruk b. Melikşah döneminin (1093/1094-1104) ilk müstevfisi olmuştur.⁹⁹³ Önceden aynı Sultanın atabegi Gümüştegin'e de vezîrlük yapmış⁹⁹⁴ olan bu zat, çok zeki ve düşünceli birisi olarak kaydedilmiştir. Hatta anlaşıldığı kadarıyla mezkûr Sultanın devlet işlerinin kötü bir hal aldığı sırada, işler Üstad Ali sayesinde yoluna girmiştir. Ancak yukarıda bahsini ettiğimiz Mecdü'l-Mülk Kumî, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u da yanına çekip oldukça nüfuz sahibi olmuş ve Üstad Ali aleyhinde çalışarak, O'nun tevkif edilip gözlerine mil çekilmesine sebep olmuştur (H. 487=1094'ten az sonra). On'un tevkif edilmesinden sonra ise, kendisi müstevfilik makamını elde etmiştir.⁹⁹⁵

Sâ'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi: Önceden Sultan Muhammed Tapar nezdinde kâtiplik de yapmış olan bu zat, yine aynı Sultan döneminin

⁹⁸⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87; Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 53 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 395.

⁹⁸⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 87.

⁹⁹⁰Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 217-218.

⁹⁹¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 422-423. Ölümü hakkında ayrıca bkz. Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 180-182; Akilî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 217-218; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 148-149.

⁹⁹²Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 142.

⁹⁹³Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 75.

⁹⁹⁴İkbal, *Vezâret*, 106; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 62.

⁹⁹⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85-87; İkbal, *Vezâret*, 106.

(1105-117/1118) ilk müstevfisi olmuş ve daha sonrasında bu görevinden vezâret mansıbına getirilmiştir.⁹⁹⁶

Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd Zeyne'l-Mülk b. Muhammed b. Hindû: Sultan Muhammed Tapar dönemi (1105-117/1118) vezîrlerinden Sâ'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin'in vezâreti sırasında Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir. Mezkûr vezîrin ve diğer bazı devlet adamlarının, İsfehan Reisi Abdullah Hatibî adında birisi tarafından batınî olarak itham edilmesinden dolayı, görevlerinden azledildiği veya öldürüldüğü dönemlerde müstevfi Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd da makamından alınmış, malları müsadere edilmiş ve hapsedilmiştir. Ancak Hatibî'nin bu suçlamalarında haksız olduğu ortaya çıktığında bu müstevfi hapisten çıkarılmış ve kendisine tekrar dîvânda görev verilmiştir. Dîvândaki bu görevinin de müstevflik olduğu anlaşılan bu zat, diğer bazı devlet adamlarının kendi aleyhinde birleşmeleri ve haddinden fazla mal elde ettiği şeklindeki suçlamaları sonrasında tekrar tevkif edilmiş, sonrasında ise İsfehan'da asılmıştır.⁹⁹⁷ İbnü'l-Esîr O'nun Kum şehrinden olduğunu ve H. 506 (1112-1113) yılında tevkif edildiğini ve öldürüldüğünü kaydetmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu zatın tevkif edilmesinde, halife ve sultan aleyhinde konuşmaları da rol oynamıştır.⁹⁹⁸

Hatîrü'l-Mülk Muhammed Ebu Mansur el-Meybuzî (Meybudî): Bu görevinden önce Sultan Muhammed Tapar'a ve Sultan Berkyaruk'a vezîrlük yapmış olan Hatîrü'l-Mülk, Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden Ziyâü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde⁹⁹⁹ Dîvân-ı İstîfâ reisi olmuştur.¹⁰⁰⁰ Anlaşıldığı kadarıyla O, yukarıda bahsini ettiğimiz Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd Zeyne'l-Mülk'ün ilk müstevfliğinden sonra müstevfi, az bir müddet sonra da vezîr Ziyâü'l-Mülk Ahmed yerine vezîr olmuştur. Kendisi vezîr olduğunda ise önceden hapsedilmiş ve bir müddet sonra bu hapis hayatından kurtulmuş olan Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd Zeyne'l-Mülk tekrar müstevflik mansıbını eline almıştır ki, Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd Zeyne'l-Mülk'ün tevkif edilip öldürülmesinde, o sırada vezîr bulunan Hatîrü'l-Mülk'ün büyük bir rolü

⁹⁹⁶Mezkûr devlet adamı hakkında tefarruatlı bilgi için Sultan Muhammed dönemi vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.8.

⁹⁹⁷Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 95-96, 102, 106; İkbâl, *Vezâret*, 175-176.

⁹⁹⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 570.

⁹⁹⁹Bu vezîr hakkında geniş bilgi için Sultan Muhammed Tapar'ın vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.8.

¹⁰⁰⁰Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 58; Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 98-99.

olmuştur.¹⁰⁰¹ Hatîrû'l-Mülk'ün müstevfliği dönemindeki naibliğini Ebu'l-Fazl Saffiyü'l-Kumî üstlenmiştir.¹⁰⁰²

Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî: Sultan Muhammed Tapar döneminde, ilk önce vezîr Sa'dü'l-Mülk el-Abî tarafından Tuğrâilik görevine tayin edilmiştir. Bir müddet bu görevi yaptıktan sonra hapsedilen Kaşî, sonradan hapisten kurtulmuş ve Hatîrû'l-Mülk'ün Sultan Muhammed Tapar dönemindeki ikinci vezâreti sırasında (H. 504=1110-1111'den sonra), o sırada ikinci kez müstevflik görevini yerine getiriyorken bu makamından azledilmiş olan (H. 506=1112-1113¹⁰⁰³) Ebû Sad b. Hindû yerine Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı (1117-1118)'ndan az önce de müstevfî olarak bulunan bu zat, Sultan Sencer'in saltanat dönemindeki dördüncü vezîri olmuştur.¹⁰⁰⁴

Hândmîr, Kaşî'nin Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde de müstevflik ve münşîlik yaptığını kaydetmiştir.¹⁰⁰⁵ Ancak böyle bir bilgiye başka bir kaynakta rastlanmamıştır. Sadece *Zubdetu'n-Nusra*'da, bir yerde Kaşî'den bahsedilirken “*Bunun fazlı ve keremi sultan Mahmud devrinde, İstîfâ dîvânına tayini (sırasında), zikredilmişti.*” şeklinde bir cümle vardır.¹⁰⁰⁶ Ancak bu durum, kanaatimizce Arapça ve Farsça eserlerde, Bowen'in de işaret ettiği gibi,¹⁰⁰⁷ bazen Mahmud ve Muhammed isimlerinin karıştırılmasından meydana gelmiştir. Yani Sultanların isimleri karıştırılmıştır. Diğer taraftan *Zubdetu'n-Nusra*'da, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar zamanında Dîvân-ı İstîfâ'ya getirilen Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd¹⁰⁰⁸ ile de Kaşî'nin karıştırılmış olabileceği ihtimali vardır. Zira her iki künyede de “*Ebû Nasr Ahmed*” kısmı aynıdır. Eğer işaret etmiş olduğumuz hatalardan herhangi birisi

¹⁰⁰¹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 105-106.

¹⁰⁰²Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 101; İkbâl, *Vezâret*, 175; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

¹⁰⁰³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 570.

¹⁰⁰⁴Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 97, 106, 114, 242. Bu Tuğrâi hakkında geniş bilgi için, ikinci bölümde Sultan Sencer dönemi vezîrlilerinin tetkik edildiği kısma bkz. 2.6.1.9.

¹⁰⁰⁵Hândmîr, *Düstür'ul-Vüzerâ*, 196.

¹⁰⁰⁶Bundarı, *Zubdetun-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 169-17; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 138-139.

¹⁰⁰⁷Bowen, “Selçuklu Vezîrleri”, 147. Bowen burada Ahmed ve Muhammed isimlerinde genelde karışıklık olduğunu belirtmiştir. Aslında bu karışıklık daha çok Mahmud ile Muhammed ve Hasan ile Hüseyin isimleri arasında daha yaygındır.

¹⁰⁰⁸Bundarı, *Zubdetun-Nusra*, (Frs. Çev. Celilî), 158; Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 129.

yapılmamışsa Kaşî'nin Sultan Mahmud b. Muhammed devrinde de müstevflilik ve münşilik yaptığını kabul etmek gerekir.

Kemalü'd-Dîn Ali es-Sümeýremî: Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğinde de bulunmuş olan bu zat; yine aynı sultan döneminde Muinü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed Kaşî'den sonra Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir.¹⁰⁰⁹ Bu görevine Sultan Mahmud b. Tapar döneminin başlarında da devam eden¹⁰¹⁰ Sümeýremî, aynı sultanın birinci vezîri Rebibü'd-Devle'den sonra vezîr tayin edilmiştir.¹⁰¹¹

Nasırü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî: İstîfâ ve siyakatta oldukça yetenekli olan bu zat, Sultan Sencer dönemi vezîrlerinden Ebû Nasr Ahmed el-Kaşî'nin¹⁰¹² vezâreti sırasında müstevflilik yaptığı kaydedilmiştir. Adı geçen vezîrden sonra ise, müstevflikten vezârete tayin edilmiştir.¹⁰¹³ Avfî, dîvânda O'nun birisi tahtadan birisi ise altından olan iki tür devatı olduğunu kaydetmiştir.¹⁰¹⁴

Müntecübü'd-Dîn Bedî: Clausner Sultan Sencer dönemi müstevflilerinden olarak herhangi bir kişinin ismini vermemiş, sadece söz konusu dönemdeki vezîrlerin isimlerini sıralamıştır.¹⁰¹⁵ Bu dönem müstevflilerinin isimlerini vermiş olan Merçil ise, Müntecübü'd-Dîn Bedî'nin müstevflilik yaptığı görüşündedir.¹⁰¹⁶ Müntecübü'd-Dî'nin Dîvân-ı İnşâ'da reis olarak görev aldığı kendi sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır;¹⁰¹⁷ ancak Dîvân-ı İstîfâ'da reis olarak bulunmuş mu bilmiyoruz. Avfî de O'nun Dîvân-ı Resail veya Dîvân-ı İnşâ'da bulunduğunu kaydederken Dîvân-ı İstîfâ'da görev aldığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir.¹⁰¹⁸ *DİA*'da bu zat hakkındaki maddeyi yazan Yazıcı

¹⁰⁰⁹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114; İkbâl, *Vezâret*, 175; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

¹⁰¹⁰Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 116.

¹⁰¹¹Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128. Sümeýremî hakkında teferruatlı bilgi almak için Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi (1118-1131) Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.1.

¹⁰¹²Muinü'd- Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el- Fazl b. Muhammed Kaşî'dir asıl künyesi. Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının incelendiği kısma bkz. 2.6.1.9.

¹⁰¹³Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 252. Bu müstevfi hakkında geniş bilgi almak için, ikinci bölümde Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.9.

¹⁰¹⁴Avfî, *Lübab el-Bâb*, 74.

¹⁰¹⁵Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128.

¹⁰¹⁶Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 75.

¹⁰¹⁷Müntecübü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 2-3.

¹⁰¹⁸Avfî, *Lübab el-Bâb*, 77-78.

ise, O'nun Dîvân-ı İstîfâ'da görev aldığını kaydetmiş; ancak hangi sıfatla görev yaptığını bildirmemiştir.¹⁰¹⁹

3.1.3.2. Irak Selçukluları Dönemi

Irak Selçukluları dönemindeki ilk müstevfî Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'dir. Ancak bu müstevfî hakkında yukarıda bilgi verildiğinden kendisi burada ele alınmamıştır. Buradaki müstevfîler O'ndan sonra müstevfî olan Şemsü'l-Mülk Osman'dan itibaren incelenmiştir.

Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-mülk: Daha önceden Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı Arz reisliği de yapmış olan Şemsü'l-Mülk, Sultan Mahmud b. Tapar döneminin (1118-1131) ilk müstevfisi olan Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'den sonra Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir.¹⁰²⁰ Aynı zamanda Sultan Mahmud'a vezîr de olmuş olan Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'den sonra, vezârete tayin edilmiştir.¹⁰²¹ O'nun müstevfiliği zamanındaki naibi Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd olmuştur.¹⁰²²

Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd: Bu zat, kaynaklarda Ahmed b. Hamîd b. Muhammed Ebu Nasr,¹⁰²³ İzzü'd-Dîn Ahmed b. Hamîd el-Müstevfî¹⁰²⁴ gibi isimlerle geçmiştir. *Zubdetu'n-Nusra*'nın müelliflerinden olan İmadü'd-Dîn İsfehani'nin amcasıdır. Müstevfilik görevine getirilmeden önce Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden Kemalü'l-Mülk (Kemalü'd-Dîn) Sümeyremî ile yine bu vezîrin vezâreti günlerinde müstevfilik görevini üstlenmiş olan Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk'e aynı zamanda naiblik yapmıştır.¹⁰²⁵ Sultan Mahmud b. Tapar döneminde, vezîr Kemalü'l-Mülk öldürüldüğünde ve yerine Şemsü'l-Mülk Osman vezîr tayin edildiği zaman, Azizü'd-Dîn de Şemsü'l-Mülk'ün eski görevi olan Dîvân-ı İstîfâ reisliğini üstlenmiştir. Oldukça faziletli ve varlıklı olduğu anlaşılan bu zat, Sultan Mahmud'un karargâhı için öyle bir bimaristân (hastane) tesis ettirmiştir ki, bu bimaristânın alet ve edavatı, çadırları, ilaç ve tabipleri 200 deveye yük olurmuş. Azizü'd-Dîn bu hayrından başka, Bağdat'ta yetimler için bir de mektep yaptırmış, bu

¹⁰¹⁹Yazıcı, "Müntecbeddîn Bedî", 25.

¹⁰²⁰Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 101, 124.

¹⁰²¹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194.

¹⁰²²Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124.

¹⁰²³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 92.

¹⁰²⁴İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, 105.

¹⁰²⁵Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124.

mektebin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da gelirleri daimî olan vakıflar tesis ettirmiştir.¹⁰²⁶

Zubdetu'n-Nusra 'daki kayıtlara göre; Azizü'd-Dîn H. 517 (1123-1124) senesinde hacca gidip geldikten sonra müstevfilik mansıbından kendi isteğiyle el çekmiş; fakat anlaşılan o ki, devlet içerisindeki nüfuzu devam etmiştir. Sultan Mahmud b. Tapar dönemi vezîrlerinden Ebu'l-Kasım Dergüzini (Enesâbadî)'nin vezâreti (ikinci vezâret dönemi¹⁰²⁷) sıralarında da, bu vezîrin ve bazı devlet adamlarının aleyhindeki çalışmaları sonucunda tevkif edilip Tekrit'e sürgün edilmiştir. Söz konusu bu vezîrin Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemindeki vezâreti sırasında ise, yine bu vezîrin emriyle o sırada Tekrit'te bulunan Azizü'd- Dîn, 55 yaşında iken, H. 527 (1132-1133) yılında öldürülmüştür.¹⁰²⁸ İbnü'l-Esîr'e göre ise, bu zat, yine aynı yerde (Tekrit'te) H. 526 (1131-1132) yılında öldürülmüştür.¹⁰²⁹

Ebu'l-Kasım Mahmud es-Safî Ebu'l-Kasım el-Cenezî: Yukarıda bahsini etmiş olduğumuz Azizü'd-Dîn'in, H. 517 (1123-1124) yılında müstevfilik görevinden ayrılması sonrasında Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın Dîvân-ı İstîfâ reisliği es-Safî Ebu'l-Kasım'a verilmiştir.¹⁰³⁰ *Ahbâr*'da geçen Safiyü'd-Dîn Müstevfi ile bu zat aynı kişilerdir ve anlaşıldığı kadarıyla bu zat, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar öldükten (1131) sonra, O'nun oğlu Sultan Davud b. Mahmud'a da müstevfilik yapmıştır. Zira aynı kaynakta geçen bilgilere göre; Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın ölümü ardından, Davud b. Mahmud'un Sultan Sencer tarafından desteklenen amcası Tuğrul b. Muhammed Tapar'a karşı giriştiği taht kavgası esnasında, Safiyü'd-Dîn Müstevfi Sultan Tuğrul tarafına esir düşmüştür. Sultan Tuğrul tarafında esarete iken de, bu esaretinden 200. 000 dinar karşılığında kurtulmuştur.¹⁰³¹

Clausner'in Safî Ahmed Ebu'l-Kasım Cenezî olarak kaydettiği mezkûr zat, yine bu bilim adamının vermiş olduğu bilgilere göre, Sultan Tuğrul b. Tapar'a da müstevfilik yapmıştır.¹⁰³² Ancak Safî Ahmed Ebu'l-Kasım'ın söz konusu sultana müstevfilik

¹⁰²⁶Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 124, 129-130.

¹⁰²⁷Söz konusu vezîr hakkında geniş bilgi için ikinci bölümde, Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.9.

¹⁰²⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 140-141, 145, 155-157.

¹⁰²⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 82, 92.

¹⁰³⁰Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 141-142.

¹⁰³¹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 71.

¹⁰³²Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128-129.

yaptığı, bu zat hakkındaki bilgilerin en geniş olduğu *Zubdetu'n-Nusra*'dan bile tam olarak anlaşılammaktadır. Bu kaynakta yer alan bir kayıttan adı geçen müstevfînin, Sultan Tuğrul'un ölümünden (1134) az önce, bazı devlet adamlarının da aleyhinde çalışmaları sonrasında, o sırada henüz Sultan olmamış olan Melik Mesud b. Muhammed Tapar'ın emriyle öldürülmüş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³³

Kemalü'd-Dîn Sabit'ül Kumî: İmadü'd-Dîn Ebu'l-Berekât Dergüzinî'nin Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'a vezîr tayin edildiği sıralarda (H. 533=1138-1139), aynı sultanın Dîvân-ı İstîfâ'sında reis olarak Kemalü'd-Dîn Sabit'ül-Kumî'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Önceden Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi müstevfîlerinden olan Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd'e de dîvânda naiblik yapmış olan bu zat, oldukça fazıl bir dahi ve iktidarlı bir kişi olarak kaydedilmiştir. Ancak yine Sultan Mesud dönemi vezîrlerinden olan Kemalü'd-Dîn Muhammed b. Ali el-Hazin¹⁰³⁴ tarafından öldürülmüş ve yerine ise müstevfî olarak Ebû Talib İbn ebi'l-Bedr tayin edilmiştir¹⁰³⁵ Clausner'in vermiş olduğu listeye göre ise Kumî, Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminde de müstevfilik yapmıştır.¹⁰³⁶ Ancak şunu ifade edelim ki, Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemi ve Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'ın ilk dönemlerindeki devlet adamları hakkında en geniş bilgileri veren *Zubdetu'n-Nusra*'da âdeta bu sultanların devlet adamları birbirlerine karışmıştır. Hatta aynı durum Sultan Sencer dönemi devlet adamları ile Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi devlet adamları için de geçerlidir. Öyle gözüküyor ki, hem Clausner hem de Merçil bu dönemlerdeki bazı devlet adamlarını karıştırmışlardır. Merçil'in Şemsü'l-Mülk Osman'ı, Sultan Sencer dönemi müstevfîlerinden göstermiş olması¹⁰³⁷ da bu duruma örnektir. Zira bu zat Sultan Sencer'e değil Sultan Sencer tarafından Irak Selçukluları başında bırakılmış olan Sultan Mahmud'a müstevfilik yapmıştır. Sultan Sencer'e müstevfilik yapmış olduğu *Zubdetu'n-Nusra*'da hiçbir yerde zikredilmezken, Merçil aynı yerde O'nun müstevfî olduğuna dair bilgiyi bu kaynaktan aldığına işaret etmiştir. Kısacası, sanıyoruz Clausner de öyle bir hataya düşerek Kemalü'd-Dîn Sabit'ül Kumî'yi Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminde müstevfî olarak göstermiştir.

¹⁰³³Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 159.

¹⁰³⁴Bu vezîr ve ismini zikrettiğimiz diğer vezîr Ebu'l-Berekât hakkında ikinci bölümde, Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.4.

¹⁰³⁵Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 168-169, 173.

¹⁰³⁶Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 129.

¹⁰³⁷Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 76.

Ebû Talib İbn Ebi'l-Bedr: Yukarıda da zikredildiği üzere Kemalü'd-Dîn Sabit'ül Kumî öldürüldükten sonra, Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde Dîvân-İstîfâ reisliğine bu zat getirilmiştir. Ancak bu mansıbı 1 ay bile elinde tutamadan vefat etmiştir. Yerine ise el-Kemal Ebû Reyhani'l-İssfahanî adında birisi getirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu zat, Sultan Mesud henüz meliklik döneminde iken, o zamanda bu sultana müstevfilik yapmış olan Bahaü'd-Dîn Ebû Talib ile aynı kişidir. Eğer öyleyse Ebû Talib İbn ebi'l-Bedr, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi müstevfilerinden olan Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd'in kardeşidir.¹⁰³⁸

el-Kemal Ebû Reyhani'l-İsfahanî ve Raziyü'd-Dîn Ebû Sa'd: Ebû Talib'den sonra Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde Dîvân-İstîfâ reisliğine el-Kemal Ebû Reyhani'l-İsfahanî getirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu zattan sonra ise Sultan Mesud b. Tapar'ın müstevfisi olarak Raziyü'd-Dîn Ebû Sa'd tayin edilmiş ve el-Kemal Ebû Reyhani'l-İsfahanî bu yeni müstevfinin naibi olmuştur. Yani müstevfilikten müstevfi naibliğine düşmüştür. Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde müstevfilik yapmış olan Raziyü'd-Dîn Ebû Sadü'l-Havafi ile burada ele almış olduğumuz Raziyü'd-Dîn Ebû Sa'd ve söz konusu dönemde Raziyü'd-Dîn Ebû Sadü'l-Havafi'nin naibi olarak geçen Kemalü'd-Dîn Ebû Reyhan ile de yine burada ele aldığımız el-Kemal Ebû Reyhani'l-İsfahanî aynı kişilerdir.¹⁰³⁹ Yani bu iki kişi Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'dan sonra, O'nun yeğeni Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde de aynı görevlerinde kalmışlardır. Hatta Kayhan'ın da kaydettiği,¹⁰⁴⁰ Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden olan İzzü'd-Dîn b. er-Razî (Radî) el-Müstevfi¹⁰⁴¹ sanıyoruz Raziyü'd-Dîn Ebû Sa'd ile aynı kişilerdir. Zira bu kişilerin hem künyeleri bir birine çok yakındır ve künyelerinde el-müstevfi vardır hem de Selçuklu İmparatorluğu'nda, dîvân sahiplerinin hiyerarşik düzendeki görev değişimleri dikkate alınırca bu durum çok mantıklıdır. Yani diğer müstevfileri ele almış olduğumuz kısımlara bakılacak olursa, genel itibariyle müstevfilerin bir sonraki mesleklerinin vezîrlik olduğu görülecektir ki, Raziyü'd-Dîn'in de Sultan Muhammed b. Mahmud döneminde müstevfi iken daha sonradan Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde vezîr olmuş olması da rahatlıkla söylenebilir.

¹⁰³⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 154, 159, 173.

¹⁰³⁹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 173, 179, 231.

¹⁰⁴⁰Kayhan, *Irak Selçukluları*, 301-302.

¹⁰⁴¹Bu vezîr hakkında geniş bilgi için ikinci bölümde, Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul dönemi (1177-1194) Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alınmış olduğu kısma bkz.

Muin-i Sâvî: Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemi müstevflerindedir. Anlaşılan şudur ki, bu zat o sırada büyük nüfuz sahibi olan Hacib Ömer b. Alibar ile işbirliği içerisinde olup sultan aleyhinde bazı işlere kalkışmıştır. Ancak sultan hem Ömer b. Alibar'ı hem de bu müstevfiyi tevkif ettirip görevlerinden azletmiştir.¹⁰⁴² Nişaburî'nin kayıtlarına göre bu zat, sonradan Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'a vezîr olmuştur.¹⁰⁴³ Sanıyoruz Nişaburî'nin işaret ettiği şahıs, Sultan Tuğrul b. Arslan zamanında vezîrlik yapmış olan Muinü'd-Dîn b. Fahrü'd-Dîn b. Muinü'd-Dîn Kaşî'dir. Zira o dönemde vezîrlik yapmış olan ve Muin veya Muinü'd-Dîn lakabını kullanmış olan başka bir vezîr tespit edilememiştir.¹⁰⁴⁴

Hâce Azize'd-Dîn: Sultan Arslan b. Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemi müstevflerindedir. Sultan, yukarıda bahsettiğimiz Muin-i Sâvî'yi Dîvân-ı İstîfâ reisliğinden azlettikten sonra, bu müstevfi zamanında naiblik yapmış Hâce Azize'd-Dîn'i O'nun yerine Dîvân-ı İstîfâ başkanı olarak tayin etmiştir.¹⁰⁴⁵ Elimizdeki kaynaklarda, mekûr müstevfinin tam künyesi veya hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.2. DÎVÂN-I İNŞÂ VE TUĞRÂ

3.2.1. İsmi, Yapısı ve Ortaya Çıkışı

Bu dîvân, İslâm dünyasında Dîvânü'l-İnşâ, Dîvânü'r-Resâil, Kitâbu'd-Dest, Kitâbu'd-Derc, bazen sır kâtipleri bu dîvânın başkanlığını yaptığı için Kitâbü's-Sır ve bazen de yine aynı dîvâna vezîrler başkanlık etmiş olduğundan Dîvânü'l-Azîz adlarıyla anılmıştır.¹⁰⁴⁶ Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemine gelindiğinde ise, mezkûr dîvân için Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı İnşâ, Mansıb-ı Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ veya da sadece Dîvân-ı Tuğrâ isimleri kullanılmıştır.¹⁰⁴⁷ Esasen burada

¹⁰⁴²Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 281; Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, 80.

¹⁰⁴³Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, 87.

¹⁰⁴⁴İkinci bölümde Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.9.

¹⁰⁴⁵Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, 80; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 281.

¹⁰⁴⁶Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hutat ve'l-Âsâr*, II, 225-226; Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 435, 442; Köprülü, *BMOMT*, 69-70; Köymen, *Kuruluş Devri*, 179-181, 197; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 88. Bu dîvânın Abbâsîler, Emevîler, Sâmanîler ve Gazaneliler'de ne gibi isimler aldığı hakkında ayrıca birinci bölüme bkz. 1.2.

¹⁰⁴⁷Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 2-4, 48-50; Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târihî*, 120-121; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 256; İbnü'l-Adîm,

dikkat edilecek husus, Makrizî'nin de işaret etmiş olduğu üzere, Selçuklular zamanında "tuğrâ" kavramının söz konusu dîvânın ismine dâhil olmuş olmasıdır¹⁰⁴⁸ ki, Köprülü de haklı olarak bu kavramın eski Oğuz an'anelerine ait olduğuna ve sonradan İslâm dünyasına girdiğine işaret eder.¹⁰⁴⁹ Zaten Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan (1040) önceki İslâm devletleri hakkında bilgi veren kaynakların, o dönemlerle alakalı olarak tuttıkları kayıtlarda söz konusu kavrama rastlanmamış olması da Köprülü'nün işaret ettiği gerçeği ortaya koymaktadır.

Tuğrâ kavramı daha önce teferruatlı bir şekilde ele alındığı¹⁰⁵⁰ için burada fazla üzerinde durulmayacaktır. Bu noktada asıl üzerinde durulması gereken konu söz konusu dîvânın Selçuklular zamanındaki yapısıdır. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemleriyle alakalı oldukça sağlam bilgilerin yer aldığı bazı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu dîvân iki veya üç şubeden oluşmuştur. Mesela *Ketebe*'deki tayin belgelerini ve diğer vesikaları, mektupları vs. bir araya getiren Müntecebü'd-Dîn Bedî, Sultan Sencer döneminde Dîvân-ı İnşâ reisliği yapmıştır.¹⁰⁵¹ Ancak bu zat aynı görevde bulunuyorken, aynı dönemde bir de Tuğrâî tayini yapılmıştır ve bu tayin belgesini yazan da bizzat Müntecebü'd-Dîn'dir.¹⁰⁵² O halde Dîvân-ı İnşâ reisi, "Tuğrâî" unvanıyla tayin edilen kişiden farklıdır. Ayrıca söz konusu tayin belgesinde tuğrâî olarak görevlendirilen Ziyâü'd-Devle'ye, Dîvân-ı İnşâ'nın işleriyle de ilgilenip, bu dîvâna da düzen vermesi hususunda bir emir verilmiştir ki; buradan hem Dîvân-ı İnşâ dışında, Tuğrâî'nin başkanlık yaptığı bir dîvânın (Dîvân-ı Tuğrâ'nın) olduğu hem de tuğrâînin Dîvân-ı İnşâ reisinden daha üstün bir makama sahip olduğu sonucu çıkarılabilir. Yani tuğrâî olarak tayin edilen Ziyâü'd-Devle, o sırada Dîvân-ı İnşâ reisi bulunan Müntecebü'd-Dîn'den daha üstün bir makama getirilmiştir ve Müntecebü'd-Dîn'in reisi olarak bulunduğu söz konusu dîvân aynı zamanda Ziyâü'd-Devle'ye karşı sorumludur.

Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb, 102; Bundarî, *Zubdetü'n-Nusrâ*, (Trk. Çev. Burslan), 60-61, 96-97, 173, 124, 130; Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hutat ve'l-Âsâr*, II, 226; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 232, 249; Enverî, *Istilahat-ı DîvânîDovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 160-161; İkbâl, *Vezâret*, 22; Köprülü, *BMOMT*, 69-70; Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri", 62; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 92; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 88; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 61, 64 vs.

¹⁰⁴⁸ Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hutat ve'l-Âsâr*, II, 226.

¹⁰⁴⁹ Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri", 62.

¹⁰⁵⁰ Bkz. 1.1.3.

¹⁰⁵¹ Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 621-622.

¹⁰⁵² Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 48-50. Köymen de bu belgenin Müntecebü'd-Dîn tarafından yazıldığını açıkça belirtmiştir. Bkz. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 590-591.

Zubdetu'n-Nusra'daki bazı kayıtlar bu durumu daha açık olarak ortaya koymaktadır. Bu kaynakta: 1. Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim Tuğrâi iken, O'na naiblik eden kişi için “*Resâil kâtibi oldu*” ifadesi kullanılmıştır. 2. Dîvân-ı Tuğrâ'dan bahsedilirken, bu dîvâna bağlı olmak üzere, Dîvân-ı Resâil ve Dîvân-ı İnşâ adında iki dairenin/ şubenin bulunduğu açıkça kaydedilmiştir. 3. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi tuğrâîlerinden Hatîrû'l-Mülk zamanında “*münşî*” olarak gösterilen Şihab Esad adlı diğer bir kişiden bahsedilmiştir. 4. Yine aynı kaynakta, bir yerde Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde Merzûbân Müeyyededdîn Ubeydullah İsfeahanî Dîvân-ı Tuğrâ reisi iken, “*Kitâbet-i İnşâ*”da Siyah Kâse lakaplı başka birisinin olduğu; diğer bir yerde ise yine Merzûbân Dîvân-ı Tuğrâ'da iken Dîvân-ı İnşâ'da Sadeddîn Horasanî künyesindeki başka birisinin bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁵³ O halde tüm bu kayıtlardan şu sonuçları çıkarabiliriz:

1. İsmi Dîvân-ı Tuğrâ olan bir daire vardır ve bu daireye bağlı olmak üzere de Dîvân-ı Resâil ve Dîvân-ı İnşâ adında iki farklı daire vardır.

2. Kitâbet-i İnşâ muhtemelen Dîvân-ı Tuğrâ'nın kollarından olan Dîvân-ı İnşâ yerine kullanılmıştır.

3.“Münşî” unvanı, yüksek ihtimalle Dîvân-ı İnşâ dairesinin başında yer alıp tuğrâî'ye bağlı olan kişiler için kullanılmıştır.¹⁰⁵⁴ Zaten birinci bölümde de üzerinde durulduğu üzere “münşî” kelimesinin, “inşâ” kelimesinin ism-i faili olduğu kaydedilmişti ki, Dîvân-ı İnşâ yazı işleriyle uğraşan daire olduğuna göre, bu işleri gören kişiye de “münşî” denilmiş olması gayet mantıklıdır.

4. Yukarıda değindiğimiz Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ ismi, aslında Dîvân-ı Tuğrâ yerine kullanılmıştır ve kendisine bağlı Dîvân-ı İnşâ şubesinden dolayı böyle bir isim almıştır.

5. Dîvân-ı Tuğrâ için, bazen, yukarıda değindiğimiz üzere Dîvân-ı Resâil ismi de kullanılmıştır ki, bu da esasen kendisine bağlı bir şube olan Dîvân-ı Resâil'den kaynaklanmıştır.

¹⁰⁵³Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62, 102, 117, 171, 173.

¹⁰⁵⁴Uzunçarşılı da Dîvân-ı Tuğrâ'nın diğer şubesi başındaki kişiler için münşî unvanının kullanıldığını kaydetmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, 43.

6. *Ketebe*'den vermiş olduğumuz bilgiyi de dikkate alarak, Müntecebü'd-Dîn'in tuğrâî değil münşî olduğunu ve makam olarak tuğrâîden aşağıda bulunduğu söylenebilir.¹⁰⁵⁵

7. Hem yukarıdaki bilgilerden hem de diğer kaynaklardaki bilgilerden çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki, tuğrâî unvanı Dîvân-ı Tuğrâ başkanlığına getirilen kişiler için kullanılmıştır. Bununla birlikte bu dîvânın başına getirilen kişiler için bazen “sahib”, “reis” unvanları¹⁰⁵⁶ ve bazen de “sahibü'l-kalemü'l-âlâ” unvanı kullanılmıştır.¹⁰⁵⁷

Dîvân-ı Tuğrâ'nın bahsini ettiğimiz şubelerden oluştuğunu uzmanlar da kabul etmektedir. Ancak onların verdiği bilgilerde, Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı Resâil daha çok birleşik bir şube olarak gösterilmiştir.¹⁰⁵⁸ Aslında Avfi'nin, Sultan Sencer'in münşîsi Müntecebü'd-Dîn'in görevini verirken önce Dîvân-ı İnşâ, sonrasında ise Dîvân-ı İnşâ kullanmayıp Dîvân-ı Resâil ismini kullanmış olması¹⁰⁵⁹ da bu iki ismin tek bir daire için kullanılmış olduğunu gösterebilir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, yukarıda da verdiğimiz üzere, *Zubdetu'n-Nusra*'da Dîvân-ı Tuğrâ'nın Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı Resâil isminde iki ayrı kolunun bulunduğu açıkça kaydedilmiştir ve bu kaynak gerçekten Büyük Selçuklu ile Irak Selçukluları dönemi hakkında çok sağlam bilgilerin yer aldığı bir eserdir.

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Selçuklular'ın ilk hükümdarı olan Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminden (1040-1063) itibaren mevcut olmuştur. Bu dönemde Humartekin et-Tuğrâî künyesinde, Sultan Tuğrul'un çok değer verdiği ve hatta samimiyet duyup rüyalarını bile anlattığı bir zat geçmektedir¹⁰⁶⁰ ki, bu zatın künyesindeki unvana bakarak, O'nun bir zamanlar söz konusu dîvâna başkanlık yapmış olduğunu ve bu yüzden tuğrâî unvanını aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Selçuklular döneminde Dîvân-ı Tuğrâ başına geçip tuğrâî unvanıyla meşhur olmuş başka kişiler de vardır. *Lâmiyet Al-*

¹⁰⁵⁵Clausner de münşîlerin daha sonradan tuğrâîlere tâbi olduğunu ifade etmiştir bkz. Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 28-29.

¹⁰⁵⁶Söz konusu unvanlar için ayrı ayrı bkz. Bundarîî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60, 126, 135; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249, 262; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 305; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 169; Uzunçarşılı, *Medhal*, 43; İkbal, *Vezâret*, 29; Köymen, “SDTTA: II”, 324; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 65.

¹⁰⁵⁷Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hut ve'l-Âsâr*, II, 226.

¹⁰⁵⁸Uzunçarşılı, *Medhal*, 43; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 28-29; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 89; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184.

¹⁰⁵⁹Avfi, *Lübab el-Bâb*, 77-78.

¹⁰⁶⁰Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 78; “İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)”, 27; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 222-223.

Acem'in müellifi olup tuğrâî lakabıyla ünlenmiş olan el-Amîd Fahrü'l-Mülk Küttâb Ebû İsmail el-Hüseyin b. Ali¹⁰⁶¹ bu duruma verilebilecek açık bir örnektir. Diğer taraftan Horst ve Clausner'in, Türk menşeli olup Sultan Tuğrul döneminde tuğrâîlik yaptığını bildirdikleri¹⁰⁶² kişi de Humartekin et-Tuğrâî olmalıdır, zira söz konusu dönem hakkında bilgi veren temel kaynaklarda tuğrâî lakabıyla ünlü başka birisine tesadüf edilmemiştir. Buna ilave olarak Ebû Abdullah Hüseyin b. Mikâlî'nin vezîr Amîdü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliği yapmış olması da, söz konusu dîvânın Sultan Tuğrul döneminden itibaren var olduğunu gösteren diğer bir delildir.¹⁰⁶³

Selçuklularda, Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminden beri var olan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, hem diğer büyük Selçuklu sultanları döneminde hem de Irak Selçukluları döneminde varlığını sürdürmüştür. Bunu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun son sultanı Sultan Sencer b. Melikşah dönemindeki, yukarıda bahsini etmiş olduğumuz, tuğrâî atamasına ilişkin belge ile diğer kaynaklardaki Dîvân-ı Tuğrâ'ya ve bu dîvânın başkanlarına dair bilgiler de açıkça göstermektedir.¹⁰⁶⁴ Bununla birlikte bu dîvân sadece Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları ile sınırlı kalmamış, diğer Selçuklu devletlerinde de varlığını devam ettirmiştir.¹⁰⁶⁵

3.2.2. Görevi ve Üyeleri

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, dîvânlar arasındaki hiyerarşik düzende, Dîvân-ı Vezâret ve Dîvân-ı İstîfâ'dan sonra üçüncü sırada yer almıştır. Bu dîvânın görevlerine, görevlerinden dolayı ne kadar önemli olduğuna, görevlilerine ve görevlilerinde bulunması gereken özelliklere dair bilgileri, Sultan Sencer döneminde Ziyâü'd-Devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslâm'ın hem Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanlığına hem de Dîvân-ı

¹⁰⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 185-190; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fi Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm I*, (1. Baskı), Beyrut 1986, 870-871; Ebû İsmail Tuğrâî, *Lâmîyet Al-Acem*, (Çev. İsmail Erzen), MEB, Ankara Trhz.,; Rahmi Er, "Tuğrâî", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 339-341, 339-341.

¹⁰⁶² Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 36; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 28.

¹⁰⁶³ İkbâl, *Vezâret*, 40. Mikâlî hakkında daha geniş bilgi için ikinci bölümde, Sultan Tuğrul b. Mikâil dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.1.

¹⁰⁶⁴ Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60, 102, 114, 124, 130, 126, 135, 161, 171, 179, 251, 256. Bu hususta ayrıca bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 64-68.

¹⁰⁶⁵ Turan, *Vesikalar*, 22-26; Uzunçarşılı, *Medhal*, 97; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 147-148, 188; Meçil, *Kirman Selçukluları*, 277.

Vezâret'in naibliğine getirildiğini gösteren bir tayin belgesinden rahatlıkla çıkarabilmekteyiz. Söz konusu belge şöyledir:

“Şahlığın (belirli bir) mertebesi, yolları, tarzları vardır. Dinin ve devletin de öyledir. Onlar, gerektiği kadar/ şekilde korunursa ve tedbirle, doğru düşünceyle onun hududu/ sınırları muhafaza edilirse dinin ve devletin temeli günden güne daha muhkem/ istikrarlı olur, şahlık makamı daha da yükselir, şahın gönlü huzurlu olur ve sıkıntılardan kurtulur. O tedbirler de sadece Allah'ın yaptığı/ verdiği yardımla mümkün olur. Allah istediği kişiye yardım eder. Hükümet ve devlet (kurmak) sadece O'nun gücü ve kuvvetiyle mümkün olur... Dünyayı mamur etmek ve onu düzenlemek/ düzene kavuşturmak da sadece güvenilir, zeki insanlar ve hizmetkârlarla, savaşçılarla ve ehl-i kalemle (kalem erbablarıyla) mümkün olur. (Böyle insanları) seçmek ise yalnızca onları imtihan etmekle, denemekle mümkün olur. Bu iş için uzun bir süre gereklidir. Hizmetkârları (seçmek), zaman içinde olan olaylarla, hallerin değişmesiyle ve onların huylarını tanımakla mümkündür. Öyle ki, onları imtihan ettikten sonra onların cesaretini, zakasını ve kifayetini tanıdıktan sonra önemli işler onlara bırakılır. Biz de böyle yaptık, yıllar geçti ve uzun bir zaman aldı. Ta ki, biz büyük âlim Ziyâü'd- Devle ve'd- Dîn Müeyyedü'l- İslâm ve'l- müslim'in – ki Allah- u tâ'lâ O'nu başarılı kılsın- başarılarını, faziletlerini anladık ve devletin her türlü önemli işindeki hizmetinde O'na güvendik. O kendi tedbiriyle ve cesaretiyle onları (önceden kendisine verilen işleri) gerektiği şekilde yapmayı başardı. O kadar başarı gösterdi ki, kendi akranlarından, bu zamandaki başarılı ve akıllı insanlardan hiç kimse O'na yaklaşamadı (O'nun başarısını elde edemedi). O işleri bizim beklediğimiz, istediğimiz gibi yaptı ve bizi huzura kavuşturdu. Bunlardan dolayı günden güne güvenimizi daha çok kazandı ve (böylece) O'nun meclisimizdeki makamı yükseldi. Biz de O'nun makamını yüceltmek ve O'nun hakkında iyi sözler söylemek için, dîvânda O'na iltifat ettik ve Allah-u tâ'lâ'nın izniyle Dîvân-ı Tuğrâ ve niyâbet-i Dîvân-ı Vezâret'i O'na tefviz ettik (verdik). Yapılması gerekli işleri, ülkenin önemli işlerini çözmeyi, din ve devlet için hayırlı olan işleri yapmayı O'nun başarılı ve hünerli eline bıraktık ki, (o işleri) kendisinden beklendiği gibi yapsın ve doğru düşüncesiyle ülke için hayırlı olan işlere düzen versin. Allah O'nu gerektiği kadar korusun ve O, işlere devam etsin, bizi O'nun sıkıntılı olması endişesinden kurtarsın. (O) Bizim hizmetimizdeki kişilerin maaşlarını (mevacibini) düzenlesin/ belirlsin. Bu ülkede yaşayan insanların rahatını, refah içinde yaşamasını

sağlasın ki, onlar bize yüce Allah'ın emanetidir. İçinde zulüm şüphesi olan ve müslümanları üzen kötü işleri ortadan kaldırsın ve ülkenin gerekli işlerini kaleme alarak onlara bir yenilik getirsin (yeni bir soluk versin). (Bu işleri) öyle yapsın ki, O'nun güzel hatırası yayılsın/ yaygınlaşsın ve Allah- u tâ'lâ'dan savap alsın... Bunların dışında dîvânda en nazik/ ince, önemli iş olan Dîvân-ı İnşâ'yı gerektiği gibi idare etsin. Sırların (devlet sırlarının) emanet edildiği, gizli işlerde kendilerine güvenilen kâtiplerin yazdıklarına iyice dikkat etsin. Onların (yazdığı şeylerde) kullandıkları kelimelerden, o kelimelerin anlamlarından haberdar olsun. Onların akıllarını ve bilgilerini yazdıkları mektuplardan, o mektupların sonuçlarından anlasın. Çünkü kişilerin yazdıkları onların akıllarına ve bilgilerine delalet eder. Onların yazdıkları ve dünyanın her köşesine ulaşan mektuplar, bu dünya ve dünyada yaşayan insanlar için faydalı olsun. Hatadan ve unutkanlıktan uzak olsun. Çünkü böyle şeyler (mektuplardaki hatalar vs.) günler, aylar ve yıllar geçmesine rağmen kaybolmaz/ kalıcı olur ve o defterde durur. Öyle ferman verdik ki; devletin başında olanların hepsi (devletteki görevliler), dinin ve milletin büyükleri, padişahın huzurundaki büyükler ve güvenilir insanlar, hizmetkârlar (hâdem ve hişâm), kalem ehli insanlar – ki Allah- u tâ'lâ onları her zaman azîz tutsun- hepsi, bizim ekfâl kufât (başarılıların başarılısı= Ziyâü'd- Devle ve 'd-Dîn) hakkındaki iyi düşüncemizi gerektiği gibi bilsin/ anlasın ve O'nu o iki büyük makamla şereflendirdiğimiz için ülkeye ait her işte O'na müracaat etsinler. O'nun kendi akıyla söylediklerine, kendi zekâsıyla verdiği fermanlara kimse itiraz etmesin ve ondan (fermanlardan) dışarı çıkmasın/ dönmesinler. O'na yardım etsin, O'nu takip etsinler. Ülkenin her köşesindeki tanınmış/ ünlü insanları, esnaf ve halk, her vilâyetteki, ister denizde ister karada ister dağ başında isterse ovada olsun bütün insanlar kendi hallerini Dîvân-ı Vezâret'e – ki Allah onu büyütsün- bildirsinler ve ekfâl kufât'a (Ziyâü'd-Devle ve 'd-Dîn'e) açıklasınlar. O'nun vasıtası ve isteğiyle meclisimizden istediklerine ulaşsın/ kavuşsunlar. İnşâ'llah-u tâ'lâ. ”¹⁰⁶⁶

Yukarıda verilen belgede, ele almış olduğumuz dîvânın, Dîvâna reislik yapan kişiler ile onların emri altındaki kâtiplerin ne gibi sorumluluklar üstlendiğine ve ne gibi özellikler taşıması gerektiğine dair oldukça belirgin ifadeler yer almıştır. Şimdi diğer kaynaklardaki bilgileri de dikkate alarak, bu hususlarda ne gibi sonuçlar elde edebiliyoruz bir bakalım:

¹⁰⁶⁶Müntecebü'd-Dîn, Kitâbü Atebeti'l-Ketebe, 48-50.

1. Dîvân-ı Tuğrâ reisliğine tayin edilen kişi belgeden anlaşıldığı üzere aynı zamanda vezîrin naibliğini de üstlenmiştir. Esasen *Zubdetu'n-Nusra*'daki bir kayıt, tuğrâîlerin Dîvân-ı Tuğrâ reisliğine getirildiklerinde ikinci bir görev olarak vezîrlerin naibliğini üstlenmiş oldukları yönündeki bir yargıyı genellenilebilir hale getirmektedir. Söz konusu bu kayda göre; tuğrâîler, vezîrin bulunmadığı zamanlarda -özellikle av esnasında-vezîrlere naiblik etmiş, diğer devlet adamları da vezîre gösterdikleri bağlılığı ve saygıyı tuğrâî kimse ona göstermişlerdir.¹⁰⁶⁷ Diğer taraftan, bilhassa mezkûr eserdeki bilgiyi dikkate alan uzmanlar da, bu yargının genellenilebilir olduğunu kabul etmişlerdir.¹⁰⁶⁸

2. Tuğrâîlerin, 1. Maddede verdiğimiz görevleri dışında, sultan eşlerinin dîvânına vezîr olarak başkanlık ettikleri de anlaşılmaktadır. Mesela Sultan Muhammed Tapar dönemi tuğrâîlerinden Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Kaşî,¹⁰⁶⁹ aynı dönemde sultanın eşi Gevher Hatun'unun vezîrliğini de yapmıştır. Mezkûr tuğrâîden sonra tuğrâîlik görevini üstlenen Emir Amîd¹⁰⁷⁰ ise, yine önceki tuğrâî gibi, bu görevinin yanısıra söz konusu hatunun vezîrliğini üstlenmiştir.¹⁰⁷¹

3. Tuğrâîler, belgeden anlaşıldığı üzere, görevi ve derecesi bakımından kendisine karşı sorumlu olan Dîvân-ı İnşâ'nın düzenlenmesinden, bu Dîvândaki kâtiplerin yazdıkları belgelerin kontrol edilmesinde, hatta yazılan belgelerdeki kelimeleri tek tek kontrol etmekle de sorumlu tutulmuştur.

4. Anlaşıldığı kadarıyla imparatorluğu ilgilendiren dış yazışmalar, tayin ve azl belgeleri, iktâ tevcihleri vs. kayıtlar Dîvân-ı Tuğrâ'nın bir alt dairesi olan Dîvân-ı İnşâ'daki kâtipler veya daha çok baş münşîler tarafından tutulmuştur. Bu durumu Sultan Sencer dönemi münşîlerinden olan Muine'd-Dîn Asam'ın Bizans İmparatorluğu'na yazmış olduğu ultiimat¹⁰⁷² ve yine aynı dönemde münşîlik yapmış olan Abdülvasi

¹⁰⁶⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102.

¹⁰⁶⁸İkbal, *Vezâret*, 22; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184.

¹⁰⁶⁹Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

¹⁰⁷⁰Bu zat, Muhammed Cüzcanî Emirü'l- Âmîd olarak kaydedilmiştir. Bkz. Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

¹⁰⁷¹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102.

¹⁰⁷²Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 245-248; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 564, 566, 592, 594. Söz konusu ultiimat Rumlar tarafından esir alınan bazı müslümanların Sultan Sencer'den yardım istemeleri sonrasında, sultanın emriyle bizzat mezkûr münşî tarafın yazılmıştır. Bu bilgi için Akîlî'den verdiğimiz sayfalara ve biraz öncesine bkz. Ayrıca Köymen'den işaret ettiğimiz sayfalarda da Muine'd-Dîn Asam'ın yazmış olduğu, Leningrat'ta bulunan belgeler ve içerikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Cebeli¹⁰⁷³ ile Müntecebü'd-Dîn'in, bahsini emiş olduğumuz hususlarda, bizzat kaydetmiş oldukları belgeler¹⁰⁷⁴ açıkça göstermektedir. Bununla birlikte konuya vakıf uzmanlar da böyle olduğunu kaydetmişlerdir.¹⁰⁷⁵ Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, tayin ve azl belgeleri bazen de bizzat vezîrler tarafından yazılmıştır. Sultan Sencer tarafından Irak Selçukluları vezîrlğine tayin edilen Dergüzinî'nin, adı geçen sultandan aldığı tuğrâlı kâğıtlar üzerine bazı kişilerin görevlerinden azledildiğini gösteren kararnameler yazmış olması¹⁰⁷⁶ ve Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde (1177-1194) vezîr Fahreddîn Kaşî'nin bazı görevlere ilişkin olarak bizzat yazdığı tayin kararnameleri¹⁰⁷⁷ bu duruma örnek verilebilir.

5. Dîvân-ı İnşâ'da münşiler ve kâtipler tarafından yazılan belgeler sultan adına, genellikle Dîvân-ı Tuğrâ reisi tarafından tuğrâlanmış ve onaylanmıştır.¹⁰⁷⁸ Ravendî'nin verdiği bir kayıttan bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Bu kayda göre; sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde, devlet dâhilinde görev almış bazı batınî taraftarlarının tesiriyle Dîvân-ı İnşâ'da yazılan kadılık ve reislik tayinini gösteren bazı atama kararnameleri, tuğrâ çekilmesi için dönemin tuğrâisi Şihâbeddîn Mahmud b. Sikataddîn Abdüazîz'e götürülmüştür. Ancak bu zat, görevlere tayin edilecek kişilerin batınî olduğunu bildiği için kararnamelere tuğrâ çekmemiştir.¹⁰⁷⁹ *Zubdetu'n-Nusra*'dan da belgelerin Dîvân-ı Tuğrâ reisi tarafından tuğrâlandığı açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu kaynaktaki kayıttan, söz konusu dîvânın reisinin sadece kavis şeklinde olduğu bildirilen tuğrâyı çekmekle yükümlü olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸⁰ Ancak yukarıda 1, 2 ve 3. Maddelerde verdiğimiz bilgiler, tuğrâîlerin sadece bu görevle sorumlu tutulmadığını açıkça göstermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır ki, o da söz konusu belgelerin geçerli olması için sadece tuğrâ çekilmesinin yeterli olmamış

¹⁰⁷³Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 577, 604. Köymen, Sultan Sencer dönemi münşilerinden Abdülvasi Cebeli tarafından yazılmış olan ve Leningrat'ta bulunan belgelere değinmiştir, işaret ettiğimiz sayfalara bkz.

¹⁰⁷⁴Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 6 vd.

¹⁰⁷⁵Enverî, *Istilahat-ı DîvânîDovre-i Gaznevî ve Selçukî*, 160; Uzunçarşılı, *Medhal*, 43; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 89; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 148; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 624; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 64.

¹⁰⁷⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 155 vd.

¹⁰⁷⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 278; Reşideddîn Fazlullah, *Camii't-Tevarih*, 254.

¹⁰⁷⁸İkbal, *Vezâret*, 29; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 184; Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguquen Und Horazamsahs*, 36; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 148; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 65.

¹⁰⁷⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 388-389.

¹⁰⁸⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85.

olduğudur. Herhangi bir belgenin geçerli olabilmesi için diğer dîvân başkanlarının ve vezîrin de o belgeyi imza etmesi, bunlardan daha da önemlisi belgelerde sultanın imzasının/tevkîsinin bulunması da gerekmiştir. Kısacası denilebilir ki, kayıtlar Dîvân-ı İnşâ'da tutulmuş; ancak diğer dîvân dairelerinin reisleri ve sultan tarafından imza edilerek Dîvân-ı Âlâ'dan sadır olmuştur.¹⁰⁸¹

6. Yukarıda verilen tuğrâî tayinine ilişkin belgede, imparatorluğun herhangi bir makamında yer alan kişiler için verilen maaşların (mevâcibin) da tuğrâî tarafından düzenlenmesi/belirlenmesi buyrulmuştur. Verilen bu emir ile herhalde maaş alan kişilerin maaşlarının ne kadar olduğunun ve görevlerine ait bilgilerin yer aldığı vesikaların düzenlenmesi kastedilmiştir. Yani sadece belgeler düzenlenecektir, maaşlar tespit edilmeyecektir. Zira Dîvân-ı İstîfâ'nın görevleri ele alınırken, maaşların tespit edilmesi işinin, ülkenin malî işlerinden sorumlu olan Dîvân-ı İstîfâ'nın görev sahasında bulunduğu ifade edilmişti.¹⁰⁸² Aslında malî işlerle ilgili kayıtlar olmasına rağmen, iktâ tevehhülüne ilişkin vesikaların da Dîvân-ı İnşâ'da tutulmuş olması;¹⁰⁸³ ancak iktâların tespit edilmesi işinin Dîvân-ı İstîfâ'nın görevleri dâhilinde bulunması¹⁰⁸⁴ da bu yargıyı güçlendirir niteliktedir. Kısacası malî işlerle ilgili birtakım kayıtların Dîvân-ı İnşâ'da tutulduğunu; fakat bu alana ilişkin herhangi bir tesbitin Dîvân-ı İstîfâ reisince belirlendiği ifade edilebilir. Aksi takdirde bu iki dîvânın bu husustaki görevlerini ayırt etmek oldukça zordur veya söz konusu tuğrâî belgesindeki zâta olağanüstü bir görev verilmiş olduğunun ifade edilmesinden başka bir yol bulunmamaktadır.

7. Ziyâü'd-Devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslâm'ın tuğrâî mansıbına getirildiğini gösteren belgenin ikinci emir rûknünde, imparatorluk dâhilindeki herkesin şikâyet veya isteklerini bu tuğrâî aracılığıyla Dîvân-ı Vezâret'e ulaştırması buyrulmuştur. Yani Dîvân-ı Tuğrâ'nın reisi olan zatlar, aynı zamanda bu hususta, halk ile Dîvân-ı Vezâret arasında bir aracıdır. Enverî, bazı devlet adamları tarafından sözlü olarak Dîvân-ı Âlâ'ya ulaşan önemli haberlerin, sultana sunulmadan önce Dîvân-ı İnşâ'da imla

¹⁰⁸¹Söz konusu durumu daha iyi anlayabilmek için, Dîvân-ı Âlâ görevlerinin ele alındığı kısma da (2.2.) bakarak, burada ele aldığımız dîvânın görevleriyle karşılaştırmız.

¹⁰⁸²Dîvân-ı İstîfâ'nın görevlerinin ele alındığı kısma (3.1.2.), özellikle oradaki 6. Maddeye bakınız.

¹⁰⁸³İktâlara ait vesikaların Dîvân-ı İnşâ'da yazılmış olduğu açıktır. Zira Sultan Sencer dönemi münşilerinden Müntecebü'd-Dîn tarafından yazılmış olan bazı iktâ tayinleri vardır (Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 84-85). Ayrıca Uzunçarşılı da bu tür belgelerin Dîvân-ı İnşâ'da yazılmış olduğunu belirtmiştir (Uzunçarşılı, *Medhal*, 43).

¹⁰⁸⁴Bu konuda yine Dîvân-ı İstîfâ'nın görevlerini aldığımız kısma bkz. 3.1.2.

kurallarına uygun olarak yazıldığını kaydetmiştir¹⁰⁸⁵ ki, bu durumun halkın şikâyetleri konusunda da geçerli olduğu söylenebilir. Yani halkın istekleri ve şikâyetleri muhtemelen büyük dîvâna ulaşmadan önce, yine imla kurallarına göre Dîvân-ı İnşâ'da yazılmış ve sonradan büyük dîvâna ulaşmıştır. Burada şunu da unutmamak gerekir ki; halk, şikâyetlerini doğrudan, önceden sultanların başkanlık etmiş olduğu Dîvân-ı Mezalim'e de iletebilmiştir. Nitekim Nizamü'l-Mülk'ün bu hususta verdiği tavsiyelerden bu durum açıkça anlaşılabilir. O'na göre; sultanlar için haftada iki kez mezalime oturmaktan ve halkın şikâyetlerini doğrudan dinleyip adaleti sağlamaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan başka çare yoktu ve halk şikâyetleri hakkındaki dilekçeleri bizzat sultana iletebilmeli, sultan da bu dilekçeler hakkındaki yazılı emri vermeliydi.¹⁰⁸⁶

8. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'da, vermiş olduğumuz belgeden de anlaşılacağı üzere tuğrâî haricinde birçok kâtip yer almıştır. Bunun yanı sıra, bu dîvânda tuğrâîlerin naibleri de bulunmuştur. Mesela Sultan Melikşah dönemi tuğrâîlerinden Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza Fazlullah'ın naibliğini, kendi oğlu olan Seyyid'ür-Rüesa Ebu'l-Mehasin ve Kemalü'd-Devle'den sonra tuğrâî olan Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün naibliğini ise Ebu'l-Muhtar Zuzenî yapmıştır.¹⁰⁸⁷ Kısacası bu dîvânın çok geniş bir kadrosu olmuştur.

9. Bu dîvâna tayin edilen kişiler, özellikle dış yazışmalarla ilgilendiği için, Müntecebü'd-Dîn'in de belirttiği üzere Arapça ve Farsça gibi dilleri iyi bilmeliydi.¹⁰⁸⁸ Bunun yanı sıra, yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere, tecrübeli, kalem ehli, fazıl, cesaretli, belgelerde geçen kelimelerin anlamlarını oldukça iyi bilen güvenilir kişiler olmalıydı. Zira devletin sırları bu dîvânın alt şubesi olan Dîvân-ı İnşâ'daki kâtipler tarafından kaydedilir ve bilinirdi. Tuğrâî ise bu kâtiplerin yazmış olduğu her şeyin kontrolünü yapmakla yükümlüydü.

¹⁰⁸⁵ Enverî, *Istılahat-ı Dîvânî der Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 173.

¹⁰⁸⁶ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 10.

¹⁰⁸⁷ Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60-61.

¹⁰⁸⁸ Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 2.

3.2.3. Dîvânın Başkanları

Burada Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları döneminde gerek Dîvân-ı Tuğrâ gerekse bu dîvânın bir alt dairesi olan Dîvân-ı İnşâ'ya reis olarak tayin edilmiş olan kişiler ele alınmıştır. Yani hem tuğrâîler hem de münşîler incelenmiştir.

3.2.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi

Humartekin et-Tuğrâî: Bu devlet adamı, Sultan Tuğrul b. Mikâil dönemiyle alakalı olaylar anlatılırken, birçok kaynakta zikredilmiştir.¹⁰⁸⁹ Künyesindeki tuğrâî unvanından anlaşıldığı üzere Dîvân-ı Tuğrâ reislğinde bulunmuştur ki, bunu bazı bilim adamları da kabul etmektedir.¹⁰⁹⁰ Ancak bu görevde tam ne zaman bulunduğu tam olarak tespit edilememiştir. Herhalde Horst ve Clausner gibi bilim adamlarının, Sultan Tuğrul döneminde (1040-1063), Türk menşeli olup tuğrâîlik görevinde bulunduğunu belirttikleri¹⁰⁹¹ kişi de budur. Zira bu zat haricinde, aynı dönemde tuğrâî unvanıyla geçen herhangi bir kişiye tesadüf edilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Sultan Tuğrul'un büyük bir değer verdiği Humartekin, Bağdat'ta, tuğrâîlik görevinden sonra başka bir görevde de bulunmuştur. Sultan Tuğrul'un Halife el-Kaim bi-Emrillah'ın kızını kendisine istediği ve halifenin kızını vermemekte direttiği bir zamanda, vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî halifeye kızını vermesi için baskı yapmış, halife ise o dönemde oldukça nüfuzlu bulunduğu anlaşılan Humartekin'e durumu bildirmiş ve vezîri şikâyet etmiştir. Muhtemelen bu durumdan kaynaklanan bir husumetten dolayı da vezîr, Humartekin'e karşı cephe almış ve aleyhinde çalışmıştır. Neticede ise, mezkûr vezîrin de tesiriyle tevkif edilmesi hususunda karar çıkan tuğrâî, altı gulamı ile kaçmış, ancak kurtulamamış ve yakalanarak öldürülmüştür (1061-1062).¹⁰⁹²

Amîdü'l-Mülk Kündürî: İnşâ, istîfâ ve belagatta oldukça yetenekli olduğu bildirilen¹⁰⁹³ Kündürî, Sultan Tuğrul'ın Nişabur'a geldiği ilk dönemlerde, sultanın Arapça ve Farsça'da fasih bir kâtibe ihtiyaç duyması üzerine sultana tavsiye edilmiş ve

¹⁰⁸⁹Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 17, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 92, 99-101; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 222-223.

¹⁰⁹⁰Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 68.

¹⁰⁹¹Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grossselguquen Und Horazamsahs*, 36; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 28.

¹⁰⁹²Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 99-101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 222-223.

¹⁰⁹³Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 149.

Selçuklular hizmetine girmiştir.¹⁰⁹⁴ Bowen bu devlet adamının Dîvân-ı Resâil’de görev yaptığını,¹⁰⁹⁵ Merçil ise Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisi olduğunu kaydetmiştir.¹⁰⁹⁶ Arapça ve Farsça’yı çok iyi bilen böyle bir zâtın Dîvân-ı Tuğrâ’da veya bu dîvânın alt dairesinde çalışmış olduğu gayet mantıklı gözükmektedir. Ancak, yine de incelemiş olduğumuz kaynakların hiçbirinin, O’nun Dîvân-ı Tuğrâ’da veya Dîvân-ı İnşâ’da reislik yaptığını açıkça kaydetmemiş olduğunu ve Hüseyinî’nin bu devlet adamının bulunduğu ilk görevin *hâciblik* olduğu şeklinde bir kaydının bulunduğunu¹⁰⁹⁷ bildirmekte fayda vardır. Kündürî, çok açıktır ki, Sultan Tuğrul döneminde imparatorluk nezdinde bazı görevler üstlendikten sonra vezîrliğe getirilmiş¹⁰⁹⁸ ve bu son görevine Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072) de bir müddet devam etmiştir.¹⁰⁹⁹ Ancak hangi görevinden sonra vezîrlik makamına getirildiğini gösteren açık bir kayda rastlanmamıştır.

Reîsü’r-Rüesâ Ebû Abdullah el-Hüseyin (Hasan) b. Ali b. Mikâil: Reîsü’r-Rüesâ Ebû Abdullah’ın Sultan Tuğrul döneminde, Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin vezâreti sırasında Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisi olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁰⁰ Bu zat, daha önce hakkında verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde Amîdü’l-Mülk’ten önce vezârette bulunmuştur.¹¹⁰¹ O halde denilebilir ki, mesleği bakımından bir düşüş yaşamıştır.

Baharzî (Ali b. el-Hasan b. Ali b. ebi’t-Tayyib el-Bahârzî): Bu zâtın, Reîsü’r-Rüesâ Ebû Abdullah el- Hüseyin (Hasan) b. Ali b. Mikâil’in Sultan Tuğrul b. Mikâil zamanındaki vezâreti sırasında Selçuklu Dîvân-ı Resâil’ine girdiği ve bu dîvânda hizmet ettiği kendi eserinden açıkça anlaşılmaktadır.¹¹⁰² İkbâl’in verdiği bilgilere göre ise; Baharzî, Reîsü’r-Rüesâ Ebû Abdullah el-Hüseyin (Hasan) b. Ali b. Mikâil’in vezîr Amîdü’l-Mülk’ün vezâret döneminde Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliği yaptığı sırada, Dîvân-ı Resâil’de kâtiplik yapmıştır.¹¹⁰³ Eğer Reîsü’r-Rüesâ Ebû Abdullah’ın tuğrâî

¹⁰⁹⁴Bundarî, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 29-30.

¹⁰⁹⁵Bowen, “Selçuklu Vezîrleri”, 148.

¹⁰⁹⁶Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 68.

¹⁰⁹⁷Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügâl), 16.

¹⁰⁹⁸Tanerî, Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin vezîr olmadan önce Dîvân-ı İşrâf reisliği yaptığını da kaydetmiştir bkz. Tanerî, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlik”, 87.

¹⁰⁹⁹Kündürî’nin vezâret dönemleri ve hayatı hakkında geniş bilgi için, Sultan Tuğrul dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alınmış olduğu kısma bkz. 2.6.1.1.

¹¹⁰⁰İkbâl, *Vezâret*, 40.

¹¹⁰¹Bu hususta yine Sultan Tuğrul b. Mikâil dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.1.

¹¹⁰²Bâharzî, *Dumyatü’l-Kasr*, 574. Bu hususta ayrıca bkz. Bowen, “Selçuklu Vezîrleri”, 145, 148.

¹¹⁰³İkbâl, *Vezâret*, 40.

olduğu kabul edilecek olursa- ki yukarıda tuğrâilik yaptığını belirttik- Baharzî'nin de bu dîvânın alt şubesinde başkanlık yaptığı yönünde bir tahmin yürütülebilir; ancak bu hususta açık bir bilginin bulunmadığını da göz önünde tutmak gerekir. Diğer taraftan Merçil, O'nu Sultan Alp Arslan dönemi Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reislerinden de göstermiştir.¹¹⁰⁴ Piyadeoğlu ise, bu devlet adamının Nişabur Nizamiye Medresesi'nde görev aldığını ve H. 467 (1075)'de öldüğünü kaydeder.¹¹⁰⁵

Safî Ebu'l Alâ Hassül: Bu devlet adamı, kaynaklarda Safî Ebu'l Alâ Muhammed b. Ali b. el-Hasan künyesiyle veya sadece Safieddîn Ebû Alî şeklinde geçmiştir.¹¹⁰⁶ Gazneliler Devleti'nde, Dîvân-ı Resâil'de ve diğer bazı görevlerde bulunmuş¹¹⁰⁷ olan bu zat, Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde (1040-1063), Amîdü'l-Mülk'ün vezâreti sırasında Selçuklu Devleti hizmetine girmiştir.¹¹⁰⁸ Nazım, Nesir ve belagatta oldukça yetenekli olan Safî Ebu'l Alâ Hassül; mezkûr sultanın teveccühünü kazanarak mertebesini yükseltmiş¹¹⁰⁹ ve daha sonra Dîvân-ı İnşâ'ya reis olarak tayin edilmiş, yani bu dîvânın reisi olmuştur.¹¹¹⁰ O'nun hakkında verilen bilgilerde tuğrâ olduğu hakkında herhangi bir ibare yer almamıştır. O halde denilebilir ki; bu zat, sadece Dîvân-ı Tuğrâ'nın bir alt şubesi olan Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirilmiştir.

Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza Fazlullah b. Muhammed: Clausner¹¹¹¹ ve İkbâl'in,¹¹¹² Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminin (1072-1092) ilk tuğrâisi olarak gösterdikleri bu zâtı, Ravendî¹¹¹³ haricindeki bütün temel kaynaklar da yine aynı dönem tuğrâisi

¹¹⁰⁴Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 69.

¹¹⁰⁵Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012, 239.

¹¹⁰⁶Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 20; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 439-440; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 205; Azzavî, "İbni Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", 237.

¹¹⁰⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 439-440; Azzavî, "İbni Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", 240.

¹¹⁰⁸Adı geçen devlet adamının Sultan Tuğrul döneminde ve Amîdü'l-Mülk'ün vezâreti sırasında Selçuklular hizmetine girdiği, söz konusu sultan ve vezîri methettiği risalesinden açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim bu risaleyi bahsini etmiş olduğumuz dönemlerde mezkûr vezîr aracılığıyla sultana sunabilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Azzavî, "İbni Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", 237 vd.

¹¹⁰⁹Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 20; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 106-107; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarih*, 102-103; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 205.

¹¹¹⁰Kafesoğlu, "Selçuklular", 354.

¹¹¹¹Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 125.

¹¹¹²İkbâl, *Vezâret*, 59.

¹¹¹³Ravendî bu devlet adamını Arîz olarak, yani Dîvân-ı Arz'ın reisi olarak kaydetmiştir. Bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 133.

olarak kaydetmişlerdir.¹¹¹⁴ Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza ile yine o dönemlerde Dîvân-ı İstîfâ reisi olan Hâce Şerefü'l-Mülk, vezîr Nizamü'l-Mülk'ün imparatorluk işlerinin idaresinde en önemli adamlarından gösterilmiştir.¹¹¹⁵ Biz Şerefü'l-Mülk'ün Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072) de müstevfî olarak bulunmuş olduğunu bildirmiştik.¹¹¹⁶ Zira Sultan Melikşah'ın, babası Sultan Alp Arslan'dan sonra tahtı elde ettiği sıralarda, devlet kadrolarında herhangi bir değişikliğe gidildiğini gösteren herhangi bir kayda rastlanmamıştır. O halde denilebilir ki, Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza da Sultan Alp Arslan döneminde tuğrâlik yapmış ve bu görevini Sultan Melikşah döneminde devam ettirmiştir.

Tuğrâî Kemalü'd-Devle, bu görevini sürdürürken naibliğini de kendi oğlu Seyyüd'ür Rüesa Ebu'l-Mehasin üstlenmiştir. Bu naib o kadar nüfuz sahibi olmuş ve Sultan Melikşah nezdinde o kadar güç kazanmıştır¹¹¹⁷ ki, dönemin heybetli vezîri Nizamü'l-Mülk'ü karşısına alabilmiş ve hatta sultan nezdinde O'nun aleyhinde çalışmaya cesaret edebilmiştir. Fakat neticede bu girişimlerinde başarısız olmuş ve gözlerine mil çekilmek suretiyle 1084 yılında öldürülmüştür, hatta O'nun bu hareketlerinden dolayı Dîvân-ı Tuğrâ reisi olan babasının da itibarı düşmüş ve işinden olmuştur.¹¹¹⁸

Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr Ubeydullah b. Nizamü'l-Mülk: Kemalü'd-Devle Ebû'r-Rıza Fazlullah b. Muhammed tuğrâlik görevinden azledildikten sonra, bu zat O'nun yerine Sultan Melikşah'ın Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'sına reis olarak tayin edilmiştir (H. 476=1083-1084).¹¹¹⁹ Bu göreve geldikten sonra ise kendisine naib olarak ilk önce Ebû İsmail-i Tuğrâ'yi görevlendirmiştir;¹¹²⁰ ancak sonradan Ebû Cafer Muhammed

¹¹¹⁴Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60; Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, 34; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 256-257; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarih*, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 307.

¹¹¹⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60.

¹¹¹⁶Bu hususta, Dîvân-ı İstîfâ reislerinin ele alınmış olduğu kısma bkz. 3.1.3.

¹¹¹⁷Kayıtlarda, Seyyidü'r- Rüesa Ebu'l-Mehasin'in Sultan Melikşah nezdinde çok nüfuzlu bulunduğu, sultanın sadece O'nunla ünsiyet ettiği geçmektedir. Hatta sultan, çok değer verdiği bu devlet adamının bir gün nezdine gelmeyeşinden yakınarak O'na, Farsça, şöyle bir beyit yazmıştır: “*sen, benden uzak olmakla müteessir olmuyorsun, zira sen benden başka ünsiyet edecek adam bulabiliyorsun. Ben ise senin gayubetinden müteessir oluyorum. Çünkü ben senden başkası ile ünsiyet edemiyorum.*” Yine aynı kayıtlarda bu zâtn vezîr Nizamü'l-Mülk'e damat olduğu, kendisine ait davul, bayrak ve etbai olduğu şeklinde bilgiler yer almıştır. Bkz. Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60.

¹¹¹⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 307; Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel*, I, 54-55. Bu konuda ayrıca bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 256-257; İkbâl, *Vezâret*, 57-58.

¹¹¹⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 307; Ahmed b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel*, I, 54-55.

¹¹²⁰İkbâl, *Vezâret*, 58.

Ahmed Muhtar Zûzenî'nin söz konusu naibin yerini aldığı anlaşılmaktadır. Müeyyedü'l-Mülk tuğrâilik görevinde fazla kalmamış ve yerine adı geçen son naibi tuğrâi olmuştur.¹¹²¹ Daha sonra Sultan Berkyaruk'a ve Sultan Muhammed Tapar'a vezîrlük yapmış olan bu zat, H. 494 (1101) yılında Sultan Berkyaruk tarafından öldürülmüştür.¹¹²²

Ebu'l-Muhtarü'z-Zûzenî (Kemalü'l-Mülk Edib Ebû Cafer Muhammed Ahmed Muhtar Zûzenî): Zuzenî, Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi tuğrâilerinden Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza fazlullah b. Muhammed ile O'ndan sonra Dîvân-ı Tuğrâ reisliğine getirilmiş olan Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr Ubeydullah b. Nizamü'l-Mülk'e naiblik yapmıştır. Zikrettiğimiz ikinci tuğrâi görevinden el çektikten sonra ise tuğrâi olmuştur.¹¹²³ Avfi'nin edib, başarılı bir şair ve fazıl birisi olduğunu kaydetmiş olduğu¹¹²⁴ bu devlet adamı, ölünceye kadar (H. 476=1084-1085) tuğrâilik görevinde kalmıştır.¹¹²⁵

Tâcü'l-Mülk Cemaleddîn Ebu'l-Ganâim Merzebân b. Hüsrev: Ebû Cafer Muhammed Ahmed Muhtar Zûzenî'den sonra, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminin sonlarında, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisi olmuştur. Bunun tuğrâiliği zamanındaki naibliğini ise Eleya (İklîyâ) Ebu'l-Feth Ali b. Hasan Erdistanî yapmıştır.¹¹²⁶ Sultan Melikşah döneminde, Sultan'ın zevcesi Terken Hatun'un vezîrliğini üstlenmiş olan bu zat, hazinedarlık ve camehâne kethüdalığı gibi farklı görevlerde de bulunmuştur. Vezîr Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra Sultan Melikşah'a ve Sultan Melikşah öldükten sonra ise kısa süreliğine tahtı elinde bulunduran oğlu Mahmud'a da vezîrlük yapmıştır.¹¹²⁷ İkbal, O'nun Sultan Melikşah dönemi sonuna kadar tuğrâilik yaptığını kaydetmişse de,¹¹²⁸ Nizamü'l-Mülk'ten sonra vezîr olduğu açıktır.

¹¹²¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61.

¹¹²²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 433-434. Bu vezîr hakkında teferruatlı bilgi için Sultan Berkyaruk dönemi vezîrlerinin incelendiği kısma bkz. 2.6.1.6.

¹¹²³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60-61.

¹¹²⁴Avfi, *Lübab el-Bâb*, 299-300.

¹¹²⁵İkbal, *Vezâret*, 73.

¹¹²⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61-62, 71; İkbal, *Vezâret*, 50, 58, 195; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

¹¹²⁷Bu tuğrâi hakkında tafsilatlı bilgi almak için Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının incelenmiş olduğu kısma bkz. 2.6.1.4.

¹¹²⁸İkbal, *Vezâret*, 58.

Kiya Mucirü'd-Devle Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistanî: Tacü'l-Mülk Cemaleddîn Ebu'l-Ganâim'in Sultan Melikşah dönemindeki tuğrâîliği sırasında, Dîvân-ı Tuğrâ'da naib olarak görev yapmıştır.¹¹²⁹ Zubdetu'n-Nusra'da geçen kayıttta da tuğrâî Tacü'l-Mülk'e naiblik ettiği kaydedilmekle beraber, ayrıca Dîvân-ı Resâil'de de kâtip olduğu vurgulanmıştır.¹¹³⁰ Böyle bir vurgunun yapılmış olması, yüksek ihtimalle bu zatın Dîvân-ı Tuğrâ'nın alt şubelerinden olan Dîvân-ı Resâil'e başkan olduğu yönünde bir tahminde bulunmamıza da imkan vermektedir ki, İkbâl de bu zatın aynı dönemde Dîvân-ı Resâil vezîri, yani başkanı olduğunu kaydetmiştir.¹¹³¹ Aynı zamanda bu bilgi genellenebilirse, esasen tuğrâî naiblerinin Dîvân-ı Tuğrâ'nın alt şubelerine de başkanlık yapmış olduğu yönünde bir yargıya da varılabilir.

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla; bu zât, Sultan Berkyaruk b. Melikşah'ın kardeşi Sencer'e vezîr olarak tayin etmiş olduğu Ebu'l-Feth Ali b. el-Hüseyin Et-Tuğrâî ile aynı kişidir.¹¹³² Yani, Sencer'in meliklik döneminde vezîr olmuştur. Ancak bu vezîrlik döneminde, kendisine kâtiplik yapan kişinin Melik Sencer aleyhindeki bazı mektuplarının açığa çıkartılması sonrasında vezîrlik görevinden azledilmiş ve Gazne'ye sürgün edilmiştir (H. 497=1103-1104).¹¹³³ Bu arada aynı müellifin, söz konusu devlet adamının künyesine tuğrâî unvanını eklemiş olması da dikkate şayandır ki, İkbâl, bu müelliften de aldığı bilgilerle bu zâtın, Sencer'in meliklik döneminde tuğrâîlik yapmış olabileceğine işaret etmiştir.¹¹³⁴

Sedidü'l-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer: Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'in, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde, tuğrâîlik mansıbını elinde bulundurduğu sıralarda Sedidü'l-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal arîz olarak Dîvân-ı Arz'da görevli bulunmuştur. Ancak öyle anlaşılıyor ki; bu zât, Nizamü'l-Mülk öldükten sonra Tacü'l-Mülk'ün vezîrliğe getirilmesiyle, boş kalan tuğrâîlik makamına terfi

¹¹²⁹İkbâl, *Vezâret*, 50, 58, 195; Clausner, *Dîvânsalari der 'Ahd-i Selcûki*, 126.

¹¹³⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62.

¹¹³¹İkbâl, *Vezâret*, 195.

¹¹³²Sultan Berkyaruk mezkûr devlet adamını, Melik Sencer'i amcası Arslan Argun isyanını bastırmak için görevlendirdiği sırada, bu meliğe vezîr tayin etmiştir. Arslan Argun'un isyanı ise Sultan Berkyaruk'un tahta çıktığı dönemlere rastlamaktadır. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 402-403.

¹¹³³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 402-404, 487. Mezkûr zatı, Mucürü'd-Devle olarak kaydetmiş olan Hândmîr de, O'nun vezîrlikten azledilerek Gazne'ye sürgün edildiğini doğrulamaktadır. Bkz. Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 187-188.

¹¹³⁴İkbâl, *Vezâret*, 200.

ettirilmiştir.¹¹³⁵ Clausner, söz konusu devlet adamını Mahmud b. Melikşah döneminde (1092-1093/1094) tuğrâî olarak göstermiştir.¹¹³⁶ Aslında bu durum, O'nun Sultan Melikşah döneminin son tuğrâîsi olduğunu ve bu sultan öldükten sonra yerine geçirilen Sultan Mahmud döneminde de bu görevine devam ettiğini göstermektedir.

Abdürrahim b. Nizamü'l-Mülk: Sultan Berkyaruk b. Melikşah döneminin (1093/1094-1104) ilk vezîri olan İzzü'l-Mülk Hüseyin b. Nizamü'l-Mülk, vezâret mansıbını elde ettiği sırada kardeşi olan Abdürrahim b. Nizamü'l-Mülk'ü de tuğrâî olarak tayin etmiştir.¹¹³⁷ Bazı bilim adamları da bu devlet adamının aynı dönemde tuğrâî olduğunu kabul etmiştir.¹¹³⁸

Nasirü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk: Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1117/1118) Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliği yapmış olan bu zât, *Zubdetu'n-Nusra*'daki kayıtlarda, her türlü faziletten yoksun ve cahil birisi olarak tarif edilmiştir.¹¹³⁹ İkbâl¹¹⁴⁰ ve Clausner¹¹⁴¹ bu devlet adamının aynı zamanda, Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ten sonra adı geçen sultana vezîr olduğunu kaydetmişlerdir. Ancak ana kaynaklarda, O'nun vezîr olduğu şeklinde herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Sadece *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir kayıta; Sultan Muhammed Tapar'ın, kendisine büyük yararlıkları dokunan vezîri Müeyyedü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün hukukunu unutmadığı için O'nun oğlu olan bu zâtı, yani Nasirü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk'ü çocuklarına vezîr tayin ettiği şeklinde bir ibare vardır.¹¹⁴² Kısacası sultan Nasirü'l-Mülk'ü kendisine değil, oğullarına vezîr tayin etmiştir. Taneri de bu durumu fark etmiş olacak ki, Sultan Muhammed Tapar dönemi vezîrlerini sıralarken mezkûr devlet adamını bu sultan dönemi vezîrleri arasında göstermemiştir.¹¹⁴³

Muine'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî: Sultan Muhammed Tapar döneminde, vezîr Sa'dü'l-Mülk el-Abî tarafından tuğrâî Nasirü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk'ten sonra tuğrâî olarak tayin edilmiştir.

¹¹³⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62-64.

¹¹³⁶Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

¹¹³⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 85; İkbâl, *Vezâret*, 106.

¹¹³⁸Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 70; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

¹¹³⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 96.

¹¹⁴⁰İkbâl, *Vezâret*, 123.

¹¹⁴¹Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 126.

¹¹⁴²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 90.

¹¹⁴³Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 84.

Bir müddet bu görevi yaptıktan sonra hapsedilen Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr, sonradan hapisten kurtulmuş ve Hatîrû'l-Mülk'ün Sultan Muhammed dönemindeki ikinci vezâreti döneminde (H. 504=1110-1111'den sonra) görevinden azledilmiş olan Ebû Sad b. Hindû yerine Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı (1117-1118)'ndan az önce de müstevfî olarak bulunan bu zât, Sultan Sencer'in saltanat dönemindeki dördüncü vezîri olmuştur. Bütün faziletlerden yoksun olmakla birlikte mahir bir yazıcı olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁴⁴

Emir Amîd Muhammed Cûzekânî (Cüzcanî): Sultan Muhammed Tapar döneminde, yukarıda bahsi geçen Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ebû Ahmed el- Kaşî'nin hapsedilmesinden sonra Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliğine getirilmiştir. Cûzekan hatibinin oğlu olduğu kaydedilen bu zatın faziletli birisi olmadığı belirtilmiştir. Kaşî'den sonra hem tuğrâîlik vazifesini hem de Sultan'ın zevcesi Gevher Hatun'un vezâretine getirilmiştir. Kendisi Horasan'da doğmuş ve Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezâreti döneminde¹¹⁴⁵ vefat etmiştir.¹¹⁴⁶ İkbâl, bu zatın künyesindeki Cûzekanî nisbesini Cüzcanî olarak düzeltmiştir.¹¹⁴⁷

Üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî: Kaynaklarda el-Amîd Fahrû'l-Küttâb Ebû İsmail el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed b. Abdüssamed,¹¹⁴⁸ Müeyyedü'd-Dîn Ebû İsmail el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed,¹¹⁴⁹ Mueyyid al-din Fahr al-Kuttâb Abu İsmail al-Huseyn b. Ali b. Muhammed b. Abd al-Şams al-İsfahanî al-Munşî,¹¹⁵⁰ Ebû İsmail Müeyyedü'd-Dîn el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed b. Abdi's-Samed el-İsfahanî el-Münşî el-Vezîr,¹¹⁵¹ Kâtip Ebû İsmail İsfahanî veya İsmail/ Hüseyn et- Tuğrâî,¹¹⁵² Ebû İsmail ed-Dielî Hüseyn b. Ali b. Muhammed b. Abdüssamet et-Tuğrâî,¹¹⁵³ Müeyyid ed-Dîn el-Tuğrâî¹¹⁵⁴ vb. künyelerle geçmiştir. Müellifler, Sultan Melikşah b. Alp Arslan

¹¹⁴⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 97-99, 106, 101, 114, 242. Bu tuğrâî hakkında geniş bilgi için, ikinci bölümde, Sultan Sencer dönemi vezîrlerinin tetkik edildiği kısma bkz.

¹¹⁴⁵Hatîrû'l-Mülk'ün Vezâret dönemi için, İkinci bölüme, Sultan Berkyaruk dönemi vezîrleri arasına bkz.2.6.1.9.

¹¹⁴⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 102, 109-112.

¹¹⁴⁷İkbâl, *Vezâret*, 179.

¹¹⁴⁸İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 185.

¹¹⁴⁹Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm*, I, 870.

¹¹⁵⁰F. Krenkow, "Tuğrâî", *İA*, MEB, İstanbul 1988, XII/2, 12-14.

¹¹⁵¹Er, "Tuğrâî", 339.

¹¹⁵²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 109, 114, 126-127.

¹¹⁵³İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târihi Haleb*, 102, 117-120.

¹¹⁵⁴Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 54; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 230; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hutat ve'l-Âsâr*, II, 226.

döneminden itibaren Selçuklu İmparatorluğu hizmetinde bulunmuş olduğu bildirilen¹¹⁵⁵ bu devlet adamının İsfahanlı olduğu konusunda birleşmektedirler.¹¹⁵⁶ Ancak bazı kaynaklarda, O'nun H. 450 (1058)'den sonraki bir dönemde doğduğu kayıtlı olup kesin bir tarih verilmemişken,¹¹⁵⁷ bazılarında H. 453 (1061)'de,¹¹⁵⁸ bazılarında ise H. 455 (1063)'de¹¹⁵⁹ doğduğu yönünde kayıtlar mevcuttur.

Meşhur *Lâmiyet Al-Acem*'in de müellifi olan¹¹⁶⁰ Ebû İsmail et-Tuğrâî, anlaşıldığı kadarıyla Sultan Muhammed Tapar dönemi tuğrâîlerinden Emir Amîd Muhammed Cûzekânî'ye naiblik etmiş ve O'ndan sonra da tuğrâî olmuştur¹¹⁶¹ ki, bundan dolayı da bu dönemde tuğrâî lakabıyla ün kazanmıştır.¹¹⁶² Nazım ve nesirde hünerli, üstün ahlakî değerlere sahip, sivri dilli, keskin zekâlı, ikna kabiliyetine sahip bir şair olduğu kaydedilen¹¹⁶³ bu devlet adamı, Sultan Muhammed Tapar'dan sonra Melik Mesud b. Muhammed Tapar'ın hizmetinde yer almıştır. Bu dönemde vezîrlük de yaptığı bildirilen¹¹⁶⁴ bu şahsın, bu mansıplar haricinde müstevfiklik ve müşrîflik mansıplarını da elinde bulundurduğu kaydedilmiştir.¹¹⁶⁵ Ancak son iki görevi ne zaman yaptığı kaynaklarda geçmemektedir. İran asıllı olduğu¹¹⁶⁶ ve Melik Mesud ile kardeşi Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar arasındaki bir savaşta, galib taraf olan Sultan Mahmud'a esir düşmüş ve bu esareti sırasında öldürülmüştür.¹¹⁶⁷ Kaynaklar O'nun ölüm yılı olarak

¹¹⁵⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 102; Krenkow, "Tuğrâî", 12; Er, "Tuğrâî", 340. İbnü'l-Adîm'den işaret ettiğimiz sayfada, söz konusu tuğrâînin Sultan Melikşah ile birlikte Haleb'e gittiği de kayıtlıdır.

¹¹⁵⁶ Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 109; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 185-186; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 102; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm*, I, 870; Krenkow, "Tuğrâî", 12; Er, "Tuğrâî", 339.

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 102.

¹¹⁵⁸ İkbâl, *Vezâret*, 179-180; Krenkow, "Tuğrâî", 12; Er, "Tuğrâî", 339.

¹¹⁵⁹ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm*, I, 870.

¹¹⁶⁰ Ebû İsmail Tuğrâî, *Lâmiyet Al-Acem*, (Çev. İsmail Erzen), MEB, Ankara Trhz.

¹¹⁶¹ Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 109, 114; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçûkî*, 127. Adı geçen şahsın Sultan Muhammed Tapar döneminde tuğrâî olduğu hakkında ayrıca bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 115; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 70; Er, "Tuğrâî", 340.

¹¹⁶² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 102.

¹¹⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 185-189; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm*, I, 871. İbn Hallikân'dan işaret etmiş olduğumuz sayfalarda, tuğrâîye ait bazı şiirler de mevcuttur bkz.

¹¹⁶⁴ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 230; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 189-190; İkbâl, *Vezâret*, 180-181; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 71.

¹¹⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 116.

¹¹⁶⁶ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm*, I, 870.

¹¹⁶⁷ Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, 54; Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 126-127; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 193; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Kadîm*, I, 870; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 71- 72; Er, "Tuğrâî", 40.

H. 513 (1119-1120),¹¹⁶⁸ H. 514 (1120),¹¹⁶⁹ H. 515 (1121),¹¹⁷⁰ H. 518 (1124)¹¹⁷¹ gibi farklı yıllara iâşret etmişlerdir.

Hatîrû'l-Mülk Muhammed Ebu Mansur el-Meybuzî (Meybudî): Tuğrâilik görevinden önce Sultan Muhammed Tapar'a iki kez ve Sultan Berkyaruk'a bir kez vezîrlük ve yine Sultan Muhammed'e müstevfîlik yapmıştır.¹¹⁷² Sultan Muhammed dönemindeki ikinci vezîrliğinden sonra kısa süreliğine hapsedilmiş olan bu zat, hapisten çıkarılmış ve aynı Sultan döneminde, Üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî'den sonra tuğrâî olmuştur. Ayrıca bu görevine Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde de (1118-1131) devam etmiştir. Ancak Sultan Mahmud dönemindeki bu görevi oldukça kısa sürmüştür.¹¹⁷³

Muine'd-Dîn Asam: Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı İnşâ reislerindedir.¹¹⁷⁴ Hândmîr ile Akîlî, bu zatın, Dîvân-ı Âlâ toplantılarına katıldığını açıkça ifade etmişlerdir. Bu müelliflerin kaydettikleri bir olaya göre; Sultan Sencer'in vezîrlerinden Togan beg Kaşgarî'nin vezâreti döneminde (H. 516=1122/1123-H. 518=1124/1125) bir dîvân toplantısı yapılmış ve bu toplantıda vezîr, Muine'd-Dîn Asam'a, kötü bir anlam yükleyerek "Gûr kadını" diye hitap etmiştir. Bu olaydan haberi olan Sultan Sencer ise, vezîri huzuruna çağırtmış ve çok değer verdiği anlaşılan mezkûr münşîden özür diletmiştir. Sultan Sencer'in Rumlara esir düşmüş olan Müslümanları kurtarmak için yazdırdığı ultiमतom da bu münşî eliyle yazılmıştır.¹¹⁷⁵ Köymen'in verdiği bilgilerden de O'nun münşî olduğu açıkça anlaşılmalıdır. Nitekim Leningrad münşeat mecmualarındaki 25 ve 26. Vesikalarda bu münşî tarafından kaleme alınmıştır.¹¹⁷⁶ Muhtemelen yine Köymen tarafından tarafından zikredilen ve yukarıda bahsini etmiş

¹¹⁶⁸Bundarfî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 126-127.

¹¹⁶⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 230.

¹¹⁷⁰İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayân*, II, 185; İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, 117.

¹¹⁷¹İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, 119-120.

¹¹⁷²Bu zat hakkında geniş bilgi için 2. Bölümde ele aldığımız Sultan Berkyaruk dönemi vezîrleri kısmına bkz. 2.6.1.6.

¹¹⁷³Bundarfî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114, 116, 121; İkbâl, *Vezâret*, 180-181. Hatîrû'l-Mülk'ü Sultan Mahmud b. Tapar döneminde tuğrâî olarak gösteren Clausner, O'nu Sultan Muhammed Tapar dönemi tuğrâisi olarak kaydetmemiştir (Clausner, *Dîvânsalari der 'Ahd-i Selcûkî*, 127-128).

¹¹⁷⁴Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 71.

¹¹⁷⁵Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 191-193; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 237-238. Akîlî'nin verdiği bilgilere göre, Rum hükümdarı, söz konusu dönemde Meyyafarîkin (Silvan)'e ordusuyla gelip, o vilayeti tamamıyla harap etmiş ve yaklaşık 50. 000 müslümanı esir etmiştir. Bu esirlerden Sultan Sencer'e bir *feryadnâme* yazılmış ve Sultanın adı geçen münşîsi emir üzerine Rum padişahına gönderilmek için bir ultiमतom yazmıştır (aynı eser, 240-248).

¹¹⁷⁶Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 563-564.

olduğumuz ültümatomun müellifi olarak gösterilen¹¹⁷⁷ Muhliseddîn Ebu'l-Fazl el-Münşî de Muine'd-Dîn Asam ile aynı kişidir. Zira Avfî¹¹⁷⁸ ve Akîlî,¹¹⁷⁹ bu ültümatomun müellifi olarak açıkça Muine'd-Dîn Asam'ı göstermiştir.

Müntecübü'd-Dîn Bedî: Tarih-i Cihan Güşâ'nın müellifi Alaeddin Ata Melik Cüveynî'nin dedesinin dayısı olan¹¹⁸⁰ bu devlet adamı, Horasan'ın eski, köklü ailelerinden birine mensuptur. Asıl ismi Ali b. Ahmed el-Kâtip olup Müntecübü'd-Dîn, Müeyyedü'l-Mülk, Müeyyedi'd-Devle gibi lakaplar kullanmıştır. Atalarının da kâtiplik işiyle uğraştığı anlaşılan Müntecübü'd-Dîn'in büyük babası, *Kabusnâme'nin* müellifi Keykavus'a debirlik yapmıştır.¹¹⁸¹ Başka bir kayıta ise O'nun anne tarafından olan dedesinin Nâsihu'd-Dîn İbrahim b. Ali en-Nazzâm adında birisi olduğu ve bu adamın da Sultan Sencer'in eşinin kâtipliğini yaptığı bildirilmiştir.¹¹⁸²

H. 516 (1122-1123) yılında kâtip olmak amacıyla Selçuklu İmparatorluğu'nun payitahtı olan Merv şehrine gelen¹¹⁸³ Müntecübü'd-Dîn'in, bu sıralarda 16-17 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu devlet adamı, bu sıralarda bir süre için Gazne'ye gitmiş ve tekrar Horasan'a dönmüştür. Bu dönüşten sonra bazı Selçuklu devlet adamlarının hizmetinde de bulunmuş olan Müntecübü'd-Dîn, neticede Dîvân-ı İnşâ dairesine girmiştir. Sultan Sencer'in Semerkand'ı feth ettiğini (1130)¹¹⁸⁴ gösteren fetihnâme'yi, 2 gün içerisinde, başarılı bir şekilde yazmasının ardından ise, dönemin vezîri Nasîrü'd-Dîn Mahmud tarafından sultana tanıtılmıştır.¹¹⁸⁵ Muhtemelen bu dönemden sonra Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirilmiş olan¹¹⁸⁶ Müntecübü'd-Dîn, bu vezîrin emri ve sultanın fermanıyla, bu dîvânda yazılan ferman, menşur, antlaşma, rik'a vs.

¹¹⁷⁷ Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 559.

¹¹⁷⁸ Avfî, *Lübab el-Bâb*, 76.

¹¹⁷⁹ Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237-248.

¹¹⁸⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, II, 258.

¹¹⁸¹ Sâbitî, *Esnâd ve Nâme'hâ-yi Târihî*, 111.

¹¹⁸² Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 613.

¹¹⁸³ Sâbitî, *Esnâd ve Nâme'hâ-yi Târihî*, 112; Lambton, Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 366; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 613-614.

¹¹⁸⁴ Sultan Sencer'in, Selçuklulara tabî olan Karahanlılar üzerine gidip Semerkand'ı fethettiği olay hakkında geniş bilgi almak için bkz. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 158-163.

¹¹⁸⁵ Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 614-619. Söz konusu vezîr Nasîrü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî'dir. O'nun hakkında geniş bilgi edinmek için, Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı Âlâ reislerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.9.

¹¹⁸⁶ Toyserkanî, Lambton, Yazıcı, Merçil, gibi uzmanlar, mezkûr zatın Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirildiğini açıkça belirtmektedirler; ancak bu göreve ne zaman getirildiği kesin olarak tespit edilememiştir. Bkz. Vatvât, *Nâme'hâ-yi Reşîdü'd-Dîn Vatvât*, 247 (Toyserkanî'nin verdiği bilgilerde); Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", 147; Yazıcı, "Müntecübeddîn Bedî", 25; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 70.

resmî yazı türleri ile özel mektuplardan oluşan bir de münşeat mecmuası hazırlamıştır.¹¹⁸⁷ Cüveynî'nin vermiş olduğu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Sultan Sencer'in emriyle 1147-1148 yılları dolaylarında, Müntecebü'd-Dîn'in de hazır bulunduğu ve Dîvân-ı İnşâ reisliğine başka birisinin getirileceği hususunda bir toplantı yapılmıştır.¹¹⁸⁸ Bu bilgidен söz konusu dönemde Müntecebü'd-Dîn'in Dîvân-ı İnşâ reisliğinde bulunmadığı veya bulduysa bile bu görevinden alındığı açıkça anlaşılmaktadır. Aynı eserde verilen bir kaydı dikkate alarak O'nun söz konusu görevdeyken azledilmediği, esasen o dönemde başka bir görevde bulunduğu sonucu rahatlıkla çıkarılabilir. Bu kayda göre Müntecebü'd-Dîn, Sultan Sencer'in oldukça değer verdiği bir devlet adamıdır ki, o sıralarda sultanın öldürmeğe karar verdiği Harezmsah Atsız'ın münşisi Reşîdü'd-Dîn Vatvât, Müntecebü'd-Dîn'in sultanı ikna etmesi sonucu ölümden kurtulmuştur.¹¹⁸⁹ O halde diyebiliriz ki, Müntecebü'd-Dîn bu dönemde başka bir görevde bulunmuştur; ancak şunu da belirtelim ki, bu sırada hangi görevi üstlendiği açık değildir. Köymen, O'nun sonraları Dîvân-ı İshrâf reisliğine ve hatta daha sonraları da Gürgân valiliğine tayin edildiğini kaydetmektedir.¹¹⁹⁰ Bu bilgiyi dikkate alarak, bu sıralarda Müntecebü'd-Dîn'in valilik görevinde değil de Dîvân-ı İshrâf reisliğinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Zira O, valilik görevinde bulunmuş olsaydı Dîvân-ı İnşâ reisliğine tayin edilecek olan kişinin belirlendiği Büyük Dîvân toplantısına katılamazdı, oysa Dîvân-ı İshrâf reisi bu dîvânın üyesiydi ve bu dîvâna katılabilirdi. Sultan Sencer döneminin sonlarına kadar Seççuklu İmparatorluğu hizmetinde bulunmuş olan Müntecebü'd-Dîn'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte O'nun tarafından yazılmış olduğu bildirilen bir mektupta Sultan Sencer'in ölümü hakkında bilgilerin bulunmasını dikkate alan Yazıcı, haklı olarak bu devlet adamının, sultanın ölüm yılı olan H. 552 (1157)'den sonraki yıllarda vefat ettiğini kaydetmiştir.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁷Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 5.

¹¹⁸⁸Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, II, 259.

¹¹⁸⁹Sultan Sencer, kendisine isyan eden Harezmsah Atsız üzerine savaşmak üzere gitmiştir. Bu gidişin bir sebebi de aslında Atsız'ın münşisi Reşideddîn'in yazdığı Sultan Sencer'i kızdıran bazı şiirler olmuştur. Hatta Sultan, O'nun yazdığı bu şiirler nedeniyle, bu münşiyi öldürmeye karar vermiştir. Ancak Reşideddîn, meslektaşı Müntecebü'd-Dîn'in Sultan Senceri bir espiyile güldürmesi ve O'nun mezkûr münşiyi öldürmekten vazgeçirmesi üzerine kurtulmuştur. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, II, 258-259; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 620-622.

¹¹⁹⁰Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 623-624.

¹¹⁹¹Yazıcı, "Müntecebeddîn Bedî", 25.

Abdü'l-Vâsi Cebelî: Afganistan'ın Garcistan bölgesindeki Cebel adlı bir yerde doğmuş olan bu zât, Sultan Sencer döneminde yaşamıştır.¹¹⁹² Hayatının ilk dönemlerinde Garcistan'dan Herat'a gelen Cebelî, oradan Gazne'ye geçmiş ve Gazneli sultanlarından Behramşah'ın hizmetinde görev almıştır. Anlaşılması güç şiirler yazan bir şair olarak da tarif edilen bu devlet adamı,¹¹⁹³ Sultan Sencer döneminde yüksek ihtimalle Dîvân-ı İnşâ reisliğinde bulunmuştur. Nitekim Leningrad münşeat mecmualarında, O'nun yazmış olduğu vesikaların yer aldığı da kaydedilmiştir.¹¹⁹⁴ H. 555 (1160)'da öldüğü kabul edilir.¹¹⁹⁵

Ziyâü'd-Devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslam ve'l-Müslümin: Bu devlet adamı, Sultan Sencer döneminde tuğrâilik görevine tayin edilmiştir.¹¹⁹⁶ Bu göreve tayin edildiğini gösteren belge ise bizzat sultanın münşisi Müntecebü'd-Dîn Bedî tarafından yazılmıştır.¹¹⁹⁷ O'nun tuğrâi olarak görev yapmış olduğu Lambton, Merçil gibi bilim adamları tarafından da kabul edilmiştir.¹¹⁹⁸ Ancak hayatı hakkında veya hangi yıllarda söz konusu görevi üstlenmiş olduğu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamülmülk: Osman b. Nizamülmülk, Akîlî'nin verdiği bilgilere göre; Sultan Sencer döneminde münşilik yapmıştır. Yani Dîvân-ı İnşâ reisliğinde bulunmuştur.¹¹⁹⁹ Bu devlet adamı; Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1117/1118) *arîzlik*, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde (1118-1131) *müstevfilik* ve *vezîrlük* mansıplarını da elde etmiştir.¹²⁰⁰

¹¹⁹²Adnan Karaismailoğlu, "Abdülvâsi-i Cebelî", *DİA*, İstanbul 1988, I, 283, 283.

¹¹⁹³Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, 123-124. Bu eserde söz konusu zatın geldiği yerin Gürcistan olduğu kaydedilmiştir. Ya da yanlış çevrilmiştir.

¹¹⁹⁴Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 577.

¹¹⁹⁵Karaismailoğlu, "Abdülvâsi-i Cebelî", 283.

¹¹⁹⁶Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebetü'l-Ketebe*, 48-50.

¹¹⁹⁷Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 590-591.

¹¹⁹⁸Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 369; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 71.

¹¹⁹⁹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 258. Mezkûr zatın, Sultan Sencer döneminde Dîvân-ı İnşâ reisliği yaptığını Merçil de, işaret ettiğimiz kaynaktan alarak kaydetmiştir. Bkz. Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 71.

¹²⁰⁰Adı geçen devlet adamı hakkında geniş bilgi için Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının incelendiği kısma bkz. 2.6.2.1.

3.2.3.2. Irak Selçukluları Dönemi

Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr b. Hüseyin Dergüzinî: Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminin birinci tuğrâisi Hatîrû'l-Mülk Muhammed'dir.¹²⁰¹ Bu mansıbı O'ndan sonra, Sultan Sencer'in menşûruyla Ebu'l-Kasım Dergüzinî elde etmiştir. Ancak Dergüzinî bu görevi fazla bir süre için elinde tutamamış ve Sultan Mahmud'un vezîrlerinden Kemalü'l-Mülk Sümeyremî tarafından azledilmiştir.¹²⁰² Bu zât, Sultan Mahmud b. Tapar, Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar ve Sultan Sencer dönemlerinde vezîrlük yapmıştır; ancak bu görevine direkt olarak tuğrâilik görevinden sonra tayin edilmemiştir.¹²⁰³

Nasır (vezîr Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'nin kardeşi): Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'nin kardeşi olan bu zat hakkında pek fazla bilgi elde edilememiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Ebu'l-Kasım Dergüzinî'den sonra, Sultan Mahmud b. Tapar döneminin üçüncü tuğrâisi olmuştur. O'nun, kardeşi Kemalü'l-Mülk gibi tatlı dilli ve nezaket sahibi olmayıp, ağır tabiatlı ve vakarlı birisi olduğu kaydedilmiştir. Bunun tuğrâiliği zamanında Şihab Esad'ın O'na naiblik yaptığı anlaşılmaktadır.¹²⁰⁴

Şihab Esad: Sultan Mahmud b. Tapar'ın üçüncü tuğrâisi olan Nasr'a, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'da naiblik yapmış ve O'ndan sonra da tuğrâi olmuştur. Bu mansıbı Sultan Mahmud'un öldüğü zamana kadar elinde tutan bu zât, daha önceden, Sultan Muhammed Tapar döneminde, Mahmud'a muallimlik de yapmıştır. Mahmud, kendisini bir gün tuğrâi yapacağına dair O'na bir söz vermiş ve sultan olunca da verdiği bu sözü yerine getirmiştir. Sultan Mahmud'un ilk tuğrâisi Hatîrû'l-Mülk'e de naiblik yaptığı kaydedilen¹²⁰⁵ Şihab Esad'ın mezkûr sultan dönemindeki son tuğrâi olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰⁶

Müeyyidü'd-Dîn Merzûbân b. Ubeydullah b. Nasr İsfehânî: Ravendî ve Reşideddîn Fazlullah'ın Müeyyedü'd-Dîn Tuğrâi olarak kaydetmiş olduğu¹²⁰⁷ bu zat,

¹²⁰¹Büyük Selçuklu dönemi Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisleri ele alınırken, mezkûr zât hakkında bilgi verilmiştir. Bkz. 3.2.3.1.

¹²⁰²Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114, 116, 124-126.

¹²⁰³Adı geçen kişi hakkındaki bilgiler için, ikinci bölümde Sultan Sencer dönemi vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.1.9.

¹²⁰⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 126-127.

¹²⁰⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 117, 130.

¹²⁰⁶Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçûkî*, 129.

¹²⁰⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 221.

Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'ın saltanat döneminin üçüncü vezîri olan Hazinedâr Muhammed b. Ali¹²⁰⁸ ve O'ndan sonra vezîrlîğe tayin edilmiş olan İzzü'l-Mülk Tahir b. Muhammed Burûcîrdî'nin¹²⁰⁹ vezâret döneminde tuğrâilik görevinde bulunmuştur.¹²¹⁰ Akîlî, O'nu söz konusu dönemlerde münşî olarak da göstermiştir;¹²¹¹ ancak *Zubdetu'n-Nusra*'daki kayıtlar, O'nun tuğrâî olduğunu, O'nun bu görevde bulunduğu sıralarda ise Siyah Kâse lakaplı Veliyü'd-Dîn ile Sadü'd-Dîn el-Horasanî'nin sırayla münşî olarak görev yaptığını göstermektedir.¹²¹² Söz konusu bu devlet adamı, Sultan Mesud b. Muhammed Tapar tarafından, vezîr İzzü'l-Mülk Tahir'den sonra da vezârete tayin edilmiştir (H. 539=1144-1145).¹²¹³

Siyah Kâse Veliyü'd-Dîn: Bu zât, Müeyyidü'd-Dîn Merzübân b. Ubeydullah b. Nasr İsfehanî'nin Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'a tuğrâilik yaptığı sırada, kısa bir dönem Dîvân-ı Tuğrâ'nın bir alt şubesi olan Dîvân-ı İnşâ'da reisi olarak görev yapmıştır.¹²¹⁴

Sadü'd-Dîn Ese'dü'l-Horasanî: Yukarıda da değinmiş olduğumuz üzere, bu devlet adamı, Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde Müeyyidü'd-Dîn Merzübân'ın Dîvân-ı Tuğrâ'da reis olduğu sırada münşîlik yapmıştır. *Zubdetu'n-Nusra*'da O'nun Kitabet-i İnşâ'da yer aldığı açıkça belirtilmiştir.¹²¹⁵ Yani buradaki Kitabet-i İnşâ'dan kasıt, Dîvân-ı Tuğrâ'nın alt dairesi olan Dîvân-ı İnşâ olmalıdır. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın görevleri ve yapısı incelenirken, böyle ifadelerin Dîvân-ı İnşâ için kullanılmış olduğu ve tuğrâilere bağlı olmak üzere bu dîvânın başında münşîlerin yer almış olduğu belirtilmişti. O halde Sadü'd-Dîn Ese'dü'l-Horasanî'nin de söz konusu dîvânda, tuğrâî Müeyyidü'd-Dîn Merzübân'a bağlı olarak reislik yapmış olduğu ifade edilebilir. Clausner, bu zâtın daha önceden Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminde de (1132-1134) tuğrâilik yapmış olduğunu kaydetmiştir.¹²¹⁶ Aslında *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen bir kayıta bu bilginin doğruluğunu teyit etmektedir. Bu

¹²⁰⁸Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 220.

¹²⁰⁹Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 77-78.

¹²¹⁰Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171-173; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 262.

¹²¹¹Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 262.

¹²¹²Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171-173.

¹²¹³Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 85-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 172. Daha geniş bilgi için Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.4.

¹²¹⁴Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171.

¹²¹⁵Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 173.

¹²¹⁶Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 129.

kayıtta; Sadü'd-Dîn Ese'dü'l- Horasanî'nin, Sultan Mesud'a müstevfilik de yapmış olduğu; ancak bu göreve getirilmeden önce, münşî olduğu zikredilmiştir.¹²¹⁷ O'nun münşî olarak geçtiği bu dönem tam olarak anlaşılmasa da, bu dönemin Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar dönemi olduğu yüksek ihtimal dâhilindedir.

Ziyâü'd-Dîn b. Mecdü'd-Dîn b. Allece el-İsfehanî: Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde (1153-1159) tuğrâilik yapmış ve Sultan'ın son zamanlarında vezârete tayin edilmiştir.¹²¹⁸

Münşî Zahîr: Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul zamanında (1177-1194) Dîvân-ı İnşâ'da münşî olduğu kaydedilmiştir.¹²¹⁹ Ancak, incelemiş olduğumuz kaynaklarda bu zat hakkında fazla bilgi verilmemiştir.

Şihâbü'd-Dîn Mahmud b. Sika Abdüaziz el-Hamidî en-Nişaburî: Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul döneminde (1177-1194) tuğrâî olduğu belirtilmiştir. Ravendî'nin kaydetmiş olduğu bir olaya göre; bu tuğrâî, sultanı da ikna etmiş olan bazı batfîn taraftarı devlet adamlarının, İsfehan gibi önemli bazı yerlerin reislik, hatiplik ve kadılık makamlarını koyu rafizîlere vermek istediği bir sırada, bu görevlere tayin edilenlere dair çıkmış kararnamele tuğrâlamamış ve söz konusu devlet adamlarına şu sözleri söylemiştir: “*Bu sayede elde edilecek ülke sultana lazım değildir, çünkü sultanın İslâmiyet'ten çıkmasındansa, İsfehan'ın elden çıkması daha iyidir ve Müslümanlıkta hamiyetsizlik yoktur. Atalar ve selefleri olan sultanların, eş'ârîlerden kılıçla aldıklarını kendisinin bedava olarak eş'ârîlerin ellerine teslim etmesine müsaade etmem.*”¹²²⁰ Bu sözlerinden oldukça nüfuzlu olduğu anlaşılan tuğrâî Şihâbü'd-Dîn Mahmud, daha önceden bazı Selçuklu sultanları dönemlerinde vezîrlük de yapmıştır.¹²²¹

¹²¹⁷Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 129. O'nun müstevfilik yaptığı dönem Sultan Mesud'un meliklik dönemine denk geldiğinden, Dîvân-ı İstîfâ başkanları ele alınırken hakkında bilgi verilmemiştir. Zira bu araştırmada, daha önceleri de belirtmiş olduğumuz üzere, herhangi bir dîvân başkanı ele alınırken Selçuklu sultanlarının meliklik dönemleri değil de sultanlık dönemleri dikkate alınmıştır.

¹²¹⁸Bundarı, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 256. Söz konusu tuğrâî hakkında geniş bilgi edinmek için, Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alınmış olduğu kısma bkz. 2.6.2.6.

¹²¹⁹Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 315, 323.

¹²²⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 388-389.

¹²²¹Bu hususta Sultan Süleyman b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlilerinin ele alındığı kısma bkz.

3.3. DÎVÂN-I İŞRÂF

3.3.1. İsmi ve Ortaya Çıkışı,

Bu dîvân, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemlerinde, Dîvân-ı İşrâf, Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik veya Dîvân-ı Müşrif olarak adlandırılmıştır. İsmine uygun olarak ise, başkanlarına Sahip-i Dîvân-ı İşraf, Müşrif-i Memâlik veya sadece Müşrif denilmiştir.¹²²²

Bu müessesenin Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde var olduğu kesin olarak bilinmektedir. Bununla birlikte hangi Selçuklu sultanı döneminden itibaren mevcut olduğu hususunda pekte açık bilgiler bulunmamaktadır. *Dumyatü'l-Kasr*'dan naklen verilen bilgilere göre; Sultan Tuğrul b. Mikâil (1040-1063) ve Sultan Alp Arslan (1063-1072) döneminde vezîrlik de yapmış olan Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, Sultan Tuğrul'un saltanat döneminin ilk zamanlarında müşriflik mansıbını üstlenmiş olduğu bildirilmiştir.¹²²³ O halde diyebiliriz ki bu dîvân da, Dîvân-ı İstîfâ ve Dîvân-ı Tuğrâ gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden itibaren vardır. Bununla birlikte söz konusu dîvânın Sultan Melikşah dönemine (1072-1092) kadar mevcut olmadığını kaydetmiş olan uzmanlar da vardır.¹²²⁴ Kaynaklarda, Sultan Alp Arslan dönemi ve öncesine ait olmak üzere bu dîvân ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamış olması bu bilim adamlarının tezini güçlü kılmaktadır. Ancak yine de, şunu belirtmek lazımdır ki; mezkûr müessese hakkında bilgi verilmemiş olması, işaret edilen dönemde bu müessesenin var olmadığını göstermez. Daha önceden de ifade etmiş olduğumuz üzere, Sultan Tuğrul b. Mikâil ve Sultan Alp Arslan dönemlerinde, vezîrlerin çok güçlü olmaları ve hemen her devlet işinde kendilerini ön plana çıkartmış olmaları nedeniyle

¹²²²Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügäl), 47; Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 47-48, 67; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihi*, 40-41; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 45; Bunderî, *Zubdetü'n-Nusra*, 102, 112, 113, 124, 171, 179, 192; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târihi-i Haleb*, 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târihi*, VIII, 487; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 197, 199; Akilî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 232, 237, 257; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 170; Enverî, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selçukî*, 150, 155; İkbâl, *Vezâret*, 23; Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosse Selçukgen Und Horazamsahs*, 38-39; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 94, 99-100; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçukî*, 27, 29; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 93; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 148; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 185; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 197; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 76; Küçükaşçı, "Müşrif", 168 vs.

¹²²³İkbâl, *Vezâret*, 43 (*Dumyatü'l-Kasr*'dan naklen). Merçil de bu kaynaktan aldığı bilgilerle mezkûr zatın Sultan Tuğrul döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğine getirilmiş olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 78.

¹²²⁴Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçukî*, 27.

Dîvân-ı Âlâ'nın şubeleri veya bu şubelere başkanlık etmiş olan kişiler hakkında pek fazla bilgi yer almamıştır. Bu yüzden söz konusu dîvân hakkında bilgi verilmemiş olmasının nedeni de bu olabilir. Diğer taraftan, Selçuklu dönemi hakkında bilgi veren temel kaynaklarda, bu dîvânın Sultan Tuğrul veya Alp Arslan döneminde olmadığına dair herhangi bir kayıt yer almamıştır. Ayrıca bu noktada, Dîvân-ı Berîd'in bir ara kaldırıldığını ve aslında bu dîvânın devletler için gerekli olduğunu açıkça bildirmiş, olan Selçuklu vezîri Nizamü'l-Mülk, neden Dîvân-ı İşrâf hakkında bilgi verirken,¹²²⁵ bu dîvânın ne zaman ortaya çıktığı veya ne zaman kaldırıldığı hakkında bilgi verme gereği duymamıştır? Şeklindeki bir soruyu sormak lazımdır. Kanaatimizce bu vezîr, zaten var olan ve hiçbir zaman kaldırılmamış olan bu dîvân hakkında bu tür bilgileri verme gereği duymamıştır.

Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminden itibaren var olduğunu belirttiğimiz mezkûr dîvân, Dîvân-ı Âlâ'nın bir kolu olarak, diğer Büyük Selçuklu sultanları ve Irak Selçukluları döneminde de varlığını devam ettirmiştir.¹²²⁶ Bununla birlikte bu dîvânın, diğer Selçuklu devletlerinde de var olduğu kaynaklarda açıkça kaydedilmiştir.¹²²⁷

3.3.2. Görevi ve Üyeleri

Dîvân-ı İşraf ve başkanlarının görevlerine, görevlilerine ve görevlilerinde bulunması gerekli özelliklere dair bilgiler oldukça azdır. Bununla birlikte uzmanlar tarafından, devletin malî işlerini, gelir ve giderlerine ilişkin belgeleri kontrol eden bir

¹²²⁵Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 45-46, 53. Nizamü'l-Mülk söz konusu dîvânın önemine vurgu yapmıştır. O'na göre

¹²²⁶Gerek mezkûr dîvânın görevleri, gerekse de bu dîvâna reislik yapmış olan kişileri az sonra ele alınacaktır. Bu kısımlarda verdiğimiz kayıtlara bakılacak olursa, adı geçen dîvânın Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde var olduğu açıkça görülecektir.

¹²²⁷Kirmânî, *Bedayîü'l-Ezmân fi Vekâi Kirmân*, 39; Aksarayî, *Müsâmeret'ül-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, 136, 160, 172-173; Turan, *Vesikalar*, 20-21; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 461-462; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", 160; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 279; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 154-155, 189; Küçükaşçı, "Müşrif", 168. Aynı dîvân Gazneliler, Fatimiler vs. devletlerde de benzer isimde yer almıştır. Bkz. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 442; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 8; Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", 35; Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, 271-274; R. Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", 160; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 480-484, 482; Küçükaşçı, "Müşrif", 167-168.

nevi *müfettişlik bakanlığı/ teftiş dairesi/ yüksek denetleme kurumu* olarak tarif edilen¹²²⁸ bu divanla ilgili bilgileri maddeler halinde şöyle verebiliriz:

1. Dîvân-ı İşrâf'ın reisi olan *müşriflerin*, imparatorluk dâhilindeki en önemli görevi malî denetçilik, diğer bir ifadeyle müfettişlik olmuştur. *Zubdetü'n-Nusra*'da geçen bir kayıta bildirildiğine göre; Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemi müşriflerinden olan Hekimoğlu, o zamandaki Irak amîdinin gayri resmî yollarla bir miktar mal veya altın ele geçirdiğini, bu amîdin mallarına dair tutulmuş kayıtları karşılaştırmak suretiyle ortaya çıkarmış ve dönemin vezîri İzzü'l-Mülk Burûcîrdî¹²²⁹ huzurunda durumu açıklamıştır.¹²³⁰ Görülüyor ki; müşrif malî bir denetmen/ müfettiş olarak hareket etmiş ve bizzati olarak bir devlet görevlisinin gelirlerini teftiş edebilmiştir.

2. Görevi bakımından vezîre karşı sorumlu olduğu açıkça anlaşılan (madde 1'e bkz.) müşriflerin, asıl teftiş alanları, ülkenin genel malî işlerinden sorumlu olan Dîvân-ı İstîfâ olmuştur.¹²³¹ Bu divanda tutulan malî kayıtları inceleme ve teftiş etme yetkisine sahip olan müşrifler, ayrıca kendi tayin ettikleri naibleri vasıtasıyla vilayetlerdeki malî işlerin teftişini de yapabilmişlerdir. Nitekim Selçuklu vezîri Nizamü'l-Mülk'ün bir kaydından bu durum açıkça anlaşılabilir. Bu vezîre göre; "*Müşriflik vazifesine getirilen bir devlet adamı, her şehre ve her nahiyeye bir naib göndermeli ve bu naibler gelirleri, vergileri toplamakla görevli devlet adamlarına nezaret etmeliydi. Ayrıca bu naiblerin malî işlere dair her şeyden haberleri olmalıydı.*"¹²³²

3. Müşrifler, yine naibleri vasıtasıyla, sultana ait has arazilerin teftişlerini yapmakla da yükümlü olmuşlardır. Sultan Sencer dönemine ait olup, Hâce Amîdeddîn'in Dîvân-ı İşrâf naibliğine tayin edildiğini gösteren karnamede açıkça

¹²²⁸Enverî, *Istulâhat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 150; Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguqen Und Horazamsahs*, 38; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 99-100; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 185; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 148; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 93; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 197; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 625; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 76; Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *GTT*, III, Ankara 2002, 467-492, 485; Küçükaşçı, "Müşrif", 168.

¹²²⁹Bu vezîr Mecdü'd-Dîn İzzü'l-Mülk Tahir b. Muhammed Burûcîrdî'dir. Hakkında geniş bilgi almak için Sultan Messud b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlilerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.4.

¹²³⁰Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 179-180.

¹²³¹Enverî, *Istulâhat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 150; İkbâl, *Vezâret*, 31-32; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 185.

¹²³²Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 45; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Ayar), 83.

belirtiliyor ki; bu naib, malî bakımdan, esasen Dîvân-ı Has görevlilerinin görev sahasında bulunan Cürcan (Gürgân) vilayetinin gelir ve giderlerine ait tüm malî kayıtları tutmakla, tuttuğu bu kayıtların bir nüshasını merkezdeki Dîvân-ı İshrâf'a göndermekle sorumlu tutulmuştur. Ayrıca aynı belgenin emir kısmında, bu naibin önemli- önemsiz, az ya da çok olsun tüm malî işlerden haberinin olması, Cürcan'daki devlet görevlilerinin gelir ve giderler hususunda O'ndan habersiz bir iş yapmaması buyrulmuştur.¹²³³

4. Nizamü'l-Mülk'ün 2. Madde de işaret etmiş olduğumuz kaydıdan anlaşıldığı üzere, müşrifler aynı zamanda bir nevi casusluk göreviyle de sorumlu tutulmuşlardır. Zira aynı kayıt içerisinde, bu görevi üstlenen devlet adamının, dergâhta (sarayda) olup bitenlerden haberinin olması ve gerekli görüldüğünde bu bilgileri açık etmesi/söylemesi gerektiği belirtilmiştir.¹²³⁴

5. Dîvân-ı İshrâf'ın, reisi olarak görev yapan müşrif haricinde vilayetlere gönderilen naib unvanına sahip birçok üyesi olmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, bu dîvân üyeleri; cesaretli, becerikli, güvenilir, her türlü muhasebe işlerinin inceliğini bilen, ticaret işlerinden anlayan, emanetdârlıkta kusuru olmayan kalem ehli kişiler arasından seçilmişlerdir.¹²³⁵

¹²³³Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 40-41. Zeynü'd-Dîn'in Sultan Sencer'in has arazisi olan Merv'in malî işleriyle ilgilenmek üzere, Dîvân-ı İstîfâ naibi olarak tayin edildiğini gösteren belgede, müşrif naiblerinin de O'na karşı sorumlu tutulduğu görülmektedir (Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 48). Ancak bu bilginin genellenebilir olabileceği kanaatinde değiliz. Nitekim belgeden de açıkça anlaşılıyor ki, Merv'deki malî işler bozulduğu ve oradaki devlet adamları buranın malî işlerini gerektiği şekilde yerine getiremediği için, adı geçen naib görevlendirilmiştir. Yani bu durum biraz olağan dışı olup, Zeynü'd- Dîn'e olağanüstü görevler verilmiş ve Merv'de malî işlerle ilgilenen bütün devlet adamları O'na karşı sorumlu tutulmuştur.

¹²³⁴Enverî'ye göre, müşrifler Gazneliler döneminde de bir nevi casusluk görevi görmüşlerdir (Enverî, *İstülahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 152-153). Bu durumun, istisnalar haricinde Gazneli Devleti teşkilatını benimsemiş ve devam ettirmiş olan Selçuklularda da aynı şekilde devam etmiş olduğunu ileri sürmek oldukça mantıklıdır.

¹²³⁵Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, 40-41; Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 45.

3.3.3. Dîvân Başkanları

3.3.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi

Amîdü'l-Mülk Kündürî: Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminde, vezîr olmadan önce Dîvân-ı İşrâf reisliği yapmıştır.¹²³⁶

Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmi: Bu devlet adamını, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde, müşrif olarak gösteren iki kaynak vardır. Bunlar, bu bilgiyi verirken *Zubdetü'n-Nusra*'yı kaynak almış olan *Ahbâr* ve neredeyse bu kaynağın kopyasından ibaret olan Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*'sidir.¹²³⁷ Ancak *Zubdetü'n-Nusra* ve diğer bazı kaynaklarda, söz konusu iki kaynağın işaret ettiği dönemde, aynı devlet adamı müşrif değil de müstevfi olarak kaydedilmiştir.¹²³⁸ Yani, *Ahbâr*'ın müellifi, *Zubdetü'n-Nusra*'dan aldığı bu bilgiyi hatalı nakletmiştir.

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummi/Balâsânî/Berevistanî: Bazı kaynaklarda bu devlet adamının yukarıda hakkında bilgi vermiş olduğumuz Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed'den sonra Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde müşrif olduğu kaydedilmiştir.¹²³⁹ Ancak kanaatimizce bu bilgi de yanlıştır. Zira bu zat Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd'ın müstevfi olduğu dönemde naib olarak bulunmuş ve O'ndan sonra da Dîvân-ı İstîfâ reisliğine, yani müstevfliğe getirilmiştir.¹²⁴⁰ Kısacası söz konusu hata, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere bazı kaynaklarda Şerfü'l-Mülk Ebû Sa'd'ın müstevfi olarak gösterilmesinden kaynaklanmıştır.

Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza fazlullah b. Muhammed: Bu zât, İkbâl,¹²⁴¹ Clausner¹²⁴² ve bu eseri kaynak olarak gösteren Merçil¹²⁴³ tarafından Dîvân-ı İşrâf reisi

¹²³⁶İkbâl, *Vezâret*, 41 (Baharzi'den naklen); Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 78. Aslında Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanları ele alınırken, mezkûr zatın bu dîvâna da başkanlık yaptığı belirtilmişti. Anlaşılan şudur ki, bu devlet adamı vezîr olmadan önce dîvânda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Ancak bu görevleri vezâreti döneminden önce yaptığı kesin olarak bilinmekle beraber, bu görevlerden hangisini daha önce yaptığı anlaşılamamaktadır.

¹²³⁷Hüseynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 47; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 170.

¹²³⁸Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 60; Zahîreddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, 34; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 256; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 248; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 438.

¹²³⁹Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 78 (Naklen Nesâ'im el- Eshâr).

¹²⁴⁰Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61-62; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, 438; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 136; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 285.

¹²⁴¹İkbâl, *Vezâret*, 57.

¹²⁴²Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selçûkî*, 125.

olarak gösterilmiştir. Ancak başvurduğumuz temel kaynaklarda, O'nun müşrif olduğuna dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.¹²⁴⁴

Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer: Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali, Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi sonlarında arızlık görevinde bulunmuş, dönemin tuğrâisi Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'in vezîr olmasının ardından ise tuğrâilik görevine getirilmiştir.¹²⁴⁵ Abbâsî halifeliğinde vezîr olarak görev yapmış olduğu da bildirilen bu zât, bu görevinden sonra hapsedilmiş; ancak bu hapis hayatından kurtulduktan sonra Sultan Berkyaruk b. Melikşah'ın yanına gitmiş ve Dîvân-ı İşrâf reisliğini elde etmiştir.¹²⁴⁶

Kemalü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeiremî: Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğini elinde bulundurmuştur. Yine aynı sultan döneminin sonlarında müstevfilik mansıbına yükselen bu zat, bu görevini Sultan Mahmud b. Tapar döneminde de bir müddet sürdürmüş ve en sonunda vezîr olmuştur.¹²⁴⁷

Hatîrû'l-Mülk Muhammed Ebû Mansur el-Meybuzî (Meybudî): Sultan Berkyaruk b. Melikşah ve Sultan Muhammed Tapar dönemlerinde vezîrlik de yapmış olan bu devlet adamının,¹²⁴⁸ Sultan Muhammed Tapar döneminde işrâf olarak görev yapmış olduğu kaydedilmiştir.¹²⁴⁹ Ancak diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye tesadüf edilmediğini belirtmek isteriz.

Üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî: Bu zât hakkında, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanları incelendiğinde tefarruatlı bilgi verilmiştir. İbnü'l-Adîm'in kayıtlarına göre; Selçuklu İmparatorluğu'nda muhtelif görevlerde bulunmuş olan bu devlet adamı, bir zamanlar

¹²⁴³Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 78.

¹²⁴⁴Temel kaynaklar, mezkûr devlet adamının tuğrâilik görevindeyken, oğlu Seyyüd'ür Rüesa Ebu'l-Mehasin'in vezîr Nizamü'l-Mülk'e karşı giriştiği mücadelede başarısız olmasından sonra azledildiğini kaydetmiştir. Sonrasında ise herhangi bir göreve getirildiği hakkında bilgi vermemişlerdir. Bu bilgilere dair, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanlarının ele alınmış olduğu kısımda, söz konusu tuğrâi hakkında vermiş olduğumuz bilgilere ve orada işaret edilen kaynaklara bkz.

¹²⁴⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62-64. Mezkûr kişi hakkında Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reislerinin ele alınmış olduğu kısma da bkz. 3.2.3.

¹²⁴⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 487; İkbâl, *Vezâret*, 92.

¹²⁴⁷Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 110-116, 122; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 257. Sümeiremî hakkında ayrıntılı bilgi için ikinci bölümde, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın vezîrlilerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.1.

¹²⁴⁸Söz konusu devlet adamı hakkında, tefarruatlı bilgi için Sultan Berkyaruk dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının ele alınmış olduğu kısma bkz. 2.6.1.6.

¹²⁴⁹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 232-233; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 208; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79.

Dîvân-ı İşrâf reisliğini de üstlenmiştir.¹²⁵⁰ Ancak bu görevi tam olarak hangi dönemde üstlendiği tarafımızca tespit edilememiştir. Merçil'in, işaret ettiğimiz müelliften verdiği bilgilere göre; O, Sultan Muhammed Tapar döneminde müşrif olmuştur.¹²⁵¹ Clausner ise, söz konusu dönemde tuğrâî olarak göstermiş olduğu bu zatın, müşrif olduğundan hiç bahsetmemiştir.¹²⁵²

Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el- Ümevî el-Muâvî el-Ebiverdî: 1113'te öldüğü bildirilenbu zât Sultan Muhammed Tapar döneminde müşriflik görevinde bulunmuştur.¹²⁵³

Nasırü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî: Hândmîr ve Akîlî, bu devlet adamının Sultan Sencer döneminde müşriflik yaptığını kaydetmişlerdir.¹²⁵⁴ Ancak sonradan Sultan Sencer'e vezîr olan bu zât hakkında, daha önce verdiğimiz bilgilerde de belirttiğimiz üzere, pek de açık bilgiler bulunmamaktadır. Kaldı ki, ismini zikrettiğimiz müellifler de birbirleriyle çelişmektedir. Birisi O'nun müstevfîlik görevinden sonra vezârete tayin edildiğini belirtiyorken, diğeri vezârete tayin olmadan önce müşrif olduğunu bildirmiştir.

Ziyâü'l-Mülk Muhammed b. Ebû Talib Sa'd Ebu'l-Kasım Mahmud el-Razî: Sultan Sencer'in önde gelen devlet damlarından olan Ziyâü'l-Mülk Muhammed, aynı sultan döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğinde bulunmuştur. Bu görevinden el çektikten sonra Selçuklu emirlerinden Meüyyed Ayaba'ya vezîrlük yapmış olduğu kaydedilen bu zât, bu görevinden de H. 560 (1164-1165) yılında tevkif edilmiştir.¹²⁵⁵

Şemsü'd-Dîn Ali b. Nasırü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud: Yukarıda hakkında bilgi verilen Nasırü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud'un oğlu olduğu ve Sultan Sencer döneminde müşriflik görevinde bulunduğu kaydedilmiştir. O'nun, Leningrad'daki münşeât mecmualarında bulunan ve Cürcan müstevfisi olarak tayin edilen Şemsü'd-Dîn

¹²⁵⁰İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb*, 116.

¹²⁵¹Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79.

¹²⁵²Clausner, *Dîvânsalari der 'Ahd-i Selcûkî*, 127.

¹²⁵³Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, 315; Cevat İzgi, "Ebiverdî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 76-77, 76-77; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79.

¹²⁵⁴Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 199; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 252. Ayrıca bkz. Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79. Merçil, işaret edilen yerde, söz konusu devlet adamının künyesine Harezmi nisbesini eklemiştir.

¹²⁵⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, IX, 335.

ile aynı kişi olabileceğini kaydeden Köymen, söz konusu devlet adamının bu iki meslekten hangisini daha önce yapmış olduğunun belli olmadığını belirtmiştir.¹²⁵⁶

Müntecebü'd-Dîn Bedî: Bazı bilim adamları, Sultan Sencer döneminin en önemli devlet adamlarından olup çeşitli devlet görevlerinde yer almış olan bu zatın,¹²⁵⁷ aynı sultan döneminde Dîvân-ı İshrâf reisliğinde de bulunmuş olduğunu kaydetmiştir.¹²⁵⁸

3.3.3.2. Irak Selçukluları Dönemi

Kemalü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeiremî: Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İshrâf reisliğini elinde bulunmuş olan bu devlet adamı, yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, Sultan Mahmud b. Tapar döneminde de bir müddet bu görevi elinde bulundurmuştur.¹²⁵⁹

Mühezzeb İbni Ebil Bedrul İsfehanî: Bu devlet adamı, Hazinedâr Kemalü'd- Dîn Muhammed b. Ali'nin Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemindeki vezîrliği sırasında Dîvân-ı İshrâf başkanlığı yapmıştır.¹²⁶⁰

Hakimoğlu: Künyesi tam olarak verilmemiş ve sadece Hekimoğlu olarak kaydedilmiş olan bu devlet adamı, Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde müşriflik görevinde bulunmuştur. Hakkında anlatılan bir olaya göre; Sultan Mesud, Irak'a gittiği bir sırada, buranın amîdinden (valisinden) elde ettiği mallara dair tutulmuş olan hesabı istemiş ve bu hesapları kontrol etmek üzere mezkûr müşrifî çağırmıştır. Irak amîdinin gayri resmi yollardan bir miktar mal elde ettiğini ortaya çıkaran bu müşrif, durumu dönemin vezîri İzzü'l-Mülk Berucirdî huzurunda açıklamış; ancak bu vezîr, bu görevin söz konusu amîde, istifade etmesi için verildiğini bildirerek amîdi affetmiştir.¹²⁶¹

¹²⁵⁶Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 558. Söz konusu devlet adamının Sultan Sencer döneminde müşriflik yaptığı hakkında ayrıca bkz. Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79.

¹²⁵⁷Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanlarının ele alınmış olduğu kısma bkz. 3.2.3.

¹²⁵⁸Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 623-624; Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 375; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79.

¹²⁵⁹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 110-116, 122; Akilî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 257. Sümeiremî hakkında ayrıntılı bilgi için ikinci bölümde, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.1.

¹²⁶⁰Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 171.

¹²⁶¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 179-180.

3.4. DÎVÂN-I ARZ

3.4.1. İsmi ve Ortaya Çıkışı

Bu dîvân, kaynaklarda Dîvân-ı Arz, Dîvân-ı Arzû'l- Ceyş, Dîvân-ı Arîz gibi isimlerle geçmiştir. Bu ismine uygun olarak da dîvânın başında bulunan kişiye Emir-i Ceyş, Arzû'l-Ceyş, Sahib-i Dîvân-ı Arz, Emir-i Arîz-ı Leşker ya da sadece Arîz denilmiştir.¹²⁶²

Dîvân-ı Arz da muhtemelen Dîvân-ı Âlâ'nın diğer şubeleri gibi Sultan Tuğrul döneminden (1040-1063) itibaren var olmuştur. Ancak bu dönemle ilgili bilgi veren kaynaklarda, söz konusu dîvân ile alakalı herhangi bir kayda tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte Sultan Alp Arslan dönemine (1063-1072) gelindiğinde, mezkûr dîvânın varlığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Malazgirt savaşına (1071) gidecek olan askerlerin savaş öncesinde *arz*dan geçtiği, yani sayımdan ve teçhizat kontrolünden geçtiği, neredeyse bütün temel kaynaklarda kaydedilmiştir.¹²⁶³ Hatta bu olayla ilgili kayda değer bir bilgi de yer almaktadır ki, bu da bazı kaynaklara göre vezîr Nizamü'l-Mülk,¹²⁶⁴ bazılarının göre ise askerlerin teftişinden sorumlu Emir-i Arîz-ı leşker,¹²⁶⁵ bazılarının göre de hem vezîr hem de Sultan Alp Arslan¹²⁶⁶ tarafından Bizans imparatoru Roma Diojen'i savaş esnasında esir eden askerin savaşa gidecek askerler arasına alınmak istenmemiş olmasıdır. Ancak fiziki durumunun müsait olmamasından dolayı,

¹²⁶²Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 96, 130, 181; Hüseyinî, *Ahbâr*, 21; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 117/II, 354-355; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 114-115, 191-193; Akilî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 235; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 255, 285. Ayrıca bkz. Enverî, *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 117, 119; İkbâl, *Vezâret*, 23; Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", 230; Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grossselguen Und Horazamsahs*, 39; Clausner, *Dîvânsalârî der 'Ahd-i Selcûkî*, 29; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 328; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 186; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 93; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 625; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 198; Alptekin, "Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyübi Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", 117; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", 485; Merçil, "Ârız (Tarih)", 359.

¹²⁶³Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 117; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 321; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 114-115; "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", 12; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 48. Ayrıca bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 186; Claude Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (Çev. Zeynep Kerman), *TM*, XVII, İstanbul 1972, 77-100, 95; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44.

¹²⁶⁴"İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", 12; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 48; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 186.

¹²⁶⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 117; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 321.

¹²⁶⁶Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", 95.

kendisiyle alay edilen ve savaşa götürülmek istenmeyen bu zât, savaşa katılmış ve mezkûr Bizans imparatorunu esir etmiştir.

Sultan Alp Arslan dönemindeki varlığı kesin gözüken söz konusu dîvân, hem Sultan Melikşah b. Alp Arslan ile O'ndan sonra tahta çıkan Büyük Selçuklu sultanları hem de Irak Selçukluları döneminde varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte, mezkûr dîvân Harezmsahlar,¹²⁶⁷ Kirman Selçukluları¹²⁶⁸ ve Türkiye Selçukluları'nda da benzer isimde olup mevcudiyetini korumuştur.¹²⁶⁹

3.4.2. Görevi ve Üyeleri

Birçok bilim adamının, bugünkü anlamda Millî Savunma Bakanlığı veya bir tür savaş bakanlığı'na tekabül ettiğini bildirdiği¹²⁷⁰ bu dîvân da, diğer dîvânlar gibi, kalem ehli kişiler tarafından idare edilmiştir. Bu dîvânın, derecesi/ konumu bakımından diğer dîvân şubeleri arasında en son sırada gösterilmiş olmasına rağmen, bazen önemini/ mevkiini arttırmış olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde Azerbaycan ve civarındaki birçok yere hâkim olan ve çok güçlü bir emir olduğu anlaşılan Çavlı Candar ile ilgili anlatılan bir olay bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Olaya göre; Rey sahibi emir Abbas ile Fars hâkimi Bozaba, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'dan geriye kalan oğulları Muhammed ve Melikşah'ı da yanlarına alarak Sultan Mesud'a karşı isyana kalkışmışlardır. Bu sırada Sultan Mesud da onlara karşı Azerbaycan hâkimi Çavlı Candâr'ı kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Ancak Çavlı bu teklifi bir şekilde kabul etmemiştir. Bunun üzerine ise sultana karşı isyana kalkışan emirler, Çavlı'yı saflarına katmaya çalışmışlardır. Fars ve Rey sahibi emirlerinin, bu dönemde hemen her durumda sözü geçen, her sahnede sonucu belirleyici bir rolü bulunan Çavlı Candar'ın kendilerine katılması için başvurdukları ikna yolu ise, O'na, başarılı oldukları takdirde arzılık görevinin verileceği şeklindeki teklifleri

¹²⁶⁷ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 354-355.

¹²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, Kirman Selçukluları döneminde Sahibü'l-Ceyş unvanındaki birisinden bahsetmiştir ki, herhalde bu unvana sahip kişiler ordu ile alakalı olan kuruma bakmakla yükümlüydüler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 446). Bununla birlikte Merçil, adı geçen dîvânın Kirman Selçukluları döneminde tespit edilemediğini kaydetmiştir. (Merçil, *Kirman Selçukluları*, 279; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 189).

¹²⁶⁹ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 45, 70; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 231, 326, 461-462; Uzunçarşılı, *Medhal*, 96-97; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 157. Bu dîvân Gazneliler ve Fatimiler gibi bazı Müslüman devletler de de benzer isimde mevcut olmuştur bkz. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 435; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 291.

¹²⁷⁰ Enverî, *Istilahat-ı DîvânîDovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 117; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 186; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 93; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79.

olmuştur. Yani dönemin en önemli emirine layık görülen mansıb Dîvân-ı Arz reisliğidir.¹²⁷¹ Hakkında pek de doyurucu bilgilerin olmadığı Dîvân-ı Arz'ın görevleri ve görevlilerine dair bilgileri şöyle sıralayabiliriz:

1. Başta dîvânın reisi olan arîz olmak üzere, arîz naiblerinin ve dîvândaki kâtiplerin asli görevi; orduda bulunan askerlerin isimleri, mevkileri, levazımatları, maaşları (mevacib) ve iktâlarını, *Defter-i arîz-ı haşem*¹²⁷² adındaki defterlere kaydetmek olmuştur.¹²⁷³ Askerlere ve emirlere ait böyle kayıtların Dîvân-ı Arz'da kaydedildiği çok açıktır. Zira Ebubekr b. İmadüddîn'e Sultan Sencer döneminde verilen bir ferman, bu Selçuklu emirinin tasarrufuna verilen iktâ ve diğer mallara dair kayıtların söz konusu dîvânda kayıtlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır.¹²⁷⁴ Bunu yine Ravendî'nin, her zaman Sultan Melikşah b. Alp Arslan'ın yanında olan dîvân sicillerinde kayıtlı 45. 000 askerinin bulunduğu¹²⁷⁵ ve Ahmet b. Lütfullah'ın yine aynı sultanın dîvân tarafından tesbit edilemeyecek kadar askerinin olduğu¹²⁷⁶ yönündeki ifadeleri de göstermektedir. Bu müelliflerin, ifadelerinde yer verdiği dîvân da yüksek ihtimalle Dîvân-ı Arz'dır. Sultan Alp Arslan dönemindeki asker arzında ve teftişinde, Bizans imparatorunu esir eden meşhur gulamin, fiziki özelliklerinden dolayı, dîvânda kayıtlı askerler arasına alınmak istenmemesi de söz konusu defterlerde askerlerin fiziki durumlarına dair bilgilerin yer alabildiğine dair bir ipucudur. Diğer taraftan Sultan Melikşah'ın Türk kıyafeti giymiş 7. 000 kadar Ermeni askeri, ordudan çıkarmış olduğuna dair bir kayıt da vardır ki, askerlerin menşeleri ve kıyafetlerine dair birtakım kayıtların da bu dîvânda tutulan kayıtlarda yer aldığı anlaşılmaktadır.¹²⁷⁷

2. Askerin maaşının verilmesinden de söz konusu dîvân sorumlu olmuştur.¹²⁷⁸ Bununla birlikte, askerlerin maaşları bazı özel durumlarda vezîr ile müstevfî veya da

¹²⁷¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 181.

¹²⁷²Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 191-193.

¹²⁷³Enverî, *Istilahat-ı DîvânîDovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 116-117; İkbâl, *Vezâret*, 32; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79. Selçuklularla neredeyse aynı teşkilat sistemine sahip olan Harezmsahlara döneminde de söz konusu kayıtlar Dîvân-ı Arz'da tutulmuştur. Bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 354-355.

¹²⁷⁴Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebetü'l-Ketebe*, 39-40; Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 374.

¹²⁷⁵Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 129. Verdiğimiz rakam bütün Selçuklu ordusunu göstermemektedir. Ravendî'nin bahsini etmiş olduğu herhalde sadece merkez ve merkeze en yakın yerde, her an savaşa hazır bulunan asker sayısıdır. Bu askerlere vilayettekiler ve vassal devletlerden gelip Selçuklu ordusunda yer alan askerler dâhil değildir.

¹²⁷⁶Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 59.

¹²⁷⁷Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 81.

¹²⁷⁸Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 376.

bizzat sultan tarafından verilmiştir.¹²⁷⁹ Nizmü'l-Mülk'ün bildirdiğine göre; bu asker maaşları amiller (vergi tahsildarları) tarafından toplanan para (altın) veya mal cinsinden ödenmiştir.¹²⁸⁰

3. Bu dîvânın reisleri, bu göreve tayin edildiklerinde, dîvândaki kayıtlarla ilgili olan evrakı ve defterleri, önceki *arîz*dan mühürlenmiş olarak teslim alıp¹²⁸¹ gerektiğinde askerlere dair hemen her şeyin kaydedildiği bu defterleri sultanlara sunmuşlardır.¹²⁸²

4. Dîvân-ı Arz'ın üyeleri arasında, bu dîvâna reislik yapan arîzlara bağlı olmak üzere naibler de yer almıştır. Bu naibler, genellikle büyük ordu kamplarında bulunan arîzlar yerine merkezde vekillik yapmışlardır.¹²⁸³ Bununla birlikte bu dîvânda sadece arîz ve naibinin görev aldığı söylemek doğru olmaz. Oldukça büyük olan Selçuklu ordusuna dâhil askerlerin rütbelerine, maaşlarına, menşelerine ve teçhizatlarına dair kayıtları tutmak, bunların kontrolünü yapmak için bu dîvânda, arîz ve naibleri haricinde, yüksek ihtimalle birçok kâtip yer almıştır.

3.4.3. Dîvânın Başkanları

3.4.3.1. Büyük Selçuklular Dönemi

Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza fazlullah b. Muhammed: Bazı kaynaklarda, bu devlet adamının Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde arîz olduğu kaydedilmiştir.¹²⁸⁴ Ancak hem Dîvân-ı Tuğrâ hem de Dîvân-ı İşrâf başkanlarını ele almış olduğumuz

¹²⁷⁹İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 52; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 79-80.

¹²⁸⁰Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 71. Orduyu oluşturan her kısmın (gerek merkezde gerek eyaletlerde gerekse de vassal devletlerden temin edilen askerler vs.), teçhizatı, maaşı vs. durumları farklıdır. Burada bu konunun tefarruatına girilmemiştir. Bu konularda tefarruatlı bilgi almak için bkz. Köymen, *Alp Arslan ve zamanı*, 231-293.

¹²⁸¹Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 131. Anuşirvan b. Halid arîzlik görevinden azledildiğinde, kendisine dîvândan bir ferman gönderilmiştir. Vezîr ve müstevfî gibi dîvân üyeleri tarafından imza edilmiş olan bu fermenda, Anuşirvan'a, elinde bulunan bütün arz evrakları ile defterlerini mühürleyerek, kendi yerine arîzliğe getirilmiş olan Dergüzini'ye göndermesi buyrulmuştur.

¹²⁸²Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar *İktâ'ât-ı haşem* (orduya mensup kişilere verilen arazi) hakkında bilgi sahibiydi, müstevfiden malî işlere dair defterleri isteyip kontrol ettiği gibi askeri işlere dair kayıtların yer aldığı *defter-i arîz-ı haşemi* de gerektiğinde ister ve kontrol ederdi. Bkz. Reşîdeddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 191-193.

¹²⁸³Enverî, *Istılahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selçukî*, 117; Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 370; İkbâl, *Vezâret*, 32. Bu bilim adamlarının bildirdiğine göre, arîz genellikle askerî kamplarda bulunur ve onun naibleri kendisine vekâlet etmek üzere merkezdeki büyük dîvâna katılırdı.

¹²⁸⁴Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 133; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 438; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 255, 285; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 91. Hândmîr, söz konusu zâtı Muhammed b. Galyan olarak kaydetmiştir.

yerlerde ifade etmiş olduğumuz üzere, O, tuğrâilik yapmış ve bu görevindeyken azledilmiştir. Ayrıca ne bu görevinin öncesinde ne de sonrasında bu zatın ne iş yaptığı hakkında bir bilgi vardır.

Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali el- Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer: Bu zat, Sultan Melikşah döneminde tuğrâilik ve Sultan Berkyaruk b. Melikşah döneminde müşriflik görevlerinde bulunmuştur,¹²⁸⁵ ancak *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen kayıtlar, O'nun, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde tuğrâi olmadan önce arîz olduğu yönündedir.¹²⁸⁶ Ayrıca diğer birçok kaynak da bu zatın mezkûr sultan döneminde arîz olarak Dîvân-ı Arz'ın başında bulunduğunu kaydetmişlerdir.¹²⁸⁷

Ebu'l- Mefâhir Kumî: Sultan Muhammed Tapar b. Melikşah döneminin ilk arîzü'l- ceşî olduğu anlaşılan Ebu'l-Mefâhir Kumî, devlet adamları ve halk arasında "Tartanbil" ismiyle de anılmıştır.¹²⁸⁸ Mezkûr sultan dönemi vezîrlerinden Sâ'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi'nin¹²⁸⁹ vezâreti sırasında görevinden azledilmiş olan bu devlet adamı, uzmanlar tarafından da aynı sultanın ilk arîzi olarak gösterilmiştir.¹²⁹⁰

İzzülmülk b. Kâfi İsfehanî: Hem temel kaynaklarda¹²⁹¹ hem de araştırma eserlerde,¹²⁹² yukarıda bahsini etmiş olduğumuz Ebu'l-Mefâhir Kumî'den sonra, Sultan Muhammed Tapar döneminde arîz olduğu kaydedilmiştir. Mezkûr sultanın vezîri Sâ'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi'nin görevinden uzaklaştırıldığı dönemde bu devlet adamı da görevinden alınmıştır.

Şerefü'd-Dîn Anûşirvan b. Halid: Sultan Muhammed Tapar döneminde önce hazinedar, sonra ise Ebu'l-Mefahir Kumî'nin ardından arîz olan İzzü'l-Mülk İbnü'l-Kafi İsfehanî yerine bu mansıba getirilmiştir. Yani arzü'l-ceşî olmuştur. Ancak bu mansıbı elide uzun bir süre için tutamamış ve yerine Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk

¹²⁸⁵Bahsi geçen dîvân başkanlarının ele alınmış olduğu kısımlara bkz.

¹²⁸⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62.

¹²⁸⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 133; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 438; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, IV, 255, 285; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 91. Hândmîr, söz konusu devlet adamını Ebu'l-Meali el-Nuhhas olarak kaydetmiştir.

¹²⁸⁸Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 96-97.

¹²⁸⁹Söz konusu vezîr hakkında, Sultan Muhammed Tapar dönemi Dîvân-ı Âlâ başkanlarının incelenmiş olduğu kısma bkz. 2.6.1.5.

¹²⁹⁰Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127; İkbâl, *Vezâret*, 183; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 83.

¹²⁹¹Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 97.

¹²⁹²İkbâl, *Vezâret*, 183; Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî*, 127; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 83.

tayin edilmiştir.¹²⁹³ Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminin ilk arzû'l-ceyş'i de bu zattır. Ancak bu görevinden azledilerek yerine Ebu'l-Kasım Dergüzinî geçmiştir.¹²⁹⁴ Yine bu sultan döneminde Şemsü'l-Mülk Osman'dan sonra vezîrliğe getirilen Ebu'l-Kasım Dergüzinî'den sonra vezîr olmuştur. Bu sonradan Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'a da vezîrlik yapmıştır.¹²⁹⁵

Şemsü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk: Sultan Muhammed Tapar döneminde Anûşirvan b. Halid'den sonra Dîvân-ı Arz'ın reisliğine getirilmiştir. Ancak bu dönem vezîrlerinden Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezâreti esnasında hapsedildiği anlaşılan bu zat, bir müddet sonra hapisten çıkmış ve Sultan Mahmud b. Tapar'a, Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'den sonra müstevfi olmuştur.¹²⁹⁶ Daha sonra ise Sultan'ın vezîrliğini elde etmiş olan Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'nin ardından vezârete tayin edilmiştir.¹²⁹⁷ Yani direkt olarak arızlıktan vezîrliğe geçmemiş, önce müstevfi olmuş ve sonrasında vezîrlik mansıbını elde etmiştir.¹²⁹⁸

Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî: Sultan Sencer b. Melikşah'ın saltanat dönemindeki ikinci vezîridir. Akîlî'nin verdiği bilgilerden bu zatın arzû'l-ceyş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde mi yoksa Sultan Sencer döneminde mi bu görevi üstlenmiş bilmiyoruz. Bununla birlikte Sultan Melikşah dönemi arızları arasında bunun ismine rastlanmamıştır. Bu muhtemelen Sencer dönemi arızlarındanıdır. Bu zat, arızlık görevinden sonra Sultan Sencer'e vezîr olmuştur.¹²⁹⁹ Hândmîr'in verdiği bilgilerde de ilk önce Sultan Melikşah dönemi arızlarından birisinin emri altında çalıştığı, sonrasında Merv'deki görevi için Nizamü'l-Mülk tarafından görevlendirildiği, bundan sonra ise Sencer'in annesine vezîrlik yaptığı ve en sonunda da Sencer tarafından vezârete tayin edildiği kaydedilmiştir.¹³⁰⁰

Kivâmeddîn İnanç Kutlug Bilge Hacı Beg Ebu'l-Fazail el-Muzaffer b. Anuşirvan: Bu devlet adamı, Sultan Sencer döneminde Rey naibliğine tayin edilmiş olmakla

¹²⁹³Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 96- 97, 99-101.

¹²⁹⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130.

¹²⁹⁵Anuşirvan hakkında geniş bilgi için, ikinci bölümde Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinin tetkik edildiği kısma bkz. 2.6.2.1.

¹²⁹⁶Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 101,112, 124.

¹²⁹⁷Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194.

¹²⁹⁸Bu zat hakkında teferruatlı bilgi için, ikinci bölümde Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz. 2.6.2.1.

¹²⁹⁹Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 235.

¹³⁰⁰Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 190.

birlikte, aynı zamanda Dîvân-ı Arz reisliğini de üstlenmiştir. Kendisi merkezde bulunmamakla beraber, merkezdeki Dîvân-ı Arz işlerini vekili aracılığıyla yürütmüş olduğu belirtilmiştir.¹³⁰¹

Muvaffakü'd-Dîn Ahmed: Sultan Sencer dönemi arzlarından olduğu kaydedilmiştir. Sultan Sencer tarafından, Katvan Savaşı (1141) sonrasında Karahıtaylar'a elçi olarak gönderilen heyet arasında yer almıştır.¹³⁰²

3.4.3.2. Irak Selçukluları Dönemi

Şerefü'd-Dîn Anûşirvan b. Halid: Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminin ilk Dîvân-ı Arz reisi olmuştur.¹³⁰³

Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr b. Hüseyin Dergüzini: Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde, arızlık görevinde bulunan Anûşirvan b. Halid'e naiblik yapmıştır. Aynı Sultan döneminde Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde ise söz konusu arızdan sonra Dîvân-ı Arz'ın Ceyş'e reis olmuştur.¹³⁰⁴ Bu görevinden sonra, vezîr Şemsü'l-Mülk'ün ardından Mahmud b. Tapar'a vezîr olmuştur.¹³⁰⁵ Yani bu görevinden hemen sonra vezîrlik mertebesine yükselmiştir.¹³⁰⁶

Cemale'd-Dîn Ebû Cafer Muhammed b. Ali: Bu devlet adamı önce Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi müstevfilerinden olan Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd'in yanına gitmiş ve O'ndan edebiyat öğrenmiştir. Kendisine açık kaşlı olduğu için Türkler tarafından "ebleç" olarak hitap edilen Cemale'd-Dîn, daha sonra mezkûr müstevfinin de destekleriyle Dîvân-ı Arz reisliğini elde etmiştir. Sonrasında yine aynı müstevfi sayesinde Atabeg Zengi b. Aksungur'un üvey oğlu Hasbeg'in hizmetinde bulunmuştur. Şöhretini gittikçe arttıran bu zât, daha sonraları mezkûr

¹³⁰¹Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 72-73; Lambton, " 'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 370. Mezkûr zatın arızlık yapmış olduğu hakkında ayrıca bkz. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 102; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 83.

¹³⁰²Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I", 567 (Dipnot: 1); Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, 83.

¹³⁰³Mezkûr zatın adı geçen sultan döneminin ilk arzı olduğuna dair ayrıca bkz. Clausner, *Dîvânsalârî der 'Ahd-i Selcûkî*, 128.

¹³⁰⁴Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130.

¹³⁰⁵Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 136-137.

¹³⁰⁶Detaylı bilgi için ikinci bölümde Sultan Sencer'in vezîrlerinin ele alındığı kısma bkz.

atabegin ömrünün sonlarına doğru Dîvân-ı İshrâf reisliğine getirilmiştir. Atabeg öldükten sonra ise, bu atabegin öz oğlu olan Gazi (Seyfeddîn Gazi)'ye vezîr olmuştur.¹³⁰⁷

İmadü'd-Dîn Ebu'l-Berekât b. Seleme Dergüzinî: Ebu'l-Berekât, diğer bazı Selçuklu sultanlarına da çeşitli görevlerle hizmet etmiş olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin akrabasıdır.¹³⁰⁸ Ebu'l-Kasım, O'nu, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemindeki vezâreti sırasında Dîvân-ı Arz'ın reisliğine getirmiştir.¹³⁰⁹ Bu görevinden sonraki görevleri hakkında herhangi bir bilgi elde edemediğimiz bu zat, sonradan Sultan Mesud b. Muhammed Tapar'a vezîr olmuştur.¹³¹⁰

Yeminü'd-Dîn el-Mekin Ebû Ali: Bu devlet adamı, *Zubdetu'n-Nusra*'daki bir kayıta askerî müfettiş yani arîz olarak geçmiştir.¹³¹¹ Selçuklu emirlerine de vezîrlik yaptığı belirtilen bu devlet adamının, hangi sultana arîzlik yaptığı kesin olarak anlaşılmısa da, müfettiş olarak kaydedildiği sıralar Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemidir. Bu dönemde Sultan Mesud'a arîzlik yapmış olan herhangi bir şahsa rastlanmamış olması da O'nun mezkûr sultana adı geçen görevde bulunarak hizmet ettiğini destekler niteliktedir.

3.5. DÎVÂN-I ÂLÂ ŞUBELERİNİN BAŞKANLARI VE NAİBLERİNİN TAYİNLERİ

Dîvân-ı Âlâ'nın şubelerine başkanlık eden devlet adamları, genel itibariyle yine bu dîvân ile şubelerinde görev alıp kâtiplik mesleğinde başarılı olan eğitimli kişiler tarafından seçilmişlerdir ki, umumiyetle bu kişilerin başkanlık yapmadan önce herhangi bir dîvânda naiblik yaptığı görülmektedir. Bu duruma, Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi tuğrâîlerinden Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza Fazlullah b. Muhammed ile O'ndan sonra Dîvân-ı Tuğrâ reisliğine getirilmiş olan Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr Ubeydullah b. Nizamü'l-Mülk'e naiblik yapmış olan Ebu'l- Muhtarü'z- Zûzenî'nin dîvânda yetişmiş bir kişi olarak Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr Ubeydullah'ın azlinden sonra

¹³⁰⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 191-192.

¹³⁰⁸Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 211.

¹³⁰⁹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 167-168.

¹³¹⁰Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 215; Reşîdeddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarih*, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX,127. Bu zat hakkında ayrıntılı bilgi için, ikinci bölümde Sultan Mesud b. Tapar'ın vezîrlerinin incelendiği kısma bkz.

¹³¹¹Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 177.

tuğrâî olmuş olması;¹³¹² Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed b. Hamîd'in, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar dönemi vezîrlerinden Kemalü'l-Mülk Sümeyremî ile O'nun vezâreti sırasında müstevfî olan Şemsü'l-Mülk Osman'a naiblik yapmış olması ve daha sonra Şemsü'l-Mülk'ün ardından Dîvân-ı İstîfâ reisliğine getirilmiş olması; Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed'in yetiştirdiği öğrencilerinden olan Kemalü'd-Dîn Sabitü'l-Kumî ile Ebû Talib İbn Ebi'l-Bedr'in, yine Azizü'd-Dîn Ebû Nasr Ahmed'in müstevfiliği sırasında kâtiplik ve naiblik yaptıktan sonra Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde, müstevfîlik yapmış olmaları¹³¹³ gibi birçok örnek verilebilir. Burada ilave edilmesi gereken bir husus daha vardır ki, o da bazen hiyerarşik yapı da göz önüne alınarak, dîvân şubelerinin başkanlarının, herhangi bir mansıb değişimi sırasında, istisnalar hariç, bir üst dîvâna başkan olarak tayin edildiğidir. Sultan Muhammed Tapar döneminde tuğrâîlik ve ondan sonra müstevfîlik yapmış olan Muinü'd-Dîn Kaşî'nin, daha sonra Sultan Sencer nezdine giderek vezîrlik mansıbını almış olması;¹³¹⁴ Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğinde bulunmuş ve sonradan aynı dönemde müstevfîliğe terfi etmiş olan Kemalü'd-Dîn Ali es-Sümeyremî'nin, en sonunda ise Sultan Mahmud b. Tapar döneminde vezîr olmuş olması gibi birçok örnek de bu yargıyı desteklemektedir.¹³¹⁵

İkinci bölümde de değinmiş olduğumuz üzere, vezîrler haricinde, müstevfî, tuğrâî gibi birçok mansıb sahibi Dîvân-ı Âlâ'nın üyeleri arasında yer almıştır. Bunların tayinleri de vezîrlerinki gibi genel itibariyle sultanlar tarafından yapılmış ve kendilerine bir merasim ile hil'at verilmiştir.¹³¹⁶ Bu mansıp sahiplerinin bizzat sultan tarafından tayin edildiğini gösteren birçok örnek vardır; ancak *Zubdetu'n-Nusra*'nın müelliflerinden Anûşirvan'ın, Sultan Muhammed Tapar tarafından tayin edilen dîvân görevlileri hakkındaki huzursuzluğunu dile getirdiği şu cümleler sanırım bu durumu göstermek için yeterlidir. Anûşirvan şöyle demiştir: “*Bu sultana, son derece teaccüb ediyorum, av köpeklerinin ve parslarını intihap etmek hususunda çok itinalıdır.*

¹³¹²Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reislerinin ele alınmış olduğu kısma bkz. 3.2.3.

¹³¹³Mezkûr kişiler hakkında, Dîvân-ı İstîfâ reislerinin ele alınmış olduğu kısma (3.1.3.) bkz. Ayrıca Kemalü'd-Dîn Sabit ve Ebû Talib gibi zatların Azizü'd-Dîn'in öğrencileri olduğu hakkında bkz. Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 173.

¹³¹⁴Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249.

¹³¹⁵Adı geçen devlet adamı ve görevleri hakkında hem Dîvân-ı Âlâ başkanları ele alınırken hem de bu bölümde Divan-ı İstîfâ ile Dîvân-ı İşrâf reisleri ele alınırken bilgi verilmiştir. İlgili kısımlara bkz.

¹³¹⁶Örnek olarak, Dîvân-ı İstîfâ reisliğine tayin edilen Nizameddîn Keyhüsrev için düzenlenen bir merasimde kendisine hil'at verildiğine dair bkz. Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târihî*, 146.

Onlardan ancak maksada elverişli gördüklerini iktina eder. Av köpeğinin soyunu-sopunu, kimden çıkmış, kimin eline geçmiş olduğunu araştırıyor. Şu halde neden kendi dîvânı ve hükümet makamları için muktedir fazıllardan, fazıl sadırlardan, hoş kokusu dağılan, gittikçe iyiyliği artan, aslı kerim, şerefi kadim, tuttuğu yolu müstakim kimseleri seçmiyor. Hâlbuki berikilerin dikkatle seçilmeleri ve uzun tecrübelere tâbi tutulmaları daha ziyade lazımdır. Zira bunlar, memleketi idare hususunda emniyet ettiği adamlardır, devletinde vekilleridir ve hizmetinde de sefirleridir.”¹³¹⁷

Anûşirvan’ın sözlerinden dîvân üyelerinin sultanlar tarafından tayin edildiği açıkça anlaşılmalı beraber, diğer bazı şartlar da söz konusu mansıb sahiplerinin tayinin de rol oynamıştır. Bunları örnekleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

a. Dîvân üyelerinden olan diğer dîvân reislerinin (müstevfî, tuğrâî vs) tayininde ve azlinde, yine söz konusu dîvân reislerinin ve bazı nüfuz sahibi devlet adamlarının etkisi olmuştur. Bu duruma, Sultan Sencer’in Dîvân-ı İnşâ reisliğini belirlemek için devlet ileri gelenleriyle (burada yüksek ihtimalle dîvân üyeleri de kastedilmiştir) yaptığı toplantı ki bu toplantıda onların görüşü alınmıştır,¹³¹⁸ arızlık mansıbında bulunan Anûşirvan b. Halid’in bu görevinden azledilmesinde ve yerine Ebu’l-Kasım’ın getirilmesinde dönemin vezîri ile diğer dîvân üyelerinin tesirli olmuş olması; Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde büyük nüfuz sahibi olan Hâcib Ali Bar ile vezîri Dergüzîni’nin aleyhte çalışmaları sonrasında dönemin Tuğrâîsi Hatîrû’l-Mülk’ün görevinden azledilmiş olması¹³¹⁹ gibi örnekler verilebilir

b. Dîvân-ı Âlâ’nın üyelerinden olan tuğrâî, müstevfî gibi mansıb sahiplerini genel itibariyle sultanlar tayin etmiş; ancak bazen de vezîrlere tayin etmiştir. Bu duruma, Sultan Melikşah b. Alp Arslan’ın Dîvân-ı Tuğrâî reisliğine Tacû’l-Mülk Ebu’l-Ganâim’i bizzat tayin etmiş olması;¹³²⁰ yine aynı sultanın Tuğrâîlik yapmış olan Müeyyedü’l-Mülk b. Nizamü’l-Mülk’ü bizzat azledip yerine Zûzenî’yi tayin etmiş olması;¹³²¹ Sultan Arslan b. Tuğrul b. Tapar’ın müstevfîsi Muini’d-Dîn’i görevinden azlederek, bu mansıba Hâce Azizü’d-Dîn’in tayin edilmesini bizzat emretmiş olması;¹³²² Sultan Sencer’in emriyle, Ziyâü’d-Devle’nin Tuğrâî olmasına dair Dîvân-ı Âlâ’dan menşur

¹³¹⁷Bundarı, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 103-104.

¹³¹⁸Cüveynî, *Tarih- i Cihangüşâ*, II, 259.

¹³¹⁹Bundarı, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 121, 138.

¹³²⁰Bundarı, *Zubdetu’n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 62.

¹³²¹İkbal, *Vezâret*, 72-73.

¹³²²Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 281.

çıkması¹³²³ ve Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın vezîrlerinden Kemalü'l-Mülk Sümeyremî'nin Tuğrâî Dergüzîni'yi azledip yerine kendi kardeşi Nasır'ı tayin etmiş olması¹³²⁴ gibi örnekler verilebilir.

c. Müstevfî, Tuğrâî gibi zatlar, Dîvân-ı Âlâ'nın üyesi de olduğu anlaşılan naiblerini kendileri tayin edebilmişlerdir. Söz konusu durumu Siyastnâme'nin müellifi Nizamü'l-Mülk de açıkça dile getirmiştir. O'na göre Dîvân-ı İşrâf reisliği (müşriflik) mansıbını elde edecek olan zat, vilayetlere ve nahiyelere kendi güvenilir naiblerini tayin etmeliydi.¹³²⁵ Bununla birlikte, Sultan Sencer dönemi *müşrif*lerinden Nasırü'd-Dîn Mahmud el-Muzaffer'in, söz konusu mansıbı eline alır almaz kendi oğlu Şemsü'd-Dîn Ali'yi kendisine naib tayin etmiş olması¹³²⁶ ve Sultan Melikşah döneminde Tuğrâî olan Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk'ün, bu göreve geldiğinde kendi naibi olarak Ebu'l-Muhtar Zûzenî'yi, bizzat tayin etmiş olması¹³²⁷ gibi örnekler de verdiğimiz yargıyı doğrulamaktadır.

d. Tuğrâî, müstevfî ve arîz gibi zatların da, vezîrlerde olduğu gibi, bu mansıbları elde ederken bazen sultan hazinesine altın verdikleri olmuştur. Sultan Muhammed Tapar döneminde arîzlik mansıbını elde eden Şemsü'l-Mülk Osman'ın, 2. 000 dinar karşılığında söz konusu mansıbı elde etmiş olması¹³²⁸ bu duruma verilebilecek en açık örnektir.

¹³²³Müntecebü'd-Dîn, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe*, 48-50.

¹³²⁴Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 126.

¹³²⁵Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 45.

¹³²⁶Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 199.

¹³²⁷Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 61.

¹³²⁸Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 101.

SONUÇ

Dîvân müessesesi, çok eski çağlardan itibaren Sâsânîler ile Doğu Romalılar tarafından kullanılmış ve Hz. Ömer devrinde (634-644) adı geçen imparatorluklara ait bölgelerde yapılan fetihler sırasında İslâm dünyasına intikal etmiştir. Daha sonra Emevîler ve Abbâsîler tarafından İslâm an'aneleri içerisinde yoğrularak devam ettirilen bu müesseseler, Abbâsîler'in zayıflamasıyla ortaya çıkan Samanîler ve Samanîler Devleti'nin son zamanlarında kurulmuş olan Gazneliler Devleti tarafından da benimsenmiştir. Toplu bir halde Horasan bölgesine geçtikten (1035) sonra özellikle Gazneliler Devleti ile siyasî münasebetlerde bulunan ve genellikle onlardaki idarî sistemleri benimseyen Selçuklular ise, söz konusu dîvân müesseselerini, ilk defa, Horasan bölgesine geçmeden önce, Maveraünnehir bölgesindeyken temaslarda buldukları Samanîler vasıtasıyla öğrenmiş olmalıdırlar. Ancak onlar, bu sistemi devletlerini kurduktan (1040) sonra, daha çok Gazneli Devleti'nden kendi hâkimiyeti altına aldıkları, Gazneli devlet teşkilâtını iyi bilen Ebu'l-Kasım Sâlâr Bujkan, Amidü'l-Mülk Kündürî ve Nizamü'l-Mülk gibi devlet adamlarının sayesinde uygulamaya koymuşlardır. Bununla birlikte Büyük Selçuklular dönemindeki (1040-1157) dîvânlar dikkate alındığında unutulmaması gereken bazı önemli hususlar vardır. Bunlardan birisi; Selçuklular'ın, bu müesseselere eski Türk devlet geleneğine ait *tuğrâ* gibi bazı yeni unsurları da eklemiş olduğudur. Bir diğeri ise, bu idare sisteminin onlar tarafından rahat bir şekilde kabul edilmiş ve çok kısa bir zaman dilimi içerisinde uygulanmış olduğudur ki; bunu sağlayan en önemli etken de yine eski Türk devlet teşkilâtına ait olan, devlet büyüklerinin toplanarak devlete dair hemen her türlü konuyu görüştikleri, bu konular hakkında uygulanması gereken kararları aldıkları, yapısı ve görevi bakımından dîvân müessesesiyle oldukça benzer olan *Kurultay* ile *Ayukı* gibi bir nevi devlet meclisinin Selçuklular tarafından önceden biliniyor olmasıdır.

Abbas İkbâl gibi bazı araştırmacılar, Selçuklular'ın Maveraünnehr bölgesine geçtikleri zamanda herhangi bir devlet teşkilâtı tecrübesinden yoksun olduklarını belirtmektedir. Ancak Kurultay gibi önemli bir devlet meclisine sahip olan Oğuz Yabgu Devleti'nden kopup önce Cend bölgesine sonrasında ise Maveraünnehr bölgesine gelen Selçuklu üyelerinin, bu devlet meclisini ve buna ek olarak eski Türk devlet geleneğine ait bazı teşkilât unsurlarını bilmediklerini ileri sürmek oldukça zordur. Bilakis Selçuklu

Devleti'ne ismi verilmiş olan Dukak oğlu Selçuk'un, Oğuz Yabgu Devleti içerisinde Kurultay'ın asıl üyelerinden olup önemli işlerde söz sahibi bulunan *subaşılık* (Ordu Kumandanlığı) görevinde bulunmuş olması bu durumu, yani Selçuk Bey ve O'ndan sonra Selçuklular'a liderlik eden oğulları ile hatta torunlarının bu idarî sistem hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olduklarını açıkça göstermektedir. Yeri gelmişken, Heribert Horst ve Arthur Christensen gibi bazı bilim adamlarının, Selçuklu devlet teşkilâtında ve bu cümleden olarak dîvân teşkilâtında Doğu Roma (Bizans) tesirinin bulunduğu yönündeki savlarının da çok makul olmadığını belirtmek isteriz. Zira Hz. Ömer dönemindeki fetihler sırasında Müslümanlar tarafından taklit edilmeye başlanan ve Emevîler döneminde devam ettirilen dîvân müesseselerinde her ne kadar Bizans tesiri görülse de, Abbâsîler dönemine gelindiğinde, daha çok Sâsânî devlet teşkilâtını iyi bilen Pers asıllı Bermeki ailesinin yetiştirmiş olduğu vezirler gibi devlet adamlarının sivil idareyi ele aldığı ve bu dönemdeki dîvân sistemine yön verdiği görülmektedir. Kısacası bu dönemdeki dîvân müesseselerinde Bizans tesirini görmek oldukça zordur, bu müesseseler Abbasî Devleti'nin kuruluşunda büyük bir rolü olan Pers asıllı devlet adamlarının da etkisiyle, daha çok eski Sâsânî dîvân teşkilâtı örnek alınarak şekillendirilmiştir. Bu yönde şekillenen söz konusu müessese, Abbasî Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde ortaya çıkan Müslüman emirlikler ve bu emirliklerden özellikle Selçuklular'ın Maverâünnehr'de temasa geçtiği Samânîler tarafından da benimsenmiştir. Selçuklular, dîvân teşkilâtını ilk defa onlarla temas halindeyken görmüş veya öğrenmeye başlamış olmalıdır; ancak genel Selçuklu devlet teşkilâtının ve bu teşkilât içerisindeki dîvân teşkilâtının, onların Nesa (1035), Serahs (1038) ve Dandanakan (1040) savaşlarında mağlup ederek topraklarına hâkim oldukları, Samânîler'deki dîvân teşkilâtının aynısını benimsemiş olan Gazneliler Devleti'ne mensup devlet adamları ile bu devletteki teşkilât sistemini çok iyi bilen kişilerce şekillendirildiği ortadadır.

Samânîler ve onlardan ayrılarak kurulan Gazneliler Devleti zamanında, muhtelif görevlerle donatılmış dîvân şubeleri mevcut olmuştur. Narşahî ile Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin ve bu müelliflerin eserlerine dayanarak söz konusu devletler dönemindeki dîvânlar hakkında oldukça sağlam bilgiler veren Enverî, İkbâl vs. araştırmacıların eserleri incelendikten sonra anlaşılmıştır ki, bu dîvân şubeleri mezkûr devletlerin hükümdarlarına ait sarayların hemen karşısında veya yanında büyük bir binada odalar

şeklinde toplanmıştır. Devletin en önemli işlerinin görüşülüp karara bağlandığı bu kurumların, hükümdarın sarayına yakın bir yerde bulunması oldukça mantıklı görülmektedir. Büyük Selçuklular dönemine gelindiğinde de, söz konusu kurumların bu şekilde tesis edildiği söylenebilir. Ancak temel kaynaklarda ne bu yönde ne de dîvânların toplanma zamanlarına dair verilmiş açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte *Tarih-i Cihangüşa*'da geçen bir kayıttan, Sultan Sencer dönemi (1118-1157) dîvân üyelerinden olan Müntecebüddîn Bedî'nin ve diğer dîvân üyelerinin, sultanın da hazır bulunduğu bir dîvân toplantısına katıldığı ve bu toplantının sabah namazından önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı kayıttan dîvân dairelerinin sultanların ikâmet ettikleri saraya yakın bir yerde bulunduğu da çıkarılabilir. Diğer taraftan *Camiü't-Tevarih*'teki bir kayıttan da dîvân üyelerinin, defterlerde tuttıkları kayıtları hemen her gün Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'a sundukları kaydedilmiştir ki, bu da dîvân dairelerinin sultanın ikâmet ettiği yere yakın bir yerde tesis edilmiş olduğuna işarettir. Zira daireler saraya yakın olmamış olsaydı, dîvân üyelerinin söz konusu defterleri hemen her gün sultana sunmaları zor olacaktı.

Büyük Selçuklular dönemi (1040-1157) Dîvân-ı Âlâ'sı; devletin malî işlerinin sorumluluğunu üstlenen Dîvân-ı İstîfâ, dış işleri ve içişlerine dair birçok sorumluluğu olan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, özellikle malî müesseselerin teftişinden sorumlu bir nevi müfettişlik olan Dîvân-ı İşrâf, hemen her türlü askerî işle sorumlu tutulan Dîvân-ı Arz ve bugünkü anlamda başbakan olarak nitelendirebileceğimiz vezirlerin başında bulunduğu, ismini zikrettiğimiz dîvân dairelerinin en üstünde yer alan Dîvân-ı Vezâret'ten meydana gelmiştir. Payitahtta bulunan bu dîvân ve şubeleri Irak Selçukluları döneminde (1118-1194) de varlığını korumuştur. Dîvân-ı Âlâ'ya söz konusu dönemlerde bazen devletin başında bulunan ve her hususta birinci derecede söz sahibi olan sultanlar başkanlık yapmıştır; ancak aynı müessesenin başkanlığını, zamanla, daha çok, devlet dâhilinde sultanlardan sonra en yetkili kişiler olan vezirler yapmışlardır. Bu yüzden mezkûr müessese, bazen, aslında kendi alt kollarından birisi olan Dîvân-ı Vezâret ismiyle de anılmıştır. Dîvân-ı Âlâ ve adı geçen şubelerinin, şube başkanları da dâhil birçok personeli olmuştur. Genellikle malî şubenin başkanına *müstevfi*, dışişleri ve içişleriyle ilgilenen dairenin başkanına *tuğrâî*, askerî işlerle mesul dairenin başkanına *arîz*, malî müfettişlik göreviyle mesul dairenin başkanına ise *müşrif* denilmiştir. Bütün bu kadrosuyla alt şubelerin eyâletlerde de görüldüğü ve çeşitli

görevlilerinin bulunduğu ana kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Ancak araştırma konumuz merkezdeki Dîvân-ı Âlâ'yı kapsadığından eyalet dîvânları konusuna fazla girilmemiştir. Selçuklular döneminde var olduğunu belirttiğimiz dîvânlarda, bu dîvânların görev sahalarına dahîl olan hususlarda muhtelif kayıtlar tutulmuştur. Muntazaman olarak çeşitli defterlerde tutulan bu kayıtlar da dahîl olmak üzere, resmî evrak niteliği taşıyan her tür yazı üzerinde sultanlara has tevkîler ile *ok* ve *yaydan* müteşekkil olduğu anlaşılan Selçuklu tuğrâsı yer almıştır. Bu tür resmî evrakların bazı kopyaları, başkâtipler olarak da nitelendirebileceğimiz münşîler tarafından münşeât mecmualarında, kâtip olmak için eğitilen kişiler için bir araya getirilmiş ve çok az bir kısmı da günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu münşeât mecmualarına verilebilecek en iyi örnek; Sultan Sencer dönemi Selçuklu dîvânlarında muhtelif görevler üstlenmiş olan Müntecebeddîn Bedî tarafından hazırlanmış *Kitab-ı Atebetü'l-Ketebe*'dir. Bu eserden gerek yerli gerekse yabancı araştırmacılar tarafından oldukça istifade edilmiştir. Bununla birlikte Büyük Selçuklular'ın Sultan Sencer döneminden daha önceki dönemlerine ait, sayısı çok az olsa da münşeât örnekleri içeren ve kendisinden yeteri kadar istifade edilmemiş, İranlı bir bilim adamı olan Sabitî tarafından derlenen *Esnad ve Nâme-hâ-yi Tarihî* adlı eseri de burada özellikle dile getirmek isteriz.

Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları zamanında oldukça geliştirilen Dîvân-ı Âlâ, yine Kınık boyuna mensup kişiler liderliğinde kurulmuş olan Suriye Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları'nda da varlığını muhafaza etmiştir. Ancak bu Selçuklu şubelerinin dîvânları, az da olsa Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Dîvân-ı Âlâ'sından farklıdır. Bu farklılıklara Kirman Selçukluları ve Suriye Selçukluları'nda bu dîvâna daha çok *Dîvân-ı Melik* isminin verilmiş olması, Anadolu Selçukluları'nda ise Atabey, Pervane gibi bazı görevlilerin bu dîvânın üyelerine eklenmiş olması örnek verilebilir. Aynı dîvân teşkilâtı, yine ufak farklılıklarla Büyük Selçuklular'ın inkırazından sonra kurulan Harezmsahlık Devleti'nde, hatta isimsel olarak bazı farklılıklar görülmesine rağmen yapısı ve görevi bakımından neredeyse aynı olmak üzere Memlûklerde de görülmüş, Osmanlı Devleti dîvânlarına da örnek teşkil etmiştir.

Günümüz devlet kurumları göz önüne alınırsa, aslında malî, askerî vs. sahalardaki teşkilatlanmaların, geçmişte hüküm sürmüş devletlerin teşkilâtlarından bazı tecrübeler edinilerek şekillendirildikleri görülmektedir. Ancak bu kurumlar çağın gerekleri ve devletlerin muhtelif yapıları gereği oldukça değiştirilmiş ve geliştirilmiştir. Bir anda

tesis edilmiş olduğunu savunamayacağımız bu kurumların oluşmasında, geçmiş tarihlerden günümüze birçok devletin veya siyasî kuruluşun rolü olmuştur. Bu cümleden olarak, geçmiş devlet teşkilâtlarına ait bazı tecrübelerin günümüze kadar aktarılmasında, söz konusu devletleri ve siyasî kuruluşları bir zinciri oluşturan halkalar olarak kabul edersek, diyebiliriz ki; Büyük Selçuklu Devleti, Irak Selçuklu Devleti ve diğer Selçuklu şubeleri de bu zincirin önemli halkalarındandır. Bu Selçuklu devletleri, Orta Asya'da kurulmuş olan en eski imparatorlukları, devletleri temsil eden Türkler'in, İran coğrafyası dâhil birçok sahaya hâkim olmuş devletleri, imparatorlukları temsil eden Perslerin ve bu milletlerin devlet teşkilâtlarını kendilerinden de bazı unsurlar ilave etmek suretiyle Selçuklular dönemine kadar intikal ettirmiş siyasî unsurların devlet teşkilâtı hususundaki tecrübelerini geniş coğrafyalara yaymış, bilhassa Anadolu'ya girmesine vesile olmuşlardır.

KAYNAKÇA

I. TEMEL ESERLER

- Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi: I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Ahmed b. Mahmud, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Nşr. Erdoğan Merçil), (1. Basım), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- Akîlî, Seyfeddîn Hacî b. Nizâm Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, (Tsh. ve Telif: MîrCelaeddîn Hüseyinî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahran 1337 Hş.
- Aksarayî, Kerîmeddîn Mahmûd b. Muhammed, *Selçukî Devletleri Tarihi*, (Trc. Nuri Gençosman), (Notlar: Feridun Nafiz Uzluk), Recep Ulusoglu Basimevi, Ankara 1943.
- Aristages Lastivertc'i, *Aristages Lastivertc'i's History*, (Trc. Robert Gregory Bedrosian), New York 1985.
- Avfî, Nureddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfî, *Lübab el-Bâb*, (Nşr. Saîd Nefisi), Tahran 1335.
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, (Notlar ve Çev. Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 2006.
- Bâharzî, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Ali b. ebi't-Tayyib, *Dumyatü'l-Kasr ve 'Usret-u Ehli'l 'Asr*, (Tah. Muhammed et- Tüncî), Dâru'l-Cilt, Beyrut H. 1414 (1993).
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. El-Hasan, *Tarîh-i Beyhakî*, (Neşr: 'Azîzullah Alizâde), (Çap-ı Dovvom= 3.Baskı) İntişarat-ı Firdevsî, Tahran 1389.
- Bundarî, *Zubdat en-Nusra ve Nuhbat el-Usra*, (Nşr. M. T. Houtsma), *Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seljoucides*, II, Leiden 1889.
- Bundarî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Trk. Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.

- Bundarî, *Zubdat al- Nusra va Nuhat al-Usra (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)*, (Frs. Çev. Muhammed Hüseyin Celilî), Tahran 1978.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâve'l-Küttâb*, (Tah. Mustafa el-Sakkâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdu'l-Hafız Şelebi), Kahire 1938.
- Cüveynî, Alaeddîn Ata Melik b. Muhammed, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), (1. Baskı), TTK, Ankara 2013.
- Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*,(Çev. Necati Lugal), Pinhan Yay.,(1. Basım), İstanbul 2011.
- Ebu'l-Ferec, İbn el-İbrî Bar Hebraeus Grigorius, *Abû'l-Farac Tarihi I- II*, (Trk. Çev. Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945 (I. Cilt)- 1950 (II. Cilt).
- Ebû İsmail Tuğrâî, *Lâmiyet Al-Acem*, (Çev. İsmail Erzen), MEB, Ankara Trhz.
- el-Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Manakib Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrâk (Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri)*,(Çev. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967.
- el-Cahiz, *Türkler'in Faziletleri ve Övgüleri*, (Çev. O. Fevzi Olcay), Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1939.
- el-Muncid fi'l-Lugative'l-Alâm*, (26. Baskı), Daru'l-Meşrik, Beyrut 1973.
- Hândmîr, Gıyaseddîn Hândmîr Muhammed b. Hamîdeddîn Mirhând, *Düstûru'l-Vüzerâ*, (Nşr. Sa'îdNefisî), Eqbâl, Tahran 1317 Hş.
- Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdülhüseyin Nevayi), İntişarat-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387 Hş.
- Hüseyinî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Akhbar'ud-Dawlat'is-Saljuqiyya*, (Nşr. Muhammed İkbâl), Penjab Üniversitesi Yay., Lahor 1933.
- Hüeynî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Trk. Çev. Necati Lugal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.

- Hüseyinî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyya*, (İng. Çev. Clifford Edmund Bosworth), Routledge, London 2010.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Trc. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.
- İbn Bîbî, Nâsireddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *Selçuknâme*, (Trc. Mükrimin Halil Yinanç), (Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), Kitabevi Yay., İstanbul 2007.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime I-III*, (Çev. Z. Kadirî Ugan), MEB, Ankara 1990 (I)-1991 (II ve III).
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime I-II*, (Haz. Süleyman Uludağ), (4. Basım), Dergah Yay., İstanbul 2005.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Şemseddîn Ebu'l-Abbas, *Vefeyatü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân I-VIII*, (Tah. ve nşr. İhsan Abbas), Beyrut Trhz.
- İbni Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksi)*, (Haz. Aptullah Battal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1988.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*, (Çev. ve notlar: Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 1989.
- "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", (Nşr ve Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXI/25, TTK, Ankara 2001. 1-84.
- "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", (Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXVI/30, (2005), TTK, Ankara 2005, 1-84.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi)I-X*, (Trc. Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

- “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler: I (H. 436- 500= 1044-1106/7)”, (Nşr. Ali Sevim), *Belgeler*, XXIX/33, TTK, Ankara 2008, 1- 41.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'âti'l-İnşâ I-XIV*, el-Müessesetü'l-Mısrıyye el-Ammahli'l-Telif ve't-Tercemeve't-Tiba ve'n-Neşr, Kahire Trhz.
- Kaşgarlı Mahmud, *DivanüLûgat it-Türk (DivanüLûgat it-Türk Tercemesi I-III)*, (Trc. Besim Atalay), (3. Baskı), TDK, Ankara 1992.
- Kaşgarlı Mahmud, *DivânüLugâti't-Türk*, (Uyarlama, düzenleme ve Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*, (Çev. Fuat Bozkurt), Eğitim Yayınevi, Konya 2012.
- Keykavus, Unsur el-Meâlî, *Kabusnâme*, (Haz. O. Saik Gökyay), Kabala Yayınevi, İstanbul 2006.
- Kirmânî, Efdalü'd-Dîn Ebü'l-Hamîd Ahmed, *Bedayıü'l-Ezmân fi Vekâi Kirmân*, (Nşr. Mehadi Beyânî), Çaphâne-i Danişgâh, Tahran 1326.
- Makrîzî, Takıyüd-Dîn Ebu'l-Abbas Ahmed el- Makrîzî, *el-Mevâizve'l-İ'tibârbi-Zikr el-Hitave'l-Âsâr (el-Hitatu'l-Makrîzîyye) I-IV*, Darû Sâdır, Beyrut 1990.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasanî'l-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2004.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Trc. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.
- “Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)”, (Nşr. Ali Sevim), *Belgeler*, XIV/18, Ankara 1992, 1-260.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhâneddîn Havendşâh, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ I-XI*, Çap-ı Pîrûz, Tahran 1339 Hş.
- “Munkizi Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları”, (Neşr. Ali Sevim), *TAD*, XVI/27, Ankara 1992, 5-11.

- Mücmel el-Tevârihve'l-Kısas*, Anonim, (Tashih ve Nşr. Melikü'ş-Şu'araBahâr), Tahran 1318 Hş.
- Müntecebü'd-Dîn, Mueyyedü'd-Devle Bedî Atâbek el-Cüveynî, *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe Mecmûatü Mürâselâti Dîvâni Sultân Sencer*,(Tsh. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl), Çap-ı Şirket-i Sehâmî, 1329 Hş.
- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2013.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Trc. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*,(Çev. M. Altay Köymen), TTK, Ankara 1999.
- Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, (Çev. M. Taha Ayar), (IV. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*,(Trcüme, tahlil ve notlar: A. Z. V. Togan), İstanbul 1972.
- Ravendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Himmet, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Haz. Muhammed İkbâl-Muhsin Muhammedî Feşârkî), İntişarat-ı 'İlmî, Tahran 1363 Hş.
- Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Trk. Trc. Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.
- Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmâdüddevele Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî, *Camiü't-Tevarih, (Selçuklu Devleti)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010.
- Sâbitî, Seyyîd 'Alî Müeyyîd, *İsnâd-u Nânehâ-yi Târîhî ez Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-i Şâh İsmail-i Safevî-*, Neşr-i Kitabhâne-yi Tahurî, Tahran 1346 Hş.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yusûf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z- Zamân fi Târîhü'l-Âyân -Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular-*, (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.

Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), (Trc. Hrand D. Andriasyan), TTK Kütüphanesi, (Neşredilmemiş Daktilo Nüsha), 1944.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Trc. Hrant D. Andriasyan), (Notlar ve Trc. Mükrimin Halil Yinanç), TTK, Ankara 2000.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar –Metin, Tercüme ve Araştırmalar-*, TTK, Ankara 1958.

Vatvât, Reşîdü'd-Dîn, *Nâmehâ-yı Reşîdü'd-Dîn Vatvât*, (Tah. ve Haz. Kasım Toyserkanî), Çaphâne-yi Dânişgâh, Tahran 1338 Hş.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi)*, (Nşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009.

Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, (Tsh ve Nşr. Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390.

II. ARAŞTIRMA ESERLER

Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (Çev. E. N. Necef-A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mucemu'l-Vasıt I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986.

Alptekin, Coşkun, *DımaşkAtabegliği –TogTeginliler-*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1985.

-----, *Selçuklu Paraları*, (SAD'dan ayrı basım), Güven Matbaası, Ankara 1971, 435-591.

-----, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyübi Devleti Askeri Teşkilâtına Tesiri", *Bellekten*, LIV/209, (Nisan 1990), TTK, Ankara 1990, 117-120.

-----, "Dımaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 471-531.

-----, "Musul Atabegliği (Zengiler)", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 533-578.

- , “Irak Selçukluları”, *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 291-337.
- , “Büyük Selçuklular”, *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 95-213.
- , “Atabeg”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 38-40.
- Ansari, A. S. Bazmee, “Divan (Gazneliler ve Hindistan’daki Diğer Müslüman Devletlerde)”, *DİA*, 385-386.
- Aykaç, Mehmet, Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847), TTK, Ankara 1997.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*, (2. Baskı), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006.
- Azzavî, Abbas, “İbni Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, (Trc. ŞerefeddinYaltkaya), *Belleten*, IV/14-15, (1940), TTK, Ankara 1940, 235-266.
- Babinger, F.; Bosworth, C. E., “Tawki”, *EF²*, E. J. Brill, Leiden 200, X, 392-393.
- Baştav, Şerif, “Attila’nın hayatı ve Ölümü”, *TKD*, I, TKAE, (Kasım 1962), Ankara 1962, 33-38.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), (3. Baskı), TTK, Ankara 1990.
- , *Müslüman Kültürü*, (Çev. M. F. Karakaya), Ayrıntı Yay., İstanbul 2013.
- , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Başlangıç, izahlar ve düzeltmeler: M. Fuad Köprülü), Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.
- , *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Trc. R. Hulusi Özdem), (2. Baskı), TTK, Ankara 2013.
- Bowen, Harold, “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”, (Çev. Mustafa Alican), *TOD*, VIII, (Eylül-Aralık 2010), İzmir 2010, 141-149.
- Boyle, J. Andrew, “İran’ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi”, (Çev. Berrin U. Yurdadoğ), *Belleten*, XXXIX/156, (Ekim 1975), TTK, Ankara 1975, 643-657.
- Bozkurt, Nebi, “Tırâz”, *DİA*, İstanbul, 2012, IV, 112-114.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992.

- Caferî, Seyîd Muhammed Mehdi, “İcâd-ı Dîvanhâ-yi Hükümetî der İslâm be Taklîd-i ez İrânîyân”, *Neşriye-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsanî*, XX, 1385 Hş., 49-77.
- Caferoğlu, Ahmet, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *TM*, IV, İstanbul 1934, 1-43.
- Cahen, Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, (Trc. Nejat Kaymaz), *TAD*, VII/12-13, Ankara 1969.
- , “İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, (Çev. Zeynep Kerman), *TM*, XVII, İstanbul 1972, 77-100.
- Christensen, A. Emanuel, *L'Iran sous les sassanides (İrân der Zemân-i Sâsânîyân)*, (Frs. Trc. Reşîd Yasemî), İntişârât-ı Zerîn, Tahran 1387 Hş.
- Clausner, C. L., *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî (Vezâret der 'Ahd-i Selcûkî)*, (Frs. Trc. Yakub Ajend), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1343 Hş.
- Corci Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I-II*, (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yay., İstanbul 2009 (I)-2012 (II).
- Çağbayır, Yaşar, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük I-V*, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- Çakan, İ. L.; Eroğlu, M., “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, *DİA*, İstanbul 1998, I, 76-79.
- Çalık, Sıddık, “Selçuklu ve Beyliklerde Tuğrâ”, *Selçuklu ve Beyliklerde Vakfiye Tuğrâları*, (Haz. S. Çalık, M. N. Şahin, İ. Keten), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, 27-34.
- Çelebioğlu, Amil; Eraslan, Kemal, “Yazıcıoğlu”, *İA*, XIII, 363-368.
- Çetin, Altan, “Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dair Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXII/264, Ankara 2008, 483-489.
- Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000.
- Dehhoda, Muhammed Ali Ekber Dehhoda, *Lugatnâme I-L*, (Ed. Muhammed Muin, Seyyid Cafer Şehidî), Müessese-yi Lugatnâme-yi Dehhoda, Tahran 1993.

- , *Lugatnâme*, İntişârât ve Çap-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1373 Hş.
- Deny, J., “Tuğra”, *İA*, MEB, İstanbul 1988, XII/2, 5-12.
- Derman, M. Uğur, “Tuğra”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 336-339.
- Devellioğlu, Ferid *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982.
- , *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (26. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2010.
- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya –Boy, Konat ve Devlet*, (2. Baskı), YKY Yay., İstanbul 2000.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988.
- Dûrî, Abdüazîz, “Diwan”, *EF²*, (Fourth Impression), E. J. Brill, Leiden 1991, II, 323-327.
- , “Divan”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381.
- Durmuş, İsmail, “İnşa (Edebî Tür Olarak İnşa, Arap Edebiyatı)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 334-337.
- Enverî, Hasan, *Istilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran 1355 Hş.
- , “Dîvân-ı İstîfâ der Hükûmet-i Gazneviyân ve Selçûkiyân”, *Ber Resihâ-yi Tarîhî*, (Behmen-İsfend), 1352 Hş., XLIX, 29-50.
- Er, Rahmi, “Tuğrâî”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 339-341.
- Eroğlu, Muhammed, “Nehhâs”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 542-543.
- Eymen, Fuâd Seyyid, “Makrîzî”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 448-451.
- Ertuğrul, Ali, “Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ünSiyasetnâmesi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 271-278.
- Fayda, Mustafa, “Cehşiyârî”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 236-237.

- , “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II, 107-176.
- Gaffarî, Emîr Celaleddin, *Ferheng-i Gaffarî I-IV*, Tahran 1336 Hş.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002.
- Gibb, H. A. R., “İslâmiyet’in İlk Devirlerinde Hükûmet Müessesesinin Tekâmülü”, (Çev. H. G. Yurdaydın), *AÜİFD*, V/1, AÜİF Yay, Ankara 1956, 198-205.
- Goitein, S. D., “Vezir Teriminin Kökeni Üzerine”, (Çev. Kazım Uzun), *TOD*, (Mayıs-Ağustos 2010), VII, İzmir 2010, 161-163.
- Göde, Kemal, “Türklerde Saray Teşkilâtı ve Hayatı”, *EÜSBED*, III, Kayseri 1989, 433-445.
- Gökalp, Ziya *Türk Medeniyet Tarihi I-II*, (Haz. F. Şahoğlu), Türk Kültür Yayını, İstanbul 1974.
- Göksu, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi”, *HS*, III/1, 2011, 289-300.
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *ED*, XII/36, Ankara 2002, 927-946.
- Görgün, Tahsin, “İnşa (Dil Bilimi Terimi Olarak İnşa)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 339-341.
- , “İnşâ (Fıkıh)“, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 341-342.
- Göyünç, Nejat, “Tevkî”, *İA*, MEB, İstanbul 1974, XII/1, 217-219.
- Grohmann, A., “Tırâz”, *İA*, MEB, İstanbul 1974, XII/1, 235-249.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Haz. Yüksel Kanar), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- , “Selçuklular’ın Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal-Sosyal-Ekonomik ve Dinî Durumu”, *Belleten*, VII/25, (1943), TTK, Ankara 1943, 59-99.
- , “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, *Belleten*, I/1, İstanbul 1937, 165-179.

- Gültekin, Hasan, “İnşâ ve Tarihî Gelişimi”, *IJCAS*, XIII, (2009), 317-341
- Hasan, İbrahim H., *Siyasî-Dinî-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi I-VI*, (Çev. İ. Yiğit, Sadreddin Gümüş ve diğerleri), (1. Baskı), Kayıhan Yay., İstanbul 1985.
- Hammer, J. Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Ed. Mustafa Güçlükol-Bilge Bozkurt), (1. Baskı), İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî’ fî Târîhi’l-Edebi’l-‘Arabî el-Edebi’l-Kadîm I*, (1. Baskı), Beyrut 1986.
- Hitti, Philp K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi I-IV*, (Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İstanbul 1989.
- Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguqen Und Horazamsahs 1038-1231*, Weisbaden 1964.
- Huart, Clément, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, (Çev. Cemal Sezgin), TSİA Matbaacılık Sanayii, Ankara Trhz.
- Huncan, Ömer Soner, Uyar, Mustafa, “Selçuklu Devletleri Tarihi Kaynakları”, *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, (Ed. Altan Çetin), Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 30-38.
- İkbal, Abbas, *Vezâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-u Selcûkî*, (Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka’), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338 Hş.
- İpşirli, Mehmet, “Kalkaşendî”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 263-265.
- , “İmza”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 252-255.
- İzgi, Cevat, “Ebîverdi”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 76-77.
- Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı I-V*, (10. Baskı), Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul 2002.
- Kadyanî, Abbas, *Te’sîr-i Ferheng ve Temeddün-i İrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, (Çap-ı Sevvom), Tahran 1386 Hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlr Devleti Tarihi (485- 618/ 1092- 1221)*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2000.
- , *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara 1987.

- , *Türk Millî Kültürü*, (27. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- , *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- , “Selçuklular”, *İA*, MEB, İstanbul 1980, X, 353-416.
- Kallek, Cengiz, “Mâverdi”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 186-188.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (2. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2010.
- Kanar, Mehmet; Kurtuluş, Rıza, “İnşa (Fars Edebiyatı)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 337-338.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Abdülvâsi-i Cebelî”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 283.
- Kayaoğlu, İsmet *İslâm Kurumları Tarihi*, AÜİF Yay., (3. Baskı), Ankara 1985.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2001.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (5. Baskı), MÜİF Yay., İstanbul 2003.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, (3. Baskı), AÜİF Yay., Ankara 1985.
- Kılıç, Hulûsi, “Cevherî, İsmail b. Hammad”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 459.
- Kisâî, Nurullah “İran (Eğitim ve Öğretim)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 427-429.
- Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri I-II*, Ankara 2006.
- , “Eski Türklerde Bayram ve Festivaller”, *Türkler*, Yani Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 51- 57.
- , “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, *GTT*, III, Ankara 2002, 467-492.
- Komisyon, “Hz. Ebû Bekr Dönemi”, *DGBİT*, İstanbul 1992, II, 28-62.
- Konuş, Fazlı, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2006.
- Koprman, K. Yaşar, “Divan (Memlükler’de)”, *DİA*, 383.

- Köprülü, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, 379-522.
- , *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Yayına Haz. Orhan Köprülü), (2. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2004.
- , *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilâsına Kadar Türkler)*, (Haz. M. Hanefi Palabıyık), Akçağ Yay., Ankara 2005.
- , “Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri (İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?)”, *Belleten*, II, (Nisan 1938), TTK, Ankara 1938, 39-72.
- , “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, V, TTK, Ankara 1941, 319-334.
- , “Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler”, *THİM*, II, İÜTE Yay., İstanbul 1939, 33-52.
- , “Harezmşahlar”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, V, 265-296.
- Köymen, M. Altay, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I -Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları-”, *AÜDTCFD*, VIII/ 4, Ankara 1951, 537-648.
- , “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, *TAD*, II/ 2-3, Ankara 1964, 303-380.
- , “Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı”, *SAD*, IV, Güven Matbaası, Ankara 1975, 1-73.
- , “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri I: Üniversiteler”, *SAD*, IV, Güven Matbaası, Ankara 1975, 75-125.
- , “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı”, *TAD*, IV/6-7, Ankara 1966, 1-100.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I –Kuruluş Devri-*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: II –İkinci İmparatorluk Devri-*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011.

- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III –Alp Arslan ve Zamanı-*, (5. Baskı), TTK, Ankara 2011.
- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (2. Baskı), TTK, Ankara 1993.
- , “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Târihi Rolü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 265-270.
- Kramers, J. H., Bala, Mirza, “İran (Tarihi ve Etnografik Bakış)”, *İA*, MEB, İstanbul 1966, 1013-1030.
- Krenkow, F., “Tuğrâî”, *İA*, MEB, İstanbul 1988, XII/2, 12-14.
- Kurat, A. Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, (2. Baskı), Murat Kitabevi Yay., Ankara 1992.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev. İlyas Kamalov, Redaksiyon: Sadi S. Kucur), Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Müşrif”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 167-169.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili –Diplomatik-*, Kubbe Altı Neşriyat, İstanbul 1994.
- Lambton, Ann K. S., “ ‘Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, (Çev. N. Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147, (Ayrı basım), TTK, Ankara 1973, 365- 394.
- , “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed. J. A. Boyle), V, Cambridge 1968, 203-282 (Aynı makale için ayrıca bkz. *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Variorum Reprints, London 1980, 203-282).
- Levy, R., “Müstevfi”, *İA*, MEB, İstanbul 1960, VIII, 837-838.
- Makdisi, George A., *İslamın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı’da Beşeri Bilimler*, (Çev. H. T. Başoğlu), (1. Baskı), İstanbul 2009.
- Mansuroğlu, Mecdud, “Dîvân”, *İA*, MEB, İstanbul 1945, III, 594-597.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.

- , *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- , *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı –Merkez ve Eyalet Dîvânları-*, (1. Basım), Bige Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- , “Selçuklular Dönemi İle İlgili Türkiye’deki Kaynak ve Araştırmalar”, *Selçuklular (Makaleler)*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, 33-48.
- , “Ahmed b. Mahmûd’un Selçuknâme’si (öl. 1569-1570)”, *TD*, XXIII, İstanbul 1969, 219-231.
- , “Türkçe Selçuknâme’ye Göre Malazgirt Savaşı”, *TED*, II, İstanbul 1971, 17-50.
- , *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1997.
- , *Kirman Selçukluları*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980.
- , *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.
- , “Selçuklular (Kirman Selçukluları, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 379-380.
- , “Gazneliler”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 480-484.
- , “Selçuknâme”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 397-398.
- , “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 389-392.
- , “Ârız (Tarih)”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 359.
- , “Kirman Selçukluları”, *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 231-289.
- , “Tevkî’ ”, *DİA* ”, İstanbul 2012, XLI, 35-36, 35.
- Mevdûdî, Mevlânâ SeyyidEbu’l-A’lâ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi: I*, (Nşr. Ahlak Hüseyin, Trk. Çev. Ali Genceli), Hilâl Yay., Ankara 1971.
- Miles, George C., “The Numismatic History of Rayy”, *Numismatic Studies: 2*, The American Numismatic Society, Newyork 1938, 195-217.

- Mori, Masao, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, *İÜEFD*, IX, İstanbul 1978, 209-226.
- Muallim Nâcî, *Lügat-i Nâcî*, (Neşr. Şaban Kurt), Çağrı Yay., İstanbul 2006.
- , *Lügat-i Nâcî*, (Haz. Ahmet Kartal), TDK Yay., Ankara 2009.
- Muin, Muhammed, *Ferheng-i Farsî I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebir, Tahran 1353 Hş.
- Naskalı, Eko “İran (Tarih, Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 394-395.
- Niray, Nasır, “Sâsâni İmparatorluğu’nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V, (Güz 2001), Muğla 2001, 67-86.
- Nuhoğlu, Güler, *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 1995.
- Ocak, Ahmet “Selçuklular (Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 375-377.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.
- , *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (3. Baskı), Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1988.
- , *Türklerde Devlet Anlayışı -13. Yüzyıl Sonlarına Kadar-*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.
- , “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 874-887.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- , “İbni Hallikan”, *DİA*, İstanbul 1990, XX, 18-19.
- , “Nizâmülmülk”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 194-196.
- , “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 26-27.
- , “İbni Bîbî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 379-382.

- , “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 454.
- Özdemir, Mehmet, “Divan (Endülüs Emevîleri ile Endülüs’teki Diğer Müslüman Devletlerde)”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 386-387.
- Özgüdenli, O. Gazi, *Selçuklular I –Büyük Selçuklular Devleti Tarihi- (1040-1157)*, İSAM, İstanbul 2013.
- , “İran (Tarih, Fethinden Safavîler’e Kadar)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 395-400.
- , “Selçuklular (Büyük Selçuklular, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 371-375.
- , “Selçuklular (Irak Selçukluları, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 388-389.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, (4. Baskı), MEB, İstanbul 1993.
- Palabıyık, M. Hanefi *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler –Devlet ve Saray Teşkilatı-*, Araştırma Yay., Ankara 2002.
- , “Gazneliler Devleti’nde Teşkilat ve Kültür”, *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002), 29-53.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.
- Redhouse, James W., *A Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yay., İstanbul 1978.
- Sabbağ, A.; Bozkurt, N.; “Müstevfi”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 147-148.
- Serin, Muhittin, “Tevki”, *İA*, İstanbul 2012, XLI, 36-37.
- Sevim, Ali, “Azimî’nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar”, *Belleten*, XLVII/187, (Temmuz 1983), TTK, Ankara 1984, 843-868.
- , “Sıbtİbnü’l-Cevzî”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 87-88.
- , “Buğyetü’t-Taleb’in Selçuklular Tarihi Bakımından Değeri”, *XI. TTKNG*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), II, TTK, Ankara 1994, 695-708.
- , *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.

- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, (2. baskı), TTK, Ankara 2014.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) –Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları-*, (İlavelerle 3. Baskı), Ana Yay., İstanbul 1980.
- , “Selçuklular (Kuruluş ve Büyük Selçuklular)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 365-371.
- Spuler, Berthold, “Doğuda Hilafet’in Çöküşü: Selçuklular ve Halefleri”, (Çev. Hamdi Aktaş), *İslâm Kültür ve Medeniyeti I-II (The Cambridge History of İslâm’ın çevirisi)*, Hikmet Yay., İstanbul 1988 (I)- 1989 (II), I, 151-182.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), TDK Yay., Ankara 2010.
- , *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- Şeşen, Ramazan, “İmâdü’ddin el- İsfehanî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 174- 176.
- , “Divan (Eyyûbîler’de)”, *DİA*, 381-383.
- T. H., “Vezîr”, *İA*, MEB, İstanbul 1986, XIII, 309-314.
- Talû, Mehmet, “Bâharzî”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 474.
- Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği (Dün- Bugün)*, MEB, İstanbul 1997.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, 75-187.
- , “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde HarezmsahlarVezâreti”, *TED*, VII-VIII, İstanbul 1977, 17-54.
- , “Müsâmeretü’l-Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, *TAD*, IV/6-7, Ankara 1996, 127-171.
- , “Çetr”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 293-294.
- , “Divan (Büyük Selçuklular’da, Anadolu Selçukluları’nda ve İlhalılar’da)”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 383-385.
- Taşçı, Kemal, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), At. ÜSBE, Erzurum 2013.

- Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Erzurum 1990.
- Togan, A. Z. V., “Hamdullah Müstevfî”, *İA*, Eskişehir 2001, V/I, 186- 188.
- Tokmak, A. Naci “İran (Edebiyat)“, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 416-424.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, (3. Baskı), Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.
- , *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.
- , *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (2. Baskı), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.
- , “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, IX/35, (Temmuz 1945), Ankara 1945, 306-318.
- , “Türkler ve İslâmiyet”, *AÜDTCFD*, IV/1-5, (1945-1946), Ankara, 457-485.
- Turan, Refik, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat”, *Türkler*, VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 151-168.
- Uluçay, M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (3. Baskı), MEB, İstanbul 1977.
- Uludağ, Süleyman, “Ârız (Tsavvuf)”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 358-359.
- User, H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, XXXIX, (Güz 2006), Ankara 2006, 219-238.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti (874-1005)-*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), TTK, 1988.
- , “Tuğra ve Pençeler İle Ferman ve Buyruclulara Dair”, *Belleten*, V/17-18, (Nisan 1941), TTK, Ankara 1995, 101-157.
- Uzun, Mustafa, “İnşa (Türk Edebiyatı)“, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 338-339.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler*, (2. Baskı), MEB, Ankara 1983.

- Vagleri, L. V., “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, (Çev. H. Aktaş-İ. Pamuk ve diğerleri), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I-II (The Cambridge History of İslâm 'ın çevirisi)*, Hikmet Yay., İstanbul 1988 (I)- 1989 (II), I, 71-114.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk ve İslâm Devletleri Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1992.
- Yazıcı, Tahsin, “Müntecebeddîn Bedî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 25.
- , “Avfî”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 115-116.
- Yazıcı, Tahsin; Öztürk, Mürsel, “İran (Dil ve Lehçeler)”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 413-416.
- Yılmaz, Nurullah, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Erzurum 1995.
- Yılmaz, Metin, “Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü'r- Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi”, *OMÜİFD*, XI, Samsun 1999, 291- 312.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi -Selçuklular Devri- I*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1944.
- , “Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azîmî”, *II. TTKNG*, (İstanbul 20-25 Eylül 1937), TTK, İstanbul 1943, 673- 690.
- Yücel, Yaşar, “Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilâtı ve Toplum Hayatı”, *Belleten*, LIV/210, (Ağustos 1990), Ankara 1990, 805-823.
- Zahoder, B., “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, (Çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, (Ekim 1955), XIX/76, TTK, Ankara 1955, 491-527.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Özgür Tokan
Doğum Yeri ve Tarihi	Şenkaya/ 03. 05. 1986.
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü - 2007
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Tarih Anabilim Dalı/ Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı - 2011
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Farsça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	ozgurtokan@hotmail.com
Tarih	15. 10. 2015